

B.H. Kuzık, V.İ. Kuşlin, B. Yakoveç

**PROQNOZLAŞDIRMA,
STRATEJİ PLANLAŞDIRMA
VƏ MİLLİ
PROQRAMLAŞDIRMA**

Dərslik

YENİLƏŞDİRİLMİŞ VƏ ƏLAVƏ OLUNMUŞ İKİNCİ NƏŞR

BAKİ-2010

УДК 338.27(075.8)

ББК 65.23 я73

K90

Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Xidməti Akademiyasının Tədris-metodiki şurası tərəfindən tələbələr, aspirantlar, ali, alidən sonra və əlavə peşə təhsili sisteminin dinləyiciləri üçün dərslik kimi tövsiyə olunmuşdur.

Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma. Dərslik / B.H.Kuzik, B.I.Kuşlin, Y.V. Yakovets,— tamamlanmış və əlavə edilmiş 2-ci nəşr. Rus dilindən tərcümə. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010

ISBN 978-5-282-02783-9

İndiki zamanda, uzumüddətli strateji qərarların işlənilərə hazırlanması və reallaşdırılması probleminin çıxdığı və proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma, milli proqramlaşdırma sahəsində peşəkar hazırlanmış mütəxəssislərin qit olduğu bir vaxtda üç məşhur rus alimi — İqtisadi Strategiya İnstitutunun direktoru, PEA-nın müxbir üzvü B.H.Kuzik, RDXA-nın Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi kafedrasının müdürü professor B.I.Kuşlini, və elə həmin kafedranın professoru, RIEA-nın tsikl və proqnozlaşdırma bölməsinin sədri Y.V. Yakovets proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma üzrə fundamrntal dərslik hazırlamışlar.

Mahiyyət etibarı ilə bu yeni nəsl dərsliyidir, hansında ki, oxycu öncədəngörmə və integrall makroproqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma, milli proqramlaşdırma və makromodelləşdirme bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin bu növlərində praktik ümümiləşdirmələrlə ahəngdarlıq tapacaqdır.

Dərsliyin ikinci nəşri strateji milli layihələrin reallaşdırılması təctübəsinin və yeni problemlərin nəzərə alınması ilə əhəmiyyətli şəkildə tamamlanmışdır.

Ali məktəblərin iqtisad ixtisaslarının tələbələri və dövlət qulluqçularının və top-menecerlərin hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması sisteminin dinləyiciləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© Kuzik B.H., Kuşlin B.I., Yakovets Y.V. 2006

© Kuzik B.H., Kuşlin B.I., Yakovets Y.V. 2008 dəyişikliklərlə

© Tərtibat, orijinal-maket “Ekonomika” Nəşriyyatı QSC, 2006

© Tərtibat, orijinal-maket “Ekonomika” Nəşriyyatı QSC, 2008 dəyişikliklərlə

© “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2010

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	9
Fəsil 1. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi mexanizmi.....	14
1.1. Əsas anlayışlar.....	15
1.2. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın və programlaşdırmanın yeri və rolunun dəyişməsi.....	20
1.3. Uzunmüddətli proqnozlaşdırma strateji planlaşdırmanın və iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin giriş punktu və bazası kimi.....	23
1.4. Dövlətin strateji-innovasiya funksiyası və onun reallaşdırılması mexanizmi.....	29
Fəsil 2. Öncədən gələcəyi görmə nəzəriyyəsi və sosial-iqtisadi proqnozlaşdırmanın metodologiyası.....	34
2.1. Proqnozlaşdırmanın zəruriliyi və funksiyaları...	34
2.2. N.D.Kondratyevin qabaqgörənlik nəzəriyyəsi və integral proqnozlaşdırmanın metodologiyası.....	36
2.3. Tsikllərin və böhranların proqnozlaşdırılması...	42
2.4. Proqnoz göstəricilər, balanslar və ssenarilər....	55
2.5. Uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın qlobal kəsiyi..	59
Fəsil 3. Strateji planlaşdırmanın elmi əsasları.....	65
3.1. Strateji planlaşdırmanın prinsipləri və formaları...	66
3.2. Strateji planlaşdırmanın sosial-iqtisadi proseslərinin perspektiv və cari tənzimlənməsinin komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi.....	71
Fəsil 4. Milli programlaşdırıma.....	81
4.1. Milli programlaşdırmanın elmi əsasları.....	81
4.2. Milli programlaşdırmanın tarixi təcrübəsi və perspektivləri.....	84
4.3. Milli programlaşdırmanın metodologiyası və texnologiyası.....	89
Fəsil 5. İndikativ planlaşdırma.....	101
5.1. İndikativ planlaşdırmanın məzmunu, əsas formaları və müasir iqtisadiyyatda onun rolu.....	101

5.2.	Rusiyada indikativ planlaşdırma sisteminin formalasdırılması.....	107
Fəsil 6.	Proqnozlaşdırımda və strateji planlaşdırımda balans metodları və makromodelləşdirmə.....	
6.1.	Balans metodunun işlənib hazırlanması və inkişafı.....	114
6.2.	Balans sistemləri: tipologiya və qarşılıqlı əlaqə....	119
6.3.	Balanslı sahələrarası modelin sxemi və onun xüsusiyyətləri.....	124
6.4.	İqtisadi təhlildə, proqnozlaşdırıma və planlaşdırımda balans sahələrarası modellərin tətbiqi..	127
6.5.	Dünya iqtisadiyyatının uzunmüddətli proqnozlaşdırılması üçün V.Leontyevin makromodeli...	131
6.6.	Təkrar istehsal-tsikli və geosivilizasiyalı balans modeli.....	135
6.7.	Uzunmüddətli makroproqnozlaşdırımda strateji və geosivilizasiyalı matrislər.....	137
Fəsil 7.	Federal, regional və korporativ səviyyələrdə proqnoz-plan işlərinin təşkili.....	
7.1.	Proqnoz-plan işlərinin qanunvericiliyinin təminatı.....	141
7.2.	Siyasi alətlər və inzibati mexanizm	
7.3.	Korporasiya və müəssisələr səviyyəsində proqnoz və planlar.....	154
Fəsil 8.	Sosial demoqrafiyalı proqnozlaşdırma.....	
8.1.	Demoqrafiyalı proqnozlaşdırma.....	159
8.2.	Əməyin və məşğulluğun proqnozlaşdırılması....	164
8.3.	Həyat səviyyəsinin dinamikasının proqnozlaşdırılması.....	169
8.4.	Sosial kompleksin inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırma.....	172
Fəsil 9.	Elmi-texniki və innovasiyanın inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması.....	
9.1.	Texniki tərəqqinin qanuna uyğunluğu və onların effektiv istifadəsi.....	178

9.2.	Elmi və ixtira fəaliyyətinin inkişafının proqnozlaşdırılması və onların nailiyyətlərindən istifadə.....	192
9.3.	İnnovasiya fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması...	200
9.4.	İnnovasiya-investisiya sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması...	205
Fəsil 10.	İqtisadi artımın və struktur dinamikanın proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.....	209
10.1.	İqtisadi artım və struktur irəlliyişlər – makro-iqtisadi tənzimləmənin baza vəzifəsidir.....	209
10.2.	Makroiqtisadi inkişafın proqnozlaşdırma metodologiyası.....	215
10.3.	İqtisadi artımın strateji planlaşdırılması.....	223
10.4.	İqtisadiyyatın strukturunun dinamikasının uzunmüddətli proqnozlaşdırılması.....	225
Fəsil 11.	Müdafiə-sənaye kompleksinin strateji planlaşdırılması.....	232
11.1.	Müdafiə-sənaye kompleksinin strateji planlaşdırmasının metodoloji əsasları.....	232
11.2.	HSK-nin strateji planlaşdırmasının bazar islahatları nəticəsində dezorganizasiyası (dez təşkili).....	241
11.2.1.	HSK-nin planlaşdırmasının Sovet təcrübəsi.....	241
11.2.2.	Bazar islahatları və MSK-nin müasir vəziyyəti...	244
11.3.	MSK-nin strateji planlaşdırma və idarə etmə sisteminin dirçəlməsi.....	247
Fəsil 12.	Ekoloji proqnozlaşdırma, iqtisadiyyatın enerji-xammal sektorunun inkişafının strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması.....	258
12.1.	Ekoloji dinamikanın proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.....	258
12.2.	Rusiya iqtisadiyyatının təbii resurslarla təmin olunmasının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.....	264
12.3.	Enerji-xammal sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proq-	

12.4.	ramlaşdırılması.....	266
Fəsil 13.	Rusyanın energetika strategiyası.....	273
13.1.	Aqrar-sənaye kompleksinin və iqtisadiyyatın istehlak sektorunun proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması..	278
13.1.	Aqrar-sənaye kompleksi anlayışı, tərkibi və dinamikası.....	278
13.2.	Aqrar-sənaye kompleksinin proqnozlaşdırılmasının və strateji planlaşdırılmasının metodoloji əsasları.....	280
13.3.	Rusiyada ASK-nın inkişaf tendensiyası.....	283
13.4.	Rusyanın ASK-nın rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması strategiyası.....	288
13.5.	Kənd təsərrüfatının inkişafının və kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq bazarının tənzimlənməsi programı.....	290
13.6.	Rusyanın iqtisadiyyatının istehlak sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması ..	293
Fəsil 14.	Ərazi inkişafının proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və programlaşdırılması.....	302
14.1.	Ərazi proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və programlaşdırılması sisteminin forlamaşdırılması.....	303
14.2.	Mərkəz və regionların ərazi proqnozlaşdırılmasına birgə yanaşmanın təmin olunması sistemi...	303
14.3.	Ərazi proqnozlaşdırılmasının və planlaşdırılmasının mərhələləri və alqoritmləri.....	314
14.4.	Ərazi baxımından ölkənin inkişafının para-metrlərinin proqnozlaşdırılmasında iqtisadi-riyazi modeləşdirmədən istifadə.....	316
14.5.	Federasiya subyektləri və bələdiyyə törəmələri səviyyəsində strateji planlaşdırmanın və programlaşdırmanın təşkili.....	320
Fəsil 15.	Xarici iqtisadi fəaliyyətin proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.....	326
15.1.	Xarici-iqtisadi fəaliyyətin Dünya bazarının və proqnozlaşdırılmasının metodologiyası.....	326

15.2.	Dünya iqtisadiyyatının inkişafının proqnozlaşdırılması.....	337
15.3.	Rusiyada xarici-iqtisadi əlaqələrinin inkişafının proqnozlaşdırılması.....	348
15.4.	Rusyanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf strategiyası.....	352
Fəsil 16.	Xarici ölkələrdə strateji planlaşdırılma və uzunmüddətli proqnozlaşdırılma təcrübələri....	356
16.1.	Xarici ölkələrdə texnoloji proqnozlaşdırılma təcrübələri.....	356
16.1.1.	Xarici ölkələrdə proqnozlaşdırılma tədqiqatlarının inkişafı və təşəkkül tapmasının əsas mərhələləri.....	359
16.1.2	Proqnozlaşdırmanın əsas metodlarının qısa xarakteristikaları.....	365
16.1.3.	Texnologiyanın proqnozlaşdırılması iqtisadi yüksəlişin və sosial inkişafın amili kimi.....	371
16.2.	İnkişaf etmiş ölkələrin proqnozlaşdırma, planlaşdırma və programlaşdırma təcrübələri.....	382
16.2.1.	Makroiqtisadi tənzimləmələrin milli çərçivələrdən çıxması.....	384
16.2.2	Proqnozlaşdırmanın modelləri prosedurları və metodologiyaları, Qərb ölkələrində planlaşdırılma və proqnozlaşdırılma.....	387
16.2.3.	Çoxsahəli programlaşdırmanın metodologiyası..	392
16.3.	Almaniya Federativ Respublikasında iqtisadi programlaşdırma və maliyyə planlaşması.....	398
16.4.	Fransada strateji planlaşmanın əsas xüsusuyyetləri..	401
16.5.	Yaponiyada iqtisadi planlaşdırmanın rolü.....	403
16.6.	Çin strateji planlaşmanın təcrübəsi ..	407
16.7.	Hindistanın iqtisadi və sosial inkişafın uzunmüddətli planlaşdırılması.....	423
Əlavə 1.	“Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli programlaşdırma” fənninin tədris-tematik planı və programı.....	434
Əlavə 2.	Rusiya iqtisadiyyatının “2030-cu ilə qədərki dövrə inno-vasiya-texniki və struktur dinamikasının proqnozu və strateji prioritətlərinin se-	

Əlavə 3.	“çimi” proqnoz-strateji oyu.....	450
	Keys: Milli proqramların işlənməsinin metodologiyası və texnologiyası (“Hidrogen energetikası” milli elmi-innovasiya proqramının layihəsi nümunəsində).....	455
Əlavə 4.	ABŞ və AB energetika proqramı.....	465

GİRİŞ

Dərsliyi əlinə götürən oxucu suallar verməyə haqlıdır: onun predmeti nədir, o nəyə lazımdır, o hansı boş yeri doldurur? O, kitab rəflərini dolduran ədəbiyyatlarla müqayisədə hansı məzmunə malikdir, o, keçmişə, indiyə və ya gələcəyə yönəlmışdır mı? O, nəzəri müddəaları praktik işləmələrlə hansı həddə uyğunlaşdırır, onun metodiki əsası necədir? Nəhayət, dərslik kim üçün nəzərdə tutulub, onun başlıca istifadəçisi kim olacaqdır? Bu, tam qanuna uyğun suallara cavab verməyə çalışaq.

Birincisi, bu dərsliyin predmeti iqtisadi inkişafın gedışatını, tsikl tərəddüdlərini qabaqcadan görməyi, effektiv strategiyani işləyib hazırlamağı, onu strateji və indikativ planların, milli və məqsədli layihələrin köməyilə reallaşdırmağı bacarmağa borclu olan dövlət qulluqçularının, top-menecərlərin, iri, orta və kiçik müəssisələrin idarəetmə heyətinin peşə fəaliyyətinin ən mürəkkəb məsələləridir. Bunsuz qəbul olunmuş qərarlar yanlış ola bilər, qoyulmuş investisiyalar ödənməyəcəkdir, layihələrin reallaşdırılmasının nəticələri gözlənilənlərə zidd ola bilər.

O ki qaldı tutulan boş yerə, sadəcə olaraq bizim nə iləsə müqayisə etməyə heç nəyimiz yoxdur: son iki onillikdə Rusiya bazarında proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma üzrə nə ölkə, nə də xarici ədəbiyyat yox idi və indi də yoxdur. Neoliberal bazar islahatlarının tərəfdarları keçmişin bürokratik yüksək mərkəzləşdirilmiş planlaşdırılma ilə mübarizə apararaq, uzunmüddətli proqnozlaşdırmadan və strateji planlaşdırmadan imtina etdilər.

Ancaq son illərdə milli layihələrə kurs götürülmüşdü, lakin strateji və indikativ dövlət planları yenə də əvvəlki kimi yoxdur.

Dərslik *tənzimlənən iqtisadiyyata* səmtlənmişdir. Rusiya belə sistemin qurulması təcrübəsinə YİS-in dövründə malik idi. Tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı iqtisadi artımın yüksək templər təcrübəsilə öz səmərəliliyini nəinki Çində və Hindistanda, həm də strateji planlaşdırmanın prinsiplərinin reallaşdırıldığı bir çox ölkələrdə özünü parlaq şəkildə sübuta yetirmişdir.

Ikincisi, dərslik gələcəyə yönəlib, bu da humanist – noosfer postindustrial cəmiyyətin qurulmasının mürəkkəb dövründə zəruridir və çox vacibdir. Müəlliflər əsası Nikolay Kondratyev və Pitirimom Sorokin, Vladimir Vernadski, Aleksandr Boqdanov, Yozef Sumpeter və Vasilii Leontyev tərəfindən qoyulan ictimaiyyətşunaslığın postindustrial

paradiqmasından çıkış edirlər, bazis yenidəntəşkilin həyata keçirilməsinə, sosial-iqtisadi inkişafın innovasiya yoluna səmtləndirirlər. Müəlliflər ictimai vəziyyətin, halın ifadəsilə və qurulmuş təcrübənin ümumiləşdirilməsilə məhdudlaşmışdır, onlar ənənəvi yanaşmaların dəyişdirilməsinə, böhranlı meyillərin qət edilməsinə istiqamətləndirmiş, bir sıra yeni metodları təklif edirlər. Əgər dərsliklərin və təsərrüfatçılıq təcrübəsinin çoxusuna ekstrapolyasiya yanaşması xasdırsa, onda müəlliflər tsikli tərəddüdləri və qəçiləməz müntəzəm böhranlı sarsıntıları qabaqcadan görməyi, böhrandan çıxmanın effektiv yolunu məharətlə tapmağı zəruri hesab edirlər.

Oxucu dərslikdə müəlliflər tərəfindən işlənilib hazırlanan, Nikolay Kondratyevin öncədən görmək nəzəriyyəsi və tsikilər, böhranlar və innovasiyalar haqda təlimini, Pitirimom Sorokinin sivilizasiyalı yanaşma və Vasili Leyontevin makroproqnozlaşdırılmasının balans metodunu sintezləşdirən və sistemli olaraq inkişaf etdirən integrallı makroproqnozlaşdırma metodologiyasının əsaslandırılmasını tapacaq. Nəticə olaraq dərslik öz məzmununa görə novator, innovasiya xarakterini daşıyır.

Üçüncüüsü, dərslik materialın ifadə olunması metodikası, struktur üzrə qeyri-standartdır. Müəlliflər inanlıdırular ki, dərslik üç qarşılıqlı əlaqəli vəzifələrini həll etməlidir: öyrənilən predmetin statistikasının, dinamikasının və genetikasının qanuna uyğunluqlarını, müasir *nəzəri əsaslarını* ifadə etməlidir; nə etmək lazımlığını, proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma və milli programlaşdırmanın köməyi ilə hansı törənmış ziddiyətləri qətt etməyi göstərmək; bunu *necə* etməyi öyrətməyi, proqnoz-plan strateji fəaliyyət prosesində hansı texnologiyani tətbiq etməyi.

Dərsliyin strukturu adları çökülmüş vəzifələrə uyğundur. Əsası hələ keçən əsrin 20-ci illərində Nikolay Kondratyev tərəfindən qoyulan və müasir bazar iqtisadiyyatı tənzimlənməsinə tətbiqən inkişaf etdirilmiş qabaqgörənliyin, strateji planlaşdırmanın nəzəriyyə və metodologiyası verilmişdir. Əsas problemlər və onların sosial-dəmoqrafik, elmi-texniki, innovasiya-texnologiya və ekoloji dinamikaya, istehlaklı, innovasiya-investisiyalı və enerji-xammallı təkrar istehsal sektorlarının inkişafına tətbiqən həlləri izah edilir. Yekunda ərazi inkişafının və xarici ticarətin proqnozlaşdırılmasının, strateji planlaşdırılmasının və milli programlaşdırılmasının, dövlət və qeyri-dövlət səviyyələrində proqnoz-plan işlərinin təşkilinin problemləri araşdırılır. Proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın və programlaşdırmanın xarici təcrübəsi ümumiləşdirilir.

Dördüncüsü, dərslik proqnozlaşdırmanın və strateji planlaşdırmanın müasir metodları və makromodelləri haqda təsəvvür verir, Nobel Mükafatı laureati Vasiliy Leyontyevin sahələrarası balans metodunun, onun çoxölçülü təkrar istehsal-tsikli makromodellər ideyalarını inkişaf etdirən “xərclər-buraxılış” modelinin məzmununu açır və istifadəsi imkanlarını göstərir. Dərslik statistik və proqnoz məlumatlarla zəngindir, zira, müasir rəhbər və iqtisadiyyat, proqnozlaşdırma və planlaşdırma sahəsində mütəxəssis rəqəmlər dünyasını hiss etməlidir, onlarla işləməyi bacarmalıdır. Hər bir fəsildə təhsil alanın yaradıcılıq qabiliyyətini oyanan nəzarət sualları və tapşırıqları verilir.

Beşinciisi, dərslik nəinki iqtisad ixtisasları üzrə ilkin ali təhsilə (ilk növbədə magistratura), həm də dövlət qulluqçularının, menecerlərin, mütəxəssislərin artırılmasına, eləcə də müstəqil hazırlığı həyata keçirən və ya distant təhsil sistemilə əhatə olunanlar üçün nəzərdə tutulub. Bu məqsədlə dərslik nəinki ənənəvi qaydada nəşr olunur, həm də Internet saytlarında (www.kuzyk.ru, www.newparadiotm.ru) yerləşdirilir.

Beləliklə, belə nəticə çıxarmağa əsas var ki, oxucu əlində yeni nəsil, qloballaşma və posindustrial cəmiyyətin qurulması dövründə tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına adekvat (tam uyğun) olan və təhsil alanların strateji təfəkkürünə və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına səmtlənmişdir.

Dərsliyin ikinci nəşri əhəmiyyətli şəkildə yenidən işlənmiş, 2006-ci ildə işıq üzü görmüş və 2006-ci ilin sentyabrında Moskva Beynəlxalq kitab sərgisində və 2006-ci ilin dekabrında RF Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Xidməti Akademiyasında video/internet-konfransda təqdim olunmuş birinci nəşrlə müqayisədə tamamlanmışdır. Dəyişikliklər nədən ibarətdir?

1. Dərsliyin adı dəqiqləşdirilib, ona yeni element – “milli proqramlaşdırma” daxil edilib, onun nəzəri əsasları, metodları və texnologiyasına xüsusi fəsil həsr olunmuşdur. Prioritet milli layihələrin reallaşdırılması təcrübəsi göstərdi ki, bu sahədə dövlət qulluqçularının peşə biliklərinin səviyyəsi həddən artıq aşağıdır ki, bu da layihələrin yerinə yetirilməsini ləngidir və ona iri bütçə vəsaitlərinin qoyuluşundan verimi aşağı salır;

2. Strateji planlaşdırma, onun nəzəri əsasları və metodologiyaları və bu sahədə xarici təcrübə haqda fəsillər əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bu vacib alətindən imtina səhv idi və onu düzəltmək lazımdır. Strateji planların və milli

programların reallaşdırılması və iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış inkişafının təmin olunması vasitəsi kimi indikativ planlar haqda fəsil ayrılib;

3. Dərsliyə müdafiə-sənaye kompleksinin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması haqda yeni fəsil daxil olunmuşdur. Bu kompleksdə strateji planlaşdırmanın və programlaşdırmanın təcrübəsi toplanılıb və əhəmiyyətli həddə qorunub saxlanılıbdır. Onlardan iqtisadiyyatın digər sferalarında istifadə etməyə dəyər;

4. Makromodelləşdirmə və onun uzunmüddətli proqnozlaşdırılarda və strateji planlaşdırımda istifadəsi üzrə ayrıca fəsil ayrılmışdır. Ümumən dünyada və Rusiyada qismən balans və digər makromodellərin işlənin hazırlanması və praktiki tətbiqinin əhəmiyyətli təcrübəsi toplanılmışdır və bu təcrübədən proqnozların və planların etibarlılığının yüksəldilməsi və iqtisadiyyatın dinamikli balanslılığının qüvvətləndirilməsi üçün istifadə olunması lazımdır;

5. Dərsliyə əlavələr əhəmiyyətli şəkildə yenidən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Burada oxucu tədris programının nəinki ancaq tamamlanmış variantını (distant təhsil sistemi üçün nəzarət tapşırıqları da daxil olmaqla), həm də uzunmüddətli makroiqtisadi proqnozlaşdırma və strateji prioritətlərin seçimi üzrə proqnoz-strateji oyunlarının keçirilməsi üzrə əhəmiyyətli şəkildə təkmilləşdirilmiş metodiki göstəriciləri, milli programların formalasdırılmağı haqda keys (hidrogen enerjisi üzrə program timsalında), eləcə də uzunmüddətli proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli programlaşdırma haqda federal qanunun konsepsiyasına təklifləri də tapar. ölkə

Müəlliflər başa düşürlər, heç də bütün məzmunlu və metodiki məsələləri həll etmək onlara nəsib olmayıb və dərsliyin yaxşılaşdırılması üzrə qeydlərə (iradlara) və təkliflərə minnətdar olacaqlar.

Bizim xahişə cavab verdiyinə və dərsliyin bölmələrini ayrıca edən alimlərə - RKTEA-nın akademikinə, professor E.N. Krilatixa (kənd təsərrüfatının və ərzaq kompleksinin proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması haqda bölmə), RAEN-in akademiki, professor Y.M.Şvirkova (proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırmanın xarici təcrübəsi haqda fəsil), i.e.d. A.B.Ostrovskiyə (Çində strateji planlaşdırma təcrübəsi haqda bölmə), RF Prezident Administrasiyası rəhbərinin köməkçisi E.V.Popova (indikativ planlaşdırma haqda fəsil), professor E.A.Qryaznova (bir sıra ölkələrdə strateji planlaşdırma təcrübəsi haqda bölmələr), i.e.d., professor S.A.Tolkaçevə (müdafıə-sənaye kompleksi haqda fəsil), i.e.n. A.A.Daqayevə (texnoloji proqnozlaşdırmanın xarici təcrübəsi

haqda bölmə), i.e.n. P.N. Klyuşinə (makromodellər haqda fəsil), eləcə də Y.A.Zaytsevə və E.A.Tatarinsevə əlyazmanın çapa hazırlanmasına görə minnətdarlığımızı bildiririk.

B.H. Kuzik *REA-nin müxbir üzvü, professor, İqtisadi Strategiyalar İnstitutunun direktoru;*

V.İ.Kuşlin *RİEA akademiki, professor, RF Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Xidməti Akademiyasının Bazar iqtisadiyyatının dövlər tənzimlənməsinin nəzəriyyəsi və praktikası kafedrasının müdürü;*

Y.B. Yakovets *RF Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Qulluğu Akademiyasının professoru, RİEA akademiki, beynəlxalq Pitirim – Sorokin – Nikolay Kondratyev İnstitutunun prezidenti.*

Fəsil 1

BAZAR IQTISADIYYATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMI

Öz fəaliyyətinin, hərəkətinin, obyektinin və mühitinin, əhatə dairəsinin təfəkkür surətinin, obrazını qabaqcadan formalasdırmaq qabiliyyəti – insanı yer üzündə bütün digər canlılardan fərqləndirən, onun fundamental keyfiyyətidir. İnsanın ancaq digər adamlarla qarşılıqlı münasibətdə, cəmiyyətin bu və ya digər özəklərində yaşadığından və inkişaf etdiyindən müəyyən müddətdən sonra iqtisadiyyatın, cəmiyyətin və onların strukturunun gələcək vəziyyətinin qabaqcadan görülməsi və planlaşdırılması funksiyasını daimi əsasda inkişaf etdirmək mümkün və zəruri oldu.

Tarix onu sübut edir ki, proqnozlaşdırma çox yüzilliklər əvvəl meydana gəlmişdir. Ən qədim əsrlərdə xalqların hökmədarları gələcəyi proqnozlaşdırırdılar və planlaşdırırdılar. İqtisadi qabaqqörənliklə və ya hansısa bir mənada planlaşdırma ilə artıq feodal təsərrüfatları məşğul olurdu. Lakin bu sferada sabit münasibət və indi bizim istifadə etdiyimizlə müqayisə olunan inkişaf etmiş kateqoriyalar baxımdan aparati bazar-kapitalist münasibətlərinin hökmranlığı dövründə formalasmışdı. Kapitalist, firma daxilində istehsalın uzunmüddətli və operativ planlaşdırılması metodlarını təkmilliş qədər gətirmişdi. Əməyin kooperasiyası və bölgüsünün dərinləşməsi prosesinin özünün məntiqinin, iqtisadi sistemlərdə praporsiyaların formalasması və saxlanılmasını tələb etmişdi ki, bu da onların zamanla dəyişməsi qanunlarının daha dərindən dərk olunmasına stimullaşdırıldı. Bu programlaşdırmanın təmin olunması üzrə funksiyaların formalasmasının (müəyyən, müvafiq resursların ayrılması ilə), eləcə də, həm ayrı-ayrı təsərrüfat strukturları çərçivəsində, həm də cəmiyyət miqyasında sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılmasının bazası kimi çıxış etmişdi. Verilmiş münasibətdə məcmu təcrübə toplusu XX əsrə Sovet Rusiyasında (SSRL-də) və digər sosialist ölkələrində formalasmış mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma praktikası əhəmiyyətli tövhəsini etmişdir (onun bütün ziddiyyyətlərilə). Bu təcrübə, müasir dövrün yüksək inkişaf etmiş ölkələri tərəfindən yaradıcılıqla mənimşənilmişdir. Və indi bəşəriyyət yeni ümumdünya meyillərinin və zamanın

çağıırışının nəzərə alınması ilə sosial-iqtisadi proseslərin elmi proqnozlaşdırılmasının və programlaşdırılmasının, strateji və indikativ planlaşdırılmasının həyata keçirilməsinə imkan verən vasitələrin (üsulların, alətlərin, metodların və s.) geniş arsenalına malikdir.

1.1. Əsas anlayışlar

Elmi və praktiki təcrübə cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və tənzimlənməsi məsələlərinin araşdırılmasında geniş inkişaf etmiş anlayışlı-kateqoriyalı aparata əsaslanır. Lakin eyni bir anlayışlar heç də nadir olmayıaraq fərqlənən hallara tətbiq olunur, digər tərəfdən isə mahiyyət etibarilə eyni olan proseslər bəzən müxtəlif terminlərin köməyilə müəyyən olunurlar. Dilin istifadəsinin ziddiyətləri, tezislərin təsadüfi dəyişdirilməsi faktları və s. ilə qarşılaşmalı olursan. Narahatlıq həm də qabaqcadan görənliyin bütün tsiklini (proqnozlaşdırma) şərn edərək istifadə olunan sözlərin ağırlığından və onların fəaliyyət programı və planının yerinə yetirilməsi zamanı meydana çıxır. Buna görə də verilmiş dərslik çərçivəsində əvvəlcədən baza anlayışlar haqda şərtlənmək çox vacibdir.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma proseslərinin təhlil olunacağına tətbiqən başlıca **obyekt**, burada qlobal dünya birliyi miqyasında öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyətdə olan iri sosial-iqtisadi sistemlərdir. Təhlilin mərkəzində təbii ki, Rusyanın sosial-iqtisadi sistemi, onun ümumdünya meyillər kontekstində (mənaca bitmiş olan hissəsində) dəyişmələrinin mümkün trayektoriyaları yerləşir. Rusyanın sosial-iqtisadi sistemində, öz növbəsində, araşdırma mərkəzinə onun sahələrini, regionlarını, klasterlərini, müxtəlif təsərrüfat sistemlərini təşkil edənlərin struktur tamlığı kimi onun *milli iqtisadiyyati* qoyulur.

Onların inkişafının proqnozlaşdırılmasında və strateji planlaşdırılmasında onu nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən sosial-təsərrüfat sistemi fasiləsiz tərəqqi qanunları üzrə yaşamır, yenilikçiliyin yaradılması və təşəkkülü, yüksəlmiş, stabil inkişafın, tənəzzülün və böhranların təbii fəzalarından keçir. Buna görə də burada ənənəvi xətti-ekstropolyasiya yanışları həddən artıq gözlənilməz səhvlerlə nəticəlidir. Daha etibarlı, elmi əsaslandırılmış və doğru, həqiqi proqnozları ancaq N.D.Kondrat-

yev və digər rus və xarici alımlerin işləyib-hazırladıqları tsikllər və böhranlar nəzəriyyəsindən istifadə edərək qurmaq olar.

Proqnoz anlayışı altında sözün ümumi mənasında obyektin gələcəkdəki mümkün vəziyyətləri haqda, onun inkişafının alternativ yolları haqda elmi əsaslandırılmış təsəvvürlər sistemi başa düşülür. Müvafiq olaraq proqnozların hazırlanması prosesinin özü proqnozlaşdırma adlanır.

Proqnozlaşdırma kifayət qədər tez-tez istifadə olunan “**qabaqqörənlik**” anlayışı ilə bir sıradə olur. Qabaqqörənlik təbii ki, gələcəyin gözlənilməsilə bağlı olan hallar dairəsinin ən ümumi xarakteristikasıdır. Ümumi halda qabaqqörənlik onun üç formasında verilə bilər – bu, fərziyyə, proqnoz, plandır.

Fərziyyə qabaqqörənliyin həyata keçirilməsinin, gələcək haqda məlumatların intuisuyaya və xalis nəzəri konstruksiyalara istinad olaraq fərzmələr qaydasında irəli sürülən elmi-tədqiqat fazasına aiddir.

Proqnozlaşdırmanın ümumi qabaqqörənliyin daha ilkin fazaları ilə tutuşdurulmasında fərqləndirici məna ondan ibarətdir ki, onda qabaqqörənliyin kifayət qədər konkretliyilə elmi-nəzəri fundamentallıq xüsusiyyətlərinin zəruri vəhdət təşkil etməsi fikirləşilir.

Ölkədə idarəetmə səviyyəsi üzrə müəssisələr və onların birliliklərini, regionlar və sahələrin proqnozları, eləcə də milli, beynəlxalq (məsələn, MDB və ya Aİ çərçivəsində) və qlobal proqnozları ayırmak olar. Adətən yüksək səviyyəli proqnozlar, aşağı səviyyəli proqnozların işlənilib hazırlanmasında səmt rolunda çıxış edir.

Proqnozun xarakteri, hadisələrin qabaqlanması vaxtından çox güclü şəkildə asılıdır. Bu əlamət üzrə proqnozlar aşağıdakılara bölünür-lər: operativ, qısamüddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli və uzaqmüddətli (üstuzunmüddətli). Müxtəlif mənbələrdə müəlliflər bu proqnozun hər bir növləri üçün dövrlərin öncədəngörmə haqqında heç də tam şəkildə eyni olmayan baxışlar sürürlür. Daha geniş yanaşma ondan ibarətdir ki, *cari* proqnozlar 1 il müddəti; qısamüddətli – 1 ildən 3 ilə qədər, *orta-müddətlilər* – 4 ildən 10 ilə qədər, *uzunmüddətlilər* – 10 ildən 20 ilə, *uzaqmüddətlilər* (və ya dahauzunmüddətlilər) – 20 ildən yuxarı.

Proqnozlaşdırmanın obyektindən və müddətindən asılı olaraq məzmun baxımdan proqnozlar *miqdarda konkret*, ya da üstünlükə *keyfiyyətli* ola bilərlər. Proqnozlar nəzərdə tutulan göstəricilər dəsti ilə dəqiq hesablanmış alternativ həll variantları şəklində verilə bilər və ya ssenari xarakterində ola bilər..

Bu zaman **ssenari** dedikdə hadisələrin mövcud və ya hansısa verilmiş halda tərtib edəni maraqlandıran, hadisələrin gələcək vəziyyətinin addimbaaddım necə işə salınacağını göstərən fərziyyələrin ardıcılılığı başa düşülür.

Proqnozlar özlərinin bütün formalarında gələcəyin tədqiq edilməsinin qabaqgörənlək fazasına aid olur. Lakin onlarda eləcə də demək olar ki, həmişə gələcəyin başa düşülməsinin aşağıdakı – *qabaqcadan göstərici* – fazası mövcud olur. Bu konteksdə proqnoz üzvü olaraq artıq sosial-iqtisadi inkişafın *planlaşdırılmasına* və *programlaşdırılmasına* aid olan proseslər və hallar kompleksilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Proqnozlar və planqabağı hesablamalar əsasında perspektiv üçün ölkənin (regionun) **sosial-iqtisadi inkişafının toplu konsepsiyalarının** işlənilib hazırlanması bu və ya digər həddə proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma funksiyasının integrasiyasının xarakterik nümunəsidir. Həm də praktikada bu qəbildən sənədlər bəzən konsepsiya, bəzən isə program adlandırıllar və həmişə onlarda proqnoz komponenti planlaşdırma elementlərilə uyğunlaşır.

Planlaşdırma özünün ən ümumi mənasında sosial-iqtisadi inkişafın məqsəd və prioritetlərinə nail olmanın yol və vasitələrinin müəyyən olunması ilə onların elmi və ya empirik əsaslandırılması prosesini bildirir. Müvafiq olaraq **plan** – bu, göstəricilər sisteminə və sosial-iqtisadi məsələlərin həlli üzrə müxtəlif tədbirlər dəstinə malik olan sənəddir. Onda həm məqsədlər və prioritetlər, həm də onların təmin olunması mənbələri, resursları, yerinə yetirmə qaydası və müddəti əks olunur.

“**Planlaşdırma**” (ümmən), “**strateji planlaşdırma**”, “**indikativ planlaşdırma**” anlayışlarının tətbiqinin xüsusiyyətləri haqda məsələyə aydınlıq gətirmək çox vacibdir. Rusiya bazar transformasiyası dövrü praktikasında “planlaşdırma” uzun müddət sənədlərdə və program-analitik tədqiqatlarda tətbiq olunmamışdı: bu, Rusiya “elitasının”, iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinin müstəsna olaraq bazar metodlarına keçidin irəli sürülmüş vəzifəsinə tələsik və heç də ağıllı olmayan reaksiyadır. Dövlət planlaşdırılması hətttdə illik layihələndirmələrdə proqnozlaşdırma kateqoriyası ilə (maliyyə planından – dövlət bütçəsindən başqa) tam şəkildə sıxışdırılmışdır. Sonradan mövcud həddi həll etməyə cəsarətsiz və yarımcıq başladılar. Makroiqtisadi tədqiqatlar səviyyəsində adı işləmələrə planlaşdırma anlayışı həddən artıq ehtiyatcasına və onun mənasını dəqiqləşdirən (məhdudlaşdırın) sözlərlə bir dəstdə cüziliklə geri qaytardılar. Lakin XXI əsrin ən əvvəlində RF hökumətinin və Federal

Yıığıncağın sənədlərində “*indikativ planlaşdırma*” və “*indikativ plan*” terminləri meydana gəlməyə başladı. Indikativlik xarakteristikası, aydındır ki, burada planın səfərbərliyi əks etdirən funksiyasına həttədə işarə etməyi istisna edən, plan sənədlərinin son dərəcə informasiyalı təyinatını qeyd etməli idi. Sonradan makroiqtisadi siyasət işlek həyatına daha böyük qeyd-şərtlərlə tədricən “strateji planlaşdırma” anlayışı qayıtmaga başladı.¹

Strateji planlaşdırma məqsəd və prioritətlərin, eləcə də ölkənin (regionun) sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli perspektivə və ya eyni zamanda reallaşdırılması mexanizmlərinin formallaşdırılması ilə orta müddətə, əsas, daha vacib istiqamətləri üzrə iqtisadi göstəricilərin müəyyən olunması prosesidir. O, xarici mühit amilinin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur və artıq bu səbəbdən həmişə alternativ, çoxvariantlı olur. Strateji planlaşdırma zamanı iqtisadi transformasiyanın ümumi xarakterini, iqtisadiyyatın dayanıqlığı və rəqabətqabiliyyətliyini, əhalinin həyat səviyyəsini, ölkənin müdafiə qabiliyyətiyini və s. müəyyən edən məqsəd həll olunur. Bu zaman son nəticə ciddi şəkildə təsbit olunmur, zaman və kəmiyyət (həcm) üzrə verilmiş hədd sərhədlərilə müəyyən zonada yerləşir.

Indikativ planlaşdırma malik olunan resurs bazasının və konkret qurulmuş iqtisadi və sosial vəziyyətin nəzərə alınması ilə makrosistemin inkişafının strateji planında formallaşmış məqsədlərin reallaşması üzrə əsas işçi alət kimi qiymətləndirilir.

Planlaşdırma anlayışını sovet illərinin bayağılaşdırılmış ehkam variantında *direktiv* planlaşdırma ilə bağlı olan ideoloji yükdən tam şəkildə və imkan dairəsində tez bir zamanda azad etmək vacibdir. Planlaşdırma özünün real məzmununu almalıdır, yəni inkişafın məqsəd və prioritətlərinə nail olmağın mümkün yol və vasitələrinin müəyyən olunması ilə onların elmi əsaslandırılması prosesi olmalıdır. Məhz özünün bu mənasında planlaşdırma, o cümlədən kapitalist təcrübəsində də tətbiq olunur. Və gözləmək olar ki, zaman keçidkən sonra bizdə çox hallarda üç və ya beş illiyə sosial-iqtisadi inkişaf planı anlayışına “indikativ” sözünü əlavə etmək vacib olmayıacaqdır. Belə ki, özü-özlüyündə məntiqi ola-

¹ “Strateji planlaşdırma” anlayışı, əlbəttə ki, islahatların ilkin mərhələlərində də istifadə olunurdu, lakin “strateji menecment” tətbiqində, korporasiyalar (firmalar) səviyyəsində, o da ki, “tam dəyərə malik olmayan”, “köhnəlmüş” damgası ilə. Lakin RF 1 dekabr 1999-cu il sərəncamında Rusyanın 2010-cu ilə qədər inkişafının strateji planını işləyib hazırlanmaq tapşırığı verilmişdir ki, bunun üçün də Strateji İsləmələr Mərkəzi yaradılmışdır. Lakin bu tapşırıq elə də yerinə yetirilmədi, strateji planın yerinə növbəti bazar islahati programı meydana gəldi.

caqdir. Konkret indnkatorların məcburiliyi və ya ancaq informasiya xarakterliyi plan sənədinin adından deyil, onların reallaşdırılmasına qoyulmuş mexanizmlərdən aslidir.

Anlaşmazlıqdan qaçınmaqdən ötrü konkret vəziyyətlərdə “**proqramlaşdırma**” terminini dəqiqləşdirmək vacibdir. Sadə, adı iş mahiyətində proqramlaşdırma sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın bu və ya digər proqramların formalaşdırılması prosesi kimi izah edilir. Söhbət, ölkənin (regionun) inkişafının kompleks proqramlarından, seçilmiş prioritətlərin reallaşdırılması üzrə milli proqramlar və layihələrdən, bu və ya digər sahələrdə yarıb keçmələrin həyata keçirilməsi üzrə konkret proqramlardan, ya da ki, daha dar sahəvi və ya regional proramlar və s. haqda gedə bilər.

Məqsədli proqram – bu məqsədlər, resurslar və müddətlər üzrə qarşılıqlı uyğun olan, sosial-iqtisadi, elmi-texniki, ya da ekoloji inkişafın prioritətlərinin qoyulmuş müddətə və daha yaxşı effektlə reallaşdırılmasını təmin edən tədbirlər sistemidir. Məqsədli proqramlaşdırma strateji idarəetmənin özəyidir və bazar iqtisadiyyatında nəhəng problemləri həll etməyə imkan verən sosial-iqtisadi inkişafın *mərkəzi nöqtələrinin* (*prioritetlərin*) aşkarlanması; məhdudlaşdırılmış sayda strateji vəzifələrin həllinə *qüvvə və vəsaitlərin təmərküzləşdirilməsi*; proqramların öz aralarında və iqtisadiyyatın qalan blokları ilə qarşılıqlı uyğunlaşması kimi funksiyaları yerinə yetirir.

Məqsədli proqramlaşdırmanın anlayış aparati son illərdə genişlənmiş və zənginləşmişdir. Belə ki, Rusiyada 2000-ci ildən başlayaraq **milli məqsədli proqramların** və **milli layihələrin** reallaşdırılması təcrübəsi bərpa olunmuşdur, bu haqda söhbət 4-cü fəsildə gedəcəkdir. Eyni zamanda federal, regional və korporativ səviyyədə ənənəvi məqsədli proqramların formalaşdırılması və həyata keçirilməsi mexanizmi təkmilləşdirilir.

Qeyd edək ki, “proqramlaşdırma” anlayışına heç də nadir olmayaraq daha geniş məna da qəbul olunur. Məsələn, Qərb ölkələrinin proqnoz-analitik təcrübəsində “**global proqnozlaşdırma**” anlayışı tətbiq olunmağa başlamışdı. O, ölkənin (və ya regionun) makroiqtisadi sisteminin gələcəkdə keyfiyyətcə yeni vəziyyətə keçirilməsinə yönəlmüş proqnoz-plan tədqiqatlarının və idarə olunma tədbirlərinin geniş zəncirini nəzərdə tutur. Bu konteksdə, aydınlaşdır ki, “proqramlaşdırma” anlayışı, makrosistemin inkişafının, haqqında şöhbətin aşağıda gedəcəyi, “uzunmüddətli strateji planlaşdırılması” anlayışına yaxın olur.

Beləliklə, sosial-iqtisadi inkişafın planlaşdırılması, onun konkret formaları və metodları nə qədər də müxtəlif olmalarına baxmayaraq o, zaman üzrə ondan qabaq olan, cəmiyyətin strateji imkanlarının hərtərəfli proqnozlaşdırılması mərhələlərilə six qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və təkmilləşir. Buna görə də inkişafın proqnozlaşdırılmasını, planlaşdırmasını və programlaşdırmasını Rusiyaya tətbiqən vəhdət proses kimi təhlil etmək məqsədyönlüdür.

1.2. Proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın və programlaşdırmanın iqtisadiyyatın tənzimlənməsində yeri və rolunun dəyişməsi

Dünyanın dinamik olaraq inkişaf etmiş bütün ölkələrinin təcrübəsi ona sübut edir ki, proqnozlaşdırma, planlaşdırma və programlaşdırma dövlət tərafından sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması və tənzimlənməsi funksiyasının həyata keçirilməsində vacib mərhələdir. Ölkələrin höküməti bu işdə təşkilatçı və ya sıfarişçi kimi çıxış edirlər, lakin orada eyni vaxtda ən müxtəlif dövlət və xüsusi korporasiyalar, ictimai təşkilatlar iştirak edirlər. Son zamanlar burada heç də az vacib olmayan rol beynəlxalq təşkilatlara da, xüsusilə beynəlxalq inkişaf proqramlarının qlobal proqnozlarının və layihələrinin tədqiqat işlənmələri hissəsinə məxsus olur. Proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın və programlaşdırmanın konkret formaları, ardıcılıqları və həyata keçirilməsi mexanizmləri tarixi şəraitdən və ölkədə qurulmuş ənənələrdən çox güclü şəkildə asılıdır.

Rusiyada 1991-ci ilin sonundan təsərrüfatçılığın bazar modelinə keçidlə şərtlənmiş transformasiyalı irəlləyiş, cəmiyyətdə, proqnozlaşdırma və planlaşdırma məsələlərinə münasibətdə çox güclü şəkildə (lakin yaxşı tərəfə yox) əks olunmuşdur. Rusiya “elita”sı son illərdə irəliyə getmiş ölkələrdə proqnozlaşdırma, planlaşdırma və iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üzrə qazanılmış təcrübəni qiymətləndirə və qəbul edə bilmədi. Bizim ölkəmizdə əvvəller toplanmış strateji proqnozlaşdırma və planlaşdırmanın təşkili üzrə böyük təcrübə demək olar ki, tam şəkildə qəbul olunmadı, rədd edildi. Belə münasibətin metodoloji əsaslandırılması bazar təsərrüfatçılığının bir sıra nəzəri postulatlarının (sübutsız olaraq əsas götürülən müdдəa, fərziyyə) səthi yanaşılması (qəbul olunması) çıxış etmişdir. Məsələn, “makrosistem səviyyəsində hər hansı bir ictimai məqsədin fərdi sahibkarlıq məqsədlər sisteminin prioritətləri

haqda tezislə irəli sürülməsinin nəzəri qeyri-uyğunluğu haqda” müddəədan (K.Errou paradoksu) Rusiya islahatçıları dövlət strategiyasının tam şəkildə milli iqtisadiyyata tətbiqinin güya ümumən lazımsızlığı haqda nəticələr çıxartmışdır. Belə yanaşma uzun müddət Rusiya siyasetində iqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması ideyasının çox bayağı başa düşülməsini möhkəmləndirmişdi və iqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsinə və bütün ictimai mülküyyətin özəlləşdirilməsinə yönələn siyasi xəttinin tətbiqinə islahatların özünə məqsədi kimi yayılmışdı.

Ictimai və xüsusi, dövlət və qeyri-hökümət nisbətləri haqda, dövlət və biznesin qarşılıqlı münasibərləri haqda məsələlər öz həllərinə görə həmişə heç də sadə olmayıblar, buna görə də onlar sosial-iqtisadi və sosial-siyasi sistemin fundamental keyfiyyətinə toxunurlar. Bu sahədə işin vəziyyətinin iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və tənzimlənməsi üzrə işlərin təşkili imkanlarına və üsullarına birbaşa münasibəti vardır. “Xalis” (ilkin) kapitalizm şəraitində verilmiş funksiya daha üstün, çox hissəsi milli iqtisadiyyat məqyasında və dünya iqtisadi əlaqələr çərçivəsində bazar özəntənzimləmənin mövcud mexanizmlərinin kifayətliliyinin nəzərə alınması ilə firma (müəssisə) səviyyəsində həyata keçirilə bilərdi. Lakin artıq XX əsrin 30-cu illərinin Böyük Böhranı (depressiyası) milli iqtisadiyyatın təşkili konsepsiyasında kəskin dəyişikliklər tələb etmişdi. Iqtisadi nəzəriyyədə və idarə olunma təcrübəsində “Keyns inqilabı” dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsini (qarışmasını) nadir və məcburi hadisədən, daima mövcud olan və zəruri amilə çevirdi. İqtisadiyyatın cari və perspektiv tənzimlənməsində dövlətin iştirakı, XX əsrin ortalarında yeni texniki inqilabın startı ilə, sonradan isə – təbii resursların qitliğinin artması ilə və dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması ilə bağlı olaraq daha çox həddə və keyfiyyətcə yeni səviyyədə tələb olunmağa başlamışdı.

Praktiki olaraq bütün yüksək inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələrdən dünyada özlərinin köməkçi rolü ilə razılaşmayanlar elm, texnika, iqtisadi və sosial inkişaf sferasında proqnoz işləmələrini müntəzəm olaraq həyata keçirməyə başladılar. Strateji proqnozun zaman üfüqünün 25, 50, 100 və daha çox illər dövrlərinə qədər genişləndirilməsi norma oldu. ABŞ-da, Yaponiyada, AB ölkələrində bu və ya digər elmi-texniki istiqamətlərdə olan yarib keçmələrin həyata keçirilməsi üzrə, eləcə də nəhəng sosial-iqtisadi problemlərin həlli üzrə milli və beynəlxalq məqsədli proqramlar müntəzəm olaraq işlənilib-hazırlanılır. Makroiqtisadi indikativ planlaşdırma üsullarından, fəndlərindən isti-

fadə adı praktika oldu, bir çox kapitalist ölkələrində indi müntəzəm əsasda sosial-iqtisadi inkişafın beşillik (və ya üç-dörd illiyi əhatə edən) planlar işlənilib hazırlanılır.

Ümumən bir mənali şəkildə o dəyişməz olaraq etiraf edilməlidir ki, iqtisadiyyatın bazar xarakteri heç də geniş miqyasda müasir dövlətlərdə proqnoz-plan funksiyaların həyata keçirilməsinə mane olmur. Bu funksiyalar hökümətlər tərəfindən qeyri-hökümət təşkilatları ilə və korporasiyalarla aktiv şəkildə əməkdaşlıqla təşkil olunur.

Daha sonra onu nəzərə almaq lazımdır ki, kapitalist ölkələrinin müasir iqtisadiyyatı – bu heç də xalis bazar təsərrüfatı deyildir. “Qərb ölkələrinin iqtisadi sistemləri bazar məntiqinə uyğun deyil, konkret coğrafi və tarixi şəraitlərdə müxtalif cür uyğunlaşan bazarın, təşkilatların, şəbəkənin və inzibatçılığın kombinasiyasında funksiyaları” fikrini təsdiq edən fransız iqtisadçısı və sosioloqu Jan Sapir mütləq şəkildə düzdür.²

Son zamanlarda meydana gəlmiş, dünya qlobal təsərrüfatının üzvü komponenti olan sosial-təsərrüfat sisteminin yeni xarakteristikalarını qeyd edək.

Birincisi, hər bir ayrıca ölkədə proseslərin xarici dünyada iqtisadi və sosial –siyasi şəraitdən asılılığın müşahidə olunan güclənməsi milli proqnoz-plan işləri mərkəzlərinin ümumi dünya səmtli analoji mərkəzlərlə qarşılıqlı fəaliyyətinin əhəmiyyətini nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksəldir. Proqnoz-analitik potensialın ölkələr və regionlar arasında qeyri-bərabər bölüşdürülməsi proqnoz və plan layihələndirmələrin (o cümlədən, milli) dünya siyasetinin hakim mərkəzlərinin maraqlarına mümkün olan tabeçiliyi problemini aktuallaşdırır. Bu şəraitdə **milli proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma sisteminin** hərtərəfli inkişafi vəzifəsi bütün ölkələrdə, xüsusilə Rusiya kimi ölkədə dövlət siyasetinin digər bütün vəzifələri ilə yanaşı (bir yerdə, bir sırada) əsas, aparıcı kimi qiymətləndirilir.

Ikinci, dünya miqyasında energetik və digər təbii resursların qılığının probleminin kəskin şəkildə aşılması şəraitində milli təsərrüfatçılıq sisteminin uzunmüddətli perspektivdə dayanıqlı inkişafına olan ümüdlər ancaq resursa qənaətedici texnologiyaların işə cəlb olunmasına və iqtisadiyyatın yekun effektivliyini dəfələrlə yüksəltməyə imkan verən yeni bilik və elmi-texnoloji innovasiyaların dərin potensialının mənimsənilməsinə nəzərələmə ilə bağlı ola bilər. Buna görə də milli səviy-

² Sapir J. Qeyri-eyni qəbildən olmayan sistemlərin iqtisadi nəzəriyyəsinə dair. Əksmərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatın tədqiqat təcrübəsi (rus dilində). Fr.tərcümə/ N.A. Makəsevin elmi redaktəsilə. M.; ГУ – ВШЭ, 2001,- C.14).

yədə **elmi-texnoloji proqnozlaşdırılması sahəsində** işlərin yaxşı quruluşunun əhəmiyyəti obyektiv olaraq artır. Proqnozlaşdırmanın bu növü iqtisadiyyatın inkişafının strateji planlaşdırılmasında və konseptual programlaşdırımda sistem təşkiledici komponent olmalıdır.

Üçüncüsü, inkişafın strateji tənzimlənməsinin bütün məsələlərində hakimiyyətin **dövlət və xüsusi formalarının qarşılıqlı fəaliyyətinə** daha sərt tələblər irəli sürürlür. Qarşıq iqtisadiyyatın konkret şəraitlərində hər bir ölkə iqtisadi proseslərin idarə olunmasında, iqtisadi xeyirə, inzibati və müqavilə münasibətlərinə, mənəvi-etikli imperativlərə, öz əsasında iqtisadiyyatın qeyri-bazar sektorunun fəaliyyətinin və inkişafının təmin olunmasına əsaslanan, özünün, requlyasiyasının (organizmin zədələnmiş və ya itirmiş olduğu hissəsinə bərpa etməyə çalışması) ahəngdarlığının optimal sxemin hazırlanaya bilər və hazırlamalıdır.

Milli korporasiyaların artan gücünü, həm də milli və regional miqyasda digər sahibkar strukturların

1.3. Uzunmüddəti proqnoz – iqtisadiyyatın strateji planlaşdırılması və tənzimlənməsinin çıxış nöqtəsi və bazası kimi

Dövlətin strategiyasının müvəffəqiyyətlə işlənib hazırlanmasının və həyata keçirilməsinin başlıca şərti – ölkənin sosiodemoqrafik, iqtisadi, innovasiya-texnoloji, ekoloji, ərazi və xarici-iqtisadi sferalarını bütövlükdə əhatə edən, perspektivə istiqamətlənmiş, dünyadakı meyilləri nəzərə alan proqnoz işinin təşkilidir.

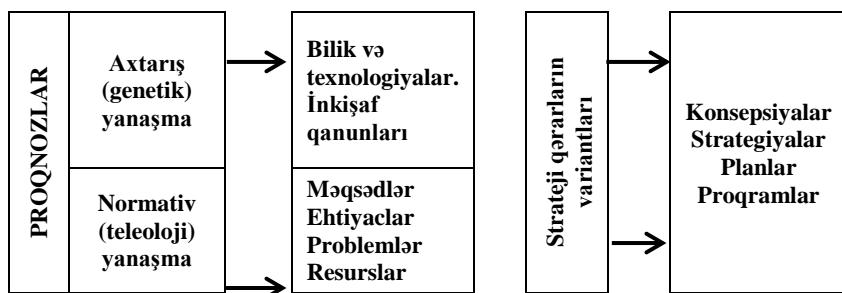
Sosial-iqtisadi sahədə proqnozlaşdırma, həmişə, üç qrupa aid funksiyaları bu və ya digər nisbətdə uzlaşdırır: nəzəri-idrak, qabaqcadan görmə və idarəetmə. Buna müvafiq olaraq, proqnoz sənədlərində aşağıdakı məqamlar öz əksini tapır: 1) obyektin vəziyyətinin, onun fəaliyyətinin hal-hazırkı və gələcək problemlərinin təsviri, baş verən dəyişikliklərin aşkar edilmiş qanuna uyğunluqlarının təhlili; 2) obyektin və onun ətrafindakı mühitin mümkün inkişaf (dəyişmə) variantlarının qabaqcadan söylənilməsi; 3) əlverişli variantların həyata keçirilməsinə dair mümkün qərarların və fəaliyyətin aşkara çıxarılması.

Proqnozda bu üç tərkib hissənin nisbəti təhlil obyektindən və

proqnoz işləmələrinin üfüqündən asılıdır. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında proqnozlaşdırma, programlaşdırma və planlaşdırma ardıcıl olaraq strateji yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün, bu işlərin əsasında uzunmüddətli (yaxud daha uzunmüddətli), 20-30 ildən artıq üfüqü görən və uzunmüddətli – 10-20 ili əhatə edən proqnozlari durmalıdır.

Elmi əsaslandırılmış proqnozlaşdırmanın imkanlarının strateji planlaşdırma və idarəetmə təcrübəsində müvəffəqiyyətli istifadəsi, başlıca olaraq, proqnozun tərtibinin iki prinsipial metodologiyasının – genetik (axtarış) proqnozlaşdırma metodologiyasının və normativ (teleoloji) proqnozlaşdırma metodologiyasının rolunun və sferasının düzgün anlaşılmasından asılıdır. Təcrübədə optimal təkliflər irəli sürürlərkən, bu iki yaşnaşma daim uzlaşdırılmalı və bir-birini tamamlamalıdır (şək. 1.1).

Genetik (axtarış) metodologiyası obyektin (makroiqtisadi sistemin) inkişaf tarixçəsinin təhlilindən çıxış edir, onun əsasını təşkil edən (əsas, başlıca) amillərini təsbit edir, inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir, sabit (dayanıqlı) meyilləri və qanuna uyğunluqları aşkarı çoxarır və bunlara əsaslanaraq, proqnozlaşdırılan obyektin gələcəyinə rəğmən fərziyyələr və nəticələr irəli sürürlər.

Şəkil 1.1. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması zamanı axtarış (genetik) yanaşma ilə normativ (teleoloji) yanaşmanın qarşılıqlı təsiri

Normativ (teleoloji) yanaşma – cəmiyyətin tələbatının anlaşılmasından, irəli sürürlən məqsədlərindən və resurs bazasından çıxış edərək, proqnozlaşdırılan makroiqtisadi obyektlərə məqsədyönü lətəsir imkanının və zərurətinin müəyyənləşdirilməsini eks etdirir. Sual, genetik (axtarış) proqnozu üçün səciyyəvi olan “əgər hadisə baş verərsə, nəyi (hansı nəticəni) gözləmək olar” müstəvisindən, “gələcəkdə uğurlu nəticələri əldə et-

mək üçün nə edilməlidir” müstəvisinə keçir. Belə yanaşmada, proqnozların “idarəedici xarakter” daşımışı cəhətlərindən istifadə olunur. Bu halda, proqnozun başlıca mexanizmi – gələcək dövrlərin kəsiyində məqsədlərin yaxud hansısa “normativ vəziyyətlərinin” əsaslandırılmış şəkildə müəyyənləşdirilməsidir. Belə olduqda, yalnız normativ vəziyyətlər deyil, həm də, gələcəyə doğru arzuedilən hərəkət trayektori-yası qiymətləndirilir. Təcrübədə isə, hər iki yanaşmanın uzlaşdırılması arzu ediləndir, çünki bu, proqnozları daha əsaslandırılmış və məqsədyönlü edir.

Elmə və təcrübəyə əsaslanaraq, proqnozların cavab verməli olduğunu bir sıra tələblər məcmusu yaradılmışdır. Bunların sırasında aşağıdakılardır: a) proqnozun variantlılığı; b) proqnoz qiymətləndirmələrinin yüksək dərəcədə obyektivliyi və etibarlılığı; c) iqtisadiyyatın və sosial həyatın ən vacib sferalarının xarakteristikası verilməklə, proqnozun kompleksliliyi; ç) proqnozun müxtəlif struktur bloklarında verilən qiymətlərin öz aralarında tarazlığı; d) müxtəlif dövrlərə aid proqnozların informasiya, funksional və metodoloji cəhətdən bağlılığına əsaslanan, proqnozun fasiləsizliyi.

Elmi-texnoloji irəliləyişlərin proqnozlaşdırılmasının və onların sosial-iqtisadi həyata keçirilməsinin çoxlu sayıda sxem və üsulları işlənilər hazırlanmışdır. Xüsusi ədəbiyyatda təxminən iki yüzədək proqnoz üsullarına rast gəlmək olar, hərçənd, təcrübədə onlardan istifadə olunanların sayı 15-dən azdır.

Proqnozlaşdırma metodu – bu, proqnozun işlənib-hazırlanma üsulu, alqoritmidir. Sosial-təsərrüfat sisteminə (məsələn, bütövlükdə milli iqtisadiyyata, yaxud onun regional bloklarına) rəğmən, proqnozlaşdırma üsullarının üç əsas qrupu xüsusilə göstərilir:

1) **evristik** (əvvəl məlum olmayanların tədqiqinə və açılmasına istinad edən) – bunların arasında **ekspert qiymətləndirməsi** daha çox istifadə olunur;

2) **faktoloji** (faktların, statistik göstəricilərin və (misal üçün, riyazi modellərdən istifadə edən) proqnoz qiymətlərinin məntiqi təhlilinə istinad edən);

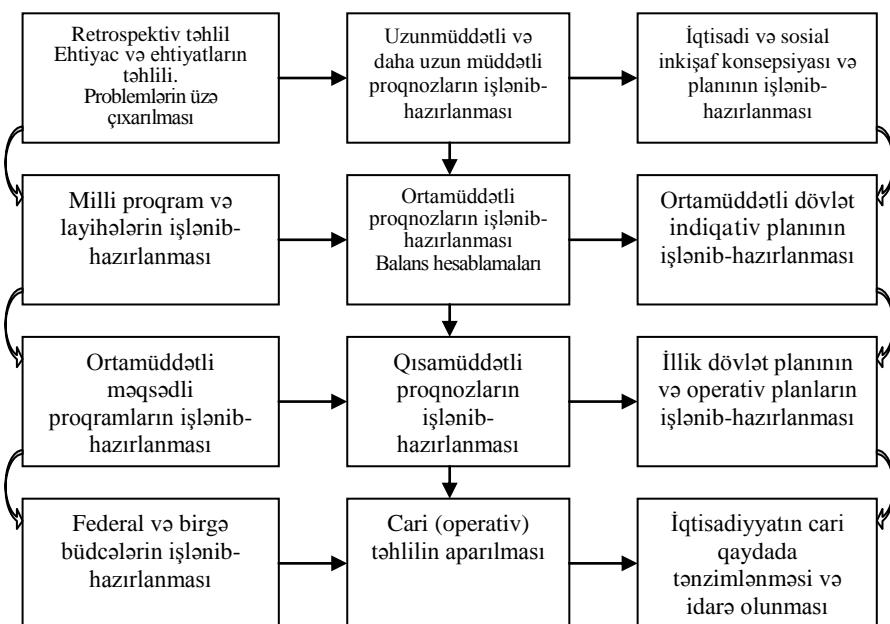
3) **kompleks** (kombinasiya edilmiş).

Proqnozlaşdırmanın bu və ya digər konkret üsulunun seçilməsi proqnoz-analitik-təhlil mərhələsi ilə, əldə edilmiş informasiya əsasında müəyyənləşdirilir.

Sosial-təsərrüfat sisteminin proqnozlaşdırılmasının, strateji planlaşdırılmasının və tənzimlənməsinin ümumi dövriyyəsinə proqnozlaş-

dırma prosesinin nufuz etdirilməsini şək.1.2-də göstərilən sxem ilə təsvir etmək olar.

Rusiyada milli təsərrüfat sistemi səviyyəsində həmin dövr, hələ ki, qapalı şəkildə reallaşdırılır. Bu işin həyata keçirilməsi ölkədə bu günədək 20 iyul 1995-ci il tarixli 115-F3 sayılı “Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırılması və programları barədə” qanunla müəyyənləşdirilir. Onun məzmunu, üstünlükleri-vəziyyətləri-üstün cəhətləri, nəticələri və ziddiyyətləri aşağıda, 7-ci fəsildə nəzərdən keçirilir. Ekspertlərin, müasir mərhələdə proqnoz-planlaşdırma işinə bir çox köhnəlmış yanaşmaların yenidən ciddi şəkildə baxılması zərurətunə dair ümumi rəyi nəzərə alınarsa, bu halda, qeyd olunan qanunun termin normalarından kənara çıxməq məqsədə uyğun olardı. Biz, proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın və programlaşdırmanın optimallıq tələblərinə cavab verən hansısa hipotetik şərtləri və formalarından çıxış edəcəyik. Bu təhlilin cəmiyyət qarşısında duran yeni problemlər nəzərə alınmaqla, yəni,

Şəkil 1.2. Ölkənin sosial-iqtisadi sisteminin inkişafının proqnozlaşdırma, strateji planlama və tənzimlənməsi fazaları

eyni zamanda aktual olan uzunmüddətli tələbatların və meyillərin tədqiqi-

nə, ölkənin resurs bazasına, iqtisadi dövrlərin fazalarının dinamikada qiymətləndirilməsinə istinad etməklə aparılması çox vacibdir. Retrospektiv təhlil – ölkənin sosial-iqtisadi sisteminin inkişafı, milli və dünya iqtisadiyyatının meyilləri barədə məlumatların toplanması, emalı və sistemləşdirilməsindən, həmçinin proqnoz layihələndirmələrinin metodoloji bazası qismində qəbul olunan proqnoz modelləri və prinsiplərinin qurulmasından, əsaslandırılmışlarından və yoxlanmasından ibarətdir.

Proqnozdan əvvəl informasiya əsasında uzunmüddətli və daha uzunmüddətli proqnozların işlənib-hazırlanması, dünya meyilləri mütləq qaydada nəzərə alınmaqla, ölkə həyatının bütün başlıca aspektlərdən olan sosiodemoqrafik, iqtisadi, innovasiya-texnoloji, ekoloji, ərazi, xarici iqtisadi aspektlərinə toxunmalıdır. Bunlara vaxtaşırı (hər 4-5 il-dən bir) yenidən baxılmalı və dəqiqləşdirilməli, aktuallaşdırılmalıdır.

Uzunmüddətli proqnoz – milli maraqlara, indiki və gələcək nəsil-lərin tələbatına daha artıq dərəcədə cavab verən gələcək inkişaf trayektoriyasının optimal xəttə yaxınlaşmanı təmin edən strateji prioritətlərin seçilməsinin əsası kimi xidmət-çıxış edir. Vəsait və qüvvələrin parçalanmasına yol verməmək üçün, belə prioritətlərin sayı çox ola bilməz. Seçilmiş milli prioritətlər, başlıca istiqamətləri əhatə edərək, mövcud formalaşmış inkişaf xəttində dönüşü, strateji sıçrayışı təmin etməlidirlər. Ölkə Prezidentinin hamiliyi altında ekspertlər qrupu tərəfindən strateji prioritətlərin və onların reallaşma trayektoriyasının seçimi – bu, ölkənin perspektiv üçün sosial-iqtisadi inkişafının prinsipial konsepsiyası kimi rəsmiləşdirilə bilər. Prioritetlər toplusu və konsepsiyanın başlıca komponentləri qəbul edilərək təsdiqini tapanadək, hərtərəfli ictimai müzakirədən keçirilməlidirlər.

Sanballı dövlət yardımı alan və ölkənin ali rəhbərliyinin birbaşa nəzarətində olan seçilmiş ümummilli prioritətlərin əsasında milli program və layihələrin formalaşdırılması dövlət strateji tənzimləmə prosesinin növbəti prinsipial fazası – 15-20 il müstəvisində strateji sosial-iqtisadi inkişaf planının işlənib-hazırlanması (və vaxtaşırı korreksiyası) üçün davamlı əsas yaradır.

Həmin planın vəzifəsi – seçilmiş prioritətləri və milli layihələri yalnız vahid bir sistemdə cəmləmək və sıralamaqdan deyil, həm də uzunmüddətli məqsədləri sosial-iqtisadi inkişafın digər cəhətləri ilə, ölkənin əmək, təbii, maddi, maliyyə resursları ilə tarazlaşdırmaqdan ibarətdir. Bununla bərabər, milli və dünya iqtisadiyyatlarının əlaqələri, həmçinin texnoloji və iqtisadi dövrlərin fazalarının dəyişməsi məntiqi,

böhranların dövriliyi nəzərə alınmalıdır. Strateji plan, ölkənin (regionun) inkişafının xarici və daxili şərtlərinin dəyişməsindən asılı olaraq, mümkün olan alternativ variantları (misal üçün, əsas göstəricilərin dia-pazonu şəklində) qabaqcadan nəzərə ala bilər. O, dövlət icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən, alımlərlə birgə, işlənib-hazırlanır, Federal Məclis tərəfindən baxılır və RF Prezidenti tərəfindən təsdiqlənir. Bu sənəd, hökumət və dövlət sektorunu strukturları üçün direktiv rolü oynayır, həmçinin, özəl sektorda və əhali arasında ümidişləri və həvəsləndirmələri formalaşdırın strateji məqsəd kimi çıxış edir. Vaxtaşırı olaraq (4-5 ildən bir) strateji planının üfüqləri korreksiya edilməli və genişləndirilməlidir.

Strateji plan çərçivəsində prioritətlərin reallaşdırılmasının konkret mexanizmləri kimi, hökumət tərəfindən təsdiqlənən, ortamüddətli perspektiv üçün nəzərdə tutulmuş Məqsədli Federal Proqramları çıxış edirlər. Dünya və ölkə təcrübəsindən göründüyü kimi, məqsədli proqramlar – cavabdehli strateji idarəetmənin çox təsirli vasitəsidir.

Strateji planın və proqramların reallaşdırılması və onların qarşılıqlı şəkildə uzlaşdırılması indikativ planlar vasitəsilə həyata keçirilir – ortamüddətli (3-5 illik) və qısamüddətli (birillik dövr çərçivəsində). İndikativ planlanmanın üç əsas funksiyası göstərilir. Birincisi, o, sosial-iqtisadi inkişaf planının federal, regional və yerli səviyyələrdə əsas parametrlərini səciyyələndirən, strateji planların prioritətlərini konkretləşdirən və reallaşdırın ümumiləşdirilmiş göstərici və normativlər (indikatorlar) sistemini təyin etmək imkanı verir. İkincisi, indikatorlar federal, regional və yerli budcə resursları ilə uzlaşdırılır. Üçüncüsü, indikativ planlaşdırma iqtisadi vasitələr və plan indikatorlarını uyğunlaşdırır. Bu, plan layihələrinin reallaşdırılması istiqamətində istənilən mülkiyyət formasına aid olan müəssisələrin marağının artması üçün şərait yaradır. Bu planların əsas indikatorları, özəl və qarışq sektorlar üçün istiqamətləndirici, icra orqanları və iqtisadiyyatın dövlət sektorunu strukturları üçün isə məcburi olurlar.

Proqnozların, strateji və indikativ planların, ümummilli layihələrin və məqsədli proqramların işlənib-hazırlanması – nəzərdə tutulan struktur hərəkətlərini və onları müşayiət edən balans əlaqələrindəki dəyişiklikləri qiymətləndirməyə kömək edən sahələrarası istinad etməlidir.

1.4. Dövlətin strateji-innovasiya funksiyası və onun reallaşdırma mexanizmi

Dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasının işlənib-hazırlanması və həyata keçirilməsi sosial-iqtisadi, innovasiya-texnoloji, ekoloji və ərazi inkişafın uzunmüddətli meyillərinin qabaqcadan görülməsinə, strateji prioritətlərin seçiminə və onların strateji və indikativ planlar, milli layihə və məqsədli proqramlar vasitəsilə yerinə yetirilməsinə istinad edir.

Rusiyada perspektiv planlaşdırmanın və proqram-məqsədli idarəetmənin metodologiyası da işlənib hazırlanmışdır. Bu, Vətəndaş və Böyük Vətən müharibələrinin ağır nəticələrini dəf etməyə, iqtisadiyyatın köklü transformasiyasına və XX əsrin 50-60-ci illərindən dünyanın elmi-texniki və iqtisadi inkişafında liderlər sırasına daxil olmağa çox kömək etdi. Lakin dövlət planlaşdırması və idarəsi sistemində bürokratik elementlər baş qaldırdı, SSRİ-nin qabaqcıl ölkələrdən texnoloji geriliyi artırıldı, bazar mexanizmi və stimulları kifayət qədər istifadə olunmadı.

90-cı illərin bazar islahatları nəticəsində, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırma və perspektiv planlaşdırma sistemi tamamilə dağıdıldı. Bazar sisteminə uyğunlaşdırılmış yeni sistemin konturları, yuxarıda göstərildiyi kimi, 20 iyul 1995-ci il tarixli Rusiya Federasiyasının «Sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırılması və proqramları barədə» Federal qanunu ilə müəyyən edilir. Ancaq bu qanunda strateji və idikativ planlaşdırma barədə müddəə yoxdur. Uzunmüddətli dövlət proqnozuna Rusiya Elmlər Akademiyası və digər elmi təşkilatlar, praktiki olaraq, cəlb olunmamışlar, iqtisadiyyatın və sosial sferanın ayrı-ayrı sahələrinin perspektiv inkişafına dair sənədlər ümumi strategiya ilə uzaqlaşdırılmışlar. Makrosəviyyədə strateji və idikativ planlama praktiki olaraq mövcud deyil, nəticədə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafi strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsinə cavabdeh olan dövlət orqanlarının məsuliyyəti zəifləyir, ağır səhv'lərə yol verilir.

Proqnoz, strateji və idikativ planlaşdırma və proqramlaşdırma metodologiyasına yeni yanaşma aşağıdakılardır özündə ehtiva edir:

- uzunmüddətli proqnoz əsasında iqtisadiyyatın, sosial sferanın inkişafının, innovasiya-texnoloji inkişafın, ərazilərin inkişafının, xarici iqtisadi əlaqələrin dövri dinamikasının meyillərinin aşkarılması;
- strateji planlar, milli layihə və proqram, federal məqsədli proqramlar əsasında strateji prioritətlərin seçimi və onların reallaşdırılması;
- dövlətin və biznesin maraqlarını uzlaşdırın indikativ plan

və büdcələr, əsaslandırılmış dövlət və korporativ strategiyaları əsasında strateji planın çevik qaydada həyata keçirilməsi; qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın sosial istiqamətini, onun innovasiya xarakterini və rəqabətədavamlığını təmin edən strateji plan və proqramların işlənib-hazırlanmasında elmin və təhsilin, dövlət strukturlarının və sahibkarlığın tərəfdəşlığı prinsipi.

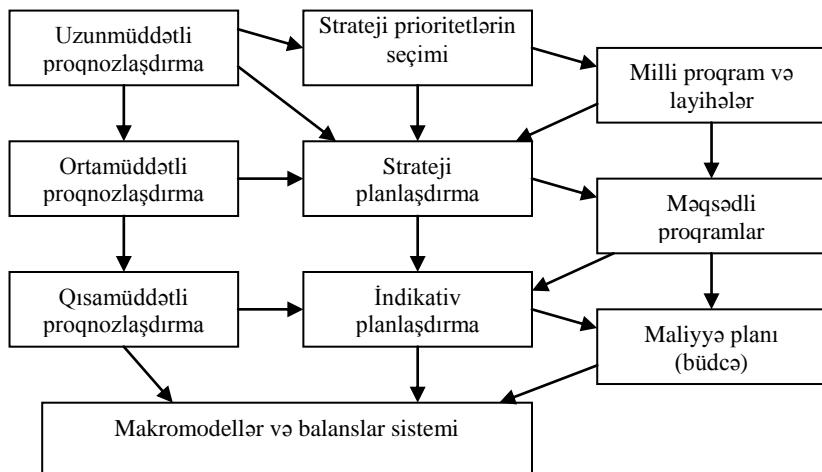
Bələ yanaşma, dövlətin əsas funksiyalarından olan strateji-innovasiya funksiyasının reallaşdırılmasına imkan verir. Dövlətin vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən formalasdırılması və saxlanması, ilk növbədə, mürəkkəb və dəyişkən sosiodemoqrafik, elmi-texnoloji, iqtisadi, ərazi və ekoloji inkişaf şəraitində, milli maraqları ardıcıl şəkildə qoruyaraq, vaxtı yetmiş innovasiyaları həyata keçirərək və öz iqtisadiyyatının rəqabətədavamlığını artıraraq, dünya iqtisadi konyunkturasının firtinalı dənizində strateji oriyentirləri düzgün müəyyənləşdirmək zərurətindən irəli gəlir. Dünyada postsənaye cəmiyyətinə keçidin, növbəti elmi-texnoloji çevrilişin baş verdiyi, ziddyyətli qloballaşma proseslərinin sürət aldığı bir zamanda, bu funksiyanın əhəmiyyəti müasir dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə artır.

90-cı illərdə Rusiya, SSRİ-nin parçalanması, uçqunvari demilitarizasiya və dövlətin iqtisadiyyatdan kənarlaşması kimi neoliberal istiqamət alması amilləri ilə ağırlaşmış, öz dərinliyinə və müddətinə görə sülh dövrü üçün rekord həddə çatmış iqtisadi və sosial-siyasi tənəzzül ilə üzləşdi. Texnoloji və struktur tənəzzülü iqtisadiyyatı onilliklərlə geriyə atdı. 1999-cu ildən başlayaraq iqtisadi böhranın bir qədər canlanma ilə əvəz olunmasına baxmayaraq, böhrandan qabaqkı səviyyəyə hələ də nail olunmayıb, iqtisadi artımın daxili intensiv-innovasiya amilləri zəif dərəcədə hərəkətə gətirilib, dövlət uzunmüddətli proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlama sistemi, praktiki olaraq, işə düşməyib. Yalnız 2006-cı ildən başlayaraq, büdcə resursları ilə təmin edilmiş dörd iri milli layihəyə əsaslanaraq, strateji idarəetmə istiqamətinə doğru dönüş başlandı.

Bazar iqtisadiyyatının ümumi strateji idarəetmə sisteminin struktur sxemi şək. 1.3-də təsvir olunub. Bu sistemin qurulmasının başlıca prinsipləri sırasında aşağıdakıları xüsusilə göstərmək olar (sistem tam həcmində hələ formalşmayıb).

1. Dövlətin perspektiv strategiyasının hazırlanmasının çıxış nöqtəsində dünya meylləri nəzərə alınmaqla ölkənin sosiodemoqrafik, iqtisadi, innovasiya-texnoloji, ekoloji, ərazi və xarici-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli və daha uzunmüddətli proqnozlaşdırılması durur. Bələ proqnozların işlənib-hazırlanması – alim və mütəxəssis-ekspertlərin sə-

lahiyyətinə aiddir, ancaq bu işlərin maliyyələşdirilməsi və alınmış nəticələrin istifadəsi – mərkəzi dövlət strukturlarının vəzifəsidir. Uzunmüddətli proqnozlar nəşr olunaraq müzakirədən keçirildikdən sonra, real dinamikaya daha yaxın proqnoz trayektoriyaları verən metodologiya və kollektivlər seçilməlidir. Lakin dövlət qulluqçuları, bir qayda olaraq, uzunmüddətli proqnozların işlənib-hazırlanmasında iştirak etməli deyilər ki, öz təsisat maraqlarını müstəqil alımlarə qəbul etdirməsinlər.

Şəkil 1.3. Sosial-iqtisadi inkişafın strateji tənzimləmə sistemi

2. Uzunmüddətli proqnoz, perspektiv milli maraqlara, indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarına daha artıq dərəcədə cavab verən optimal dinamikaya daha yaxın olan trayektoriyani təmin edən strateji prioritetlərin seçimi üçün təməl kimi çıxış edir. Prioritetlər, yalnız, mövcud trayektoriyani dəyişə bilən, strateji sıçrayışı təmin edən başlıca istiqamətləri əhatə edir. Strateji prioritetlərin seçimi dövlət liderləri tərəfindən, alımlarla birgə əsaslı müzakirələrdən sonra aparılır. Prioritetlər toplumu, onların həyata keçirilməsinə cəmiyyətin bütün fəal qüvvələrini səfərbər etmək məqsədilə nəşr edilir.

3. Seçilmiş prioritetlər, sanballı dövlət dəstəyi alan və ölkənin ali rəhbərliyinin bilavasitə nəzarəti altında olan milli program və layihələr əsasında həyata keçirilir. Belə program və layihələrin sayı məhdud olmalıdır ki, qüvvə və vəsaitlər səpələnməsin.

4. Dövlət strateji tənzimlənməsində növbəti yanaşma- 15-20 illik

üfüqə malik strateji planın işlənib-hazırlanmasıdır (dövri olaraq korreksiya edərək uzadılmaqla). Onun vəzifəsi – yalnız, seçilmiş prioritetləri və milli layihələri vahid bir sistem halına gətirməkdən ibarət deyil, həm də, bazar və dünya iqtisadiyyatının dövri tərəddüdünü nəzərə alaraq və gələcək inkişafın alternativ ssenarilərini nəzərdən keçirərək, prioritet məqsədləri sosial-iqtisadi inkişafın digər sahələri ilə, ölkənin inkişaf resursları ilə tarazlaşdırmaqdan ibarətdir. Strateji plan nəşr edilməlidir ki, o, hökumət və dövlət sektorу üçün direktiv olsun, özəl sektor və əhalili üçün isə strateji oriyentir kimi çıxış etsin.

5. Strateji plan çərçivəsində strateji prioritetlərin reallaşdırılmasıının konkret mexanizmi kimi – ortamüddətli perspektiv üçün hökumətin təsdiqlədiyi federal məqsədli proqramlar çıxış edir. Proqramlar – strateji idarəetmənin, ilk dəfə olaraq səmərəli şəkildə ölkəmizdə istifadə edilmiş, olduqca vacib bir alətidir. Lakin, bu sahadə toplanmış zəngin təcrübə son onilliklərdə öz mahiyyətini itirmiş və nüfuzdan düşməsdür. Bir-biri ilə zəif əlaqələndirilmiş onlarla məqsədli proqram təsdiqlənirdi, həmin proqramlar tam həcmidə resurslarla təmin edilmirdi, proqramın son məqsədinə nail olunmasına cavabdeh şəxslərdən hesabat tələb olunmurdı. Məqsədli proqramların bir hissəsi milli layihələrlə uzaşdırıldı.

6. Strateji planın və proqramların həyata keçirilməsi və onların qarşılıqlı şəkildə uzaşdırılması ortamüddətli (3-5 illik) və qısa müddətli (bir illik) indikativ planlar vasitəsi ilə aparılır. Bu planların əsas indikatorları özəl və qarşıq sektorlar üçün istiqamətləndirici, icra orqanları və iqtisadiyyatın dövlət sektoru strukturları üçün isə məcburi olurlar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində indikativ planlamanın əsasları hələ 1922-1925-ci illərdə N.D.Kondratyev tərəfindən işlənib hazırlanmışdı, lakin onun metodologiyası əslində az istifadə olunur. İndikativ plan olmadan, strateji plan və proqramların əsas göstəriciləri havada asılıb qalır, cari praktiki fəaliyyətdə istifadə edilmir.

7. Strateji və indikativ plan və proqramların icrası ortamüddətli və illik maliyyə planları və bütçələr vasitəsilə aparılır. Proqramın (layihənin) tam icrası müddəti üçün vəsaitin ayrılması, son nəticə sərt nəzarətdə saxlanmaq şətirlə, ortamüddətli üfüq (strateji plan) çərçivəsində tövsiyə olunur. Başlıcası isə – bazis innovasiyalarının və iqtisadiyyatın qeyri-bazar sektorundakı innovasiyaların dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi xeyli artırılmalıdır. Bu tədbir, belə layihələrə özəl investisiyaların cəlb olunmasına kömək edəcəkdir.

8. Uzunmüddətli və ortamüddətli proqnozlar, strateji və indikativ

planlar əsaslandırılırlar kən, nəzərdə tutulan struktur dəyişmələrini tarazlaşdırmağa və onların iqtisadi nəticələrini nəzərə almağa kömək edən makromodellərdən istifadə olunur. Əsasları iqtisadiyyat üzrə Nobel Mükaffati laureati V.V.Leontyev tərəfindən işlənilmiş sahələrarası balans sovet xalq təsərrüfatı planlaşdırılması praktikasında geniş istifadə edilmişdir. Həl-hazırda sahələrarası balans (“xərc–buraxılış” cədvəlləri) Rosstat tərəfindən hazırlanır və nəşr olunur, proqnoz balansları isə elmi təşkilatlar tərəfindən uzunmüddətli proqnozların əsaslandırılması üçün istifadə edilir. Sahələrarası balans əsasında qurulan “təkrar istehsal-dövri” makromodeli dörd təkrar istehsal sektor üzrə struktur dinamikasını qiymətləndirmək, həmçinin iqtisadiyyatın texnoloji və institusional strukturunun təhlilini aparmaq və uzunmüddətli proqnozunu hazırlamaq imkanı verir.

Bütün bu əsaslandırılmış və təcrübədə sınadından çıxarılmış alətlər arsenali uzunmüddətli proqnozun və dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılması zamanı istifadə olunmalıdır.

Sosial-iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi sisteminin sadalanmış elementlərinin səmərəli fəaliyyəti üçün, dövlət, regional, bələdiyyə səviyyələrində strateji və taktiki qərarları qəbul edən şəxslərin dərin peşə biliklərinə malik olması gərəkdir. Uzunmüddətli və ortamüddətli proqnozların, strateji və indikativ programların hazırlanması metodologiya və texnologiyalarına kadrların yiyələnməsi – dövlət və bələdiyyə idarəciliyi kadrlarının hazırlanması və təkrar hazırlanması sisteminin başlıca vəzifəsinə çevirilir.

Yoxlama sualları və tapşırıqları:

1. *Ölkənin (regionun) sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin tənzimlənməsinə tətbiqən «gələcəyi görmə», «proqnoz», «plan», «sənari», «programa» hansı nisbətdədir?*
2. *İzah edin nəyə görə bazar təsərrüfatının özünü tənzimləmə əsasları müasir dövrdə milli təsərrüfat sistemlərini stabil – dönməz inkişafına istiqamətlənməsini avtomatik təmin etmir.*
3. *Sosial-iqtisadi sahədə proqnozların əsas formaları və növləri hansılardır. Izah edin nəyə görə əzaqmüddətli və uzunmüddətli proqnozlaşdırma müasir bazar təsərrüfatının tənzimlənməsi və strateji planlaşdırmasının ilkən pilləsi və bazası rolunu oynayır?*
4. *Ölkənin sosial təsərrüfat sisteminin tənzimlənməsi, strateji planlaşdırılması və proqnozlaşdırmasının ardıcıl mərhələlərini əks etdirən sxemi yaddaşınızda əks etdirin.*

Fəsil 2

ÖNCƏDƏN-GƏLƏCƏYİ GÖRMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ SOSIAL-İQTİSADI PROQNOZLAŞDIRMA METODOLOGİYASI

2.1. Proqnozlaşdırmanın zəruriliyi və funksiyaları

Proqnozlaşdırma – bu, dövlət və korporativ səviyyələrdə prioritetlərin seçimi və qəbul edilən strateji və taktiki qərarların əsaslandırılması üçün, perspektiv dövrdə sosial-iqtisadi, innovasiya-texnoloji, eko-loji və ərazi inkişafın əsas amillərinin qabaqcadan görülməsidir.

Proqnoz olmadıqda, yaxud o, səhv olduqda, nəinki istənilən nəticəni verə bilməyən, hətta qeyri-mütənasibliklər yaranan və itkilərlə nəticələnən qərarların qəbul edilməsi istisna deyil.

Dövlət və korporativ səviyyələrdə strateji idarəetmə sisteminin mərkəzi hissəsi **uzunmüddətli proqnozlardır**. Uzunmüddətli makroiqtisadi proqnozlaşdırmanın zərurəti bir sıra səbəblərlə diktə edilir.

Bu, birincisi, sosiodemografik dövrlərin müddəti, insan nəslinin dövri olaraq dəyişməsi (təxminən, otuz ildən bir), insanın həyat dövrünün uzunluğunun artması, gələcək işçilərin hazırlanması müddəti kimi amillərdir. Bütün bunlar bir neçə onillik irəlini görməyi tələb edir.

İkincisi, ölkələrdə texnoloji dövrlərin müddəti, texnikanın nəsil-lərinin dəyişməsi (hər on ildən bir) və üstünlük təşkil edən texnoloji uk-ladlar (təxminən yarım əsrənən bir) kimi amillərdir ki, bunlar əmtəə və xidmətlərin rəqabətdə davamlılığına və ona nail olmasına qarşı tələbləri tam dəyişir.

Üçüncüsü, iqtisadi proseslərin ritmikliyi, ortamüddətli və uzunmüddətli iqtisadi dövrlərin və yarımaşrık Kondratyev dövrlərinin uzunluğu, strateji qərarların əsaslandırılması və reallaşdırılması zamanı onların mərhələlərinin dəyişməsinin qabaqcadan görülməsi zərurəti kimi amillərdir.

Dördüncüsü, iri investisiya layihələrinin xərcinin çıxarılması, iqtisadiyyatda vaxtı çatmış struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilmə müddəti kimi amillər.

Proqnozların praktiki əhəmiyyətini N.D.Kondratyev belə ifadə

edirdi: "Sosial islahat layihəsi irəli sürülmüş, iqtisadi siyasetin bu və ya digər tədbiri təklif olunur, özəl müəssisənin təşkili məsələsinə baxılırmı və s., bütün hallarda sosial-iqtisadi mühitdə baş verən hadisələrin axarına fəal müdaxilə və sonrakı hadisələrin gedışatının qabaqcadan görülməsi məsələsi irəli sürülmür. *Bu səbəbdən də, sosial-iqtisadi həyatda proqnoz problemi xüsusən dərin əhəmiyyətə malikdir*"³.

XX əsrдə uzunmüddətli proqnozlaşdırma həm xaricdə, həm də Rusiyada çox geniş yayılmışdır. Ölkəmizdə uzunmüddətli proqnoz təcrübəsi N.D.Kondratyev, V.A.Bazarov, A.N.Yefimov, A.İ.Ançişkin, Y.V.Yaryomenko, V.V.Ivanter, İ.V.Bestujev-Lada, L.İ.Abalkin, V.A.Martinov, A.A.Dinkin kimi alımların adı ilə bağlıdır. Normativlər əsasında uzunmüddətli proqnozlaşdırma ideyasının praktiki tərənnümünün klassik nümunəsi – hər beş ildən bir işlənilən və uzadılan çoxcildli elmi-texniki tərəqqi və onun sosial-iqtisadi nəticələri programıdır (20 illik). Bu işdə ölkənin minlərlə alim və mütəxəssisi iştirak etmişdir. 90-cı illərdə dövlət əsasları ilə uzunmüddətli proqnozların işlənib-hazırlanması praktiki olaraq dayandırılmışdır. Təşəbbüs qaydasında, bir neçə elmi-tədqiqat institutu tərəfindən uzunmüddətli proqnozlar nəşr olunmuşdur.

Rusiya Federasiyasının dövlət orqanları tərəfindən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli (10 ilədək) və ortamüddətli (3 illik) perspektiv, həmçinin qısamüddətli və daha detallaşdırılmış, bir illik proqnozlar işlənib-hazırlanır. Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişafının ortamüddətli və cari proqnozları hər il Rusiya hökumətinin tapşırığı ilə, İqtisadi İnkışaf Nazirliyi tərəfindən hazırlanıqdan sonra, qarşidakı il və növbəti üç illik dövr üçün dövlət bütçəsinin layihələri ilə birgə, Dövlət Dumasına təqdim olunur. Həmin proqnozun bəzi göstəriciləri bütçəyə (maliyyə planına) daxil edilir: ÜDM həcmi, inflasiya səviyyəsi, neftə dünya qiymətlərinin gözlənilən səviyyəsi.

Proqnozlaşdırmanın funksiyaları. Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi sistemində proqnozlaşdırma üç əsas funksiyani icra edir:

- proqnozlaşdırılan obyektin (ölkə, region, müəssisə, bazar və s. iqtisadiyyatı) dinamikasına təsir göstərən amillərin gücünü nəzərə alaraq, inkişaf meyillərinin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi;
- həmin obyektin bu və ya digər planlaşdırılmış, yaxud bazara uyğun qəbul edilmiş qərarlarına reaksiyasının, bu qərarın (yeni

³ Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. М.: Экономика, 2002.- С. 511

müəssisənin tikilməsi, bazara yeni əmtəənin çıxarılması, vergi stavaksının dəyişməsi və s.) reallaşdırılmasının mümkün nəticələrinin qabaqcadan görülməsi;

- qərar qəbul edildikdən və icrasına başlandıqdan sonra, onun icrası gedışatının və nəticələrinin izlənməsi, qərarın reallaşma şəraiti kəskin şəkildə dəyişdikdə isə, qərarın vaxtında düzəliş edilməsi, yaxud ləğv edilməsi.

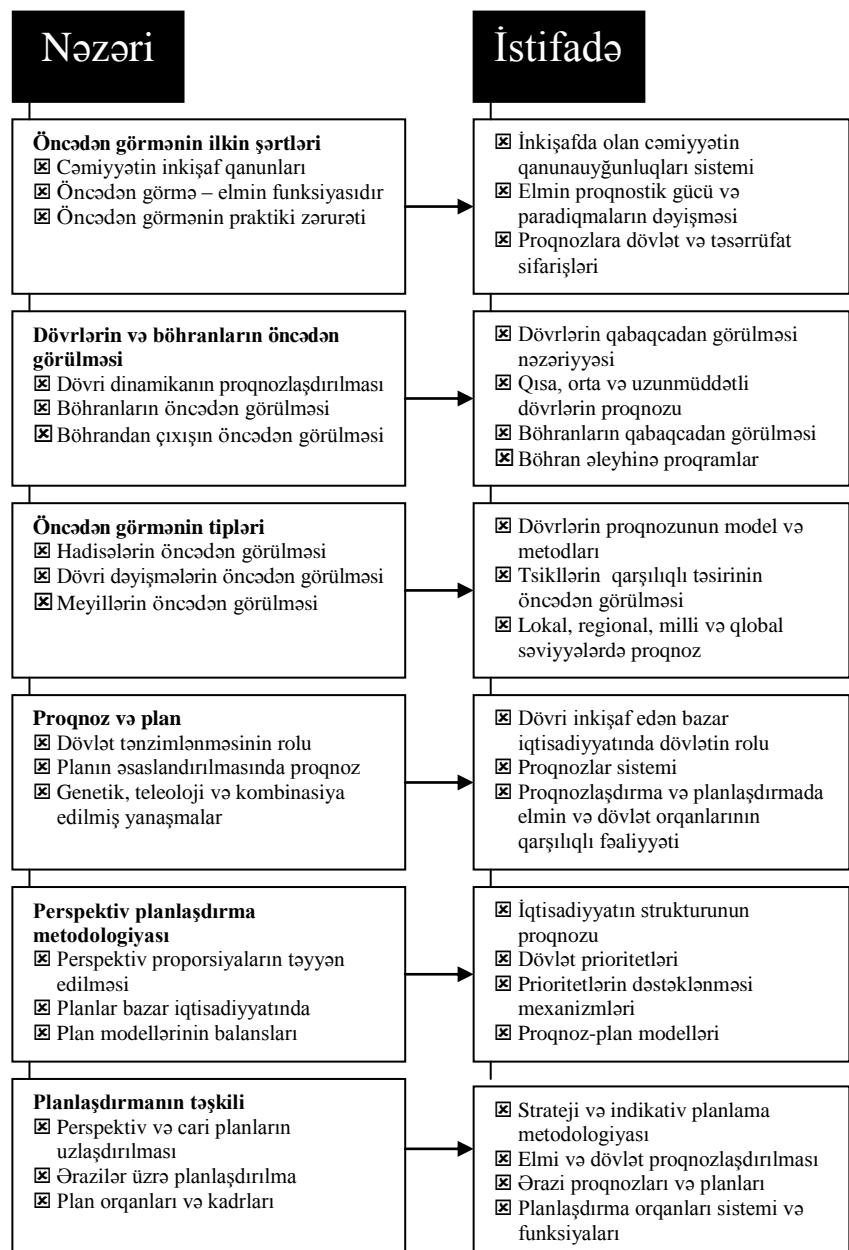
Proqnozlaşdırma bazar iqtisadiyyatının inkişafının dövlət və korporativ tənzimlənməsi sisteminin vacib elementlərindən biridir.

2.2. N.D.Kondratyevin qabaqcadan görmə nəzəriyyəsi və integrallı proqnozlaşdırma metodologiyası

Həm xaricdə, həm də Rusiyada edilən müasir proqnozlarda N.D.Kondratyevin (1892–1938) “qabaqcadan görmə” nəzəriyyəsinin istifadəsi çox aşağı səviyyədədir. Fikrimizcə, bu nəzəriyyə uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın etibarlı elmi bazası, integrallı makroproqnozlaşdırma metodologiyasının çıxış nöqtəsidir.

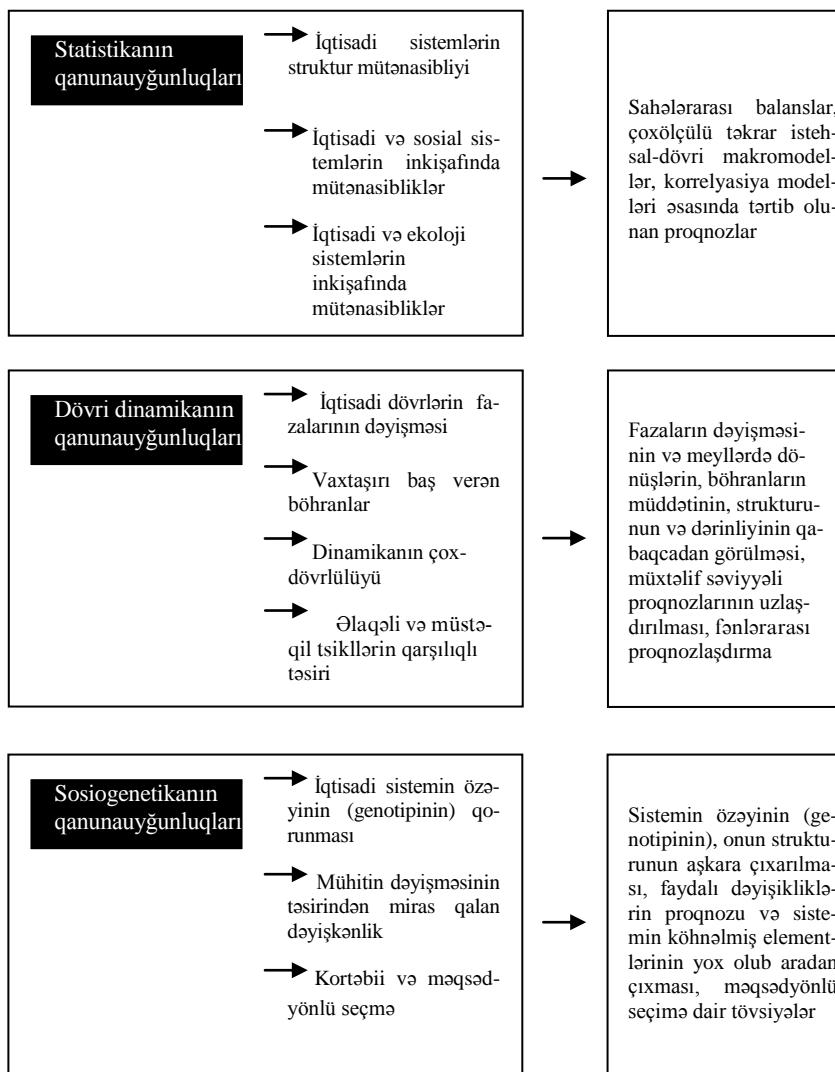
Şəkil 2.1-də N.D.Kondratyevin qabaqcadan görmə nəzəriyyəsinin əsas müddəaları, uzunmüddətli və ortamüddətli proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırmanın müasir praktikasında onların istifadə perspektivləri əks olunur.

Öncədən görmənin əsasını cəmiyyətin inkişaf qanuna uyğunluqlarının dərki və istifadəsi təşkil edir. N.D.Kondratyev qabaqcadan görmənin nəzəri əsasları üzərində qurulmuş və üç tipə aid olan qanunların ifadə etdiyi idrakin üç pilləsindən çıxış edirdi (şək.2.2).

Şəkil 2.1. N.D.Kondratyevin öncədən görmə və planlaşdırma nəzəriyyəsinin əsas müddəələri

Statika qanunaugunluqları – sosial-iqtisadi sistemin fəaliyyətini, onun tərkib elementlərinin tarazlığını təmin edən mütənasiblikləri əsaslandırılmış qaydada müəyyən etmək imkanı verir.

Şəkil 2.2. Uzunmüddətli iqtisadi proqnozlarda statik, dövri dinamik və sosial-genetik qanunaugunluqların nəzərə alınması

Dinamika qanuna uyğunluqları – ortam müddətli, uzun müddətli (kondratyevsayağı) və daha uzun müddətli (sivilizasiyalı) dövrlərin müxtəlif fazaları zamanı bu sistemdə baş verən dəyişiklikləri, qonşu və uzaq olan sferalarda dövri dəyişikliklərin qarşılıqlı təsir meyillərini, böhranların baş vermə vaxtını qabaqcadan görmək, onların əsaslandırılmış “diaqnostikasını” etmək və dəfə edilməsinin optimal yollarını tapmaq imkanı verir.

Sosiogenetika qanuna uyğunluqları – ictimai sistemlərin daxili səbəblərdən törəyən inkişafının daxili məntiqini, onların dinamikasında varisiyi və dəyişkənliyi aşkar çıxarmaq, sistemi ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşdırın faydalı dəyişiklikləri əsaslandırılmış qaydada seçmək imkanı verir.

N.D.Kondratyev sosial-iqtisadi sahədə **qabaqcadan görmənin üç tipini** fərqləndirirdi.

Birinci tip – qeyri-müntəzəm, bir çox halda təsadüfi olan konkret hadisələrin qabaqcadan görülməsi; belə hadisələrin qanuna uyğunluqlarının (ehtimallarının) araşdırılması ilə elm məşğul olmur.

Öncədən görmənin ikinci tipi – təkrarlanması, yaxud dövriliyi aşkarlanan hadisələrin qabaqcadan görülməsindən ibarətdir. Misal üçün, texnikanın nəsil dəyişməsi, qiymətlərin və iqtisadi konyunkturanın dövrü qaydada tərəddüd etməsi.

Iqtisadi dinamikada dövriliyi tədqiq edərkən, N.D.Kondratyev, geniş məlum olan orta və kiçik dövrlərlə yanaşı, yarım əsrə yaxın uzunluğa malik böyük konyunktura dövrlərinin mövcudluğunu statistik qaydada sübut edərək, onları texnoloji dinamikanın və sosial-iqtisadi fəallığın tərəddüdləri ilə əlaqələndirdi. Dövri dinamikanın qanuna uyğunluqlarının, müxtəlif uzunluqlu dövrlərin müntəzəm təkrarlığının, fəaliyyətin müxtəlif sferalarda onların qarşılıqlı əlaqəsinin dərk edilməsi ortam müddətli və uzun müddətli proqnozlaşdırmanın olduqca qüvvətli alətlərindəndir.

Öncədən görmənin üçüncü tipi – tədqiq olunan obyektin gələcək dinamikasının ümumi meyillərinin aşkarılmasından ibarətdir. Öncədən görmənin bu tipi, adətən, uzun müddət üçün nəzərdə tutulur ki, meyillərin aşkarlanmasına vaxt çatsın, ümumi xarakter daşıyır və ilk iki tipdən olan proqnozların istifadəsi üçün mühit rolunda çıxış edir.

N.D.Kondratyev proqnozlaşdırma üsullarının, vasitələrinin işlənib-hazırlanmasına əsas töhfəsini bəxş etmişdir. O, iqtisadi dinamikanın meyillərinin aşkar çıxarılması və proqnozlaşdırılması məqsədilə sta-

tistik təhlildən müvəffəqiyyətlə istifadə etmiş, statistik göstəricilərin emal olunmasında riyazi üsulların müxtəlif çeşidli arsenalını tətbiq etmişdir. N.D.Kondratyevin rəhbərlik etdiyi Ümumrusiya elmi tədqiqat Konyunktura İnstitutunun (ilk növbədə, Y.Y.Slutskinin, N.S.Çetverikovun) elmi əsərlərində konyunktura dövrlərinin uzunmüddətli dalğasının modelləşdirilməsinə, dövri proseslərin mənbəyi olan təsadüfi kəmiyyətlərin toplanmasına yeni yanaşmalar əks olunmuşdur.

N.D.Kondratyevin əsərlərində **perspektiv planların və qabaqcadañ görmənin qırılmaz əlaqəsi** xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır: “Təsərrüfatın gələcək inkişaf planları həmin gələcəyin qabaqcadan görünməsi ilə six əlaqədədir. Belə olduqda isə, aydınlaşdır ki, planların tərtibatı üslubları belə qabaqcadan görmənin imkanları ilə kifayət dərəcədə uzlaşdırılmalıdırlar”⁴. Məhz proqnozun əsasında aşkarlanı bilər ki, təsərrüfat quruculuğunda hansı arzuolunan nəticələr mümkün çərçivə daxilində əldə edilə bilər. Plan göstəriciləri hadisələrin kortəbbi gedişatının və nəzərdə tutulan tədbirlərin mümkün effektinin qabaqcadan görünməsi üzərində qurulmalıdır.

Plan tərtib edilərkən, iqtisadi gerçəklilik meyillərinin gələcəyə eks-trapolasiyasına əsaslanan genetik metod, perspektiv dövrdə müstəqil məqsədli hədəfin nail olunmasına istiqamətlənmiş teleoloji metodlarla uzlaşdırılmalıdır⁵.

Bu planların real olması, statika, dinamika və genetika qanuna uyğunluqlarını, iqtisadi konyunktura meyillərini, daxili və xarici bazarlarda şəraitin dəyişməsini nəzərə alan proqnozlara istinad etməsi çox vacibdir. Perspektiv planların tərtib edilməsi yüksək peşəkarlığa malik şəxslərə həvalə olunmalıdır.

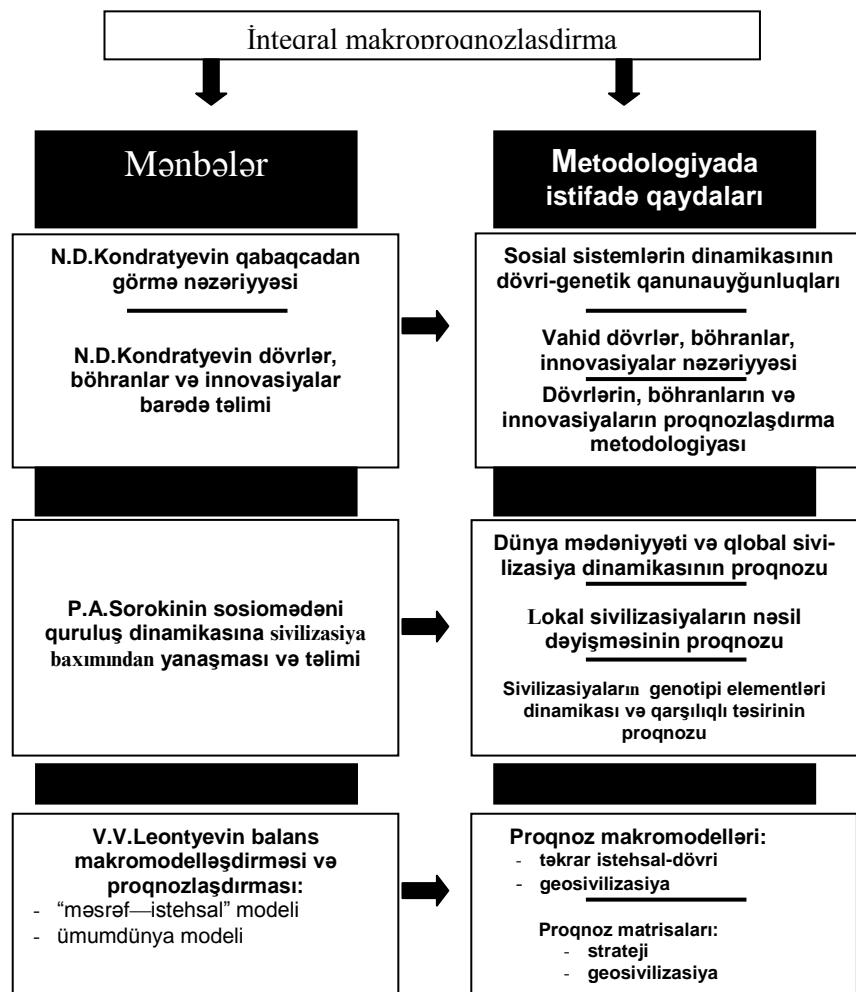
Beləliklə, sosial-iqtisadi statikanın və dövri dinamikanın qanuna uyğunluqlarının dərkinə və bacarıqlı istifadəsinə istinad edən “gələcəyin qabaqcadan görünməsi nəzəriyyəsi”, N.D.Kondratyevin əsərlərində özünün kifayət qədər tam əksini tapmışdır. Bu nəzəriyyə, get-gedə daha da tanınır və postsənaye cəmiyyətinin dirçəlişi şəraitinə adekvat olan əsas proqnozlaşdırma metodikasına çevirilir.

N.D.Kondratyevin öncədən görmə nəzəriyyəsinin əsas müddəələri, integrall makroproqnozlaşdırma metodologiyasını işləyib-hazır-

⁴ Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. М.: Экономика, 1989.-С.92.

⁵ Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. М.: Экономика, 1989. С.97-98.

lamış müasir Rusiya elmi məktəbi tərəfindən qəbul edilmiş və inkişaf etdirilmişdir (şəkil 2.3).

Şəkil 2.3. İnteqral makroproqnozlaşdırma metodologiyası

İnteqral makroproqnozlaşdırma metodologiyası bütün dünyada tanınmış üç rus aliminin elmi ırsının sintezi və sistemli şəkildə inkişaf etdirilməsi üzərində qurulur:

- Nikolay Kondratyevin qabaqcadan görmə nəzəriyyəsi (bu nəzəriyyənin əhəmiyyəti barədə yuxarıda danışılmışdır) və dövrlər, böhranlar və innovasiyalar təlimi;
- Pitirim Sorokinin sivilizasiyalı yanaşması və sosial-mədəni dinamika təlimi – bunlar birtərəfli iqtisadçılıqdan yan keçmək, sivilizasiyanın strukturunun bütün elementlərinin qarşılıqlı dinamik əlaqələrini, onun sosiodemografik, təbiət-ekoloji, innovasiya-texnoloji, iqtisadi, siyasi-dövlətçilik və sosiomədəni genotipini nəzərə almaq imkanı verir;
- Vasili Leontyevin təhlilində balans metodu və makroproqnozlaşdırma sosial-iqtisadi inkişafın təklif olunan gələcək ssenarilərinin tarazlığına qarşı sərt tələblər irəli sürür.

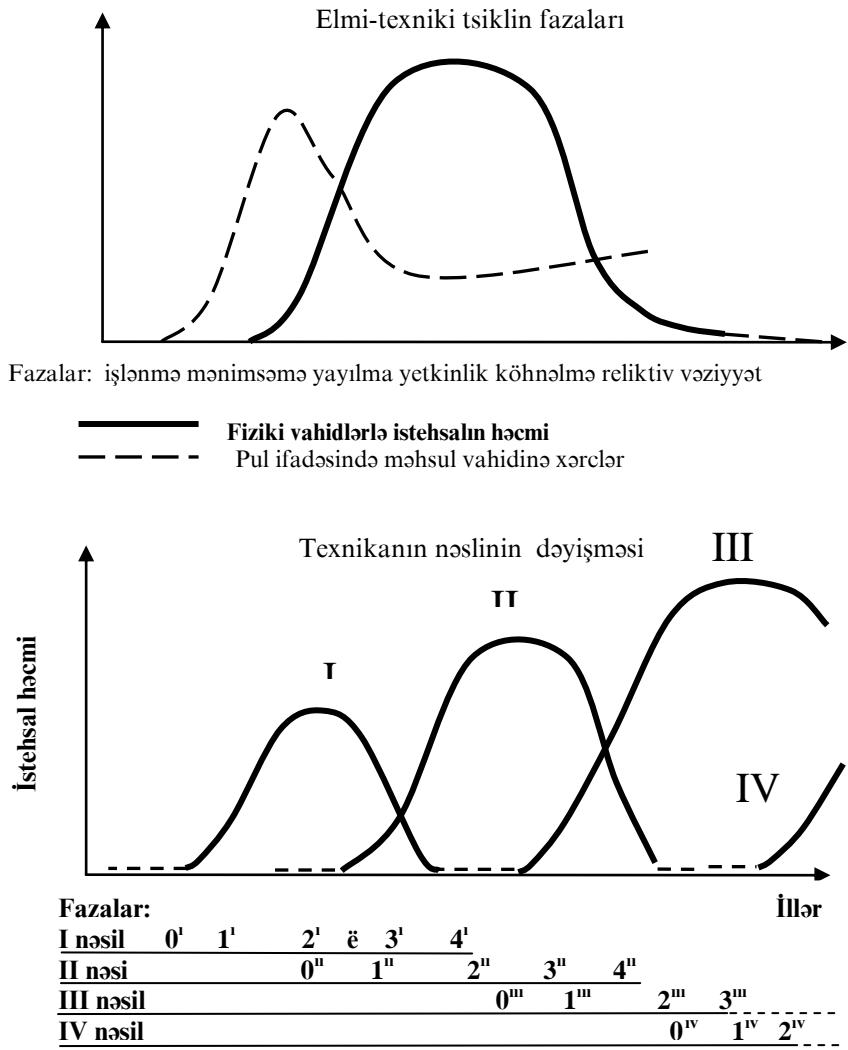
İnteqral makroproqnozlaşdırma metodologiyası bir sıra uzunmüddətli proqnozların işlənib-hazırlanması zamanı müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdir.¹

2.3. Silsilələrin və böhranların proqnozlaşdırılması

Qabağı görmək nəzəriyyəsinin və proqnozlaşdırma metodologiyasının daha mürəkkəb və məsuliyyətli elementi, tədqiqat obyektlərinin, silsilələrin və onların fazalarının əvəz olunmasının, vaxtaşırı əmələ gələn böhranların silsilə dinamikasının proqnozudur. Silsilələr müəyyən dövrdə və cəmiyyətdə hər cür sistemin hərkətinin ümumi formasıdır. Hər silsilə öz inkişafında beş fazanı keçir: yerin altında əvvəlki sislsilənin əmələ gəlməsi, innovasiya təşəkkülü, yayılma, sabit inkişaf (yetişkənlik), daha mütərəqqi sistemin yenimi sixışdırıb aradan çıxması (böhran fazası). Bundan sonra ya sistemin

¹ Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. «Будущее мира и России. Манифест интегрального макропрогнозирования» М., ИНЭС, 2006; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. «Интегральный макропрогноз инновационно-технологической и структурной динамики экономики России на период до 2030. М., ИНЭС, 2006; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Т. 2, М., ИНЭС, 2006.

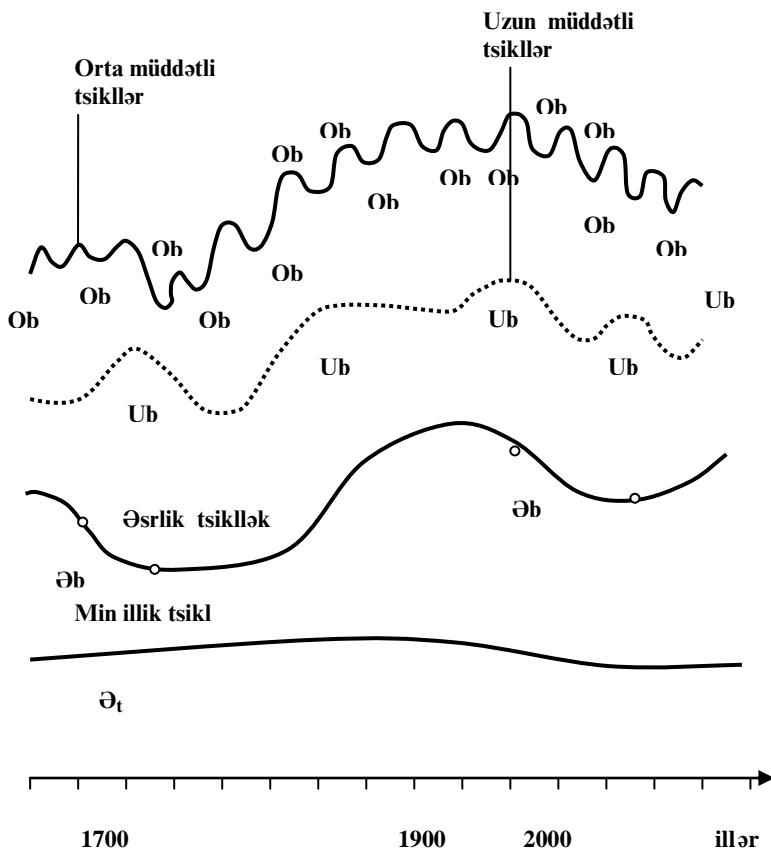
yeni keyfiyyətli vəziyyətə keçidi (onun dinamikasında növbəti silsilə), yaxud da müəyyən müddətə qədər keçmiş sistemdən qoyub getdiklərinin qoruyub saxlamaqla dağılma mümkün ola bilər. Bunu orta müddətli elmi – texniki silsilələrin misalında göstərək. (şəkil 2.4.)

Şəkil 2.4. Elmi-texniki tsikllər

Sosial – iqtisadi sistemlərin dinamikasında silsilələr müxtəlif uzunluqlarda olur. Mövsümi silsilə tipində cari dəyişikliklərlə (enib - qalxmalar) yanaşı, illər çörçivəsində qısamüddətli (3 – 4 illik), orta müddətli (8 – 12 il), uzunmüddətli (40 – 60 il), uzunmüddətlilərdən yuxarı (bir neçə əsrlik) və minillik silslələr də seçilir.

Bütün bu silsilələr müxtəlif sferalardakı silsilərlə eynidir, ictimai inkişafın mürəkkəb damar düyüntülərini təşkil edəcək bir – birlə qarşılıqlı fəaliyyətdədir. (Şəkil 2.5.)

Şəkil 2.5. Müxtəlif müddətli silsilə və böhranların qarşılıqlı fəaliyyəti

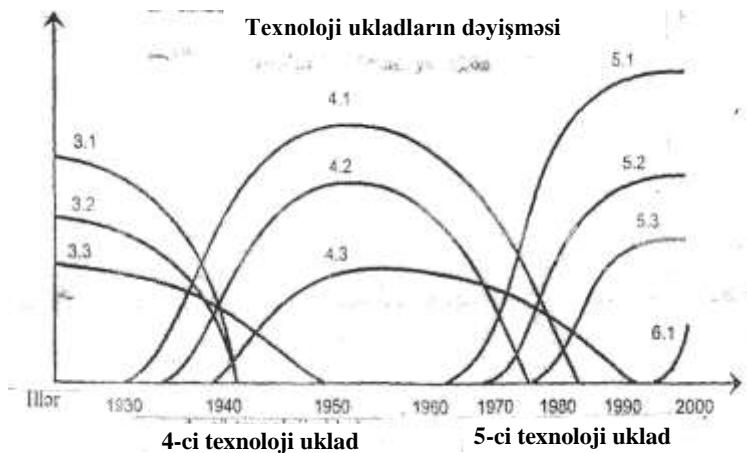
O_b - orta müddətli silsilədə böhranlar

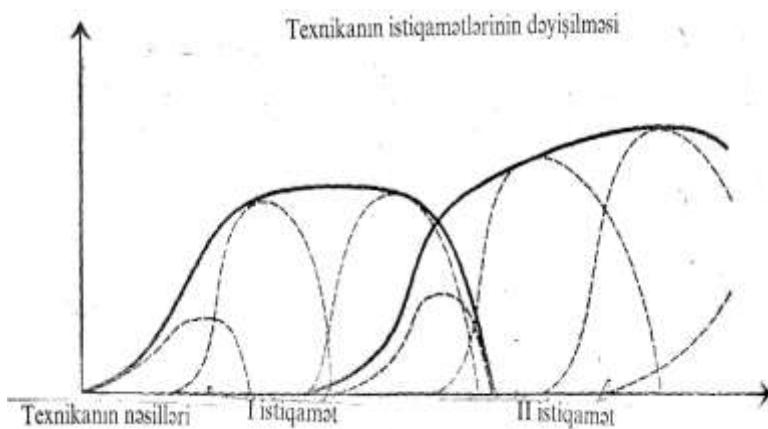
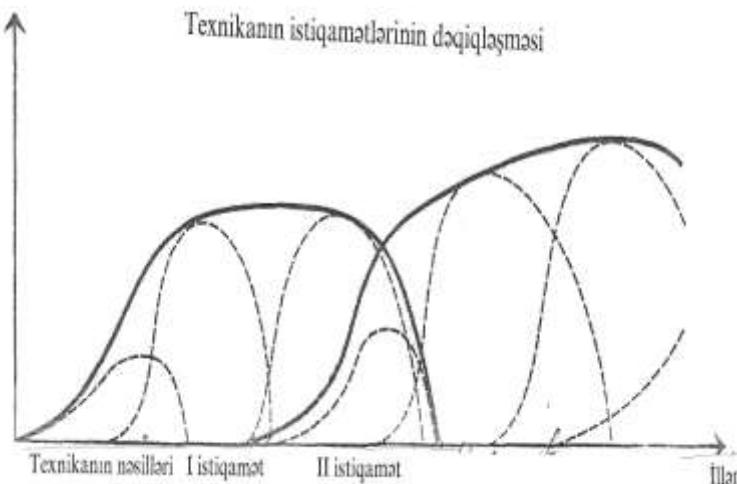
U_b - uzunmüddətli (Kondratyev) silsiləsində böhranlar

$\varTheta_b$ - əşrlik silsildə böhranlar

M_b - minillik silsilədə böhranlar

Milli iqtisadiyyata və dünya iqtisadiyyatına müəyyən dövrlərdə (on ildən bir) sarsıcı zərbə endirən iqtisadi böhranlarda öz əksini tapmış ortamüddətli silsilələr kifayət qədər öyrənilmişdir. N.D.Kondratyev "kondratyev silsilələri" adını almış yarıməsrlik konyukturanın böyük silsilərini (iqtisadi dinamikanın uzun dalğaları) tədqiq etmişdir. Bu silsilələrin əsasında hər birini bir - birini əvəz edən bir neçə texniki nəsilləri əhatə edən, dövri olaraq əvəz olunan elmi – texniki istiqamətlər, üstünlük'lərə malik texnoloji bir neçə aşağıdakı ardıcıl ukladlar durur (şəkil 2.6.)

Şəkil 2.6. Elmi –texniki istiqamətlərin və texnika nəsillərinin dəyişilməsi

N.D.Kondratyev uzunmüddətli və orta müddətli silsilələrin təsir mexanizmini açıqlamışdır. «İqtisadi konyukturanın böyük silsiləleri iqtisadi inkişaf dinamikasının vahid prosesində aşkarla çıxarıılır, burada həm də yüksəlik, böhran və depressiya fazaları ilə orta

silsilələri də aşkara çıxarılır..... Böyük silsilənin enmə (azalma) dövrünə aid olan orta silsilələr, depressiyaların uzunluğu və dərinliyi, qısalığı və zəifliyi ilə xarakterizə olunmalıdır, böyük silsilənin yüksələn dövrünə aid olan orta silsilələr əks əlamətlərlə xarakterizə olunmalıdır»¹. Uzunmüddətli silsilə fazasını müəyyən edərək, bu fazaya daxil olan orta müddətli silsilələrin və onlara aid böhranların xarakterini kifayət dərəcədə möhkəmliyi (etibarlılığı) ilə qabaqcada göstərmək olar.

Uzunmüddətli silsilələr öz növbəsində dünya mədəniyyətinin, texnologiyaların və istehsalın iqtisadi üsullarının əvəz edilməsi ilə əlaqədar daha uzunmüddətli (mədəniləşdirilmiş) silsilələrin tərkib elementidir. Müasir dövrə belə silsilələrin uzunluğu iki – üç yüzillik təşkil edir. Onlar cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərini əhatə edir, uzunmüddətli və ortamüddətli sahələrin xarakterinə təsir göstərir. Belə ki, XX əsrin sonlarında sənaye mərhələsini əvəz edən, sənaye mədəniyyətinin daha uzunmüddətli silsilənin böhran fazasının son mərhələsi başlanmışdı. Bu, həm ümummədəni böhranın uzunçəkmə xarakteri və dərinliyi ilə həm də bu dövrə aid olan Kondratyev və orta müddətli silsilələrin böhran fazaları ilə şərtlənmişdir. (bax. şəkil 2.5.). Böhranı dərinləşdirən əlavə amil, böhran fazasına ikinci super-tarixi (minillik) silsilənin daxil olmasıdır². Bu cür keçid dövrlərində ortamüddətli və uzunmüddətli silsilələrin böhran fazaları dərinləşir.

Silsilələrin bu ümumi ahəngi (ritmi) hər bir milli iqtisadiyyatda onun dinamikasını müəyyən edən daxili və xarici amillərin təsiri altında özünəməxsus şəkildə üzə çıxır. 1990 – 1998-ci illərin ən dərin böhranı Rusiyada mədəni xarakter daşımış, dağilan iqtisadiyyatın demilitarizasiyası və neoliberal bazar islahatları ilə SSRİ – nin və QİYŞ – nin dağılmısını gücləndirmişdir. Sosial – iqtisadi sistemlərin silsiləlik dinamikasının proqnozlaşdırılmasının çətin və məsuliyyətli elementləri, silsilələrin böhran fazalarının, onların xarakteri və nəticələrinin (aqibətinin) qabaqcadan görünməsi, böhranlardan çıxış yollarının axtarılmasıdır. Bu halda aşağıdakı əsas müddəalara əsaslanmaq lazımdır.

¹ Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. М. Экономика, 1993. С. 60

² Бах. Күзык Б.Н., Яковец Ю.В., Цивилизация: теория, история, диалог, будущее. М: ИНЭС, 2006.- Т.1. гл. 2

1. Böhran fazalar ictimai sistemlərin silsiləvi dinamikasının qacılma tərkib hissəsidir. Böhranın dərinliyi və uzunluğu silsilənin növündən və müvəqqəti şəraitdən (imkandan) asılıdır. Məsələn, orta müddətli silsiləvi çörçivəsində iri faza təqribən on ildə bir dəfə olur və bir – iki il davam edir. Yarıməşrlik uzunmüddətli kondratyev silsiləleri üçün böhran fazası silsilənin enmə dalğasında başlanır və 3 – 5 il davam edə bilər. Transformasiyanın daha uzun və dərin böhranlar, əsrlik mədəni silsilələrin əvəz edilməsində müşahidə olunur; bu halda böhran vəziyyəti bir neçə onilliklər davam edə bilər və iqtisadiyyatın və cəmiyyətin strukturunda radikal dəyişikliklərlə müşahidə olunur. Belə böhran silkələmələri cəmiyyətin bütün sferalarında müşahidə olunur, onlar normal, qacılma hadisələrdir, proqnozlaşdırında onları nəzərə almaq lazımdır.

2. Böhranlar xəstə, dağıdıcı xarakter daşıyır, istehsalın və əsas kapitala investisiyaların azalması ilə, istehsal gücərinin yüksəlməməsi, müəssisələrin çoxunun müflisləşməsi, əhalinin xeyli təbəqələrinin real gəlirlərin azalması, sosial – siyasi sarsıntılarla müşahidə olunur. İctimai sistem davamsız olur, istehsalın effektivliyi düşür, dəyişikliklərdə hərcəmərclik güclənir. Ancaq burada köhnəlmış pozitiv tərəfini də görmək lazımdır, yəni sistemin köhnəlmış, ancaq üstünlük'lərə malik elementlər, böhran dövründə dağılır, səhnədən düşür və ya radikal şəkildə transformasiya (dəyişilir) olunur.

3. Mövcud, lakin sistemin köhnəlmış elementlərin müqavimətinə görə inkişaf tapmamış perspektiv elementlərinə, yenilərə geniş imkanlar açmaqla, **böhranlar həm də yaradıcı funksiyani da yerinə yetirirlər.** Böhranlar öz – özünü yaşamış, köhnələri götürüb aparan, təmizləyici qasırğadır, silsilənin növbəti fazalarında innovasiya dalğalarını genişləndirmək üçün təkandır.

4. Böhranlar **cəmiyyətin genetik** inkişafında mühüm funksiyani yerinə yetirirlər. Onlar sistemin inkişafının tamamilə dəyişilməz və xarici şəraitə uyğunlaşmaga imkan verən, onun həyatı davamlılığını saxlamaq (aydındır ki, əgər böhrandan çıxmağın yolu seçilib reallaşdırılırsa) və sosial – genetik sistemin irsi nüvəsini, genetiqi qoruyur və sonrakı nəslə ötürür. Eyni zamanda onu köhnəlmış elementlərdən təmizləmək və yenilərlə zənginləşdirməklə.

5. Böhran, sistemin arası kəsilməz, daimi vəziyyəti deyildir. O, sosial sistemi yeniləşdirmək və silsilə dinamikasının yeni quruma keçməsi, yeni keyfiyyətdə canlanma və yüksəlmə, ən pis halda isə ölümə

nəticələnərək tarixi səhnədən getməsi və daha mütərəqqi sistemlə əvəz olunması ilə başa çatır. Böhran sistemin altsistemin mütərəqqi hərəkətinin xəstə fazası, tarixin yeni çağırışlarına cavabdır.

6. Böhranlar adətən silsilənin müddətinin az hissəsini əhatə edir və aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

Gizli mərhələ. Sistemin inersiya ilə inkişafın davam etməsinə baxmayaraq bu hələlik gizli qalmış böhranın ilkin şərtlərinin və elemənlərinin toplanması dövrüdür və burada tez – tez kapitalın artımı müşahidə olunur.

Uçulma mərhələsi. Burada bütün əksliklər sistemi aşkaraya çıxarılır, istehsalın, investisiyaların, əhalinin gəlirlərinin kəskin azalması, işsizliyin artması, müflisləşmə dalğası, istehsal gücərinin tam yüksəlməməsi, məhsulun alıcını tapmamış hissəsinin məhv edilməsi müşahidə olunur. Bu cür uçulma ABŞ – da 1929 – 1933 – cü illərdə, Rusiyada isə 1991 – 1992 – ci illərdə müşahidə olunmuşdur.

Sonra **depresiya mərhələsi** başlanır. Bu mərhələ elə anda başlanır ki, burada düşmə demək olar ki, qurtarır, artım hələ başlanmir, canlanmaya keçidin ilkin şərtləri toplanır, dövrün sonunda əsas kapitalın innovasiya yeniləşdirilməsi, tələbin artması, mal artığını özünə çəkməklə seçilən aşağı tarazlıq əmələ gəlir.

Böhranın yekun mərhələsi, ondan çıxış yolu ilə seçilən investisiya bumu (yüksəlişi) və innovasiya dalğaları, əsas kapitalın təzələnməsi, daxili tələbin artması, işsizliyin azalması əsasında **iqtisadiyyatın canlanmasıdır**. Rusiya iqtisadiyyatında canlanma mərhələsi 1999 – cu ildən başlanmışdır. Təzələnmiş tərkibdə əsas fondLarda, işçilərlə, istehsal olunan mallar və xidmətlər, daha səmərəli strukturlarla böhran vəziyyətinə qədərki inkişaf səviyyəsinə çatana qədər canlanma dövrü davam edəcəkdir. Böhranın qurtarması və canlanma ilə əlaqədar iqtisadi silsilənin qalxması və yuxarı tarazlıq (yenişkənlik) fazası, ardınca isə növbəti böhran əmələ gəlir.

7. Böhranın dərinliyi və uzunluğu, silsilənin xarakterindən və müxtəlif müddətlə silsilələrin və müxtəlif sferaların qarşılıqlı fəaliyyətindən aslidir. Orta müddətlə sistemin böhran fazası üçün böhran fazasının uzunluğu müddəti bir – iki il xarakterikdir. Bundan sonra qısamüddətlə depresiya dövrü, sonra isə canlanma olur. Bunuyla belə, istehsalın azalmasının dərinliyi (adətən ÜDM – in azalması ilə ölçülür) 5 – 10 % və ondan da az olur. Lakin orta müddətlə silsilənin böhranı uzunmüddətlə silsilənin böhran fazası ilə üst – üstə

düşməsinə baxmayaraq o 3 – 4 ilə qədər uzana bilər və istehsalın 15 – 20 % və daha çox azalmasına səbəb olur. Məsələn, 1929 – 1933 – cü illərin dünya iqtisadi böhranı dövründə belə olmuşdu. 70 - ci illərin ortalarında kondratyev silsiləsinin dördüncü böhran fazasında düşmə (enmə) sürətləri xeyli az olmuşdur.

8. Sosial sistemlərin dinamikasında böhranların mürəkkəb strukturu vardır. Bu, hər şeydən əvvəl investisiya böhranından, bazarın mallarla və xidmətlərlə (satış böhranı) həddindən artıq doldurulmasından, kredit böhranından (qaytarmada çətinliklər şəraitində kreditlərə tələbin artması) müflisləşmə dalğalarından, istehsal gücərinin yüksəlməsindən, istehsalın azalması və işsizliyin artması və malların müəyyən hissəsinin məhv edilməsi ilə başlanan iqtisadi böhrandır. İşsizliyin artması və həyat səviyyəsinin enməsi sosial sərvəti, hərdən bir sosial böhrana gətirib çıxarır. Bu da hərdən siyasi hakimiyyətin dəyişməsinə (necə ki, bu 30- cu illərin iqtisadi böhranından sonra Almaniyada oldu və faşistləri hakimiyətə gətirdi) aparır.

9. Böhrandan çıxma, depresiya fazasında və canlanmanın başlangıcından başlanır. O, mal artığının yavaş – yavaş yox etməsindən, istehsalın innovasiya – investisiya yeniləşməsinin başlanmasından ibarətdir, hansı ki, iş qüvvəsinə və istehlak mallarına, onun dalınca da istehsal vasitələrinə əlavə tələbata gətirib çıxarır. Investisiya bumu (yükselesi) genişlənir, yiğilan sərbəst pullar istehsala can atırlar. Buna Keyns konsepsiyasını reallaşdırıran dövlətin antiböhran siyaseti kömək edir: dövlət sifarişlərinin artması, ictimai işlərin təşkili, hərbi iqtisadiyyatın artması. İqtisadiyyat bütövlükdə canlanma fazasına girir, sonra da yüksəlmiş gedir.

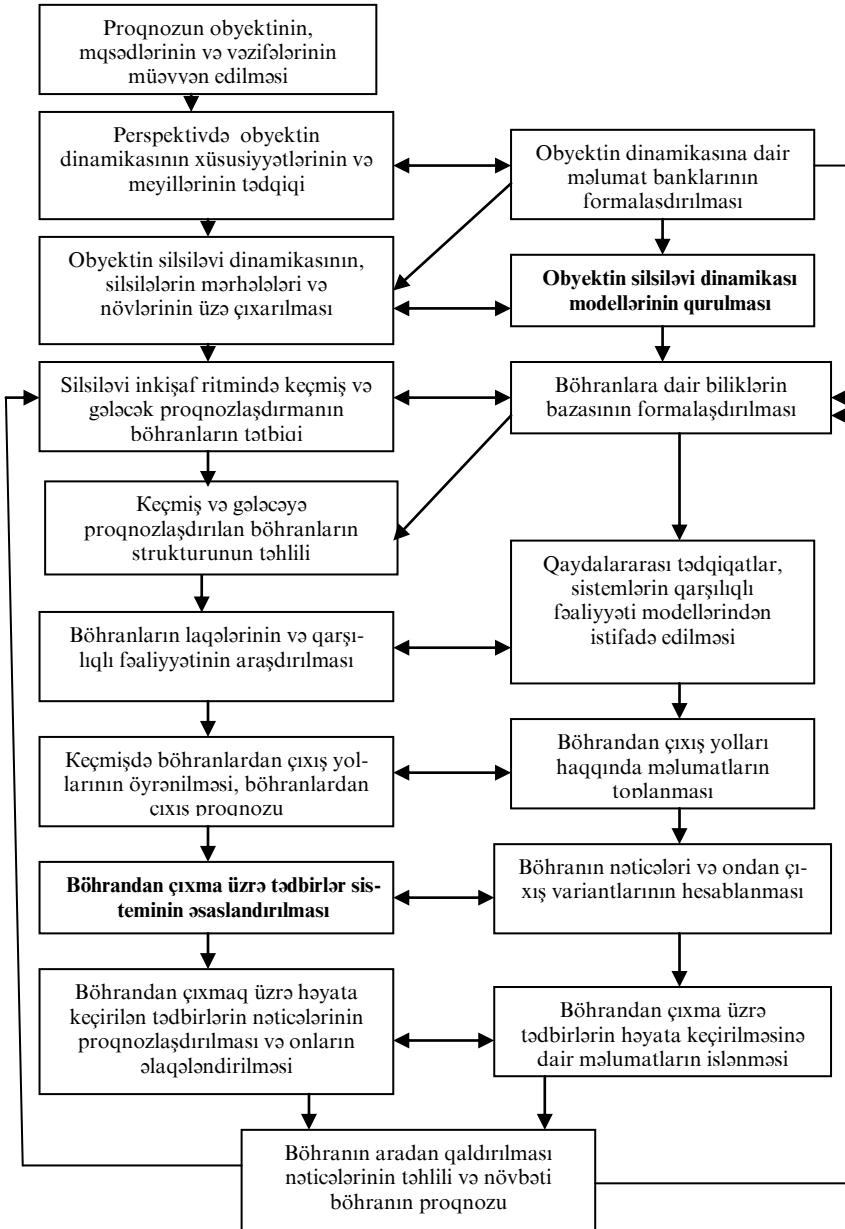
10. Müxtəlif müddətli və müxtəlif sferalarda böhranların qarşılıqlı fəaliyyətini üç formada həyata keçirmək olar. Bu hər şeydən əvvəl rezonans qarşılıqlı fəaliyyətdir: uzunluğuna görə müxtəlif və müxtəlif sferalarda silsilələrin böhran fazaları vaxt etibarilə üst – üstə düşməklə bir – birini gücləndirir. Bu təsirə N.D.Kondratyev fikir vermiş və qeyd etmişdir ki, konyukturun böyük silsiləsinin enmə dalğalarında ortamüddətli silsilələr daha dərin və uzundur.

Silsilələrin və böhranların fəaliyyətinin başqa nəticəsi onların dempfirlənməsidir (zəifləndirilməsi), yumşaldılmasıdır. Məsələn, əgər ortamüddətli silsilənin böhranı uzunmüddətli kondratyev silsiləsinin yüksələn dalğasına gəlib çıxırsa, iqtisadiyyatın inkişafının ümumi trendi onun yüksələn dalgasındadır, sosial – siyasi vəziyyət

sabitdir. Bu halda böhranın təzahürü cüzi şəkildə ağır keçir, iqtisadiyyatın artım sürətlərinin azalması, işsizliyin cüzi artması ilə məhdudlaşa bilər.

Böhranların qarşılıqlı fəaliyyətinin üçüncü forması **deformasiya silsiləsidir**, bu da xarici təsirlərin altında onun normal hərəkətini saxlayır, qarışq sahələrdə ciddi sarsıntılar baş verir. N.D.Kondratyev qeyd edir ki, Birinci Dünya müharibəsi növbəti iqtisadi böhranın başlanğıcında cəbhə boyu genişləndi, növbəti iqtisadi böhranın başlanğıcında isə onu saxladı. Eyni fikri İkinci Dünya müharibəsi haqqında da demək olar – o 1939-cu ildə iqtisadi böhran başlanmadan əvvəl genişlənmişdi.

11. Avanqard ölkələrdə silsilələrin böhran fazaları sinxronlaşdırılmışdır. Bununla belə bu sinxronlaşdırma həmin ölkələrdə başlanan böhranlara dünyəvi xarakter verir. Bu cür sinxronlaşma qloballaşma şəraitində dünya iqtisadi axınlarını gücləndirir. Lakin müxtəlif ölkələrdə silsilələrin və böhranların dinamikası bu və ya digər mühüm səbəblərdən asılı olaraq ümumdünyavidən kəskin fərqli görünür. Belə ki, Rusyanın və digər SSRİ-yə daxil olmuş ölkələrin iqtisadiyyatı XX əsrin 90- ci illərində və XX əsrin əvvəllərində avanqard ölkələrdə silsilələrin dinamikasına nisbətdə fazaya əks olunmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bütövlükdə 90-ci illərdə ÜDM-in orta illik artım sürətləri 2,6% olduğu halda, keçmiş SSRİ-də 6,0%, o cümlədən Rusiyada 6,5% azalmışdır. 2001 – 2002 – ci illərdə dünya iqtisadiyyatı silsiləvi böhran şəraitində olduğu halda Rusiyada və digər SSRİ – yə daxil olmuş ölkələrdə yüksək sürətlərlə artmışdır.

Şəkil 2.7. Böhranların proqnozlaşdırılmasının blok - sxemi

XIX əsrin ortalarından Rusiyada sənaye inqilabı yayılması ilə əlaqədar silsilə dinamikasının ritmləri ölkəmizdə daha aydın özünü bürüzə verdi. Silsilə ritmlərinin deformasiyası siyasi silkələnməyə şərait yaratdı. 1905 – ci il və 1907 – ci il inqilablari, uzun sürmüş Vətəndaş müharibəsi, kollektivləşmə və repressiyalar, Böyük Vətən müharibəsi, Xruşovun və Kosiginin müharibədən sonrakı islahatları, SSRİ – nin dağıılması və neoliberal qaydar islahatları.

Bununla belə statistik tədqiqatlar sovet iqtisadiyyatında da silsilələrin və böhranların ritmini üzə çıxarmışlar. Bu ritmlik ondan ibarətdir ki, iqtisadi böhranlar perspektivdə işlənib-hazırlanan ortamüddətli və uzunmüddətli proqnozlarda nəzərə alınmalıdır.

Rusyanın dünya iqtisadiyyatına qoşulması, xüsusilə Rusyanın BƏT (Beynəlxalq Əmək Təşkilatı) ilə birləşməsindən sonra silsiləvi dəyişikliklərin, ümumdünya dəyişiklikləri ilə sinxronlaşdırılmasını qəçilməz edir. İnnovasiyanın yarib – keçmə strategiyasını müəyyən etməmiş bu böhranlar xüsusilə xəstə olacaqdır.

Böhranların qəçilməzliğinin qəbul edilməsi və onların xarakterinin, təbiətinin başa düşməsi, böhranların arası kəsilmədən proqnozlaşdırılmasını mümkün və zəruri edir. Şəkil 2.7-də blok – sxem göstərir ki, bu proses bir neçə mərhələni birləşdirir.

Hakim təbəqələr və statsitika təşkilatları sovet iqtisadiyyatının misli görünməmiş nailiyyətlərini və böhranların olmasını təntənə ilə qeyd etsələr də statistik tədqiqat bu dövrlərdə Rusiyada iqtisadi böhranların ritmikliyini, dərinliyini dəqiq göstərirler. Cədvəl 2.1-də XX əsrдə Rusiyada iqtisadi böhranların əsas parametrləri verilmişdir.

Birinci Dünya və Vətəndaş müharibəsi (1916 – 1921 – ci illər) dövründə böhran ən iri dərinliyə çatmışdır. Onun nəticələri əsasən yeni iqtisadi siyaset illərində aradan qaldırılmışdı. Ancaq 30 – cu illərin əvvəllərində kollektivləşdirmənin nəticəsində yeni istehsalın enməsi və kənd təsərrüfatında, yüngül və yeyinti sənayesində ciddi şəkildə azalması müşahidə olundu, bu da kartoçka sisteminə qayıtmağı tələb etdi.

Son dərəcə qısa müddətlərdə iqtisadiyyatın bərpası və dördüncü texnoloji ukladın sürətlə mənimşənilməsi 40 – ci illərin sonu, 60 – ci illərin əvvəlinə təsadüf etmişdir. SSRİ – də 50 – ci illərdə ÜDM – in artım sürəti müasir qiymətlərlə 7,8%, Rusiyada isə 7,7% təşkil etmişdir ki, dünyada və inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM – un artım sürətindən 1,5 – 2 dəfə çoxdur. Ancaq sonralar iqtisadi artım sürət-

ləri aşağı düşməyə başladı. 60 – ci illərin ortalarında artım kəskin azaldı.

Cədvəl 2.1.
XX əsrдə Rusiyada iqtisadi böhranların parametrləri (% - lə)¹

Böhranların dövrləri, illər	Milli məhsul	Sənaye	Kənd təsərrüfatı	Əsas kapitala investisiyalar	Yük daşımaları
1905 1906	- 10 ....-15	-5.....-10	-15....-20	-20....-30	-5....-10
1916 1917	-20....-25	-25....-30	-10....-15	-75....-85	-20....-25
1918 1921	-45....-50	-70....-75	-30....-35	-10....-20	-75....-80
1932 1933	-5....-10	10....+5	-30....-35	-40....-50	0....-5
1940 1946	-30....-35	-30....-35	-50....-55	-10....-20	-354....-40
1990 1991	-10....-15	-5....-10	-5....-10	-65....-75	-10....-15
1992 1997	-40....-45	-50....-55	-30....-35	-12	-40....-50
1998	-5	-5	-13		-3

Plan və bazar təsərrüfatı prinsiplərini birləşdirməyə istiqamətlənmiş Kosigin reformaları dövründə artım sürətləri yenidən artdı. Ancaq mühafizəkar partiya rəhbərliyi tərəfindən bu islahat boğulmuş, habelə əfqan avantürasının nəticələri özünü göstərmişdir. Qorbaçovun təşəbbüskarı olduğu yenidənqurma da köklü nəticələr verə bilmədi. Buna neft məhsullarının qiymətlərinin və ixracdan gəlirlərin azalması da əlavə olundu. 80 – ci illərin sonlarında birinci defolt elan olundu, 1990 – ci ildə isə istehsalın azalması (ÜDM – in 4% - ə enməsi) başlandı. QİY və SSKİ – nin dağılması ilə yanaşı 90 – ci illərdə neoliberal bazar islahatları başlandı, sabit təsərrüfat əlaqələrinin qırılması sülh şəraitində mədəni böhrana gətirib çıxardı, hansı ki, o cəmiyyətin həyatının bütün tərəflərini əhatə etdi. 1991 – 1992 – ci illərin böhran uçqunları 1997 – ci ildən aradan qaldırılmağa başlandı və 1998 – ci il defoltdan sonra da davam etmiş böhranın yeni mərhələdə ÜDM – in həcmi demək olar ki, iki dəfə, investisiyaların həcmi – 5 dəfə (o cümlədən mallar istehsalına 7 dəfə), kənd təsərrüfat istehsali iki dəfədən artıq, sənayə demək olar iki dəfə azaldı. Əhalinin real imkanı olan gəlirlərinin azalması 2,5 dəfəyə çatdı, əhalinin bütün əmanətləri 1992 – ci ildə praktiki ləğv edilmiş və 1998 –

¹ Кузык Б.Н., Яковец Ю. Россия – 2050: Стратегия инновационного прорыва. 2 – е изд. М; Экономика, 2005.- С. 70

ci ildə 4 dəfə azalmışdı. Ölkə belə dərin böhranı Vətəndaş müharibəsindən sonra görməmişdi. Amma bu dövrdə xarici dağıdıcı amillər var idi, burada səhvən seçilmiş dəyişdirmə strategiyasının nəticəsinində baş verən əlçatmaz böhran ali hökumətin dağılmasına və Rusiyanın özünü də parçalanmasına ciddi təhlükəni gündəliyə götirdi.

1999 – cu ildən iqtisadiyyatın canlanması meyli müşahidə olunur. 2000 – ci ildə rekord artım sürətləri – ÜDM artımı 10%, investisiyaların artımı – 17,4% müşahidə olunmuşdur. Çindən, Vyetnamdan və bəzi MDB ölkələrindən geri qalsa da, ölkə orta dünya səviyyəsindən yüksək sürətlə inkişaf edir. Lakin açıq görmək lazımdır ki, canlanma iqtisadiyyatın dəyişikliklərinin klassik innovasiya yolu ilə yox, xarici amillərin hesabına – neftin, neft amillərinin, təbii qazın qiymətlərinin çox sürətlə artımı və mineral məhsullarının ixracının genişləndirilməsi hesabına olmuşdur. Çoxlu üstəlik renta gəlirlərinin yalnız az hissəsi istehsalın dirçəldilməsinə sərf olunur, əsasən isə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarında, hökumətin Sabitləşdirmə fondunda və xaricdə oliqarxların valyuta hesablarında yiğilir. Əsas fondlar köhnəlməni davam etdirir, emaledici sənaye məhsulları, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələri rəqabət qabiliyyətini itirir, daxili və xarici bazarlardan sixışdırılır.

Növbəti dünya böhranı başladığda və xarici bazarların konyukturunu pisləşdikcə, mütləq Rusiya iqtisadiyyatına təsir edəcək, onu 90 – ci illərdə görünmüş dərinliyə malik olmayan növbəti böhran gözləyir.

Beləliklə, texnoloji, iqtisadi və ekoloji böhranlar Rusiya iqtisadiyyatında böhranlar labüb reallıqdır və alımlar, dövlət qulluqçuları, menecerlər böhranları proqnozlaşdırmağı, onların düzgün diaqnostikasını öyrənməli və ondan çıxmağın sabit yollarını tapmalıdır.

2.4. Proqnoz göstəricilər, balanslar və ssenarilər

Proqnozların göstəriciləri. Proqnozların göstəriciləri toplusunun qəbulu proqnoz dövründə obyektin dinamikasını xarakterizə edən parametrlərə dair kifayət qədər tam məlumat əldə etməyə yönəlmüşdür. Göstəricilərin toplusunu müəyyən edərkən aşağıdakı məyarlara istinad etmək lazımdır.

Birincisi, bu toplu kifayət qədər tam olmalıdır, perspektivdə obyektin (o, struktur etibarilə mürəkkəb və çoxölçülüdür) dinami-

kasını xarakterizə etmək üçün, bu dinamikanı müəyyən edən amilləri də nəzərə almaq lazımdır.

İkincisi, hesablamaları çətinləşdirməmək və detalları axtarmağa vaxt itirməmək üçün göstəricilərin miqdarı məhdud olmalıdır, son göstəricilərə, ümumiləşdirici parametrlərə üstünlük verilməlidir.

Gələcək ölçü vahidlərinin qeyri – müəyyənlik dərəcəsinin yüksək olmasını nəzərə alaraq göstəriciləri həddindən artıq dəqiqliklə müəyyən etməyə çalışmaq lazımdır.

Üçüncüüsü, perspektivə qisamüddətlidən uzunmüddətliyə və da-ha uzunmüddətli proqnozlarına qədər uzaqlaşdırıqca, ümumiləşdirici göstəricilərin miqdarı azalır, strategiyaların işlənib hazırlanmasında alternativ variantların və ssenarilərin optimal seçimi imkanları artır. Silsilənin bir fazasından digərinə keçərkən silsilələrin və trayektoriya dəyişikliklərinin əvəzətmələrini tam nəzərə almaq tələb olunur.

Dördüncüüsü, istifadə olunan həm statistik, həm də proqnoz göstəricilərinin maksimum mümkün olan etibarlığı və doğruluğunu təmin etmək lazımdır. Bunun üçün ekspert qiymətləri ilə ifadə olunan hesablanan göstəriciləri tətbiq olunan statistik göstəricilərlə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Həmçinin də, hesablamalar yolu ilə, yaxud da makromodellərdən istifadə etmək əsasında əldə edilmiş birinci göstəricilərlə yanaşı, ikincilərdən və üçüncülərdən də istifadə etmək lazımdır.

Proqnozun bu və ya digər bölməsində istifadə olunan xüsusi göstəricilərlə yanaşı, proqnozun bir sıra bölmələri üçün birbaşa göstəriciləri də ayırməq lazımdır. Bu hər şeydən əvvəl ÜDM həcminin orta illik xüsusi çəki göstəricilərini, əhalinin hər nəfərinə ÜDM – in, həcmi əmək məhsuldarlığının səviyyəsini hesablamaq üçün əhalinin və məşğul olanların sayıdır.

Resursların proqnoz balansları. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin proqnoz dinamikası iqtisadiyyatda istifadə olunan əmək, təbii, material, elmi – texniki, maliyyə resurslarının həcmi və keyfiyyəti ilə təmin edilir. Onlar vahid məcmu sistem kimi iqtisadiyyatın inkişafı və rəqabətə davamlılığını, insanların həyatının keyfiyyətini təmin edirlər. Buna görə də proqnozlari işləyib hazırlayan zaman uzunmüddətli və daha uzunmüddətli proqnozlar üçün iriləşdirilmiş ortamüddətli və xüsusilə qisamüddətli proqnozlar üçün isə detallaşdırılmış (təfərrüati ilə verilmiş) balansları tərtib etmək lazımdır.

Əmək ehtiyatları balansları bu və ya digər proqnoz dövrü üçün ölkənin, regionun əhalisinin sayı, əhalinin ümumi sayında

əmək qabiliyyətli yaşında əhalinin xüsusi çəkisinə, əmək qabiliyyətli əhalinin sayında möşgül olanların və ya möşgül olmayanların xüsusi çəkisinə (işsizlik səviyyəsi) dair məlumatları eks etdirir.

Məşgül olan əhalinin sahələr, təkrar istehsal sektorları və ölkənin regionları (müraciəti də nəzərə almaqla), habelə təhsil səviyyəsi və əsas ixtisaslar üzrə, yəni ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin və ixtisaslı fəhlələrin hazırlanması balansları ilə əlaqələndirilmiş, daha detallaşdırılmış balanslar da tərtib oluna bilər. İqtisadçıların, hüquqşünasların, menecerlərin sayının sürətlə artması, ixtisaslı fəhlə kadrların hazırlanmasının xeyli azalması və bunun nəticəsi kimi innovasiya proseslərinin çətinləşməsi ilə əlaqədar meydana gələn disproporsiyalarla əlaqədar sonuncu daha vacibdir.

Əsas fondlar balansları yalnız onların dəyərini və istehsal sektorları, sahələr və regionlar üzrə bölüşdürülməsini yox, eyni zamanda köhnəlmə dərəcəsini, təzələnmə səviyyəsini, həmçinin də (müasir statistikada bu məlumatların eks olunmamasına baxmayaraq) onların texnoloji səviyyəsi, texnoloji ukladlar və texniki nəsillər üzrə bölmənməsini əhatə etməlidir. Bu fondların köməyi ilə istehsal olunan malların və xidmətlərin rəqabətdə davamlılığı sonuncudan asılıdır. Bu məlumatları yalnız xüsusi təftişlər (müayinələr) və ya ekspert qiymətləndirmələrin köməyi ilə eldə etmək olar.

Material balanslar ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif material növləri, həm təbii (torpaq, mineral, meşə, su), həm də emaldan keçmiş (elektrik və istilik enerji, prokatı və boruları daxil etməklə metallar, meşə materialları, kimya məhsulları, tikinti materialları və s.) ilə təmin olunmasını xarakterizə edir. Konkret material balansları növləri milyon olmasa da, on minlərlə sayıldıqından, belə balansları mal qrupları və mallar – müvəkkillər üzrə tərtib etmək lazımdır. Proqnoz hesablamalar üçün enerji balansı istehsalı, istehlakı, ixracı və idxlə nəzərə alınmaqla ilkin enerji resurslarının müxtəlif növlərinin həcmi və nisbətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Proqnozların ssenariləri. Xüsusilə uzunmüddətli perspektivə dair proqnozlar adətən göləcək inkişafın mümkün variantlarını eks etdirən balanslaşdırılmış bir neçə ssenarıda işlənib hazırlanır. Ssenarilər mövcud resurslara və imkanlara əsaslanaraq inkişaf imkanlarından istifadə etmədə amillərin müxtəlif əlaqələrində real olmalıdır, adətən üç ssenarıdan istifadə olunur.

İnersiyali (baza) ssenari az və ya çoxmüddətli proqnoz dövründə təşəkkül tapmış meyillərin ekstropolyasiyasına əsaslanır. İlkin dövrün uzunluğunun proqnoz dövründən çox olması nəzərdə tutulur. Lakin bu halda silsilələrin fazalarının və onların özlərinin tez-tez dəyişməsi adətən nəzərə alınmır, belə ki, bu sistemlərin hərəkət trayektoriyasını qıra bilər.

İkinci variant **optimist** (innovasiya - seyrəlmə) ssenarisidir ki, resursların vəziyyəti və istifadə edilməsinin daha əlverişli əlaqələndirilməsindən baş verir. O, bazis innovasiyaları mənimşəmək əsasında sistemin dinamikasının real imkanlarını göstərməklə səfərbər rolunu oynayır. Innovasiya strategiyasının reallaşdırılmasını nəzərdə tutan REA İqtisadiyyat İnstitutunun proqnozları və strateji innovasiya sıçrayışını həyata keçirən, 2050 – ci ilə qədər Rusiyanın innovasiya inkişafı proqnozu bu prinsipdə qurulmuşdu.

Hadisələrin gələcək inkişafının pessimist variantı (pisstart mövqelərində bəzən o inersiya ilə üst – üstə düşə bilər) gələcək inkişaf amilləri və meyillərinin mənfi əlaqələnməsindən asılıdır.

Başa düşmək lazımdır ki, gələcək dinamikanın real trayektoriyası seçilmiş ssenarilə daxil olanlarla eyni olması mütləq deyildir, o, optimist və pessimist ssenariləri arasından da keçə bilər, bəzən xüsuslu əlverişli amillər və ya gözlənilməz fəlakət, hərbi toqquşmalar və s. hallarda sərhədlərdən kənara çıxa bilər.

Proqnozların ssenarilərinin müəyyən edilməsi, hesablanması və qiymətləndirilməsi proqnozların, xüsusilə uzunmüddətli və ortamüddətli proqnozların gerçəkliyinin və etibarlılığının mühüm şərtidir. Burada qızığın fantaziyalara uymaq və ya tutqun gələcəkdən xəbər vermək olmaz, real mövcud amillərə, meyillərə və proqnoz dövründə onların dəyişilməsi imkanlarına əsaslanmaq lazımdır.

Proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma yüksək dərəcədə mürəkkəb fəaliyyətdir. Onu strateji təfəkkürə, inzibati uzaqgörənlilikə malik peşəkarlar həyata keçirməlidirlər. Əfsus ki, hal – hazırda Rusiya təhsil sistemində belə mütəxəssislər hazırlanmır. Peşə səriştəsizliyi iri səhvlərə götürüb çıxarır. Rusiya Federasiyası Prezidentinin yanında Dövlət Qulluğu Akademiyasında və regional dövlət qulluğu akademiyalarında, Xalq Təsərrüfatı Akademiyasında və ölkənin aparıcı ali məktəblərində proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma sahəsində mütəxəssisləri hazırlamaq və yenidən hazırlamaq üçün zəruri tədbirlər həyata keçirmək, dövlət qulluqçularının, top menecer-

lərin və mütəxəssislərin ixtisaslarını artırmağı və yenidən hazırlanmasını təşkil etmək, bu istiqamətdə xaricdə təcrübəni təşkil etmək lazımdır. Bu ixtisas üzrə dörslik və dərs vəsaitlərini, elmi və sadə (populyar) ədəbiyyatları nəşr etdirmək, internet portalını yaratmaq, bu isə vətəndaş cəmiyyətini aktiv cəlb etmək üçün silsilə televiziya verilişlərinin təşkili tələb olunur.

2.5. Uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın qlobal kəsiyi

XX əsrin son üçdə biri və XXI əsrin əvvəlləri dünya iqtisadiyyatı səviyyəsində ineqrasiya proseslərinin güclənməsi və mürəkkəblişməsi ilə xarakterizə olunur. Genişlənən iqtisadiyyatın qloballaşması təyinatına görə, bütün dünyada iqtisadi agentlərin qarşılıqlı asılılığının o dərəcəyə qədər güclənməsini göstərir ki, onlardan birinin hərəkəti, bütün qalanların maraqlarına toxunur, bəzi sferalarda kə hadisələr digər sahələrdə baş verən proseslərə təsir göstərir. Qloballaşma, dünyanın müxtəlisf ölkələrində təsərrüfatçılıq sisteminində meyillərinə və xarakterinə xeyli təsir göstərir, deməli, bunlar proqnozlarda və plan layihələndirmələrində nəzərə alınmalıdır.

Qloballaşma prosesləri Yer kürəsində təbii resursların məhdudluğunu problemlərinin kəskinləşməsi ilə sıx əlaqədardır, burada iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinin bir – birinə zidd iki yanaşması üzə çıxır. Bunlardan biri bazar rəqabəti mübarizəsi münasibətlərinin milli iqtisadiyyatdan kənardı, geniş dünya təsərrüfat əlaqələrinə əsaslanır ki, müasir dövrdə tez və ya gec dünya liderlərinin dünay-görüşlərinə uyğun olaraq, bütün hakim proseslərin idarəedilməsi cəhdləri hesabına daha güclü qlobal bazar oyuncuların hakimiyyəti ni xeyli arırtacaqdır.

İkinci yanaşmada yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə istehlakin qabağını almağa yönəldilmiş beynəlxalq müqavilələrin köməyi ilə, habelə iqtisadiyyatın və möişətin resurs tutumluğunu kəskin azaltmağı təmin edə bilən elmi – texnoloji amillərə ümidi etməklə (əsaslanmaqla) resurslar uğrunda güclü rəqabəti və bazar amansızlığını yumşaltmağa cəhd göstərilir.

İqtisadi və sosial inkişafın mümkün ssenarilərin müntəzəm qlobal – dünyavi uzunmüddətli qiymətləndirilməsinin zəruriliyi haqqında nəticələr, sanballı əhəmiyyət əldə etməyə imkan verməlidir.

Bu da bütün bəşəriyyətin təbii resurslardan istifadəsinin və ekoloji tarazlıq imperativinin mümkün sərhəd oriyentlərini dəqiq göstərməlidir. Bu işləmələr milli təsərrüfatlar çərçivəsində strateji indikativ planlaşdırmanın və proqramların formalasdırılmasının hamının bəyənib tətbiq etdiyi beynəlxalq standartlar, habelə beynəlxalq səviyyəli proqramm və planlar üçün analoji qaydalar əldə edilməlidir.

Son vaxtlarda cəmiyyətdə bir qədər uzaq müddətli kifayət qədər nüfuzlu proqnozlaşdırma mərkəzlərinin yerinə yetirdikləri proqnozların işlənib hazırlanması, geniş rezonans almışdır. Bu, ABŞ-in Milli Kəşfiyyat Şurasının «Dünyanın gələcək konturları» adlı məruzəsi, Goldman Sach kompaniyasının yerinə yetirdiyi qarşidakı 50 illiyə proqnoz, necə deyərlər, informasiya inqilabının («İnformasiya inqilabının qlobal kursu: ümumi məsələlər və regional fərqlər») gedişinə həsr olunmuş RAND korporasiyası ekspertlərinin proqnoz işləmələrindən ibarətdir.

Onlarda bir sıra keyfiyyətə yeni hadisələr seçilir və baxılır, hansı ki, gözləniləndiyi kimi dünya meyillərinə ciddi təsir göstərəcəkdir.

Əvvəla ölkələr və onların qruplaşmaları arasında iqtisadi nisbət potensiallarının kifayət qədər radikal dəyişiklikləri göstərilir. Goldman Sachs kompaniyasının 2003 – cü ildə dərc olunmuş məruzəsində bu barədə daha aydın deyilmişdir. Bu sənəddə təsdiq edilir ki, yaxın illərdə 4 ölkə – Hindistan, Çin, Rusiya və Braziliya investisiyalar üçün daha çox cəlbedici olacaqdır. Bu proqnoza görə 50 illik dövrdə Çinin iqtisadiyyatı orta hesabla ildə 5,6%, Hindistanda 5,8%, Rusiyada 3,9%, Braziliyada 3,7% artacaqdır. Bundan fərqli olaraq ABŞ – da böyük illik artım sürəti 2,4% səviyyəsində, məsələn, İtaliyada 1,2% gözlənilir, Çin bu meyilləri saxlayaraq dönyanın ən iri iqtisadiyyatlı ölkəsinə çevrilməklə 2009 – cu ildə ÜDM – in həcmində görə Almaniyayı, 2016 – ci ildə Yaponiyayı və 2042 – ci ildə ABŞ -ı ötüb keçəcəkdir. Hindistan 2033 – cü ildə Çin və ABŞ – dan sonra dönyanın üçüncü iri iqtisadiyyatlı ölkəsinə çevriləcəkdir. Qırx ildən artıq bir dövrdə Braziliyanın, Rusyanın, Hindistanın və Çinin iqtisadiyyatının məcmu məbləği «böyük yeddiliyi»n ÜDM həcminin məcmu məbləğini ötüb keçməlidir.¹

Ən iri inkişaf edən ölkələr qrupu üzrə iqtisadi artımın böyük imkanlarını beynəlxalq korporasiyanın proqnozu qabaqcadan söy-

¹ Əkspert.- 2003.- №37, C. 14

ləyir. Onun müəllifləri Hindistanın xüsusilə sürətli inkişaf edəcəyini qabaqcadan söyləmiş və qeyd etmişlər ki, ÜDM miqyasına görə o, XXI əsrin 50 - ci illərinin axırına hesablanmış ABŞ ilə müqayisə olunmalıdır. Onların məlumatına görə həmin dövrdə ABŞ - in ÜDM - dən 40% artıq olmalıdır. «İri inkişaf edən ölkələr» qrupuna daxil edilən Rusiya iqtisadiyyatı üçün bu proqnoz Goldman Sachs proqnozuna nisbətən daha ciddi yer ayrıılır. Onların məlumatlarına görə Rusyanın ÜDM - in orta illik artım sürəti Hindistanda olan 5,2% - ə və İndoneziyadakı 4,8%-ə qarşı 2,7% təşkil edəcəkdir.¹

İkincisi, dinamik ölkələrdə və bütövlükdə dünyada qarşısındaki iqtisadi artımın təbii resursların istehlakına xeyli təsir etməsi (hər şeydən əvvəl energetika) ilə əlaqədar (hansı ki, o icazə verilən ekoloji normaları ötüb keçir) proqnozlarda çəkinmə (qorunma) öz əksini tapır. «Dünyanın gələcək konturları» proqnozu üzrə gələcək iki onilliyyə enerjinin ümumi istehlakı təqribən 50% artacaqdır; müqayisə üçün: 1980 - 2000 - ci illərdə artım 34% təşkil etmişdir. Ekspertlər hesab edirlər ki, 2020 - ci ildə Çin, enerji istehlakını təqribən 150%, Hindistan isə 2 dəfə artırmağa məcbur olacaqdır. Bu ölkələrdə 2020 - ci ildə əhalinin sayı müvafiq olaraq 1,4 və 1,3 mlrd nəfərə çatacaqdır.

Üçüncüsü, proqnozlarda qloballaşma prosesinin gələcəkdə arasıkəsilmədən (durmadan) inkişafında beynəlxalq tənzimləyici institutların aktiv müdaxiləsinin zəruriliyi məsələsi aydın şəkildə (birbaşa və ya dolayı) qoyulur. ABŞ - in Milli Kəşfiyyat Şurası materialında deyilir ki, «qloballaşdırma prosesinin «reldən çıxmağa» imkan verməməyə meyilli idarəetməyə ehtiyacı vardır»². Bu «idarəetmənin» mahiyyətini belə başa düşmək olar ki, müəlliflər dünyada dəyişilən başlıca əksliklər xəttinə bağlayırlar. Sənayecə inkişaf etmiş Qərb, kommunist Şərq və inkişaf edən birləşmiş ölkələr (üçüncü dünya) arasında əvvəlki parçalanma yeni parçalanma xətti ilə dəyişilir, hənsi ki, «ölkələr arasından və ya onların müxtəlif hissələri arasından keçəcəkdir ki, onlar dünya birliyinə birləşir və elə ərazilər ki, iqtisadi, siyasi və sosial səbəblərə görə bünü etmirlər».³

¹ Независимая газета.- 2006.- 13 марта

² Россия и мир в 2020 году. Доклад Разве́дывательского Совета США «Контуры мирового будущего» М. «Европа», 2005

³ Шубин А. Россия 2020; Будущее страны в условиях глобальных перемен. // В кн. Контуры мирового будущего. М.: Европа, 2005.- С. 190

Bu mövzunu ABŞ – in strateji maraqları nöqtəyi- nəzərindən və daha ciddi RAND korporasiyasının informasiya inqilabının gedişinin təhlilinə həsr olunmuş proqnoz işləmələri inkişaf etdirir. Müasir dünyada qloballaşma prosesləri nə qədər müvəffəqiyyətlə inkişaf edəcəyini Amerika ekspertləri yeni sülh lideri kimi birbaşa ABŞ – in vəziyyətinə bağlayırlar.

Dördüncüsü, yuxarıda qeyd olunanlara oxşar «imperiya» intonasiyaların mövcudluğunu, dərc olunmuş proqnoz sənədlərində dünyada olan real meyillərə daha çox ölçülüb – biçilmiş qiymətlərin mövcudluğunu qətiyyən istisna etmir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, aparıcı ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların tənzimləyici hərəkətlərində mövcud yanaşmalara ciddi düzəlişlər etməyi tələb edir. Yuxarıda qeyd edilmiş «Dünya göləcəyinin konturları» adlı işləməsində qeyd edilir: - «mühərabədən sonrakı dövrdə yaranmış, BMT və beynəlxalq maliyyə institutları qlobal sistemdə, o cümlədən yeni dövlətlərdə baş verən qlobal dəyişikliklərə uyğunlaşa bilməsə – 22 – lər öz mahiyyətini itirə bilər».¹

Görünür, metodoloji planda uzaqgedən nəticələr iqtisadi artım xəttini həyata keçirməyi davam etdirən, əksəriyyət ölkələrdən yeni investisiyalarla və təbii resurslar istehlakinin genişlənməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi artım xəttini həyata keçirməyi davam etdirərək əksər ölkələr üçün qörünür, metodoloji planda uzunmüddətli nəticələr əhəmiyyətlidir. ABŞ – in Milli Kəşfiyyat Şurasının 2020 – ci ilə proqnoz məlumatlarına uyğun olaraq dünya iqtisadiyyatı 2000 – ci ilə nisbətən 80%, adambaşına düşən orta gəlir isə təqribən 50% artacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu irəliləyiş dünyani öz taleyi-nin seçimində ağır nöqtəyə aparacaqdır. Proqnozun müəllifləri iqtisadi artım meyillərinə həm XXI əsrin əvvəlinə faktiki, həm də proqnozlaşdırılan sonrakı 20 – 30 ilə resurs istehlakı xəttinin məhdudluğu ilə əlaqədə baxırlar. Onlar şəkil 2.8-də göstərilmiş yiğcam qrafik sxemdə yekunlaşdırılmışdır.

Şəklin yuxarı hissəsində dünyada ənənəvi resursların məcmu istehlakını göstərən əyri verilmişdir ki, bu da XXI əsrin 20 – 30 cu illərində son hədd xətti olan nöqtəyə çatır. Bununla belə, qeyd olunur ki, ictimai istehlaka cəlb olunmuş və cəlb edilən əhalinin tələbat-

---

¹ Контуры мирового будущего. – М.: Эвропа, 2005.

larının hazırda sürətlə artması bəşəriyyəti və onun resurs bazasını çox güclü qabaqlayacaqdır.

Bələ nəticə çıxaralı ki, «resurs bazasının məhdudluğu şəraitində qlobal iqtisadiyyatın həddindən artıq artımı mümkün deyildir. Müasir iqtisadiyyat ya başlıca olaraq yenidən qurulmalı (bu bütün hallarda böyük sarsıntılarla və heç olmasa müvəqqəti tənəzzülə əlaqədardır), yaxud da öz inkişafının son həddinə çatan və böhran zolağına, böhran və qlobal iqtisadi əlaqələrin pozulması ilə daxil olmalıdır».¹

ÜDM-in sabitləşməsinin kritik nöqtələri

Şəkil 2.8. İkinci minilliyyin və üçüncü minilliyyin əvvəlində dünya ölkələrinin faktiki və proqnozlaşdırılan inkişafı

Şəkil 2.8-də Qərb ölkələrinin ənənəvi prinsipləri çərçivəsində inkişafının iki mümkün variantı göstərilmişdir. Bununla belə, həm «sosial - liberal», həm də «neokonservativ» strategiya variantları ÜDM artımının son həddinə çıxmaga qadir deyildir. Xüsusilə, ona görə ki, nə «yeni sənaye cəmiyyətləri», nə də Çin proqnoza görə bu həddə çatmir.

Rusiyaya münasib olaraq üç mümkün variant seçilir: 1) Rusiya üçün «tarixin sonu olacaq Qərbin strategiyasının nüfuz dairəsində hərəkət edən variant; 2) «böyük sarsıntı (fəlakət)» variantı,

Yenə orada

hansı ki, ölkədə yeni sosial inqilab hallarında bu variant formalaşabilər; 3) ölkənin əsl mənafelərinin əsaslanaraq formalaşdırılmış Rusiya cəmiyyətinin innovasiya – sosial proqramlar ətrafında birləşdiyi hallarda meydana çıxan «alternativ strategiya» variantı.

Strategiyanın bu (üçüncü) variantı ölkənin (onun rəhbərliyinin «elitin») və bütün cəmiyyətin düşünülmüş şəkildə **inkişafının innovasiya tipinə** istiqamətlənməsini nəzərdə tutur. Ölkə yalnız bu strategiyanın əsasında tam silahlanmaqla yeni gözlənilən elmi – texniki inqilaba gire bilər. Yeni ETT konturları daha çox qeyri – müəyyən şəkildə qalmışına baxmayaraq o, yalnız dünyanın bütün ölkələrinin maraqlı və razılışdırılmış fəaliyyəti şəraitində cəmiyyətə ənənəvi iqtisadi artımın bu gün üçün müəyyən edilmiş ənənəvi iqtisadi artım, sərhəddən kənara çıxmağa şans verə bilər.

Nəzarət sualları və tapşırıqlar:

1. Sosial – iqtisadi inkişafın dövlət tənzimlənməsi sistemində proqnozlaşdırmanın hansı funksiyaları vardır? Konkret misallarla bu funksiyaların həyata keçirilməsini göstərin.
2. N.D.Kondratyevin qabağı görmə nəzəriyyəsinin əsas müddəalalarını sadalayın. Müasir proqnozlaşdırma təcrübəsində bu müddəalar necə nəzərdə tutulur?
3. İntegral makroproqnozlaşdırma metodologiyasının mahiyyəti nədir? Adətən istifadə olunan metodlarla (ekstropolyasiya forsaym və başqaları) müqayisədə onun üstünlüyü nədir?
4. Sosial – iqtisadi və innovasiya – texnoloji inkişafını ortamüddətə və uzunmüddətə proqnozlaşdırmaq üçün hansı növ silsilələri nəzərə almaq zəruridir?
5. Rusiyada XX əsrin 90 – ci illərinin iqtisadi böhranı nəyə əsaslanır və növbəti iqtisadi böhranı nə vaxta gözləmək olar?
6. Makroproqnozlaşdırma balanslarının və ümumiləşdirici göstəricilərin sxemini çəkin və onların arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərin.

Fəsil 3

STRATEJİ PLANLAŞDIRMANIN ELMİ ƏSASLARI

İdarəetmə silsilələri strukturunda planlaşdırma proqnozlarının məlumatlarının reallaşdırılmasının zəruriliyi istiqamətinə yönəltmək vəzifəsini yerinə yetirir. **Strateji planlaşdırma** – sosial - iqtisadi sistemin, strateji cəhətdən lazımlı istiqamətdə hərəkətini təmin edən ilkin şərtlərinin məcmuunun formallaşması baş verən fazadır. Bu fazada hazırlanın və qəbul olunan hər cür qərarlar heç vaxt sərt və alternativsiz olmur, onların xarakterik xüsusiyyəti dəqiqləşdirilməyə yüksək hazırlığıdır (perspektivə dair yeni məlumatlardan asılı olaraq), həm də yalnız nəzərdə tutulmuş göstəricilərin məzmununa görə yox, vəzifələrin qoyuluşuna görə, məsələn, digər vəzifələrlə müqayisədə birinciliyinin korreksiyası yolu ilə dəqiqləşdirilməsinin aparılması tam mümkündür.

Ölkəmizdə strateji planlaşdırmanın təsirli təcrübəsi mövcuddur. Belə ki, 1918-ci ildə Rusiyada işlənib hazırlanmış QOELRO planı (Azərbaycan üzrə göstəricilər - 3 elektrik stansiyasının tikilməsi, neft hasilatı və s. planda öz əksini tapmışdır) buna əyani misaldır. Həmin dövrdə bu sahədə formalışmış işləmələr bu gün də aktualdır, onlar dünya təcrübəsi üçün də müəyyən işlər saxladı, lakin bazar kapitalizm şəraiti strateji planlaşdırma və idarəetmədə xüsusi yanaşmalar tələb etdi. Vətəndaş cəmiyyətləri və fəaliyyətli həkimiyyət orqanları tarixin müəyyən mərhələlərində strateji planlaşdırma və idarəetmə məsələlərinin sistemli həllinə belə yanaşmalar: birincisi, resurslar (təbii, insan, maliyyə və s.) qlobal miqyas alındıqda, daha doğrusu, dünya iqtisadiyyatı və siyasetinin hakim subyektlərinin mövcudluğu onilliklər əvvəl makrosəviyyədə lazımı səviyyədə müəyyən eləmək mümkün olmadıqda; ikincisi, korporasiyalar səviyyəsinə uyğun olaraq strateji menecment sahəsində işləmələr elmin və geniş təcrübənin nailiyyətləri olduqda. Korporativ strateji menecmentin elmi – nəzəri prinsipləri sosial – təsərrüfat sistemləri səviyyə-

sində strateji planlaşdırma proseslərinin inkişafının metodoloji bazası olmuşdur.

Müasir dünya öz inkişafında kompleks nəzəri ideyaları etiraf etməyə davam edir, onun mərkəzində də bazar kapitalist təsirrüt-fatçılıq modelinə aid olan (immamanent) rəqabət – sahibkarlıq amilinin reallaşdırılması ideyası durur. Məhz sahibkarlıq strukturları son nəticədə sosial – iqtisadi tərəqqi adlanan yeniliklərin ardıcıl olaraq bütün ritmini qarşıya qoyur. Məhz onların potensialı ilə yeni texnologiyalar yaradılır və yeridilir, bu da son nəticədə sosial – iqtisadi sistem çərvিসində yeni texnoloji və sosial – iqtisadi ukladlara keçilməsini təmin edir. Bununla belə, xüsusi kapitalist strukturlara, həmçinin də iri və transmilli strukturlara mənsub strateji təfəkkürərin məhdudlaşmasına dair məlumatlar daha çox üzə çıxır. Məsələn, korporasiyaların texnoloji proqnozu 7 – 10 il ərzində (Rusiyada isə 3 – 5 il) inkişaf edir, ancaq fundamental tədqiqatlar gözlənilən iqtisadi nəticələri 30 – 50 ildən sonra vəd edir. Bu məhdudiyyəti aradan qaldırmaq üçün strateji planlaşdırma XX əsrin son 25 ilində aktiv inkişaf edən makrosistemlər bölgüsünə yönəldilir.

Strateji planlaşdırmanın metodologiyası bazar – kapitalist münasibətlərinə xarakterik olan sosial – təsərrüfat sistemlərində çeviklik və uyğunlaşmanın keyfiyyətini qoruyub saxlayan və artıran bu sistemlərin inkişaf xarakteri və istiqamətlərinə mərkəzləşdirilmiş çoxsaylı təsir imkanlarını özündə birləşdirir.

Strateji planlaşdırma metodologiyası sosial – təsərrüfat sistemlərində bazar – kapitalist münasibətlərinə xarakterik olan çevikliyi və uyğunlaşmanı saxlamaq şörtlə bu sistemlərin mərkəzləşdirilmiş istiqamətləndirmə və xarakterini özündə birləşdirmək imkanlarına malikdir.

3.1. Strateji planlaşdırmanın prinsipləri və formaları

Ümumi halda strateji planlaşdırma təşkilatın (sosial təsərrüfat strukturunun) müəyyən edilməsi prosesini və onların dəyişilməsini, habelə onların nailiyyətlərinə lazım olan resursları, bu resursların əldə

edilməsi və istifadəsinə yönəldilmiş siyaseti özündə birləşdirir¹.

Qeyd olunan tərif iri təşkilatlarda (korporasiyalarda) strateji planlaşdırma təcrübəsinin ümumiləşdirilməsinin təşəkkülü kimidir.

Qeyd olunan strateji planlaşdırma üsulları və prinsipləri gələcəkdə də tətbiq olunacaqdır, lakin biz milli və regional iqtisadiyyat kimi daha irimiqyaslı və mürəkkəb strukturlarda onların tətbiqinə çalışsaq da, bu təcrübədə onlar öz yerini göstəriblər. Müvafiq prinsiplərin tətbiq edilə bilməsinin başlıca məsələsi təşkilatların (korporasiyaların) makrosisteminin inkişaf şərtlərinin strateji inkişaf şərtlərinə uyğunlaşdırılması səviyyəsidir.

Sosial təsərrüfat sisteminə tətbiqi nöqtəyi-nəzərdən strateji planlaşdırma və idarəetmənin ümumi məzmununu və xüsusiyyətlərini dörd başlıca komponentə bölmək olar: onlara nailolma **məqsədləri** və **vasitələri**, həlli **vaxtı** (imkani) və sistemin **məkan** strukturu. Aydındır ki, strategiyalar hakim komponent sistemin (təşkilatın) məqsədləridir, hansı ki, təcrübədə məsələlərə digər üç komponentdən təcrid olunmuş şəkildə baxılarsa, nəticədə qənaətbəxş olmaz.

Adətən həllinin ən geniş mənasında strateji planlaşdırma çərçivəsində təşkilatların (və ya hakimiyyətin) qəbul etdikləri qərarlar da təşkilatın (sistemin) inkişafının başlıca məqsədi seçilir. Başlıca məqsədin seçilməsi təşkilatın (sistemin) vəzifəsini müəyyən etməyin dəqiqləşdirməsini göstərir. Vəzifə daha geniş mənada təşkilatın nəyi qarşıya qoyduğunu, sonuncunun nə üçün mövcud olmasını və inkişaf mühitində onun vahid yerinin harada olmasını xarakterizə edir. Ölkə (region) üçün vəzifə anlayışı tam şəkildə uyğun gələn ifadə deyildir, burada başlıca məqsəd anlayışından istifadə etməkdir.

Təşkilatın (sistemin) başlıca məqsədini müəyyən edən alt məqsədləri və ümumi vəzifələri seçmək mümkündür. Onlar kəmiyyət və keyfiyyət formalarında ola bilər, lakin xeyli uzun müddətli (möh-kəm) xarakter daşımalıdır. Məqsədlər və alt məqsədlər əsasında formalasdırılan **vəzifələr** əslində konkret, öz strategiyasının reallaşdırılmasının gedisiində təşkilatın əldə etdiyi, arzuladığı müddətlər üzrə müəyyən edilmiş nəticələrə bağlı olmalıdır. Bu yolda (vasitə) təşkilatın (sistemin) **strategiyası** məqsədlərə nailolma yollarını axtarmağı nəzərdə tutan ümumi istiqamət kimi qarşıda durur.

¹ Кинг У., Клиланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная политика. М;Прогресс.- 1982.- С. 26

Təsərrüfat təşkilatına münasib olaraq strateji planlaşdırmanın məzmun nəticəsi onun simasında və fəaliyyətində aşağıdakı formada dəyişikliklər güman etmək qəbul edilmişdir:

- ETTKS –ının yeni səviyyəyə çıxması;
- bazarda yeni məhsul növlərinin bərqərar edilməsi (təsdiqlənməsi);
- məhsul və xidmət portfelinin diversifikasiyası;
- firmaların əldə edilməsi və birləşdirilməsi;
- təşkilat daxilində səlahiyyətlərin və cavabdehliklərin bölüşdürülməsi və yenidən qurulması;
- gəlirsiz istehsalın ləğv edilməsi və aradan qaldırılması;
- yeni güclərin layihələşdirilməsi və aradan qaldırılması;
- personalın təhsilinin təmin edilməsi;
- yeni bazarların yaradılması.

Tamamilə aydınlaşdır ki, sosial – təsərrüfat sistemi (milli iqtisadiyyat, region və b.) üçün strateji proqramların məqsədli xarakteristikası tamamilə başqa cür, funksiyalar üzrə daha geniş və daha az detallaşdırılmış olmalıdır. Lakin makrosistem çörçivəsində perspektivə strateji yanaşmanın ümumi mənəsi müvəffəqiyyətli korporasiyaların strateji idarəedilməsi prosesinin reallaşdırılmasına daha yaxın olacaqdır. Burada başlıca mühitin dəyişilməsinə sərf relyef dəyişikliklərindən imtina edərək mühitin özünün bu və ya digər dərəcədə məqsədyönlü dəyişdirə bilən yeni amillərin qabaqcadan nəzərdə tutulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sosial təsərrüfat sistemi səviyyəsində strateji planlaşdırma və idarəetmə prinsiplərinin real imkanlarına və əksliklərə ölçülüb – bircəlmiş münasibət şəraitində müvəffəqiyyətli ola bilər. Bunlardan bir neçəsini qeyd edək.

Birincisi, strateji idarəetmə, bu yalnız sadəcə olaraq qabaqcadan tərtib edilmiş plan deyil, o həm də əxlaq (min) modelidir. Dünya xeyli mürəkkəbdir, buna görə də sosial təsərrüfat sisteminə münasibətdə stratejiyanın konkretləşdirilməsi yoxdursa və məqsədli oriyentlərin müəyyən hissəsinin indikativ planlar və konkret layihələr formasında həyata keçirilirsə birincinin ardından axıra qədər müfəssəl siraya düzülməsi mənasızdır.

Strategiyalar strateji idarəetmə orqanlarının (personalın) «təhsil almalarının» necə keçməsindən və özünü doğrultmamış

ideyaların aradan çıxmından asılı olaraq yavaş – yavaş, addım – addım işləyib hazırlamaq lazımdır.

İkincisi, stratejiya – yalnız təşkilatın ali rəhbərliyi (milli iqtisadiyyatda dövlət başçısı və ya hökumət) tərəfindən layihələşdirildikdə və istiqamətləndirdikdə müvəffəqiyyət gətirə bilər. Buna görə də hakim prinsiplərdən biri strateji planlaşdırma funksiyasının ali idarəçilərin özləri tərəfindən yerinə yetirilməsidir. Strateji planlaşdırma prosesində peşəkar planlaşdırıcıların rolu nə qədər mühüm olsa da, onlar strategiyanın yaradıcıları deyillər, mahiyyət etibarilə onlar köməkçilərdən artıq deyillər. Bununla belə, ali rəhbərliyin real məşğulluğu adətən belədir ki, strategiyaların arxitektoru kimi onun rolu yalnız onların «düzümündə» yox, həm də variantların bəyənilməsindədir.

Bununla belə, siyasi rəhbərlərin rolu və maraqları firmaların rəhbərlərinin rolu və maraqlarından ciddi fərqlənir, siyasi xadimlərin maraqları xeyli dərəcədə seçki proseslərinə meyillidir. Buna görə də sosial təsərrüfat sistemi miqyasında strategiyaya cavabdeh subyektlər mütləq ictimai maraqlarla və tarixi dövrdə demokratik nəzarətlə bağlı olmalıdır.

Ekspertlərin və planlaşdırıcı – peşəkarların strateji proseslərdə məsul iştirakı mexanizmini yaratmaq bir tərəfdən, ali rəhbərliyi təşkil etmək, ikinci tərəfdən, makrosistem səviyyəsində strateji planlaşdırmanın ən mürəkkəb problemləridir.

Üçüncüsü, sosial – təsərrüfat sistemlərində strateji proseslər *iri miqyaslı dəyişikliklərə hazırlığı və sabitlik* amillərini təmin edən mürəkkəb birləşmədir. Doğrudan da, strateji yönümlü sistemdə ali rəhbərlik tarazlığı və intizami qorumağı bacarmalı, strukturun ümumi tarazlığı və intizami qorumağı bacarmalı, strukturun ümumi effektlini təmin etməli və bununla da eyni zamanda novator olmalı, təşkilat strukturunu dəyişdirmək, uyğunlaşmaq, reaksiya vermək (münasibət bildirmək), təhsil vermək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Buna görə də paradoxal olmasa da, strateji idarəetmə üzrə ciddi işlərdə strategiya dəyişikliklərlə bağlı olan yox, sabitliklə bağlı anlayış kimi verilir. Məhz sabitliyə (davamlılığa) və daimiliyə can atmaq təşkilati strategiyaları işləyib hazırlamağa və reallaşdırmağa vadar edir.¹

¹ Бах: Миницберг Г., Альстрэнд Б., Лэмпел Дж., Школы стратегий: Пер. с англ. СПб: Питер. 2000.- С. 303

Dördüncüsü, strateji planlarının formalasdırılması xərcləri və vaxtı kifayət qədər olmalı, lakin həddini aşmamalıdır. U. Kinç və D. Kliland qeyd edirlər ki, «Planlaşdırıcıya seçimdə tələsməməyə imkan verən strateji qərarların təbiətiənin özü əlavə informasiya əldə edilənə qədər qərarların qəbulunu yubatmağa imkan verə bilər. Nə qədər ki, heç bir informasiya kifayət sayılmır, onda strateji qərarların tamamilə qəbul edilməməsi təhlükəsi mövcuddur»¹. Buna görə də strategiyaların və planların əsaslandırılmalarının elmi – intellektual tədqiqatların həddindən çox artması analitikə meyillilik ucbatından «idarəetmənin iflicini» yarada bilər.

Bəsincisi, sosial – təsərrüfat sistemlərin strateji inkişaf planları kəmiyyət tədqiqatlarından daha da keyfiyyətli olmalıdır. Onları göstəricilərin və ya tədbirlər siyahısının ciddi toplusus şəklində təsəvvür etmək olmaz. Uzun müddətli milli strategiyaların **planlaşdırılmasının ssenari formasının** işlənib hazırlanması hallarında buna yol verilə bilər, mümkün və hətta üstün ola bilər. Təcrübə göstərir ki, gələcəyin ssenarilərinin işlənib hazırlanması aydın olmayan meyillərin, situasiyaların strukturlaşdırılmasını asanlaşdırır və ciddi qeyri – müəyyənlik şəraitində tam əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi üçün əlavə şanslar verir.

Fikrimizcə, belə bir yanaşma da mümkündür ki, ölkənin əsas strateji sənədinin rolunu kompleks **sosial – iqtisadi inkişaf konsepsiyası** öz üzərinə götürə bilər, o halda ki, konsepsiya mühüm məqsədli istiqamətlər üzrə hərəkəti nöqtəyi – nəzərdən işlənib hazırlanın və perspektiv xarakterli əsas milli proqramlarla (layihələrlə) birlikdə ardıcıl olaraq yenidən müzakirə edilsin, baxılsın və təsdiq edilsin. Şübhəsiz ki, belə yanaşmada milli iqtisadiyyatın inkişafının orta müddətli indikativ planlarının işlənib hazırlanmasına və onlarla birlikdə qəbul edilən federal və regional məqsədli proqramların birləşdirilməsinə yüksək tələbkarlıq göstərilməlidir.

Ölkənin sosial – iqtisadi inkişaf konsepsiyasının işlənib hazırlanması və vaxtaşırı dəqiqləşdirilməsi «Rusiya Federasiyasında dövlət proqnozlaşdırılması və sosial – iqtisadi inkişaf proqramları haqqında» RF – nin 20 iyul 1995 – ci il tarixli Federal qanununda nə-

---

¹ Кинч. У.. Клиланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная политика. М; Прогресс,- 1982.- С. 145

zərdə tutulmuşdur. Lakin təcrübədə belə konsepsiya işlənib hazırlanmamış və dərc olunmamışdır.

Ölkəmizin sosial – iqtisadi inkişafının strateji planlarının uzunmüddətli proqnozlar əsasında işlənib hazırlanması üsulunun ardıcıl şəkildə təcrübədə tətbiqi müasir mərhələdə Rusyanın «elitinin» çox hissəsində makrosəviyyədə iqtisadi sistemin bazar xarakterində strateji planların və programların həyata keçirilməsinin mümkünlüyü ideyasının yaranması ilə əlaqədardır.

Bu, bazar islahatlarının metodoloji bazası qismində götürülmüş, primitivləşdirilmiş fərziyyələrdən törənmış, qabaqcadan tətbiq etmə müəyyən dərəcədə keçmişə nəzərəndir. Bu, müəyyən dərəcədə özünü doğrultma mövqeyi nəzərdən izah oluna bilər, hansı ki, hadisələr və xərclər arasında ciddi siyasi mübarizə gedir, «dövlətsizləşdirmə» nəzəriyyəsi sahəsində hər cür kəskin dəlillər olsa da, bu məsələlərinin üzərində möhkəm durmaq olmaz. Bunların heç birini «xalis bazar» tərəfdarları qəbul etmirlər.

26 may 2004 – cü ildə Rusiya Federasiyasının Federal Məclisinə müraciətində Prezident qeyd etmişdir: «Bu gün uzun müddətdən sonra biz yalnız bir neçə aya, hətta ilə yox, onilliklər irəliyə öz həyatımızı proqnozlaşdırı bilərik». Bizim iqtisadiyyatımızın transformasiyası şəraitində radikal dəyişikliklərə və eyni zamanda ölkənin strateji inkişafı mexanizmlərinin konseptual görüntülərinin yetişməsi və artması göstəriciləri bu vacib, qiymətli etirafa sübutdur.

3.2. Strateji planlaşdırmanın sosial – iqtisadi proseslərin perspektiv və cari tənzimlənməsinin digər komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqələri

Makrosəviyyədə strateji planlaşdırma yalnız o halda müvəffəqiyyət gətirir ki, o, sosial – iqtisadi proseslərin və inkişafın strateji idarə edilməsi ilə üzvi surətdə elmi uzaqqorənliyin ümumii sistemində birləşdirilsin. İlkin şərt ondan ibarətdir ki, strateji planlaşdırma yaxşı qurulmuş sosial – iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması sistemində söykənsin.

Adətən, strateji planın ciddi olmaması və çox variantlılığı ilə əlaqədar təcrübədə proqnozlaşdırma və planlaşdırma məsələləri arasında sərhəd xətti çəkmək mümkün deyildir. Məlumdur ki, proq-

nozlaşdırma bu və ya digər dərəcədə məqsədlərin müəyyən edilməsinə qarşıya qoyur, normativ (teleoloji – müəyyən məqsədə yönəldilmiş) proqnozlaşdırma həyata keçirildikdə isə məqsədlərin müəyyən edilməsi onların proqnoz işinin başlıca məzmunu olur. Nə qədər ki, sosial – iqtisadi sferada proqnozların formalasdırılmasında məhz normativ yanaşmalara üstünlük verilir, deməli, metodoloji cəhətdən tamamlanmış, uzunmüddətli proqnozla strateji plan arasında böyük fərqlər yoxdur. Buna görə də təəccübəlməyə dəyməz ki, bir sıra ölkələrdə perspektiv inkişafı istiqamətləndirən əsas sənəd kimi uzunmüddətli kompleks program çıxış edir, strateji plan isə ümumiyyətlə tərtib edilmir. Strateji planın funksiyalarını başqa adlarda sənədlər, məsələn, kompleks program və ya sosial – iqtisadi inkişaf konsepsiyası yerinə yetirə bilər. Beləliklə, iş sənədlərin adında deyil, onlara çox vaxt ölkədəki ənənələr, yaxud da hər hansı siyasi vəziyyət də təsir edir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, müvafiq sənəd strateji məqsədqoyma-nı özündə əks etdirirmi, yaxud da ona müvafiq status verilibmi.

Lakin bu gün Rusiyada sosial – iqtisadi sferada uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın və strateji idarəetmənin təşkil edilməsi yenilik deyildir. Zənnimizcə, dəqiq anlayışlardan istifadə edəndə həmin prosesi təşkil edən bu və ya digər sənədlərdə və alətlərdə açıqlanan müxtəlif funksiyaların xərcləri minimuma gətirmək qabiliyyətini əsas götürmək lazımdır. Buna görə də «Rusiya Federasiyasının dövlət proqnozlaşdırılması sosial – iqtisadi inkişafı proqramları» haqqında Federal qanunda adı çəkilən fikrin əvəzinə elmi proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma, milli proqramlaşdırma və bütçələşdirmə prosesləri ilə əlaqədar, bütün funksiyalar kompleksini əhatə edən federal qanunun yeni variantlarını işləyib hazırlamaq və tətbiq etmək lazımdır.

Rusyanın təcrübəsində strateji planlaşdırma anlayışı elmi – analitik işləmələrdə tez – tez istifadə olunmasına baxmayaraq hüquqi sahədən kənardə qalmışdır. Bununla belə, İqtisadi İnkişaf nazirliyinin və başqa nazirliliklərin və idarələrin bu və ya digər məqsədlər üçün işləyib hazırladıqları dövlət proqramları üçün normativ layihələrin hazırlanması elementlərindən istifadə etməyə cəhd göstərilir. Bunun müsbət tərəfi odur ki, bu cür layihələndirmələrdə əvvəllərdə olduğundan daha çox innovasiya inkişafı məsələlərin işlənməsinə və bunun əsasında iqtisadiyyatın son effektinin artırılmasına xüsusi fikir verilir.

Məsələn, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin saytında nəşr olunmuş Rusiya iqtisadiyyatının inkişafının uzunmüddətli inkişafı proqnozu layihəsində iqtisadiyyatımızın rəqabətqabiliyyətliliyinin və effektivliliyinin strateji xətti kifayət qədər aydın əks olunmuşdur. Bu proqnozda 2015-ci ilə qədər inkişafın mümkün dörd variantı (ssenarisi) verilmişdir. Birincisi – baza ssenarisində müləyim mühafizəkar inkişaf dinamikası və emaledici istehsalın, rəqabətqabiliyyətliliyinin aşağı düşməsi, investisiya iqlimində irəlliyişlərin olmaması və s. daxildir. Proqnozun ikinci və üçüncü variantları inkişafın investisiya – aktiv ssenariləri reallaşdırır və bir – birindən neftin qiymətlərinə dair ilkin mülahizələri ilə fərqlənir; məzmununa görə onlar oxşardır (eynidir). Bundan əlavə proqnoz, ölkə Prezidentinin qeyd etdiyi kimi, yaxın on ildə ÜDM – in ikiqat artırılmasına dair ciddi məqsədlər qarşıya qoyulan məqsədləm ssenarilərin inkişaf xarakterinə baxılsın.

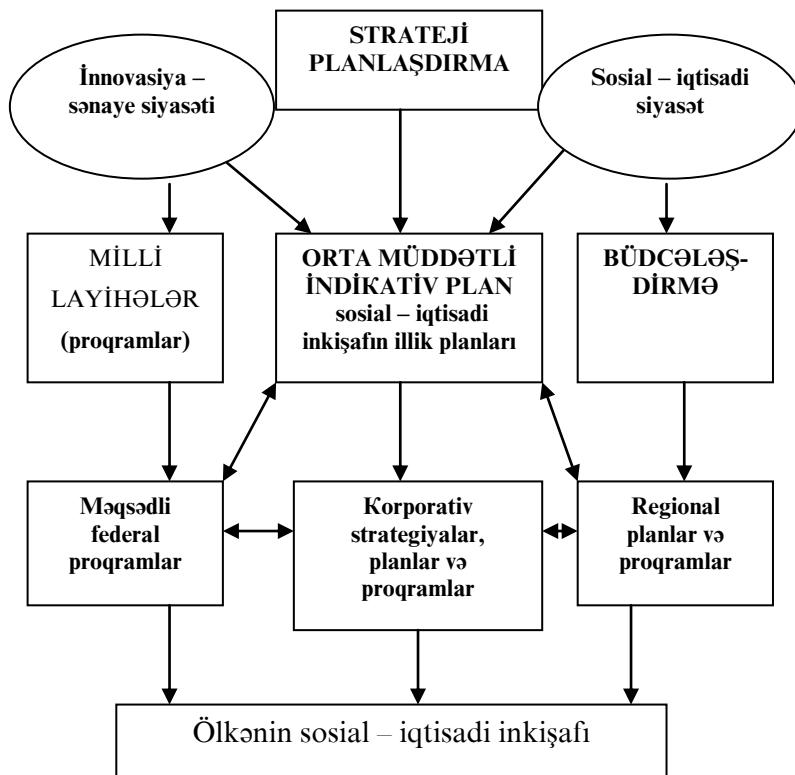
Bələ başa düşmək olar ki, proqnozun müəllifləri, inkişafın innovasiya – aktiv ssenarisinə meyil göstəririrlər. O, prezidentin təşəbbüsü çərçivəsində milli layihələr sisteminin və əsas iqtisadiyyat sektorlarının inkişafının uzunmüddətli strategiyalar, həmçinin institutional dəyişikliklər paketinin reallaşdırılması əsasında iqtisadi artımın innovasiya komponentlərinin güclənməsini nəzərdə tutur. Bu ssenariyə uyğun olaraq 2015-ci ildə ÜDM istehsalında innovasiya – investisiya bölməsinin (sektor) xüsusi çökisi demək olar ki, neft – qaz bölməsi xüsusi çökisi ilə müqayisə edirlər. Bələ ki, 2005-ci ilin vəziyyətinə görə innovasiya – investisiya bölməsi üç dəfədən artıq neft-qazdan geri qalırdı. Bu cür ilkin şortlarda 2006 – 2015-ci illərdə ÜDM 1,85 – 1,9 dəfə artacaqdır.

Düşünürük ki, daha aydın şəkildə ölkənin sosial – iqtisadi inkişafın başlıca məqsədinə istiqamətləndirilibsə və kifayət dərəcədə məqsədləri reallaşdırmaq üçün zəruri tədbirlər nəzərdə tutulubsa, bu proqnozu strateji planın tələbatını ödəyən səviyyəyə qaldırmaq olar. Həmçinin, milli layihələrin və məqsədlə programların konkret konturları verilməlidir, hansı ki, onun əsasında ölkə iqtisadiyyatını yeni struktur mövqeyinə qaldırılmasının təmin edilməsini nəzərdə tutulur. Bu ortamüddətli və cari dövrlərə ölkənin, sosial – iqtisadi inkişafının indikativ planlarını işləyib hazırlamaq üçün özül olardı.

Şəkil 3.1-də elmi proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və ölkənin sosial – iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi prosesinin başlıca

komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqələr mexanizmi verilmişdir. (Əgər bu sistem onun az – çox tamamlanmış formasında yaxşılsa).

Nə qədər ki, burada elmi – texniki potensialın məntiqini və dünya meyillərini nəzərə almaqla ölkənin sosial – iqtisadi inkişafının mümkün olan sənəriləri verilir, sxemin yuxarı hissəsində göstərilmiş uzunmüddətli və orta müddətli perspektivə **elmi proqnozlaşdırma** bütün bu mexanizmə ritm verəcəkdir. Prosesin bu mərhələsində gələcək inkişaf trayektoriyalarını yaxınlaşdırıran mümkün milli üstünlüklerini əsaslandırma prosesi gedir.

Şəkil 3.1. Strateji və indikativ planlaşdırma və ölkənin sosial – iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi prosesində qarşılıqlı əlaqələr

İşləmələr əsasında həyata keçirilən **strateji planlaşdırma** ölkənin milli maraqları və obyektiv inkişaf şəraitini nəzərə alaraq üstünlük'lərə dair qərarları möhkəmləndirməyə və bu üstünlük'lərin uzunmüddətli bir dövrə reallaşdırılması yollarını və metodlarını müəyyən etməyə imkan verir.

Strateji planla üzvi əlaqədə **milli proqramlar və layihələr** formalasdırılır ki, bu da maksimum mümkün olan iqtisadi və sosial effekṭə, mütərəqqi texnologiyalara və struktur irəliləyişlərinə nail olmaqla biznesin inkişafına və vətəndaş cəmiyyətinin yardımına əsaslanaraq dövlət resurslarını milli üstünlük'lərin reallaşdırılmasına təmərküzləşdirməyə imkan verir.

Proqnozlaşdırmanın bu mərhələlərində üzə çıxarılmış və strateji planda əks etdirilmiş üstünlük'lərin reallaşdırılmasının başlıca aləti kimi (Şəkil 3.1. – də göründüyü kimi) **illik və orta müddətli dövrlər üçün indikativ** planlarda (sonrakı fəsildə bu barədə söhbət gedəcəkdir) çıxış edir. Onların hesabına dövlət bölməsi üçün direktiv, xüsusi və ictimai bölmələr üçün isə istiqamətləndirici sayılan balanslar sistemində və ümumiləşdirici göstəricilərə (indikatorlara) əsaslanaraq balanslı sosial – iqtisadi inkişafını təmin edir.

Uzunmüddətli elmi proqnozların əsasında formalasən strateji planlar adətən 15 – 20 illik perspektiv işlənib hazırlanır. Ona ali dövlət orqanları baxmalı və təsdiq etməlidir. Cəmiyyət üçün vacib müddəaların geniş şəkildə izahı və nəşr etdirilməsi vacib şərtlərdən-dir. Strateji planın bütün dövlət orqanlarının fəaliyyəti üçün əsas olması, korporasiyalar, ictimai və qeyri – dövlət təşkilatları və vətəndaş cəmiyyətləri üçün oriyentir olması müvafiq hüquqi əsasnamələrlə möhkəmləndirmək lazımdır.

Strateji planların strukturu adətən uzunmüddətli proqnozların strukturuna müvafiq olur, ancaq seçilmiş ssenarinin daha konkret göstəricilərini özündə birləşdirir. Lazım olarsa, strateji planda sahələr, xalq təsərrüfatı kompleksləri və s. seçilmiş üstünlük'lər üzrə daha ətraflı göstəricilər ola bilər.

Strateji planın əsas göstəriciləri balansların, əmək, sahələr, xalq təsərrüfatı kompleksləri, təkrar istehsal bölmələri üzrə məşğul olanların sayı dəyər ifadəsində əsas fondlar və investisiyalar (ümumi buraxılış), dəyişilməz (müqayisəli) və cari (qiymətlərin nisbət səviyyələrinin dəyişilməsi imkanlarını nəzərə almaqla) qiymətlər, habelə

makroregionlar üzrə (federal dairələr) üzrə ÜDM və onun elementləri və s. köməyilə bir – biri ilə əlaqələndirilir.

İnteqral göstəricisi kimi həcm və müqayisəli formalarda ÜDM qəbul edilmişdir. ÜDM həcmi və artım sürəti, əhalinin hər nəfərinə ÜDM, regional məhsul, ərazi planı üçün ÜRM, məşğul olan əhalinin hər nəfərinə (ictimai əmək məhsuldarlığı), əsas kapitalın dəyərinə (fondverimi) sərf olunmuş enerjinin hər vahidinə görə (enerji ilə silahlanma) ÜDM (ÜRM) və s.

Strateji planları icra hakimiyyəti orqanları işləyib hazırlayırlar və baxılmaq və təsdiq üçün hər 4 – 5 ildən Federal Məclisə və Rusiya Federasiyası Prezidentinə təqdim edilir. Strateji planlarda düzəlişlər aparılır və növbəti müddətə uzadılır. İnkışafın daxili və xarici şəraitində köklü dəyişikliklər tələb olunursa, qəbul olunmuş strateji planda daha qısa müddətə, həmin dövrdə dəyişikliklər (düzəlişlər) aparila bilər.

Strateji və indikativ planların işlənib hazırlanması və reallaşdırılmasının ölkənin sənaye siyasetinin formalasdırılması və həyata keçirilməsi mexanizmləri ilə üzvi, qarşılıqlı əlaqələrə xüsusi fikir vermək istəyirik. Biz milli – sosial təsərrüfat sisteminin inkişafı üzrə dövlət siyasetinin bütün forma və variantları məcmuundan sənaye siyasetini ona görə ayırıraq ki, o dövlətin strateji xəttinin innovasiya – yaradıcı imkanlarını cəmlənmiş şəkildə əks etdirir. Bununla əlaqədar da sxemdə (3.1.) verilmiş strateji və indikativ planlaşdırma və ölkənin sosial – iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi mexanizmində «sənaye siyaseti» şəklində əks olunmuşdur.

Fikrimizcə «sənaye siyaseti» anlayışını isveçli Robert Kaplson daha dəqiq müəyyən etmişdir. Onun fikrincə bu siyaset «dövlət və xüsusi bölmələrin işinin ardıcıl təşkili deməkdir ki, bu da istehsal və investisiyalasdırma, infrastrukturun və insan kapitalının inkişafını, habelə, vətən istehsalını kəmiyyətcə, keyfiyyətcə və strukturca stimullaşdırmaq məqsədilə xarici ticarət şəraitinə dair qərarların qəbul edilməsini nəzərdə tutur».¹ Bu işin birtərəfliliyi onunla izah olunur ki, bu tərif strateji və indikativ planlaşdırmanın məzmununu birtərəflə verir.

---

¹ Карлсон Р. Что знают экономисты. Основы экономической политики на 1990 – е годы и в перспективе. Пер. с англ. М: СП «КВАДРАТ», 1993.- С. 123

Aktiv sənaye (innovasiya - sənaye) siyasəti cəmiyyətin yeni texnoloji imkanları qəbul etməyə və hər dəfə gələcəyə üstünlük'lərə münasibətdə daha dəqiq və sosialca qəbul oluna bilən qərarlar təmin edilməsinə hazırlığını göstərir. Milli layihələr və programlar ey ni zamanda sosial – iqtisadi mənaca əsaslandırılmış və daha mütərəqqi elmi – texnoloji qərarlarla dolğun olurlar. Müavifq olaraq konkret məqsədli programların elmi – texniki səviyyəsi və sosial əsaslandırılmaları yüksəlir.

Orta müddətli indikativ planlar sosial – iqtisadi və innovasiya – sənaye siyasəti ideyaları ilə zəngin olduğuna görə bütün sosial – iqtisadi inkişaf prosesinin güclü elm tutumlu amilinə çevirilir. Bu da möhkəm ictimai istehsalın hər bir siklində məcmu məhsulun həcmində əlavə dəyərin xüsusi çəkisinin artımını təmin edən struktur irəliləyişlərinin möhkəm bazasına çevirilir.

Böyük Britaniya hökumətinin XXI əsrin ilk illərində fəaliyyəti müasir bazar kapitalist təsərrüfatı şəraiti üçün yuxarıdakı məntiqi sxemin qanunauyğunluğuna xarakterik misal ola bilər. Məlumdu ki, bu ölkənin iqtisadiyyatı üstün tənzimləmə əməliyyatlarından istifadəyə görə daha yüksək bazar kateqoriyasına aiddir. Bununla bərabər ölkədə - ci ildən məqsədyönlü sənaye strategiyası reallaşdırılır. (**The Governments Manifakturina Strateqy**). Səciyyəvidir ki, bu strategiyanın məqsədi əlavə dəyərin zəncirinin təkmilləşdirilməsində və yüksəkxitəsəli əməyin və əməktutumlu sənaye texnologiyalarının IN təmin etdiyi nəticələrin əldə edilməsində sənayeçilərə kömək etməkdən ibarətdir».¹

Strategiyanın çoxsaylı maddələri arasında, məsələn, makroiqtisadi sabitlik, investisiyalar, elm və innovasiya adları vardır. Qeyd olunan strategiya çərçivəsində hökumətin təklif etdiyi Britaniya nəqliyyat sisteminin modernləşdirilməsinin illik planı parlaq misaldır. O, dövlət kooperativ bölmələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinə, həmçinin də investisiya mənbələrinin cəlb edilməsinə əsaslanır. Planda nəqliyyat sisteminin müasir birləşməsinə hökumətin fikirləri eks olunur. Bütün həlqələrdə sistemin təkmilləşdirilməsinə dövlət kooperativ xərclərin məcmu 181 mlrd f. st. təşkil edir. Bunlardan 124 mlrdı

---

¹ Из предисловия Патрисии Хьюит, министра промышленности и торговли Великобритании к названному документу

dövlət vəsaiti, qalanı isə kooperativ bölmənin birləşmiş investisiyaları təşkil edir.¹

Ölkənin sosial – iqtisadi inkişafının bilavasitə uzunmüddətli strategiyalarında və indikativ planlarda təcəssüm olunması korporasiyalar (müəssisələr) vasitəsilə, federal məqsədli kompleks proqramlar vasitəsilə, habelə regional indikativ planlar və məqsədli proqramlar vasitəsilə baş verir. Bununla belə həm korporasiyalar (müəssisələr), həm regional strukturlar qeyd olunmuş yanaşmada indikativ planların özlərinin federal səviyyədə formallaşmasına elmi yanaşan aktiv iştirakçılardır.

Planlar və proqramlar bütçələşdirmə proseslərindən təcrid olunmuş şəkildə işlənib hazırlanır bilməz. Məlumdur ki, Rusiyada indiyə qədər federal bütçələr Federasiya subyektlərinin bütçələri kimi əsasən birillik tsikl rejimində işlənib hazırlanmışdır. Bu şəraitdə dövlətin iştirakı ilə bütün proqramlar və planlar dövlət bütçələrinin qəbul edilməsi texnologiyalarla əlaqədə resurs təminatı əldə etmişdir ki, bu da orta müddətli proqramları və planları qiymətdən salırdı. Hal-hazırda dünyanın bir çox ölkələrində bütçələr işlənib hazırlanması qarşılıqlı keçici 2 – 3 illik tsikllərə bölməklə hazırlanır. Bununla belə bütçənin iki hissəyə bölünməsi – operativ və kapital investisiya qəbul edilmişdir ki, bunu da etməkdə məqsəd uzunmüddətli investisiya xərclərinin üstünlüyünü və sabitliyini təmin etməkdir. RF hökumətinin qəbul etdiyi 15 aprel 2004 – cü il tarixli qərarına əsasən bir növbəti maliyyə ili üçün bütçə hər il yeniləşən və yerini bir il irəli dəyişdirilən çoxillik (adətən üçillik) maliyyə sənədinin tərkib hissəsi olmalıdır. Belə təcrübə bir tərəfdən dövlət siyasetinin vərəsəliyini təmin etməli və bütçədən vəsaitin bölüşdürülməsini qabaqcadan görməyə yönəlmış, digər tərəfdən isə dövlət siyasetinin məqsədlərinə və onlara nailolma şəraitinə müvafiq olaraq onlarda dəqiq və şəffaf qaydada hər il düzəlişlər etməyə imkan versin.

Qeyd edək ki, ölkə prezidentinin 2008 – 2010 – cu illər üçün bütçə siyasetinə dair Federal Məclisə müraciətində bütçə planlaşdırılması imkanlarını daha da uzatmaq məsələsi qoyulmuşdur. Bu sənəddə qeyd edildiyi kimi uzunmüddətli (10 – 15 il və daha ar-tıq dövr üçün) bütçə proqnozlarının işlənib hazırlanması və istifadə edilməsi praktiki təcrübə vermişdir. O cümlədən, bütçə sisteminin

¹ Бах: Экономист.- 2004.- № 10.- С. 17 – 34

möhkəmliyinin kəmiyyət meyarları, vergi və borc yükünün qəbul oluna bilməsi, büdcə sistemi üçün risklərin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Proqnozlaşdırma və planlaşdırmanın tam sisteminin qurulması bir sırə hallarda bəzi metodoloji şablonların davamlılığına təhrir edir. Bununla əlaqədar planlaşdırma dövlətdən gələn mərkəzləşdirmə funksiyaları ilə hökmən əlaqələndirilir. Ancaq planlaşdırma hökumətin və ya dövlət bölməsinin səlahiyyəti deyildir. Məlumudur ki, planların və balansların sənədləşdirilməsindən asılı olmayaraq hər bir ailə öz gəlirləri və xərclərinin ümumi balansını planlaşdırır. Bütün normal firmalar nəinki mədaxil və məxariclərini, hətta investisiyaları və yeni qoyuluşları, müvafiq sazişləri və ödənişləri də planlaşdırırlar. Beləliklə, çoxsaylı planlaşdırma formaları və tipləri mövcuddur. Əgər indikativ planlar formasında makroiqtisadi ümumi ləşdirmələr səviyyəsinə keçsək, onda firmaların, ev təsərrüfatlarının, birləşdirilmiş təsərrüfat strukturlarının planlarında və strategiyalarında real bazar çoxnövlülüyünə əsaslanmaq lazımdır. Nə qədər ki, dünyada qarşıq iqtisadiyyatın tərkib hissəsinin hər hansı bir universal əlaqələndirilməsi yoxdur, onda planlaşdırmanın bütün iqtisadi sistemlərə və bütün dövrlərə yararlı hər hansı bir «yxası modeli»nə arxayın olmaq mümkün deyildir. Müxtəlif ölkələrin təcrübəsində dövlət planlaşdırılmasında çox hallarda baş verən uğursuzluqlar bir o qədər insanların buraxdığı səhvər yox, nə qədər ki, işin təşkilati – texnoloji (texnokratik) istiqamətlərə aludəçilik və planı **sosial prosesin hissəsi** etməyi bacarmaqla bağlıdır. Sosial – iqtisadi inkişafın programlaşdırma sistemlərinin və planlaşdırmanın nailiyyəti həllədici şəkildə hökumətin strateji yanaşmalarını mənafeləri ətrafında bölüşdürmək bacarığı ilə müəyyən edilir.

Dövlət planlaşdırılması yalnız makroiqtisadi proqnoz, sənaye və regional siyaset tədbirlərinin sadəcə məcmu deyil, hər şeydən əvvəl iqtisadiyyat və bütövlükdə cəmiyyət üçün yeni seçim şərtlərinin ictimai müzakirə prosesidir. Bu firmalar, vətəndaşlar və hökumət instansiyaları arasında perspektivlərə dair razılaşmala nail olma prosesidir.

Nəzarət suallar və tapşırıqlar:

1. Ölkənin sosial – iqtisadi sisteminə uyğun «planlaşdırma» kateqoriyasına xarakteristika verin. Nə üçün strateji planlaşdırma sosial – iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinin xüsusi forması kimi seçilir?
2. Strateji planlaşdırma prosesinin dörd başlıca komponentini sadalayın və ölkənin strateji kursunun təmin edilməsində onların əhəmiyyətini açıqlayın.
3. Rusyanın müasir problemlərinin timsalında sosial – iqtisadi siyasetin, sənaye siyasetinin, strateji planların, indikativ planların, milli layihələrin, məqsədli proqramların işlənilib hazırlanması prosesinin qarşılıqli əlaqələrinin xarakterini izah edin.
4. Strateji planlaşdırma və idarəetmə funksiyalarının reallaşdırılmasında dövlət orqanlarının və xüsusi bölmənin (korporasiyalar, firmalar, banklar və b.) qarşılıqlı fəaliyyəti necədir?

Fəsil 4

MİLLİ PROQRAMLAŞDIRMA

Uzunmüddətli makroproznoz əsasında seçilmiş və strateji planda sistemli şəkildə təqdim olunan prioritetlər dövlətin bazar iqtisadiyyatında strateji innovasiya funksiyasının konkret təcəssümü olan milli program və layihələrdə reallaşmasını tapır.

4.1.Milli proqramlaşdırmanın elmi əsasları

Bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsi iki əsas qarlılıqlı əlaqəli formalarda həyata keçirilir:

- bazar agentlərinin, əmtəə və xidmət istehsalçılarının müstəqil fəaliyyətinin normativ tənzimlənməsi, onların sərbəst rəqabəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, inhisarlaşmaya meyillərinə maneə, milli maraqların qorunması.
- Dövlətin, milli və məqsədli program və layihələrin, ünvanlı maliyyələşdirmənin köməyilə hərəkətin trayektoriyasının dəyişməsində, innovasiyalı yarib keçmələrin həyata keçirilməsində, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında, irsi sosial və iqtisadi problemlərin həllində bilavasitə iştirakı.

Bu formaların ikisi də vahid iqtisadiyyatda bir-birlərini tamamlayırlar, zaman və məkanda dəyişirlər.

Sosial-iqtisadi məkanda bu nöqtəyi-nəzərdən üç bölməni ayırmalı olar:

- əmtəə və xidmətlərin milyonlarla istehsalçılarının, milyonlarla muzdlu işçilərin bazarda əmtəələrin, pullu xidmətlərin və işçi qüvvəsinin satışından əldə etdikləri gəlirlər hesabına təkrar istehsal xərclərinin ödənildiyi, mənfəətin əldə edildiyi, öz tələbatlarının təmin olunduğu və gəlirlərinin bir hissəsinin dövlətə, onun cəmiyyət üçün zəruri olan funksiyasının həyata keçirilməsi üçün verildiyi *bazar bölməsi*;

- əmtəələr və pullu xidmətlərin satışı hesabına yaşaya bilməyən və bazar bölməsindən əldə olunun gəlirlərin hissəsi hesabına dövlətin daimi köməyinə möhtac qalan milyonlarla təşkilatın və ailələrin yerləşdiyi *qeyri-bazar bölməsi*; bunlar uşaqlar, təqaüdçülər, əllillər, fundamental tədqiqatlarla məşğul olan alımlar, pedaqoqlar, dövlət qulluqçuları, mədəniyyət işçiləridirlər; bura həm iri ekoloji layihələrin maliyyələşdirilməsi, dövlətin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər və s. aididir. Hərçənd bu xidmətlərin və xərclərin bir hissəsi əmtəə formasını alır, yekun hesabda bölmənin mövcudluğu dövlətin köməyindən, dəstəyindən asılıdır.
- tsikli dinamika və qlobal asılılıq şəraitində iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyini təmin edən innovasiya yarib keçmənin təşəbbüsələndirildiyi və həyata keçirildiyi *strateji-innovasiya bölmə*. Bu bölmə “paylarda”, tərəfdəşlıqda inkişaf edir: dövlət biznesin iştirakı ilə bazis innovasiyaların startlı mənimşənilməsinə təşəbbüs edir və resurslar qoyur; sonradan biznes yaxşılaşan innovasiya əsasında yeni nəsil texnikanın bölüşdürülməsini, yayılmaşını öz üzərinə götürür və innovasiya üstmənfəətindən ayırmalar (texnoloji kvazirentalar) hesabına dövlətə onun qoyuluşunu artırmaması ilə qaytarır.¹ Bununla da milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyi, iqtisadi artımın yüksək templiyi təmin olunur.

Yuxarıda göstərilmiş dövlət tənzimlənməsinin iki formasının (qarşılıqlı) münasibəti, nisbəti *zamanda*, iqtisadi və Kondratev tsiklərinin fazaları üzrə dəyişir. Yeni nəsil texnikanın müqayisə ediləcək dərəcədə mütrəqqi inkişafının (oyanma və kamillik, ahilliq) bölüşdürülməsi fazalarında (diffuziya) sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tərəfindən dolayı tənzimlənməsi üstünlük təşkil edir. Böhranlı vəziyyətlərdə, depressiya dövrlərində və iqtisadiyyatın canlanmasına başlangıcında dövlət tərəfindən strateji innovasiya funksiyasının həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. O, sualtı qayalar, aysberqlər və dayazlıqlar arasında coşqun dənizdə ağızınacan sərnişinlərlə dolu nəhəng gəminin kapitanı (komanda ilə birlikdə) rolunu oynayır. O, düzgün strateji kursu seçməkdən və gəmini inamla aparmaqdan ötrü proqnozlaşdırma, strateji plan-

---

¹ (Bax: Яковец Ю.В. Рента, антирента, квазирента в глобально цивилизационном измерении. М; Наука,, 2003. Гл. I).

laşdırma və programlaşdırmanın da daxil edərək bütün vasitələr arsenalından istifadə edir.

Böhranlı vəziyyətlərdə dövlətin tənzimləyici rolunun güclənməsinin zəruriliyi, totalitarizm və azadlığın qarışılığının sosial qanununu əsaslandırılmış *Pitirimom Sorokin* tərəfindən açılmışdı: “Hər dəfə, nə vaxt ki, müəyyən cəmiyyətdə müharibə və ya müharibə təhlükəsi, böyük acliq, böyük iqtisadi depressiya, məhvedici epidemiyə, zəlzələ və ya daşqın, anarxiya, iğtişaş və inqilablar formasında və ya hansısa bir digər böhranlı vəziyyət şəklində nəzərəçarpacaq böhran baş verirsə, onda hökümət reqlamentliyinin miqyası və sərtliyi artır və cəmiyyətin iqtisadiyyatı, siyasi rejim, həyat tərzi və ideologiya totalitar transformasiyanın acısını çəkirlər; böhran nə qədər güclüdürsə, bu transformasiya bir o qədər çox olur. Əksinə, nə vaxt ki, hər dəfə cəmiyyətdə güclü böhran azalırsa, hökümət reqlamenləşdirməsinin miqyas və sərtliyi azalırsa, cəmiyyətin ideoloji və mədəni dəyişiklikləri sülh, daha az reqlamentləşdirilmiş şəkildə və daha azad həyat tərzində işə başlayır, və böhran nə qədər aşağı düşürsə, azad rekaversiya (əvvəlki halına (vəziyyətə, şəraitə) salınma) bir o qədər çox olur.¹

Bu qanuna riayət edilməməsi ağır neqativ nəticələrə aparır. Belə ki, Rusiya dövlətinin 90-cı illərdə strateji-innovasiya tənzimlənməsindən imtina etməsi sülh vaxtı üçün rekordlu olan, uzun sürən, sivilizasiyalı böhranın dərinləşməsinin amillərindən biri oldu.

Sosial-iqtisadi dinamikanın dövlət tənimlənməsinin ikinci forması öz əksini aşağıdakı dörd əsas formada həyata keçirilən *milli programlaşdırında* tapır:

- böhranlı fazaları n daha az müddədə və az itkilərlə ötüb keçməsi üçün dövlətin resurslarının səfərbər edilməsinə imkan verən *milli əks böhran proqramları*; belə proqramlar çoxdur, genişdir, lakin zaman üzrə məhduddurlar;
- dövlətin və cəmiyyətin resurslarını innovasiya yarıb keçməsinin bir və ya bir neçə qovşaq (bağlayıcı) istiqamətlərində təmərküzləşdirən *milli proqramlar*;
- milli proqramlara nisbətən daha məhdud fəaliyyət sferasına malik olan və müstəqil və ya proqramın elementi kimi çıxış edən *milli layihələr*;

---

¹ Сорокин. П.А. Главные тенденции нашего времени. М; Наука, 1997.- С.124.

- bu və ya digər sferada konkret problemlərin həllini təmin edən federal, regional və ya korporativ səviyyədə *məqsədli proqramlar*.

Birinci növ proqrama daha parlaq misal Franklin Ruzvelt tərəfindən işlənilib hazırlanan və ABŞ tarixi boyunca ən dərin iqtisadi böhran dövründə, 1929-1933-cü illər, təsirlili (effektli) şəkildə reallaşdırılan “yeni kursudur”. Bu proqramın reallaşması təcrübəsi D.M.Keyns tərəfindən, sonradan isə keynsçılıyin klassiklərindən biri E.Xansen¹ tərəfindən ümumiləşdirildi və inkişaf etdirildi. Bu proqramın bir çox elementlərə R.Nikson tərəfindən kondratev tsiklərinin növbəti dəyişməsilə şərtlənmiş 70-ci illərin böhrəni zamanı istifadə olunmuşdu.

Ikinci növ effektli milli proqrama misal kimi Rusiyada Vətəndaş müharibəsinin qızığın dövründə təntənə ilə elan edilən və iqtisadiyyatın üçüncü texnoloji ukladının zirvəsinə – dövlətin elibrikasiyasına keçid yolu ilə xarabaliqdən çıxılmasına səmtlənmiş GOLİƏPO planı çıxış edə bilər.

Milli proqramların üçüncü növünün uğurlu misalları – bəşəriyyətə kosmik fəzaya yarib keçməyi həyata keçirməyə imkan verən ABŞ və SSRİ-nin raket okeanik proqramı və müstərək “Soyuz-Apollon” proqramı ola bilər.

O ki, qaldı məqsədli proqramlara, onlar Rusiyada və xarici dövlətlərdə onlarladır və yüzlərlədir, uğurluları az deyildir, lakin bir çoxları da öz məqsədlərinə çatmayıblar.

4.2. Milli proqramlaşdırmanın tarixi təcrübəsi və perspektivləri

Dövlət tərəfindən iri milli proqramların və layihələrin işləniləbilə hazırlanması və reallaşdırılması uzunmüddətli tarixə malikdir. Mahiyyət etibarilə onlar beş min illiyə qədər, dövlət və sivilizasiyanın birinci nəslinin meydana gəlməsindən məlumurlar. Onların vacib funksiyalarından biri möhkəmləndirilmiş şəhərlərin, sarayların, məbədlərin, ehramların, iri çayların vadilərində irriqasiya sistemlərinin tikintisi üçün resursların təmərküzləşməsi olmuşdur. Belə proqramların ilk nümunələrindən biri bizim eradan qabaq III minillikdə Xarapı sivilizasiya mərkəzində (Hindistan) vahid planlı yerləşdirmə, su təchizatı, kanalizasiya ilə Mo-

---

¹ Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход/Классики кейнсианства. Т.2., М; Экономика, 1997.

xendjo-Daro tikintisidir; arxeoloqların qıymətləndirmələrinə görə şəhərdə 35 mindən 100 min nəfərə qədər insan yaşayırıdı. Digər misal – Firon Exnaton tərəfindən (bizim eradan əvvəl 1372-1354-ci il) zəngin saraylarla, məbədlərlə, yaşayış kvartalları ilə Misirin yeni paytaxtının tikintisi. Kritdə Knossk sarayının, Vavilonda sarayların, Böyük Çin səddinin, Afrinada Akropolun, Roma imperiyasında və inklər imperiyasında yollar şəbəkəsinin, Krımın Cənub sahilində sarayların və qalaların, Konsstantinopolda, Kiyevdə və Böyük Novqorodda Sofiya kilsələrinin, camilərinin, Moskva Kremlinin, orta əsrlü Avropada saray və qəsrlərin sıx şəbəkəsinin, Almaniyada və ingilabdan qabaqkı Rusiyada (Transsibir magistralı) dəmir yollarının tikintisi.

XX əsrдə dövlətin sosial-iqtisadi inkişafda iştirakının bu forması daha sistemli xarakter aldı. Burada nümunə Rusiya oldu. Əsrin əvvəlində milyonlarla kəndli ailələrin Sibirə köçürülməsi programı reallaşmışdı. 1912-ci ildə Avropa Rusiyasında çay nəqliyyat yollarının vahid şəbəkəsinin yaradılması programı hazırlanmışdı, dövlətin elektrikləşdirilməsi üzrə təklif işlənib hazırlanmışdı. Bunların əsasında 1920-ci ilin dekabrında Sovetlərin Ümumrusiya VIII qurultayında 10-15 illiyə hesablanmış və iqtisadiyyatın o zaman üçün yeni texnoloji bazaya köçürülməsini nəzərdə tutulmuş ГОЛЭРО planı yaradılmış və qəbul olunmuşdu. Mahiyyət etibarilə bu elmi əsaslandırılmış ilk uzunmüddətli milli program idi. Ikinci beşillik plan üçün Ural-Kuznetsk kombinatının yaradılmasını hesab etmək olar. Böyük Vətən müharibəsindən sonra milli programlaşdırmanın effektivliyinin inandırıcı misali kimi atom və hidrogen silahı, çatdırma vasitələri (ballistik və orta mənzilli raketlərin), atom energetikası və atom maşınqayırması, kosmik fəzanın mənimsənilməsi sahəsində bir sıra reallaşdırılmış milli layihələrin daxili olduğu SSRİ-nin nüvə-raket səpərinin yaradılması oldu. Məhz milli programlaşdırma, dövlətin köməyilə qısa bir müddətdə iqtisadiyyatı bərpa edərək, Qərblə hərbi-texniki pariteti, dördüncü texnoloji ukladın (sistemin) mənimsənilməsinin bir sıra istiqamətlərində liderliyi təmin etdiyi alət oldu.

Milli programlaşdırma 70-80-ci illərdə SSRİ-də geniş şəkildə ümumdövlət proqramları formasında (ərzaq programı, torpaqların meliorasiyası, nəqliyyatın inkişaf programı, elmi-texniki, iqtisadi və regional

inkişafın kompleks programı) yayılmıştı. Programlaşdırma – məqsədli planlaşdırma bir sıra monoqrafiyalarda elmi əsaslandırmalar tapdı.¹

Milli proqramların və məqsədli proqramların reallaşdırılması onunla yüngülləşirdi ki, dövlət öz əllində investisiyaların, maddi və maliyyə təkrar istehsal resurslarının əsas kütləsini təmərküzləşdirmişdi və onları özünün prioritətinə və üstünlük vermələrinə müvafiq olaraq bölüşdürürdü. Lakin bu prosesin bürokratikliyi artırdı. Dövlət proqramlarının və məqsədli proqramların sayının artması (onların sayı ancaq elmi-texniki sferada onuncu beşillikdə 200-ü üstələmişdi) resursların dağılımasına, çoxu qeyri-qənaətedici olaraq yerinə yetirilmiş olan proqramların reallaşmasına nəzarəti zəiflətməşdi. Nəticədə iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş-planlı idarə edilməsinin keyfiyyəti aşağı düşündü, iqtisadi artımın templərində geriləmə sürətlənirdi, iqtisadiyyatın rəqabət-qabiliyyəti aşağı düşündü.

90-cı illərin əvvəlində neoliberal islahatlar zamanı, milli proqramlaşdırma iqtisadiyyatın inkişafının kortəbi bazar xarakterinə cavab verməyən bir alət kimi əməli olaraq ləğv olunmuşdu. Ancaq 1994-1995-ci illərdən başlayaraq o, bərpa olunmağa başladı və 1995-ci il 20 iyul tarixli 115-93 sayılı “Dövlət proqnozlaşdırılması və Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramları haqqında” Federal Qanunda milli proqramlaşdırmanın iki formada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur: hökumət tərəfindən təsdiq olunan federal məqsədli proqramlar (onların siyahısı hər il federal bütçəyə əlavə kimi dərc olunur) və RF hökumətin hər il təsdiq etməli və dərc etməli olacağı (bunu heç də hər il etmir) Rusiya Federasiyasının orta müddətli perspektivdə sosial-iqtisadi inkişaf proqramları; sonuncu milli proqramdan çox indikativ plana daha tez yaxındır. Milli proqramlaşdırmanın üçüncü forması – RF hökuməti tərəfindən ayrı-ayrı problemlər üzrə strateji sənədlərin qəbul edilməsidir (məsələn, RF-nin 20 illiyə Energetika strategiyası, silahlanma sahəsində proqram və s.). Lakin bütün sadalanan proqram sənədlərinin elmi əsaslandırılması, keyfiyyəti və səmərəliliyi (nəticəliliyi) kifayət qədər deyildir, bu real milli proqramlaşdırımıya nisbətən daha çox fəaliyyətin imitasiyasıdır.

---

¹ Ангийкин А.И. Наука-техника-экономика. 2-е изд. М; Экономика, 1980.- гл.5;
Яковец Ю.В. Ускорение научно-технического прогресса. Теория и экономический механизм. М; Экономика, 1998.- гл.4.

2006-cı ildən RF prezidentinin təşəbbüsü ilə Rusyanın dövlət strateji tənzimləmə təcrübəsinə yeni alət – sosial təyinatlı milli layihələr daxil oldu (səhiyyə, təhsil, mənzil tikintisi, aqrar sənaye kompleksi sahəsində). Onların məziiyyəti ondan ibarətdir ki, birincisi dövlətin sosial xarakterini reallaşdırıran dövlət strateji prioritetləri dəqiq şəkildə müəyyən olunubdur; ikincisi, onların həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli və ildən ilə artan resurslar ayrılır; üçüncüü RF prezidenti tərəfindən başçılıq edilən, onun müavini – RF-nin Hökumətinin birinci viçe-baş naziri olan milli layihələr üzrə Şuranın rəhbərlik edildiyi layihələrin yerinə yetirilməsinin idarə edilməsi sistemi formalaşmışdır. Layihələrin reallaşması prosesində nazirliklər və baş idarələr, regional hakimiyyət orqanları cəlb olunublar. Layihələr vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, KİV-in hərtərəfli dəstəyini alır.

Lakin bu tənzimlənən bazar iqtisadiyyati şərtlərinə adekvat olan, milli proqramlaşdırma sisteminin qurulması yolunda birinci addımdır. Layihələr sosial-iqtisadi inkişafın ancaq mərkəzi problemlərin hissəsini əhatə edir, ortamüddətli perspektivə malikdir, kifayət qədər elmi əsaslandırma və balans tədqiqatını ala bilmədilər, nəticədə də layihələrin reallaşması prosesində bir sıra problemlər və disproporsiyar meydana çıxdı.

Milli proqramlaşdırmanın effektli sisteminin formalaşması üzrə sonrakı ardıcıl addımlar zəruridir. Bizim fikrimizcə o, aşağıdakılardan da-xil edə bilər:

- ölkənin sosial-iqtisadi və innovasiya-texnoloji inkişafının mərkəzi problemlərinin həllinə, əsas milli prioritetlərin reallaşmasına yönəlmış uzunmüddətli perspektivə (15-30 il) çox olmayan sayda (5-6-dan çox olmayan) milli proqramlar;
- milli proqramların tərkibinə daxil olan, bu və ya digər sferada konkret iri vəzifələrin həll edilməsi üzrə (sosial, innovasiya-texnoloji, təbiətiqoruyan energetika) ərazi, muxtar milli layihələr.

Indi federal və regional səviyyələrdə istifadə olunan məqsədli proqramlar ya milli layihərlərə udula bilir, onların bir hissəsi olur, ya da milli layihələrdən və proqramlardan məkanda azad olan daha məhdudlaşdırılmış perspektiv vəzifələrin həlli üçün milli proqramlaşdırmanın bir hissəsi kimi yeni status ala bilir.

MILLI INNOVASIYA LAYIHƏLƏRİ VƏ PROQRAMLAR SİSTEMİ

Sosial innovasiya proqramması

- sağlamlıq və depopulyasiyanın qət olunması;
- təhsil və elm;
- yaşayış-kommunal sektor;
- ərzaq və əhalinin qidalanması

Maşınqayırmanın və MSK-nin dirçəlməsi və modernləşdirilməsi

- sosial sektor üçün texnika
- elektrotexnika və energetika maşınqayırması
- nəqliyyat maşınqayırması
- kənd təsərrüfatı texnikası
- ikinti-yol maşınqayırması
- yüngül sənaye üçün maşın və texnika
- radiotexnika və rabitə və informasiya üçün texnika
- müdafiə texnikası
- qayda-qanunun qorunması və terrorizmə qarşı mübarizənin texniki vəsaitləri

Enerji-ekologiya proqram

- hidrogen energetikası
- atom energetikası
- su energetikası
- kiçik energetika
- alternativ enerji mənbələri
- təbii resursların təkrar istehsalı və ətraf mühitin mühafizəsi

Aqrar bölmənin dirçəlişi və raqabərqəbiliyyətliyi nin yüksəldilməsi

- heyvandarlığın bərpası (dirçəlməsi)
- bitkiçiliyin inkişafı
- əhalinin təsərrüfatının dəstəklənməsi
- kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və qorunması, saxlanması

Şəkil 4.1. Milli innovasiya layihələri və proqramlar sistemi

Milli proqramlaşdırma xaricdə – ABŞ-da Qərbi Avropada, Yaponiyada, digər ölkələrdə geniş şəkildə yayılmışdı. Müasir nümunə kimi ABŞ-da hidrogen energetikası, nanotexnologiya, Ayın və Marsın mənimsənilməsi sahəsində milli proqramlar, 2050-ci ilə qədər dövrədə Av-

ropa İttifaqının çərçivəli elmi-texniki proqramları, “Evrika” proqramı və Avropa texnoloji platforması (bax əlavə 4), Beynəlxalq kosmik stansiya və eksperimental istilik-nüvə reaktoru üzrə çoxtərəfli proqramlar çıxış edə bilərlər.

Onu qabaqcadan görmək olar ki, keçid dövrünün mürəkkəb problemlərinin qət edilməsi üçün yaxın onillikdə çoxlu milli və beynəlxalq proqramlar tələb olunacaqdır, onların tətbiq dairəsi genişlənəcək və effektivliyi sosial-iqtisadi, innovasiya texnoloji inkifafın idarə olunmasının vacib alətlərindən biri kimi həm dövlət və həm də beynəlxalq səviyyədə yüksələcəkdir.

4.3.Milli proqramlaşdırmanın metodologiyası və proqramlaşdırılması

Milli proqramlaşdırma (strateji planlaşdırma kimi) – iştirakçılardan dərin elmi bilikləri, fənlərarası yanaşmanı, qabağığörənlik ustalığını, strateji təfəkkürü və fəaliyyət üsulunu, inersiya (ətalət, fəaliyyətsizlik) qüvvəsini qət etmək bacarığını, seçilmiş yolen zəruruliyini və effektivliyini inandırmağı tələb edən yüksək səviyyəli idarəolunma fəaliyyətidir. Buna görə də milli proqramlaşdırma arzu olunan nəticələrə çatmaqdan ötrü, gözləməni aldadaraq iri resursları boş yerə xərcləməyə deyil, elmi metodologiyaya və effektli texnologiyaya söykənməlidir.

Milli proqramlaşdırmanın metodologiyasının əsaslarını qısa şəkil-də aşağıdakı müddəalara götirmək olar:

1. Milli proqramlar və layihələr – bu, sosial-iqtisadi innovasiya-texnoloji, energetika, ekoloji, ərazi inkişafı proseslərinə, onların inkişaf trayektoriyasını dəyişmək məqsədilə dövlətin həmin proseslərdə bilavasitə iştirakına söykənən, dövlət təsirinin xüsusi, fövqəladə metodudur. Bu metod bazar özünütənzimləməsi proseslərinin yenicə yaranmış problemləri həll etmək qabiliyyətində olmayan, təhlükəli tendensiyaların aşkar olunduğu və hər şeydən böhranlı vəziyyətlərdə bu tendensiyaları birbaşa dövlət müdaxiləsi olmadan qət olunmasının mümkün olmadığı yerlərdə tətbiq olunmalıdır.

2. Milli proqramlar heç də bütün iqtisadiyyati və sosial sferani əhatə etmir, ancaq strateji yarib keçmənin dəqiq işarə edilmiş istiqamətini əhatə edir. Milli proqramlaşdırmanın təsir sferası strateji yarib keç-

mə üçün qüvvələrin təmərküzləşməsi və üstün gəlməsini təmin etməkdən ötrü kifayət qədər dar olmalıdır və eyni zamanda da, uğurun digər sahələrə yayılmaqdan, iqtisadiyyatın ümumi yüksəlişinə nail olmaqdan, uzunmüddətli uğur qazanmadan ötrü kifayət qədər geniş olmalıdır.

3. Strateji yarıb keçmənin reallaşdırılması üçün qüvvələrin təmərküzləşməsi program sektorunun xeyrinə resursların yenidən bölüşdürülməsi zəruridir, əks təqdirdə yarıb keçmə təmin olunmayacaqdır. Lakin bu zaman yenidən yeni disproporsiyaların və “müvəffəqiyyətsizlik, iflas nöqtələrinin” meydana gəlməməsindən ötrü böyük iqtisadiyyat məqyasında dinamik balanslılığı qorumaq lazımdır. Bu balanslaşdırılmışa həm ortamüddətli və həm də cari indikativ plan çərçivələrində riayət olunmalıdır.

4. Milli program və layihələr sisteminin ayrı-ayrı tərkib hissələri qarşılıqlı uyğunlaşmalıdır, onda, əlavə, sinergetik xalq təsərrüfatı effekti meydana çıxır. Əgər bu qayda pozulacaqsə, onda sistem A.A.Boqdanova görə pozulmuş, pozğunlaşmış olacaq, onun ümumi effekti tərkib elementlərinin effektlərinin cəmindən az olacaqdır (mənfi sinergetik effekt).

5. Milli program və layihələrin reallaşmasının idarə olunması dəqiq təşkil olunmalıdır və nizama salınmalıdır, vahid idarə edən şirkətə və başlıca qüvvələrin innovasiya tərəfdəşliqlarına: dövlət, biznes, elm, təhsil və vətəndaş cəmiyyətinə söykənməlidir. Bu qüvvələrin hər hansı birinin zorla ayrılması və ya zəifləməsi uğursuzluğa, programın iflasına, resursların boş-boşuna sərfinə, cəmiyyətdə məyusluğa, dövlətin nüfuzunun itirilməsinə götirəcəkdir.

6. Milli program və layihələrin işlənib hazırlanması və reallaşdırılmasını peşəkar əsasda, fəaliyyətin bütün iştirakçılarının – dövlət qulluqçularından, top-menecərlərdən, tədqiqatçılardan, instruktorlardan tutmuş mühəndislərə, texniklərə, ixtisaslı fəhlələrə qədər – hazırlıq, yenidən hazırlanlıq, ixtisasın artırılması, fasiləsiz təhsil və distant təlim sisteminə qurmaq zəruridir. Bu, ixtisaslı kadrların təhsil səviyyəsinin ümumi yüksəlməsinə və tələb olunanlığına səbəb olacaqdır.

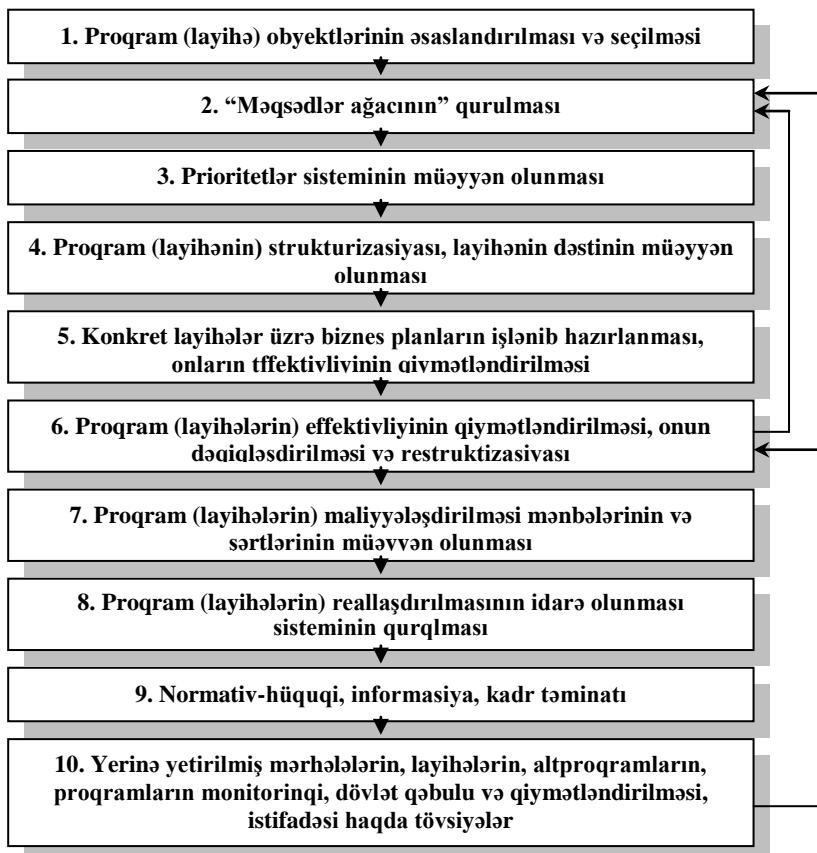
7. Innovasiya xarakterli milli layihələrin və programların işlənib hazırlanması və reallaşmasının idarə olunmasında (onlar isə, bir qayda olaraq innovasiya-yarıb keçən olurlar) program idarə olunmanın üç zəruri tərkib sisteminiə tətbiqən “hakimiyyətin parçalanması, bölünməsi və kooperasiyası” prinsipinə riayət etmək lazımdır:

- *sifarişçilərə* – programın (layihələrin) məzmununu müəyyən edən, onu resurslarla təmin edən, dövlət qəbulunu həyata keçirən və əldə olunan nəticələrin istifadəsini təmin edənlərə;
- programın (layihənin) əsas ideyasını, mahiyyətini əks etdirən, bu ideyanın elmi müşaiyətini və praktik təcəssümünə müəllif nəzarətini təmin edən *elmi rəhbərlərə (baş və birinci konstruktörlərə)*;
- *icraedici orqanlara* – şirkətlərin rəhbəri, program və layihələrin icraçı direksiyası, onların yerinə yetirilməsini təşkil edən, ayrılan resurslardan istifadə edən və əldə olunan nəticələrə cavab verənlərə.

Bu əsas metodoloji prinsiplər *milli proqramlaşdırmanın müasir texnologiyasının* köməyi ilə reallaşır. Prinsipial blok-sxemi şəkil 4.2-də verilib, təqdim olunub və 10 elementi daxil edilib.

Təqdim olunmuş blok-sxemin əsas elementlərinə baxaq.

1. Proqram (layihə) obyektlərinin seçilməsi. Adətən bu elementə kifayət qədər diqqət yetirmirlər. Qərar qəbul edən şəxsin intuisiyası və ya cari maraqları, mərkəzi ziddiyətlər haqda, problemin həlli yolları və müddətləri barədə onun subyektiv təsəvvürləri, daha çox dövlət dəstəyini, köməyini qazanmaq arzusu (“büdcə piroqu”). Buna görə də proqramlar da resurslarla təminatına nisbətən daha çox olur, belə ki, onların effektli yerinə yetirilməsinə ümid etmək olmur. Bundan yaxa qurtarmaqdan ötrü həll edilməsi optimal ümumi trayektoriyani təmin etməyə imkan verən kəskin problemlərin aşkarlanması ilə uzunmüddətli proqnoza arxalanmaq lazımdır. Təklif olunan miqdarda çox da böyük olmayan milli layihə və proqramlar dəsti dəfələrlə təkrar edilən elmi ekspertizaya məruz qalmalıdır, dərc olunmalıdır və açıq şəkildə müzakirə edilməlidir. Ancaq bundan sonra hökumət, Federal Toplantı tərəfindən qəbul olunmalı və Ptezident tərəfindən təsdiq edilməlidir və bu şəkildə də qanun qüvvəsini əldə etməlidir. Əlbəttə həyat dəyişir və müntəzəm olaraq bu siyahını yenidən təshih etmək lazım gələcəkdir. Lakin həmin təshihlər tez-tez olmamalıdır (təqribən 4-5 ildə bir dəfə) və elə eyni, həmin prosedurunu keçməlidir. Yeri gəlmışkən, belə qayda ABŞ və Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunmuşdur.

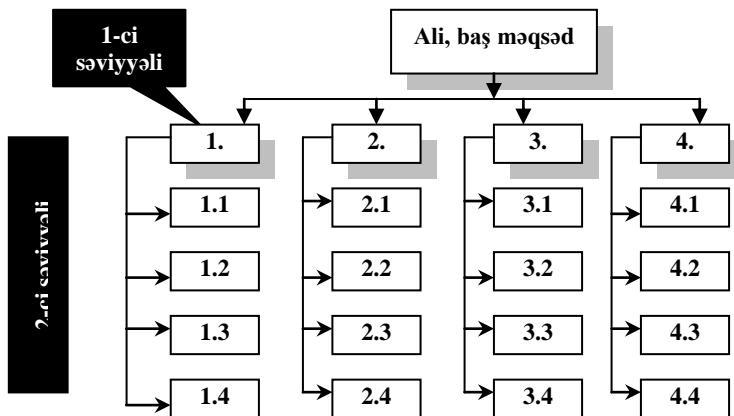

Şəkil 4.2. Milli program və layihələrin işlənib hazırlanma texnologiyasının və reallaşmasının blok-sxemi.

2. “Məqsədlər ağacı”. Hər bir program üçün (layihə üçün) “məqsədlər ağacını” qurmaq lazımdır: baş, ali məqsəd, 1-ci səviyyəli məqsədlər, 2-ci səviyyəli məqsədlər, əgər tələb olunarsa, onda həm də 3-cü səviyyəli məqsədlər (Şəkil 4.3). Həm də hər bir məqsəd ümumi, nəzarət olunmayan anlayışlarda deyil (“artırmaq”, “qüvvələndirmək” və s.), hər il qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq (və ya nail olmamaq) dərəcəsini qiymətləndirmək mümkün olsun deyə və əgər məqsəd nail olunmaz olacaqsa, işi vaxtında təshih etmək ya da ki dayandırmaqdan ötrü kə-

miyyət ölçülüməsinə və müddətinə malik olan konkret göstəricilərdə müəyyən olunmalıdır.

“Məqsədlər ağacının” qurulmasında başlıca vəzifə (və çətinlik) – bir və ya bir neçə məqsədlərin ötürülməsinə yol verməmək. Zira bu bütün program işlərinin yekun effektini kəskin şəkildə aşağı salacaqdır, eləcə də verilmiş yol üzrə hərəkət məntiqindən kənara aparan yanlış məqsədləri daxil etməmək.

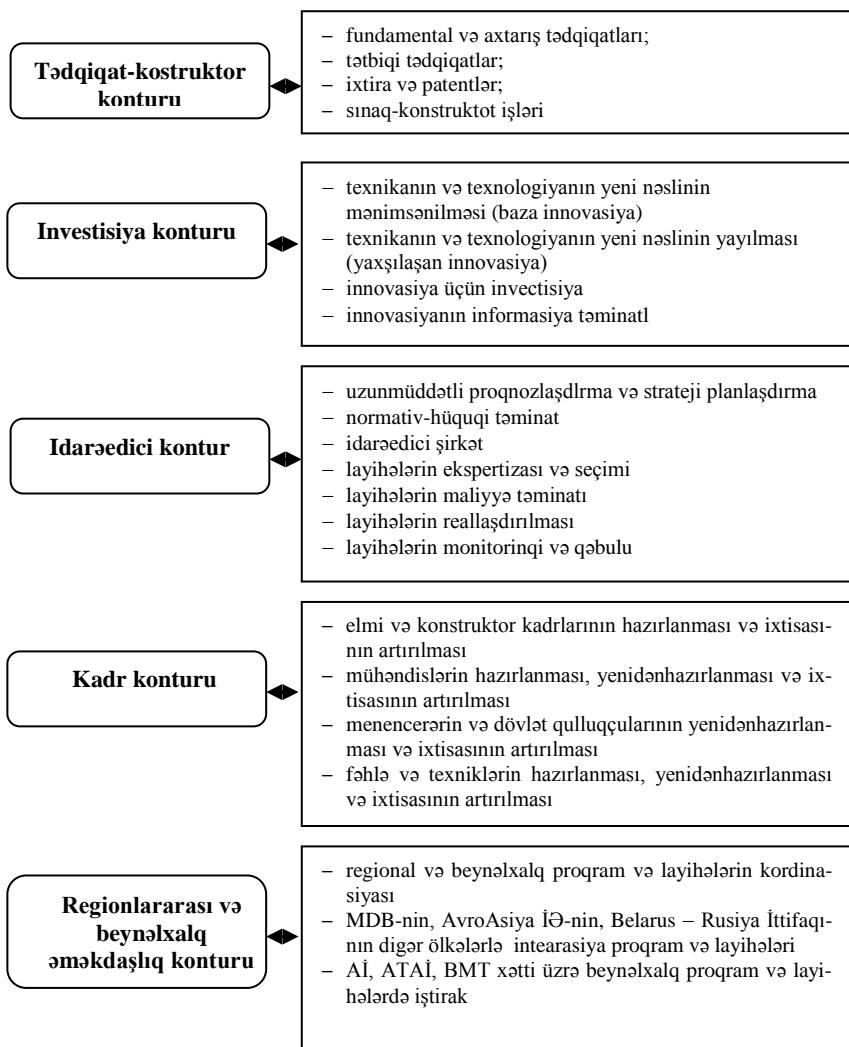

Şəkil 4.3 Program (layihənin) “məqsədlər ağacı”

3. Tədbirlər sistemi. Növbəti məsələ – “məqsədlər ağacı”nın hər bir elementi üzrə tam həcmidə və lazımi müddətdə hər bir səviyyəli hər bir məqsədin və yekun hesabda – baş, ali məqsədin nail olunmasını təmin edən ardıcıl və ya paralel yerinə yetiriləcək tədbirlərin (işlərin) qəbulu. Burada tələblər əvvəlki bölmədə olduğu kimidir – zəruri tədbirlərin qəçirmasına, ötürməsinə yol verməmək.

4. Proqramın strukturizasiyası. Əldə olunmuş tədbirlər dəstini strukturlaşdırmaq, sonrakı iş və idarəolunma üçün rahat şəkilə gətirmək zəruridir. Hər bir proqramın ilkin həlqəsi, kərəpici konkret layihədir – tədqiqatı, investisiyası, təşkilati-idarəedici və s. Qarşılıqlı əlaqəli layihələr qrupu bloklarda birləşir, onlar isə – altproqramları və onların hamısı birlikdə proqramın mürəkkəb matris toxumasını təşkil edirlər. Milli proqramın strukturunun nümunəvi sxemi Şəkil 4.4-də verilib. Ona 5 kontur daxildir: tədqiqat-konstruktur, innovasiya-investisiya, təşkilati-

idarəetmə, kadr, regionlararası və beynəlxalq əməkdaşlıq konturu (bununla belə, sononcu kontur təşkilati idarəetmə ilə birləşə bilər). Hər bir kontur altpogram, blok və layihələrin müəyyən dəstini daxil edir və özünün idarəetmə sistemində malikdir.

Şəkil 4.4. Milli proqramların strukturu

Programın strukturizasiyasının digər kəsiyi, nöqtəyi-nəzəri – zamanıdır: ayrı-ayrı layihələrin, onların bloklarının, altpogramların yerinə yetirilməsi müddətinin müəyyən olunması və bir-birinə bağlanması (qarşılıqlı uyğunluğu, uzlaşması) və programın yerinə yetirilmə mərhələlərinin və növbəliliyinin qurulması. Bu yekun hesabda seçimi keçmiş layihə və programlar əsasında programın yerinə yetirilməsinin özünməxsus yol kartının yaradılması üçün zəmindir. Altpogramlar ümumi yekun məqsədə nail olmaq üçün tədqiqatı, innovasiya və təşkilati layihələri birləşdirərək – matris sistemi üzrə qurula bilərlər.

5. Biznes-planlar. Yuxarıda göstərilmiş proseduranın keçilməsindən sonra həllədici mərhələ yaxınlaşır: hər bir layihə üzrə biznes-planları və bloklar, altpogramlar və tam olaraq program üzrə toplum biznes-planlarının formallaşması.

Tədqiqat və idarəetmə konturların konkret layihələr üzrə biznes-planları bir qayda olaraq aşağıdakı bölmələri əhatə edir:

- layihənin yekun nəticələrinin (məhsulun) məzmunu, rəqabət-qabiliyyətləri;
- layihənin icraçıları və həmicaçıları;
- layihənin yerinə yetirilməsi üçün resurslar;
- layihələrin yerinə yetirilməsi texnologiyası;
- maliyyələşdirmə mənbələri və maliyyə axınları;
- risklər və onların minimumlaşdırılması;
- layihənin reallaşdırma effektivliyi (kommersiya layihələri üçün – zaman amilinin nəzərə alınması ilə özünü ödəmə müddəti).

Toplum biznes-planlar müəyyən blokun layihələri, altpogramlar, konturlar üzrə məcmu (toplansılmış, cəm) hesablamaları bildirir.

İnteqral biznes-plan tam şəkildə milli program (milli layihə) üzrə yekun qiymətləndirməni verir.

6. Layihələrin seçilmesi və programların təshih olunması. Biznes-planların informasiyaları əsasında milli program (milli layihəyə) daxilolunma üçün layihələrin ümumi qiymətləndərilməsi və seçimi həyata keçirilir. Əsas meyarlar aşağıdakılardır:

- texnika və texniki ukladların (sistemlərin) nöslinin dəyişmə ritminin nəzərə alınması ilə program məhsullarının texnoloji səviyyəsi və rəqabətqabiliyyətliliyi;

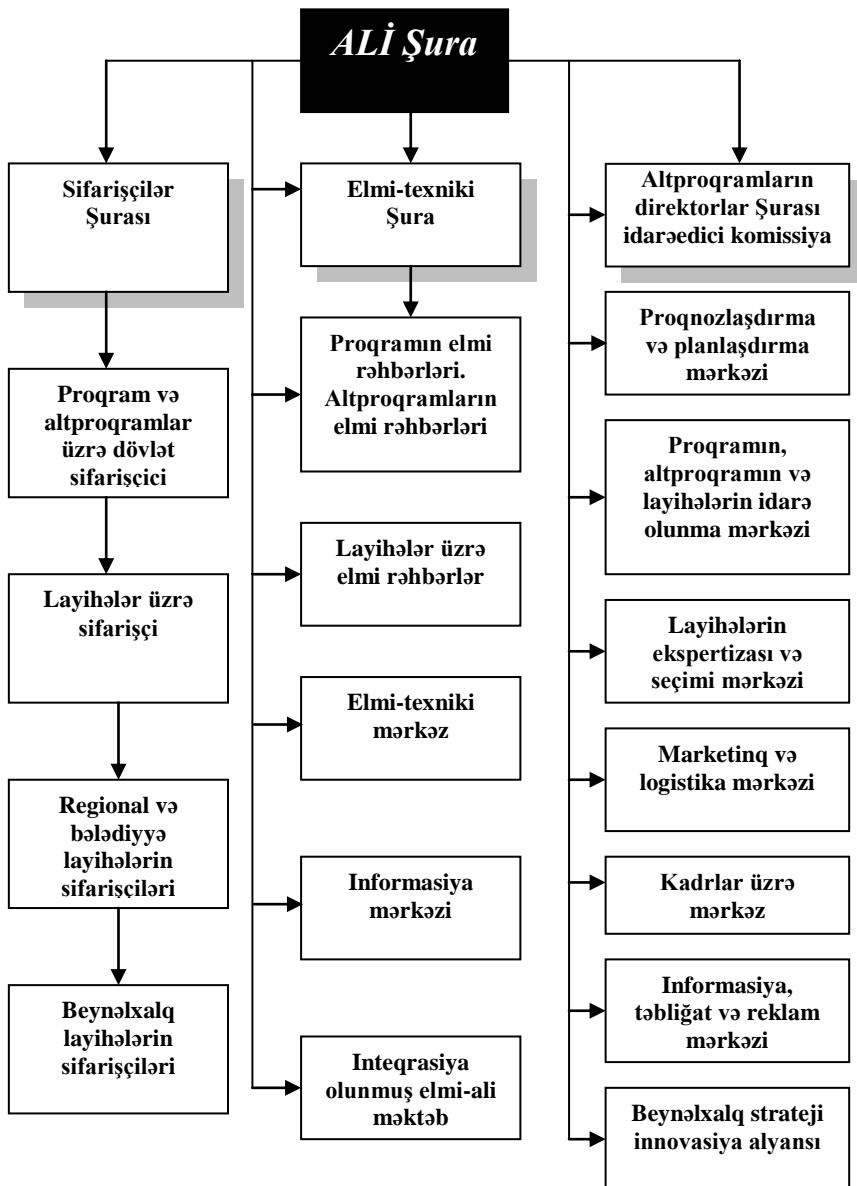
- perspektivli bazar boş yerlerinin (kommersiu layihələri üçün) və cəmiyyətin əsas ən zəruri tələbatlarının (qeyri-kommersiya layihələri üçün) olması;
- resurslarla, ilk növbədə vətən (yerli) resurslarla (intelektual, əmək, maddi, təbii, maliyyə) təminatlılığı;
- effektivlik səviyyəsi – iqtisadi (kommersiya layihələri üçün), sosial, ekoloji, müdafiə, idarəetmə (qeyri-kommersiya layihələri üçün);

Layihələrin innovasiya-texnoloji, iqtisadi və ekoloji ekspertizası həyata keçirilir. Onun nəticələri üzrə, milli program (layihə) üzrə layihələr dəstinin müqayisəli integrallı effektivliyinin reytinq qiymətləndirilməsi və ranjirovkası (əhəmiyyətinə görə, vacibliyinə görə sıraya düzəmə) aparılır.

Meyarların biri üzrə mənfi qiymət alan layihələr çıxarılır, ya da onların optimallaşdırılması və müsbət qiymətləndirmənin nail olunması və ya effektli layihələrlə kompensasiyalasdırılması üzrə tədbirlər tətbiq olunur. Layihələrin blokları və ayrı-ayrı altpogramlar qeyri-effektiv ola bilər. Nəticədə layihələrin yekun seçimi və növbə üzrə təhsili həyata keçirilir. Belə ola bilər ki, qiymətləndirmənin yekununda tam şəkildə programın qeyri-effektivliyi haqda nəticə çıxarılsın. Belə halda sifarişçi-yə onun üzərində işlərin dayandırılması haqda təklif irəli sürüləcəkdir.

7. Proqramların maliyyələşdirilməsi. Programın təsdiq olunmasından qabaq onun maliyyələşdirilməsi mənbəyini müəyyənləşdirməyi aparmaq vacibdir. Bir qayda olaraq milli program və layihələr, tədqiqat, innovasiyası və idarəetmə layihələri aşağıdakı əsas mənbələri daxil edərək çoxkanallı əsasda maliyyələşdirilir.

- büdcə maliyyələşdirilməsi (federal, regional, bələdiyyə büdcələri) qeyri-kommersiya xarakterli layihələr üçün, eləcə də start dövründə kommersiya xarakterli iri layihələr üçün;
- qeyri-büdcə investisiya, vençur, innovasiya, ekoloji, sosial fondların (o cümlədən, beynəlxalq) qoyuluşları;
- maraqlı olan yerli xüsusi investorların korporasiyaların, bankların investisiyaları;

Şəkil 4.5. Milli proqramın idarə olunması strukturu

- maraqlı olan xarici investorların investisiyaları (milli maraqlar-dan çıxış edərək məhdudiyyətlərlə);
- əldə olunan innovasiyalı üstmənfeətin (texnoloji kvazirenta) he-sabına texnikanın yeni nəslinin yaradılması layihələrinin (xüsusi-silə diffuziya mərhələsində) reallaşmasının iştirakçılarının özü-nüümaliyyələşdirilməsi.

Göstərilən mənbələrin nisbətləri layihənin xarakterindən, onun effektivliyindən və zamandan asılıdır.

8. Proqramın idarə olunması. Proqramın reallaşmasının uğuru layihənin və onun elementlərinin dəqiq düzülmüş, məqsədyönlü və yekun nəticəyə səmtlənmış idarəedilməsi sistemindən asılıdır. Idarəetmənin ümumi sxemi şəkil 4.5-də verilib. O, strukturların bütün səviyyələrdə qarşılıqlı əlaqəsi prinsipi üzrə qurulub və aşağıdakı elementləri daxil edir:

- hakimiyyətin, elm və biznesin aparıcı nümayəndələrini daxil edən, proqramın yerinə yetirilməsi üzrə bütün fəaliyyəti kordinasiya edən və onun nəticələrinə məsuliyyət daşıyan *ali Şura*;
- baş sifarişçini və atrı-ayrı altilayihələr, bloklar və layihələr üzrə sifarişçiləri daxil edn *sifarişçilər şurası* maliyyələşdirməni, əldə olunan nəticələrin qəbulu, qiymətləndirməni və istifadəsini təmin edir;
- tam şəkildə proqramın elmi rəhbərini (ali konstruktur), alt-proqramların, blok və layihələrin elmi rəhbərlərini (baş konstruktörərini) birləşdirən *elmi-texniki şura*; şura proqramın və onun elementlərinin elmi-texniki səviyyəsinə və elmi təminatlılığına cavab verir, onların yerinə yetirilməsinə müəlliflik nəzərətini həyata keçirir;
- proqram, onun elementləri üzrə icra orqanlarını birləşdirən, proqramın yerinə yetirilməsini, ayrılmış resurslardan effektli istifadəni təmin edən, proqramın yerinə yetirilməsinin bütün iştirakçılarının fəaliyyətini koordinasiya edən, informasiya və kadr resurslarını cəlb edən, ictimayyətlə əlaqə yaranan proqramın xoş imicini (simasını) yaranan *direktorlar şurası (idarəedici şirkət)*.

Idarəedici şirkət həm dövlət- xüsusi (qarışq), həm də xüsusi ola bilər. Misal olaraq “Yeni energetik layihələr” milli innovasiya şirkəti ola bilər.

Milli proqramın reallaşmasında və dünya bazarına çıxışda beynəlxalq əməkdaşlığın koordinasiya olunması üçün tərkibinə daxil olan rusi-

ya şirkətlərinin lider rolü ilə *beynəlxalq innovasi-texnoloji strateji al-yansın* formalaşdırılması tələb olunur.

9. Proqramın təmin olunması. Proqramın uğurla yerinə yetirilməsi üçün onun normativ-hüquqi, informasiya və kadr təminatı vacibdir (məhiyyət etibarı ilə bu, milli proqramın təmindedici altpinqamlarıdır).

Normativ-hüquqi təminat milli proqramın və onun elementlərinin yaradılmasını və funksiyalaşmasını təmin edən zəruri qanunverici bazanın, standartların, rəqlamentlərin formalaşmasından ibarətdir. Baza “Dövlət proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma haqda” Federal qanunla yanaşı milli proqramların xüsusiyyətləri ni nəzərə alan federal qanunverici aktlar, eləcə də milli proqram və layihələrin reallaşdırılmasının vacib problemləri üzrə altqanunu normativ aktlar tələb olunur.

Informasiya təminati icraçılara statistik, analitik, proqnoz, elmi-texniki və normativ-hüquqi informasiyanın zəruri həcmində və qisaldılmış müddətə toplanmasından, emalından (işlənməsindən) və təqdim olunmasından, proqramların və onların elementlərinin İnternetdə yerləşdirilməsindən, onların müzakirəsinin təşkilindən, distant təhsildən ibarətdir. Hər bir milli proqram üzrə proqramın həm məzmunu və strukturu üzrə, həm də altpinqamlar və əsas layihələr üzrə saytlə Internet portalını formalaşdırmaq məqsədyönlüdür.

Kadr təminatı tədqiqatçıların, konstrukturların, mühəndislərin, ixtisaslı fəhlələrin, menecerlərin, proqram və onun elementləri üzrə dövlət qulluqçularının hazırlığının, yenidənhazırlığının, ixtisasının artırılması və distant təhsilinin təşkilindən, ədəbiyyatların, dərsliklərin, tədris-metodiki ədəbiyyatların nəşrindən və yayılmasından, məsləhətçi xidmətlərin təşkilindən, müəllimlərin ixtisasının artırılmasından ibarətdir.

10. Proqramların monitorinqi, qəbulu və istifadəsi. Proqramın icraçılara münasibətdə proqramların yerinə yetirilməsi və əldə olunmuş nəticələrin daimi xarici monitorinqi zəruridir. Bu monitorinqi, bunun üçün xüsusi hesabat formalarının və müntəzəm müayinələr proqramını işləyib hazırlayaraq statistik orqanlarının üzərinə qoymaq məqsədə uyğundur. Müəyyən müddətdən sonra Hesablama Palatası hər bir proqram üzrə auditı həyata keçirilə, Dövlət Dumasına məruzə edə və əldə olunmuş nəticələri dərc etdirə bilər. Monitorinq proqramların idarəedilməsi orqanlarının məsuliyyətini artırır. Hər bir yerinə yetirilmiş layihə növbəti altpinqam və proqramlar üzrə dövlət orqanlarının və vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə sifarişçilər tərəfindən

təşkil olunmuş dövlət qəbulu komissiyası tərəfindən dövlət qəbulunu həyata keçirmək vacibdir. Komissiya əldə olunmuş nəticələri, onların layihəyə uyğunluğunu qiymətləndirir, onların istifadəsinə münasibətdə tövsiyələri işləyib hazırlayır.

Hökümətin xüsusi qərarı ilə əldə olunan nəticələrin istifadəsinə, onların daimi istismarına, eləcə də istifadənin və əldə olunan effektivliyin monitorinq qaydasına cavab verən dövlət orqanı müəyyən olunur.

Milli program və layihələrin işlənib hazırlanmasının elmi metodologiyasının tətbiqi, onların daxil edilməsi texnologiyasına ardıcıl riayət olunması bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin effektivliyini əhəmiyyətli şəkildə yüksəldəcək, onun dayanıqlı inkişafını və XX əsrin tələblərinə tətbiqən vaxtlı-vaxtindəki balanslaşdırılmış transformasiyasını təmin edəcəkdir.

Nəzərət sualları və tapşırıqlar:

1. *Milli program və layihələr bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi sistemində hansı rol oynayırlar? Bu sistemin digər elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini göstərin.*
2. *Milli programlaşdırmanın hər bir həlqəsinin funksiyasını və onların qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən sxemi tərtib edin.*
3. *Milli programlaşdırmanın vətən (yerli) və xarici təcrübəsinin və müasir vəziyyətinin qiymətini verin və onun Rusiyada inkişafının perspektivlərini və əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirin.*
4. *Sizin fikrinizcə, Rusiyada uzunmüddətli perspektivdə milli program və layihələrin sistemi necə olmalıdır? Siz şəkil 4.1-də təklif olunmuş sistemlə razısanızmı və ona hansı əlavələr və dəyişikliklər təklif edirsiniz?*
5. *İndi §4.3-də verilmiş milli programlaşdırma metodologiyasına riayət olunurmu? Ona riayət olunması üçün nə lazımdır?*
6. *Sizə məlum olan milli program (layihə) nümunəsində şəkil 4.2-də verilmiş programların (layihələrin) işlənib hazırlanması və reallaşdırılması texnologiyasından necə istifadə etmək olar?*

Fəsil 5

İNDİKATİV PLANLAŞDIRMA

5.1. Müasir iqtisadiyyatda indikativ planlaşdırmanın məzmunu, əsas formaları və rolü

İndikativ planlaşdırma ölkənin strateji inkişaf planında konkret mövcud olan iqtisadi və sosial-siyasi vəziyyəti nəzərə almaqla qarşıya qoyulmuş məqsədlərin reallaşdırılmasının əsas alətidir.

Ölkə iqtisadiyyatı keçmişdə toplanılmış təcrübəyə əsaslanaraq, inidikativ planlaşdırılmaya, ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinə və göstərilən indikatorlara nail olmaq məqsədilə sosial və iqtisadi proseslərə dövlət təsirinə uyğun olaraq iqtisadiyyatın vəziyyəti və inkişafını xarakterizə edən parametrlər sisteminin formallaşdırılması prosesi kimi baxırlar.¹

Lakin inidikativ planlaşdırmanın dünya təcrübəsini nəzərə alaraq, onun tərifinin genişləndirilməsi məqsədə uyğundur. Bu halda inidikativ planlaşdırırmada müxtəlif maraq və onların razılışdırılması üsullarının uzlaşdırılması mexanizminin həyata keçirilməsinin zəruriliyinə diqqət yetirilməlidir. Bu xüsusiyətləri qeydə olaraq inidikativ planlaşdırmanın, dövlət tənzimlənməsini, bazarın özünü tənzimləməsi ilə uzlaşdırın və sosial-iqtisadi inkişafın göstəricilər (indikatorlar) sisteminin işlənilməsinə əsaslanan iqtisadi idarəetmənin dövlət və qeyri-dövlət subyektlərinin maraq və fəaliyyətinin koordinasiya mexanizmi kimi müəyyənləşdirmək olar.

---

¹ Иванов Е. Индикативное планирование развития экономики// Экономист. 1993. №9. С.3.

İndikativ planlaşdırma ümummilli prioritetlərin, proqnozlaşdırma, bütçələşdirmə, programlaşdırma, müqavilə bağlamaq və bu kimi üsulları milli iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində həyata keçirmək deməkdir. Müəyyən mənada indikativ planlaşdırma iştirakçılارın bərabər hüquqluğu halında çoxpilləli iqtisadi proseslərin uzlaşdırma üsullarının məcmusunu göstərir. Direktiv planlaşdırmadan fərqli olaraq, bu bərabər hüquqlu, qarşılıqlı təsir mexanizmi dövlət maraqlarının aparıcı rolu halında iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesinə təsərrüfat subyektlərinin birbaşa cəlb olunmasıdır.

Uyğun, lakin bərabər olmayan anlayışları fərqləndirmək lazımdır: - «indikativ planlaşdırma» və «iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin alətləri». Proqnozlaşdırma, bütçələşdirmə, programlaşdırma kimi dövlət tənzimləməsinin alətləri, indikativ planlaşdırma ilə əhəmiyyətli əlaqəli olsalar da, nə ayrıraqda nə də məcmusuna görə ona bərabər deyil. Bu onunla izah olunur ki, indikativ planlaşdırmanın xüsusiyyəti dövlət və biznes maraqlarının uzlandırılması və razılışdırılması proseduralarını irəli sürür.

İndikativ planlaşdırma müxtəlif idarəetmə səviyyələrində reallaşdırılır:

a) makroiqtisadi səviyyədə dövlət orqanları tərəfindən proqnozlar, bütçə planları və proqramlar üzrə təsərrüfat idarəetmənin yaradılması;

b) regional və ya ərazi səviyyəsində – Federasiya subyektlərinin hakimiyyət quruluşları tərəfindən işlənilmiş regional proqnozlar, proqram və bütçə planları;

v) mezoıqtisadi səviyyədə – korporasiyalar tərəfindən tərtib olunmuş sahələrin ərazi-istehsal komplekslərinin və sənaye qovşaqlarının, plan, proqnoz və planları;

q) mikrosəviyyədə - hüquqi şəxs kimi müəssisələrin inkişafının strateji və digər planları.

Mühəribədən sonrakı dövrdə indikativ planlaşdırma öz inkişafında müxtəlif formalardan keçmişdir. İndikativ planlaşdırmanın *konyuktur*, *struktur* və *strateji* formaları vardır. Bu formaların birindən digərinə kecid onun yetkinliyinin, tənzimləmənin bütün institutlارının qarşılıqlı təsirinin yığımının güclənməsini fərz edir.

Tarixi olaraq indikativ planlaşdırmanın ilkin forması **konyuktur** formasıdır. Bu halda «konyuktura» termini altında sosial-iqtisadi vəziyyəti müəyyən edən şərt və amillərin məcmusu başa düşülür.

Təcrübədə indikativ planlaşdırmanın sadə formasının reallaşdırılması üçün iqtisadiyyatın nisbi balanslaşdırılmış inkişafı əsas şərtidir. Planlaşdırmanın bu formasının əsas funksiyası büdcə-maliyyə, pul-kredit və digər makronizamlayıcıların kompleks istifadəsi yolu ilə iqtisadi konyukturun yaxşılaşdırılmasından ibarətdir.

Ümumi halda indikativ planlaşdırmanın konyuktur formasının meydana gəlməsi bir sıra səbəbələrlə əlaqədardır. Milli iqtisadiyyatın sürətli inkişafının təmin edilməsi və onun quruluşunun yenidən qurulması dövlətin aparıcı iştirakı halında mümkün olmuşdur, bu da öz növbəsində ÜDM-yə dövlət xərclərinin artırılmasını, makroiqtisadi nisbətlər və iqtisadi artımın kifayət qədər sürətlərini dəstəkləmək üçün dövlətin büdcə siyasətinin rolunun güclənməsini tələb edir. Təcrübədə bu öz əksini büdcənin (vergi daxilolmaları) makroiqtisadi proqnoz və program göstəriciləri ilə razılışdırılmasının dəqiq üsullarında öz əksini tapır, onlarda da milli iqtisadiyyatın zəruri dəyişmələri nəzərə çatdırılır.

Bələ əlaqələndirmənin ilk mərhələsində, əlaqələndirmələr təşkilati olaraq maliyyə orqanlarından, göləcəkdə isə indikativ planlaşdırmanın proqnostik fəaliyyət mexanizmin təkmilləşdirilməsi halında təşkilati və metodiki olaraq büdcənin işlənilməsi prosesindən ayrıılır.

Müasir dövrдə indikativ planlaşdırmanın konyuktur forması, AB-yinə integrasiya olunmuş dövlətlər birlili üçün əsas forma hesab olunur. Vahid iqtisadi məkan ilə birləşdirilmiş, ayrı-ayrı dövlətlərin iqtisadi inkişafının ortamüddətli programları yüksək səviyyədə qurulur və razılışdırılır.

İndikativ planlaşdırmanın geniş və təkmil forması **struktur** formasıdır. O, milli iqtisadiyyatın makro, mezo və mikrosəviyyələrində plan fəaliyyətini uzlaşdırır. Bu formanın mahiyyəti bir tərəfdən müəssisələrin, digər tərəfdən isə dövlətin fəaliyyətini və maraqlarının əsaslı razılışdırılması yolu ilə iqtisadiyyatın sahə sektor və ayrı-ayrı regionlara nisbatən dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılmasının təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Buna makroiqtisadi plan və firmadaxili planların əlaqələndirilməsi yolu ilə nail olunur.

İndikativ planlaşdırmanın struktur formasına uyğun olaraq xeyirli kreditlər, vergi güzəştələri və digər dövlət yardımçı tədbirləri vasitəsilə regional idarəetmə orqanları və şəxsi müəssisələr ərazi kəsiyində ümumiqtisadi indikativ planların reallaşdırılmasına selektiv və struktur siyaset çərçivəsində cəlb olunur.

İndikativ planlaşdırmanın bu formasının istifadəsinə 1962-ci ildə Yaponiyada ölkə ərazisinin (1960-1970-ci illərdə) kompleks inkişafının ilk planının işlənilməsinə nail olunmuşdur. Bu planda, həmçinin 1969-cu ildə qəbul edilmiş ikinci belə planda (1969-1985-ci illərə əsas sənaye aqlomerasiyalarından kənardı, rayonlarda inkişaf cəhdləri yaradılması konsepsiyaları qoyulmuşdur. 1987-ci ildə qəbul edilmiş üçüncü planın əsasına «inteqrasiya olunmuş əhali» konsepsiyası qoyulmuş, ona əlavə olaraq «Beynəlxalq harmoniya nail olmaq məqsədilə Yaponiyanın, iqtisadi quruluşunun çevrilməsi proqramı» (Maekavi məruzəsi) işlənilmişdir.

İstehsalın ərazi yerləşməsinin planlaşdırılmasını daxil etməklə milli iqtisadiyyatda məqsədyönlü struktur dəyişmələri 25 il ərzində ölkənin iqtisadi siyasetinin əsas prioriteti olaraq qalmışdır. 80-ci illərin əvvəllərində, hətta maliyyə sisteminin liberallaşdırılmasının aparılmasından sonra Yaponiya fəal və uzunmüddətli struktur siyasetindən boyun qaçırmadı. 1987-ci ildə təsdiq edilmiş və 2000-ci ildə milli inkişafın 4-cü kompleks planında əsas məqsəd aşağıdakı kimi formalasdırılmışdır: Ölkədə planlı inkişafın, mövcud problemləri və onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin zəruriliyi, inkişafın spesifik imkanlarının istifadəsinin çoxcəhədliliyinə nail olmaq, əhalinin iqtisadiyyatın və dövlətin inzibati funksiyalarının ölkənin əsas rayonlarında həddəsiz cəmlənməsinin ləğv edilməsi, ayrı-ari rayonlar arasında əlaqələrin beynəlxalq miqyasda anlaşmasının dərinləşdirilməsi xatırına ərazinin inkişafının az cəhətliliyinə nail olmaq.

İndikativ planlaşdırmanın struktur formasının inkişafında anoloji meyillər Fransada da olmuşdur. 70-ci illərin əvvəllərindən indikativ plan burada dövlət planı kimi, eyni zamanda fəaliyyətlərin koordinasiya metodu kimi baxılır, iqtisadiyyatın sahə və regional alt sisteminin gəlir və xərcləri dövlət siyasetində asılıdır. Eyni zamanda planın məcburi və proqnoz aspektləri çox dəqiq bölünmüştür.

İndikativ planlaşdırmanın **strateji forması** məhsuldar qüvvələrin inkişafının müəyyən mərhələsində, təsərrüfat sistemləri çörçivəsində bazarın qloballaşdırılması şəraitində müşahidə olunur. Strateji indikativ planlaşdırma forması milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas prioritetlərinin dəqiq seçimini və onların dövlətin iqtisadi siyasetinin həyata keçirilməsində aparıcı rolunu nəzərdə tutur.

İndikativ planlaşdırmanın ilkin strateji meyli Fransanın 9-cu indikativ (1989-1992) planında, həyata keçirildi. Bu plan çörçivəsində

Fransa iqtisadiyyatının inkişafının 6 əsas istiqamətləri seçilmiş və təsdiqlənmişdir: 1)milli valyutanın və məşgulluğun təmin edilməsi; 2)təhsil; 3)elmi-tədqiqatlar; 4)əhalinin sosial təminati; 5)ölkə ərazisinin yenidən qurulması; 6)dövlət xidməti orqanlarının yeniləşdirilməsi.

Bu istiqamətlərdən hər biri indikativ plan çörçivəsində müxtəlif maliyyə preferensiyaları sistemi ilə təmin olunan dövlətin məqsədli programı statusu alır.

Anoloji olaraq ABŞ-ın bir çox iqtisadçıları tərəfindən indikativ planlaşdırmanın strateji meyli izah olunur. Onlar indikativ planlaşdırmağa, uğurlu rəqabətə, hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı, iqtisadi siyasetin səmərəliliyinə maksimal nail olmaq üçün yeni həllərin axtarışı kimi baxılır.

Strateji, indikativ planlaşdırma bu və ya digər formada milli iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində subyektlərin maraqlarının uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur. İndikativ planlaşdırmanın bu formasının xüsusiyyəti, müəyyən zaman kəsiyinin əhəmiyyətli genişləndirilməsi və uzunmüddətli milli iqtisadi siyasetin işlənilməsi və reallaşdırılmasının təşkili üsulu kimi başa düşülür.

Bazarların beynəlmiləlləşdirilməsi və bazar mexanizmlərinin rolunun güclənməsi şəraitində iri alverçilərin fəaliyyətinin koordinasiyası şəraitində milli kredit və maliyyə sisteminin iflici qorxusu yaranır. Bunun nəticəsində başlıca olaraq planın kontrakt ünsürü əsasında həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin koordinasiya edilməsi zərurəti yaranır.

İndikativ planlaşdırmanın strateji forması milli iqtisadiyyatın (məsələn, əhalinin həyat səviyyəsinin verilmiş məhdudiyyətləri halında maksimuma nail olunması) yüksək səmərəli inkişafının təmin olunması ilə əlaqədar konrket qlobal məqsədin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Qlobal məqsəd «məqsədlər ağacı» ilə qarşılıqlı əlaqədə konkretləşdirilir. Bu məqsədlərin həllini dövlət öz üzərinə götürür:

- milli valyutanın və qiymət səviyyəsinin sabitliyinin təmin edilməsi;
- əhalinin nisbi tam məşgulluğunun təmin edilməsi;
- zəruri təhsilin və sağlamlığın müəyyən səviyyədə saxlanılmasının zəmanəti də daxil olmaqla əhalinin sosial müdafiəsi;
- regionlarda seçkinin dəstəklənməsi;

- iqtisadi bərabərliyə nail olunması və yardım edilməsi.

Məqsədlərdən hər biri müxtəlif növ güzəştlər sistemi ilə təmin olunmuş dövlətin məqsədli programı statusu ala bilər.

İndikativ planlaşdırmanın strateji səviyyəsi, indiki dövrə tam həcmidə mövcud olmayan quruluş elementinin inkişafının planlaşdırılması, yəni gələcəyə istiqaməti nəzərdə tutur.

Strateji indikativ planlaşdırma iqtisadiyyata bütövlükdə əhəmiyyətli təsir göstərən amillər sisteminə nisbətən xarici, nəzarət olunmayan amillərin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur.

İndikativ planlaşdırmanın təkamülü (konyuktur forması – quruluş forması →strateji forma) Qərbin sənayecə inkişaf etmiş əksər ölkələrində onillərlə davam etmişdir. Bu gün də Rusiyada indikativ planın tətbiqi zamanı plan-idarəetmə fəaliyyətinin bu və ya digər konkret formasının seçilməsinə təhrik edən cəhətlərin bütün spektrini nəzərə almaq vacibdir.

Məlum şərtılıklə dünyanın müxtəlif ölkələrində möcud olan, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və bazar özünütənzimləmənin nisbəti ilə fərqləndirilən indikativ planlaşdırmanın dörd – əsas tipini fərqləndirmək lazımdır.

Birinci tip iqtisadiyyatın dövlət sektorunun özəl sektorun üzərində üstünlüğünü nəzərdə tutur. İndikativ planlaşdırmanın müasir interiretasiyası Çində müşahidə olunur. İndikativ planlaşdırma ölkənin iqtisadiyyatının vəziyyətini və inkişafını xarakterizə edən parametrlər (indikatorlar) sisteminin və dövlət sosial-iqtisadi siyasetinə uyğun gələn siyasetin formallaşdırılması, həmçinin göstərilən parametrlərin əldə olunması məqsədilə sosial və iqtisadi proseslərin axınına dövlət təsirinin həyata keçirilməsidir.

İndikativ planlaşdırmanın ikinci tipi, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının ümumdüzlət planlaşdırılması, digər mülkiyyət formalı təsərrüfat subyektləri üçün vacib olmayan dövlət proqramları formasında həyata keçirilir. Bu halda planlaşdırmanın məlumat-istiqamətləndirici funksiyası, dövlətin ümummilli maraqlarda formallaşdırıldığı məsələlərin özəl müəssisələr tərəfindən həllinə sövq edir. Müümə əhəmiyyətə maliki. İndikativ planlaşdırmanın bu forması Yaponiya üçün xarakterikdir.

İndikativ planlaşdırmanın üçüncü tipi planların formallaşdırılması zamanı iki yanaşmanı birləşdirir: 1) iqtisadiyyatın dövlət sektorу üçün məcburi məsələlərin mövcudluğu; 2) iqtisadiyyatın özəl

sektorunun müəssisələrinin dövlətin planlarına istiqamətlənməsi, hətta bunlar onlar üçün məcburi olmasada arzuolunan parametrlərin müəyyənləşdirilməsi.

İndikativ planlaşdırılmanın dördüncü tipi – planlaşdırılmanın məlumat funksiyası ilə yanaşı – dövlətin və bütün digər iqtisadiyyat subyektlərinin hərəkətlərinin, onların iqtisadi maraqların təsiri ilə koordinasiyasının (uzlaşdırmasının) fəal mexanizminin mövcudluğudur. İndikativ planlaşdırmanın bu növü Fransada aydın müşahidə olunur.

Rusiya üçün, ölkələrin misalında iqtisadiyyatın indikativ planlaşdırmasının yiğilmiş beynəlxalq təcrübəsinə daha dərindən baxılması çox xeyirlidir.

5.2. Rusiyada indikativ planlaşdırma sisteminin formalaşdırılması

Rusiyada indikativ planlaşdırma sisteminin formalaşdırılmasında digər ölkələrin təcrübəsindən istifadə yaradıcı olmalıdır, ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi şəraitinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Lakin indiyə qədər, təəssüf ki, Rusiyada indikativ planlaşdırma çoxlu çətinliklər və təzadalarla qarşılaşır. Onun istifadəsinə çoxlu siyasetçilər əks təsir göstərir, bütöv elmi-nəzəri məktəblər, onun liberal-bazar təsərrüfatçılıq prinsiplərini özünəməxsus əsaslandırır, təhrif edir. İndikativ planlaşdırmanın əleyhdarları real ümumdünya siyasetini nəzərə almir və bəzən bər-bəzək yaradır, həqiqətlə heç bir əlaqəsi olmayan miflər uydururlar. Onlardan ən geniş yayılanları üzərində dayanaq.

Birinci mif – indikativ planlaşdırma direktivdən fərqlənmir. Federal qanunla indikativ planlaşdırmanı təsdiq etmək qeyri-mümkündür, belə ki, bazar iqtisadiyyatına direktiv planlaşdırma xas deyil.

Əslində, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müəssisələrə dolayı təsirin metodları ilə ölkənin iqtisadi inkişafının uzunmüddətli məqsədlərinə çatmağa xidmət edir və direktiv planlaşdırma ilə heç bir ümumi əlaqəyə malik deyil, belə ki, yuxarıdan verilən planlar alternativsizdir, əmrdir. İndikativ plan, özəl biznesin üstünlüklerini boğmayaraq, müəssisələrin idarə edilməsində, rəhbərliyi və plan bölmələrini

potensial tələb, qonşu sahələrdə işlərin vəziyyəti, işçi qüvvəsi bazarının vəziyyəti və s. üzrə məlumatlandıraraq ümumi istiqaməti müəyyən etməyə imkan verir. Belə plan olmadan investisiyaların istiqamətini və həcmini əsaslandırmaq çətindir. Prezident və hökumət tərəfindən xüsusi yaradılmış idarəetmə orqanlarının himayəsi altında planın tərtibi prosesinə çoxlu müəssisələr, digər sərbəst subyektlər, regional və yerli hakimiyyət orqanları, ictimai təşkilatlar cəlb olunur.

İndikativ planlara uyğun olaraq, onların yerinə yetirilməsi və yetirilməməsi haqqında danışmaq yersizdir, lakin onlarda qoyulan məqsədlərə nail olub-olunmamasını qiymətləndirmək zəruridir. Plan göstəriciləri iqtisadi indikatorlar kimi – gözlənilən iqtisadi konyukturaya nisbətən məlumat daşıyıcı kimi çıxış edir. Bir qayda olaraq funksiyalarına faktiki göstəricilərin və onların indikativ göstəricilərlə müqayisəsinin dinamikasının daimi monitorinqi daxil olan uyğun bölmələr yaRadılır. Faktiki nəticələrin nəzərdə tutulan nəticələrdən kənarlaşmaları zamanı bunun səbəblərinin təhlili aparılır və zəruri olduqda plana düzəlişlər üçün tədbirlər görülür.

Planlaşdırma, proqnozlaşdırma və təhlilin nüvəsini «məsrəf-buraxılış» modelləri və ya məhsulun istehsalı və bölgüsünün sahələr-arası balansı təşkil edir.

İkinci mif: İndikativ planlaşdırma Rusiya FədəRasiyasının büdcə qanunvericiliyinə ziddir. Həqiqətdə indiqativ planlaşdırma büdcə qanuna uyğunluğuna zidd deyil, çünkü indikativ planlaşdırma büdcə prosesinə xidmət edən məsələlərdən genişdir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə indiqativ plan büdcə ilə birlikdə, ya da ondan əvvəl işlənilir. Rusiya təcrübəsində iqtisadiyyatın inkişafının 3 illik proqnozu əsasında illik büdcənin işlənilməsi prosesi iqtisadi proseslərin tənzimləndirilməsinin əsas və vahid alətidir.

Program-məqsəd yanaşmasının (proqnozlaşdırma-programlaşdırma-büdcələşdirmə) reallaşdırılması iqtisadi dinamikanın temp-lərinin həm də onun struktur tamlığının və keyfiyyəti nöqtəyi nəzərindən konkret iqtisadi nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənmiş iqtisadi siyaset üçün daha aydın məqsədyönlü fərziyyəni nəzərdə tutur. İqtisadi inkişafın ümummilli prioritetinin və hökumətin fəaliyyətinin strateji məqsədlərindən büdcə planlaşdırmasının subyektlərinin məqsəd və vəzifələrindən və onlar tərəfindən reallaşdırılan məqsədli federal və dövlət büdcə programlarına ortamüddətli perspektivə hərəkət prinsipinə istiqamətlənmək vacibdir.

Üçüncü mif: İndiqativ planların əsas ünsürləri kimi iqtisadi indikatorlar iqtisadi inkişafın proqnozunun işlənilməsi üçün yalnız köməkçi vasitədir.

Əksinə proqnoz, ilk mərhələ kimi, indikativ planın ümumiləşdirici göstəricilərinin əsaslandırılması üçün işlənilir. İndikator – indikativ planlaşdırma sisteminin mərkəz anlayışıdır. Hüquqları daxilində təşkilati mexanizmləri, texnoloji əlaqələri, maddi və maliyyə axınları daxil olan sistem ümummilli məqsədlərin (məsələn onillik ərzində ÜDM-un iki dəfə artırılması) reallaşdırılması istiqamətində sabit fəaliyyət göstərən və inkişaf edən sərhədlərin parametrləri kimi müəyyən edilir. İndikator-indikativ plan çörçivəsində vektor istiqaməti xarakteri daşıyır. İndikatorlar son keçid (minimal və maksimal) səviyyələrə malik ola bilər. Bu zaman idarəetmə obyektinin kritik vəziyyətinin yaxınlaşması haqqında siqnal verən və onun inkişaf strategiyasının dəyişmə zəruriliyini göstərən keçid (son) qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi və istifadəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrə Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşması strateji planlaşması və programlaşdırma haqqında federal qanun layihəsinin işlənilməsinə bağlanmışdır. Burada ölkəyə strateji və indikativ planlaşmanın geniş inkişafına mane olan bütün məsələli əvvəlcədən nəzərə almaq lazımdır. Müəlliflərin fikrincə yeni qanunda əks olunması məqsədə uyğun olan indikativ planlaşdırırmaya qoyulan əsas tələbləri qısa izah edək.

İndikativ planlar qısamüddətə (1 il) və orta müddətə (3 il) işlənilir və məqsədi strateji planların, milli program və layihələrin reallaşdırılması, onların ölkə üzrə bütövlükdə sosial-iqtisadi sürət və nisbətlərlə balanslaşdırıcı əlaqəsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Onlar həm program (strateji plan milli layihə və program prioritətləri), həm də qeyri-program və layihələrin korporativ – strateji və cari planları əsasında inkişaf edən hissəsini əhatə edir.

İndikativ plan cari və ortamüddətə strateji plan, milli program və layihələrin vəzifələrini reallaşdırır, onları daxili və xarici bazarların konyukturasını, dövrün sosial-iqtisadi şərtlərini nəzərə almaqla detallaşdırır və bütövlükdə cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişaf meyillərinin balanslaşdırılmasını təmin edir.

İndikativ planlar icraedici hakimiyətin (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi) səlahiyyətli orqanı tərəfindən qarşidakı bir il və üç il (4 il) üçün işlənilir, RF –nın hökumətində araşdırılması və uyğun dövr

(maliyyə planı) üçün federal bütçə layihəsi ilə birlikdə Dövlət Dumasına təqdim olunur. Müzakirə aparıldıqdan və Dövlət Dumasında qəbul olduğundan və Federal Şurada razılışdırıldıqdan sonra RF Prezidentinin təsdiqinə verilir və beləliklə federal qanun statusu alır. İndikativ planlaşdırmanın qəbul edilməsi, bütçə kodeksində nəzərdə tutulan iqtisadiyyatın dövlət və bələdiyyə sektorlarının (onlar indikativ planın tərkibinə daxil edilmişdir) inkişaf planının Dövlət Dumasına təqdim olunması zərurətini aradan qaldırır, illik və üçillik dövrə proqnoz rolu dəyişir və uyğun dövrə indikatorların və indikativ plan balanslarının əsaslandırılması rolunu oynayır. Bu-nunla birlikdə planın indikatorlarının əsaslandırılması və yerinə yetirilməsi üzrə hökumətin məsuliyyəti artırılır və maliyyə planının sosial-iqtisadi inkişaf planı ilə əlaqələndirilməsi həyata keçirilir.

İndikativ planın tərkibinə aşağıdakı bölmələr daxil ola bilər:

- 1) qarşılaklı dövrdə həll olunacaq mövcud indikativ planların ilkin vəziyyəti və yerinə yetirilməsi;
- 2) yekun makrogöstəricilər (indikatorlar) ÜDM-nin həcmi və artım sürəti, investisiyalar və əsas kapital, əhalinin real gəlirlərinin və pərakəndə ticarət dövriyyəsinin artımı, infilyasiya səviyyəsi, ixrac və idxalın həcmi;
- 3) sosial inkişaf – doğum, ölüm, təbii artım, miqrasiya səviyyəsi, əmək ehtiyatları və onların istehsal sektorları və sahələri üzrə bölgüsü, işçilərin ixtisas səviyyəsi, səhiyyə, təhsil, mədəniyyətin inkişafının proqnozu;
- 4) elm və innovasiya – texnoloji inkişaf - elmi və innovasiyada məsrəflərin həcmi yüksək texnoloji sahələrin inkişafı milli innovasiya program və layihələrinin reallaşdırılması, məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- 5) əmtəə və xidmətlərin istehsal və satışı - istehsalın əsas sahələrinin, xalq təsərrüfatı komplekslərinin, təkrar istehsal sektorlarının əsas sahələrinin inkişafı, istehsalın strukturunda dəyişmələr, iqtisadiyyatın dövlət və bələdiyyə sektorlarının inkişafı üzrə tapşırıqlar;
- 6) təbii-ekoloji dinamika - istehsalın və əhalinin təbii resurslarla təminatının yüksəldilməsi, faydalı qazıntıların əsas növlərinin kəşf edilmiş ehtiyatlarının artımı, torpaqların istifadəsi, meşələrin bərpası, ətraf mühitin qorunmasının yaxşılaşdırılması tədbirləri, iqtisadi monitorinq, zəhərli tullantıların azaldılması məsələləri;

7) institusional yenidənqurma, bazar infrastrukturunun, maliyyə və qiymətlərin artımı, çoxukladlı iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, kiçik və orta biznesə yardım, maliyyə-kredit sferasının inkişafı, qiymətin və inflyasiyasının qiymətlərinin artım sürətləri və onların saxlanması tədbirləri, bank sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;

8) ərazi inkişafı – makroregionların (federal dairələr) inkişafı indikatorları, regional inkişafın səviyyələrinin yaxınlaşdırılması, ayrı-ayrı regionlarda depressiyasının aradan qaldırılması;

9) müdafiə, hüquqi qayda-qanun və idarəetmə – müdafiə sənaye kompleksinin əsas göstəriciləri, müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, silahlı qüvvələrin inkişafı və təminatının yüksəldilməsi, hüquq orqanlarının gücləndirilməsi, məhkəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, dövlət və bələdiyyə idarəetmə sistemi;

10) xarici əlaqələr – əmtəə və xidmətlərin ixrac və idxlərinin strukturunun həcmi və dinamikası, MDB-nin maraqlı ölkələrinin integrallı əlaqələrinin inkişafı, xarici investisiyalar, dövlətin və iqtisadiyyatın xarici borcu, beynəlxalq turizmin mədəni və təhsil əlaqələrinin inkişafı.

İndikativ planların balanslaşdırılması, resursların növləri üzrə hesabat və proqnoz balanslarına əsaslandırılmışdır:

- *əmək ehtiyatları balansı* – onların sayı, yaş tərkibi, ixtisas səviyyəsi kateqoriyaları üzrə, bölgü, sahələr, xalq təsərrüfatı kompleksləri üzrə təkrar istehsal sektorları, makroregionlar üzrə bölgü;
- *yanacaq-enerji balansı* - inkişafın mineral, yanacaq, istilik və elektrik enerjisi ehtiyatları ilə təminatı;
- *digər növ təbii və maddi resurslarların balansları* – qara və əlvəvan metallar, prokat və meşə ressursları, içməli su və torpaq ehtiyatları;
- köhnəlmə dərəcəsi, təzələnmə səviyyəsi və investisiyalar nəzərə alınmaqla *əsas fondlar balansı*;
- *maliyyə balansları* – büdcə, tədiyyə balansı, müəssisələrin və əhalinin pul gəlirləri və xərclərinin balansı.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının planlaşdırılmasında indikativ planlaşdırma sisteminin tətbiqi milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasına tam uyğun olan dövlət bütçəsinin formallaşdırma texnologiyasının dəyişməsini nəzərdə tutur. Büdcənin işlənilməsinin əsasın-

da, sosial-iqtisadi siyasətin müəyyən istiqamətləri üzrə bündə xərclərinin səviyyəsini, həmçinin xərclərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsində program məqsədli yanaşmasını müəyyən edən, normativlər götürülür. Bu halda prioritet olaraq elmi tədqiqatların və ETT-in stimullaşdırılması, təhsil, həmçinin milli təhlükəsizlik xərcləri iqtisadiyyatın gələcək sabit inkişafının əsasını təşkil edir.

İnzibati-amırlıq iqtisadiyyatında istifadə olunan plan direktivlərindən fərqli olaraq, indikativ planlar qarşıq iqtisadiyyat şəraitində təsərrüfat subyektlərini yerinə yetirmək üçün məcburi tapşırıqları özündə birləşdirmir və ixtisaslı kadrların və iş adamlarının təkliflərini və iştirakını nəzərə almaqla işlənilməlidir. Başqa sözlə, indikativ plan bütövlükdə cəmiyyətin və milli iqtisadiyyatın inkişaf yollarını geniş ictimai müzakirələrinin nəticəsi olmalıdır. Onun işlənilməsinin məqsədi-ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının prioritetlərinin müəyyənləşdiril-məsinə görə ümummilli razılığın formallaşdırılmasıdır.

İndikativ plan təsərrüfat subyektlərinin sərbəst məqsəd güvənliliyinə kömək edir və sosial-iqtisadi inkişafın perspektiv istiqamətlərini göstərən istiqamət funksiyası rolunu yerinə yetirir.

İndikativ plan iqtisadiyyatın dövlət sektorу müəssisələrinə münasibətdə xüsusi rol oynayır. Özü də mülkiyyət formasından asılı olaraq onlara planlaşdırmanın müxtəlif texnologiyaları tətbiq edilir.

Dövlətin öhdəlikləri üçün tam məsuliyyət daşıdığı bündə müəssisələri üzrə dövlətin onların inkişafı üçün müəyyən etdiyi direktiv idarəetmənin ciddi üsullarını tətbiq etmək zəruridir.

Fəaliyyəti üçün dövlətin məhdud məsuliyyət daşıdığı müəssisələr üçün, planlaşdırmanın müləyim ciddi proseduralarını tətbiq etmək məqsədə uyğundur. İnvestisiya siyasəti və aktivlərin idarə edilməsində strateji həllərin qəbul edilməsi buna misaldır.

İndikativ planlaşdırmanın vacib elementi – federal idarəetmə orqanlarının, Federasiya subyektlərinin idarəetmə orqanları, maliyyə-sənaye qrupları və iri müəssisələr ilə qarşılıqlı müqavilə əlaqəsinin inkişafıdır. Bu regionlarla və sənayeçilərlə razılışdırılmış indikatorlar sistemini formallaşdırmağa imkan verir. Buraya mühüm sahələrarası və regionlararası məhsul və xidmət göndərmələrin mühüm indikatorları daxildir.

Rusiyada indikativ planlaşdırmanın məqsədyönlü həyata keçirilməsi üzrə yaxşı həllini tapan regionlarının təcrübəsini öyrənmək və yaymaq zəruridir. Məsələn, Tatarstan Respublikasında iqtisadiy-

yatın indikativ idarəetmə sistemi yaradılmışdır. Bunun üçün zəruri model işlənilmiş və formalşdırılmış, informasiya axınları sistemi yaradılmışdır. Tatarıstan hökuməti tərəfindən təsərrüfat subyektlərini respublika üçün aktual olan sosial-iqtisadi problemlərin həllinə istiqamətləndirən indikatorlar sistemi təsdiq olunur.

Fəaliyyətdə olan beynəlxalq təcrübəyə (Fransa hökuməti yanında planlaşdırma üzrə komissarlığının analoqu üzrə) RF hökuməti yanında strateji planlaşdırma üzrə xüsusi orqan yaratmaq lazımdır və onun üzərinə uzunmüddətli proqnozların işlənilməsi, strateji və indikativ planlar və onların reallaşdırılması monitorinqi üzrə işləri koordinasiya etmək, həmçinin innovasiya-texnoloji sosial-iqtisadi və ərazi inkişafının strateji planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması üzrə biznes, elm, federal regionlar və yerli hakimiyət orqanlarından ibarət Şura yaratmaq həvalə olunmalıdır.

Nəzarət sualları və tapşırıq

1. «İndiqativ planlaşdırma» anlayışını müəyyən edin.
2. İndiqativ planlaşdırma metodunun əsas inkişaf mərhələlərini izah edin.
3. Rusiyanın inkişafında indiqativ planlaşdırmanın səmərəliliyi haqqında mülahizələrinizi söyləyin.

Fəsil 6

PROQNOZLAŞDIRMA VƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMADA BALANS METODLARI VƏ MAKROMODELLƏŞDİRİMƏ¹

6.1. Balans metodunun işlənilməsi və inkişafı

Balans metodunun yaranması iqtisad elminin inkişafının o dövrünə aid edilir ki, birincisi, riyaziyytin iqtisadiyyatda məhsuldar rolu, ikincisi, iqtisadi əhəmiyyətli dəyişənlərini (əmtəələrin qiyməti və sayı) müəyyənləşdirmək üçün tənliklər sisteminin qurulmasına təlabatın olması dərk olunmuşdur.

1898-ci ildə ilk rus iqtisadçı-riyaziyyatçısı B.K.Dmitriyev (1868-1913) tərəfindən istənilən əmtəənin istehsalına tam əmək məsrəflərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsini qoymuşdur.² Nəticədə o, əmtəənin qiymətini və onun istehsalına məsrəfləri, hansı ki, öz növbəsində əmtəə-resurslarının qiymətlərindən asılı olan *n* sayda xətti tənliklərdən ibarət sistem qurmuşdur. Dmitriyev sistemin nəzəri həllini isbat etmiş və eyni zamanda istehsalın bütün amillərinin hər hansı bir (məsələn, əmək) amilə reduksiyası prinsipini inkar etmişdir. İsbat prosesində o, bir məhsulun istehsalında digərinin məsrəflərinin çəkisini göstərən texniki əmsallardan istifadə etmişdir, onun sxemində məhsullar kimi bir-birini istehsal edən «texniki kapitallar» çıxış etmişdir. Lakin Dmitriyevin yaratdığı balans metodu 1920-ci illərdə diqqətdən kəndarda qalmışdır.

Sosializm quruculuğunun ilk illərində planlı təsərrüfatın təlabatı müxtəlif balans tədqiqatlarına hər şeydən əvvəl taxil məhsullarının və yanacağın natural balanslarının qurulmasına təkan verdi.

¹ §6.1.-6.5. müəllifi QU-AİM və RAQS-ın dosenti, i.e.n. P.N.Kluçkov

² Dmitriyev B.K. Экономические очерки. M; QU- AIM,2001.-C.57-59.

1924-cü ildə Mərkəzi Statistika İdarəsi tərəfindən 1923/24-cü illər üçün xalq təsərrüfatı balansının qurulmasına başlanıldı. 1925-ci ildə «İqtisadi həyat» (№7) qəzetində SSRİ MSİ-nin rəhbəri P.İ.Popovun dünyada ilk xalq təsərrüfatı balansının qurulmasının ilkin nöticələri haqqında məruzəsi çap olundu. «Planlı təsərrüfat» jurnalında 20 yaşlı V.Leontyevin (1905-1999) resenziyası təkrar nəşr olundu və o qeyd edirdi ki, adı təsərrüfat statistik müayinələrlə müqayisədə bu balansda prinsipial olaraq yeni planı yalnız istehsalın deyil, həmçinin ictimai məhsulun bölgüsünün də rəqəmlərlə elə əhatə olunması idi ki, bu yolla (F.Kenenin iqtisadi cədvəli) «Qavlean esepomique» formasında bütün təkrar istehsal prosesinin ümumi mənzərəsi alınmışdır.¹

1926-ci ildə MSİ böyük monoqrafiya² nəşr etdirdi. Monoqrafiyada 28 kənd təsərrüfatı məhsulu, 2 meşəcilik məhsulu və 8 fabrik-zavod istehsalı məhsulları (geniş istehlak) üzrə natural balanslar əks olunmuşdu. Bu işdə dəyər balans cədvəlləri daha qiymətli idi: kapital istehsal və ictimai məhsulun bölgüsü balansı, xalq gəliri və ictimai istehlakin şahmat balansı. Eyni zamanda qısa sxem üzrə növbəti təsərrüfat ili üçün balans da verilmişdi.

İstehsal və ictimai məhsulun bölgüsü balansı, kənd təsərrüfatı üzrə 4 sahə və 37 ayrı-ayrı istehsal; dağ-mədən sənayesi üzrə - 11 ayrı-ayrı sahə və s. ayıırıldı. Sərbəst sahələrə tikinti və nəşriyyat işi aid edildi. İstehsalın bütün sahələri üzrə dörd ayrı-ayrı sətirlərdə istehlak mələkləri, xammal və materiallar, yanacaq və istehsal alətləri göstərilmişdir.

Xammal, material, yanacaq və əmək alətləri birlikdə istehlak istehlakıdır. Əgər istehlak istehlakından əmək alətlərini çıxsaq, bu zaman maddi məsrəfləri amortizasiya ayırmalarsız alarıq. Balansda xalq gəlirlərini müəyyənləşdirmək üçün, maddi məsrəflərə (xammal, material, yanacaq) amortizasiya ayırmalarını əlavə etdilər. Bundan əlavə, cədvəllərdə ödənilmiş əmək haqqı, işlənilmiş adam-günlər, əsas və dövriyyə fondlarının dəyəri haqqında məlumatlar verilmişdi (köhnə qızıl rublla)³.

¹ Плановое хозяйство. 1925. №. 12.- С. 254

² Баланс народного хозяйства Союза ССР 1923/24 г./Труды ЦСУ СССР.- Т. XXXI.- М; 1926.

³ V.S.Nemçinovun fikrincə «1923/24-ci il «Xalq təsərrüfatı balansı»nın bütün cildinin diqqətli təhlili» ondanibarətdir ki, dünyada ilk dəfə olaraq «Məhsulun istehsalı və bölüşdürülməsi balansı» şaxmat cədvəlini almağa imkan verir. (B.C.Nemchinov. Экономико-математические методы и модели. М; Мысль, 1965.-C.67.)

Xalq təsərrüfatının Sovet dövrü balansının ilk nəşrində «Sənaye məhsullarının istehlakı» şahmat cədvəli var idi ki, müxtəlif sənaye sahələrinin arasında sənayedaxili dövriyyə verilmişdir. Həmçinin kənd təsərrüfatı ilə sahələrarası əlaqələr «ümumi və xalis məhsul» cədvəlində verilmişdir.

Bundan əlavə 1923/24-cü illərin istehsal və istehlak balansı, istehsal və tikinti alətlərini ayrıca sətir və sütunlara yerləşdirirdi. Beləlilə, o təkcə məhsul buraxılışı və məsrəflərinin şahmat balansını deyil, istehsal və tikinti alətləri balansını da özündə eks etdirirdi (kapital qoyuluşları matrisi). Xarakterikdir ki, dünyada bu ilk istehsal və tikinti alətləri balansı olmaqla uzun müddət diqqətdən kənarda qalmış və yeni balansların qurulması üçün nümunə olmamışdır. Eyni zamanda balans tədqiqatlarında kapital qoyuluşları problemi ən çətin və mühümlərdən biridir: - kapital quyuluşları iqtisadi inkişaf prosesinin mühüm sürətləndiricisidir. Kapital qoyuluşları gələcəyin hazırlığıdır. O, təlabatı mütəmadi artan əhali üçün iş yerləri ilə ictimai təminatın zəruriliyi və əməyə qənaət tələbləri ilə əlaqədar idi.

1928-ci ildə nəşr olunmuş M.Barenqosun məqaləsi 1923/24-cü illər balansının bir çox çatışmazlıqlarına düzəliş verdi. Onda üç il (1922/23, 1923/24 və 1924/25) üçün sovet sənaye sahələrinin on bir şahmat balansı təsvir olunmuşdu. Aşağıdakı sahələr ayrıca verilmişdi: 1) mineralların çıxarılması və emalı; 2) yanacaq sənayesi; 3) digər dağ-mədən sənayesi; 4) metallurgiya; 5) metal emalı sənayesi; 6) ağaç emalı sənayesi; 7) kimya sənayesi; 8) yeyinti sənayesi; 9) gəndəri sənayesi; 10) yüngül sənaye; 11) sənayenin digər sahələri. Bundan əlavə sənayenin məcmu qrupları: a) dağ-mədən b) metal sənayesi v) bütün 11 sahənin ümumi yekunu.

Öz məqaləsində M.Barenqols texniki əmsallar ideyasını aydın formalasdırmışdı: «İstehsal sahəsində texniki «inqilabın» olmaması zamanı ümumi dövriyyəyə nisbətdə sənayedaxili dövriyyə əmsallarını naturada verir, qiymətlərin dəyişməsinə uyğun düzəlişlər olduqda və dəyər ifadəsində istehlakin ümumi həcmini həm də sənayedaxili dövriyyəni müəyyənləşdirmək üçün kifayət qədər sabit dinamik göstəricilərdən, sənayenin ayrı-ayrı sahələri arasında konkret qarşılıqlı əla-

qənin yaradılması üçün istifadə olunmuşdur».¹ O, həmçinin sənaye-daxili əmsallarını ümumi məhsula nisbətən faizlə hesablamışdır.

1920-ci illərin sonlarında ölkədəki ümumsiyasi vəziyyətlə və balansın İ.V.Stalin tərəfindən «rəqəmlə oyun» adlandırılmasından sonra balans metodu üzrə tədqiqatlar dayandırıldı və yalnız 1950-ci illərin sonlarında bərpa olundu. Ölkə iqtisadi-riyazi məktəbinin bərpası və sahələrarası balans üzrə tədqiqinə akademik B.S.Nemçinov rəhbərlik etməyə başladı (SSRİ-də ABŞ-da V.Leontyevin işlədiyi «məsrəf-buraxılış» metodunu belə adlandırdılar).

Eyni zamanda 1925-ci ildə Berlinə oxumaq üçün getmiş V.Leontyev 1928-ci ildə gələcəkdə «məsrəflər-buraxılış» metoduna metodoloji giriş olan «Təsərrüfat dövriyyəsi» adlı dissertasiya müdafiə etdi.² Dünya ictimaiyyəti tərəfindən yalnız 1991-ci ildə ciddi müzakirə olunan dissertasiya mətnindən məlum olur ki, Leontyev böyük ehtimalla Dmitriyevin «İqtisadi ocerkləri» ilə tanış idi. Bundan əlavə Berlin (1925-1928) dövründə Leontyevin işlərinin təhlili göstərir ki, Leontyev bir çox şəyləri ilk rus iqtisadçısı M.İ.Tuqan-Baranovskinin (1865-1919) əsərlərindən, həmçinin 1923/24-cü il ölkə balansından mənimsəmişdir. M.İ.Tuqan-Baranovski özünün böhran nəzəriyyəsində xalq təsərrüfatı sahələrinin qarşılıqlı asılılığını əsaslandırmışdır.

«Məsrəf-buraxılış» metodunun ilk aprobasıyası Leontyev tərəfindən 1936-ci ildə həyata keçirilmişdir.³ Məqalədə ilk dəfə əldə olunan statistika materialları əsasında ABŞ üçün 1919-cu il üzrə «İqtisadi cədvəl» qurmağa cəhd göstərilmişdir. «Amerika iqtisadiyyatının quruluşu, 1919-1929» (1941) əsərində Leontyev tərəfindən 41 sahə üzrə şahmat cədvəl və 10 iriləşdirilmiş sektorlar (o dövrdə böyük matrislərlə işləmək imkanı verən hesablama gücü yox idi) üzrə matris verilmişdir. Bu iş iqtisadi təhlilin yeni metodunun imkanlarını göstərdi, həmçinin onun əsas problemi – texnoloji əmsalların stabilliyi və hərəkətliliyini də ortaya qoydu.

1940-50-ci illərdə Leontyev «Məsrəf-buraxılış» metodundan Amerika iqtisadiyyatının müharibə dövründən sülh dövrünə kecidlə

¹ Баренгольц М. Емкость промышленного рынка в СССР // Плановое хозяйство. М;1928.- № 7.- С. 329.

² Rus iərcüməsinə bax: Леонтьев В. Документы. Воспоминания. Статьи. СПб. Гуманистика, 2006.

³ Leoitief W. Quantitative Input fnd Output Relations in the Economics System of the United States // Revioew of Economics and Statistics. 1936. Vol. 18.No.3.

əlaqədar quruluş dəyişmələrini qiymətləndirmək, həmçinin ilk iqtisadi proqnozların verilməsi üçün istifadə etdi. 1948-ci ildə o, Harvard İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzini yaradı, və bu da inkişaf üzrə aparıcı tədqiqat mərkəzi, sonralar isə Leontyev metodunun yayıcısı oldu. Leontyev ətrafında həmfikir alımlar qrupu (X.V.Çeneri, P.Q.Klark və s.) cəmlənmişdi ki, onlar da «Amerika iqtisadiyyatının quruluşunun tədqiqi» (1953) kitabının həmmüəllifləri oldular. Bu kitab rus dilinə 1958-ci ildə tərcümə olundu və ölkə tədqiqatçılarının dirçəlməsini fəallaşdırıldı.

Növbəti illərdə Sovet İttifaqında balans metodunun inkişafı maddi istehsal və müəyyən məhsulların (natural ölçü vahidinə) bölgüsü balanslarının qurulması istiqamətində gedirdi. Planlaşdırmanın inkişafı ilə maddi balansların əhatə etdiyi məhsulların siyahısı da artırdı. 1960-ci illərin sonlarına SSRİ hökuməti 150 belə plan balanslarını təsdiq etdi. SSRİ-nin Dövlət Plan Komitəsində və müttəfiq respublikalarının Plan Komitələrində 1600 əmtəə balansı, maddi-texniki təchizat və satış orqanları isə maddi qiymətlilərin bölgüsü üzrə 10500 balans tərtib etmişdir.

Dövlət tərəfindən təsdiq olunan balanslar iriləşdirilmiş əmtəə mövqeləri (məsələn, enerji kömürü, polad istehsalı və s.) üzrə quruldu. SSRİ DPK-nin balanslarında daha dəqiq və xüsusi əmtəə mövqeləri verilir, maddi-texniki satış orqanlarının balanslarında isə əmtəələrin mühüm növlər, markalar, tip ölçüləri üzrə bölgüsü nəzərdə tutulurdu.

Əmtəə və avadanlıq üzrə maddi natural balansların mədaxil hissəsində bütün əsas daxilolma mənbələri, məxaric hissəsində isə bütün bölgü kanalları verilirdi. Material balansları planlaşdırmanın mühüm vasitəsidir və onlar vasitəsilə məcmu ictimai məhsulun böyük hissəsi planlaşdırılır. 1950-ci illərin sonlarından məhsulun istehsalı və bölgüsünün sahələrarası balansının yenidən qurulmasına başlanıldı. 1959-cu ildə SSRİ-nin MSİ-si xalq təsərrüfatının 83 sahəsini (dəyər) və 157 mühüm məhsul və məmulatlar üzrə (fiziki ölçüyə və orta satış qiymətlərində) balans tərtib etdi. Baxmayaraq ki, bu iki balans hələ bir-birilə əlaqələndirilməmişdi, bir balansdan digərinə birbaşa keçid təmin edilməmişdi, lakin nəticədə maddi balansın tərtibi irəliyə atılmış addım idi. Buna baxmayaraq balansın qurulmasının «yuxarıdan aşağıya» prinsipi, mərkəzi iqtisadi müəssisələrdən daha kiçik, məsələn, yerli plan orqanlarına Kimi qurulmasını əhatə

edirdi və ümumiyyətlə, Lenin ideyasının, yəni sosializmdə «statistikianın uçota çevriləməsidir» ideyasının reallaşdırılmasına, cəmiyyətin inkişafının digər mərhələsində reallaşdırılmasına gətirib çıxarırdı.

Balans hesablamaları plan hesablamalarının avtomatlaşdırılmış sisteminin əsasını təşkil edirdi. Bir neçə növlü sahələrarası modellər 20 illik dövr üçün kompleks texniki tərəqqi programının və onun sosial-iqtisadi nəticələrinin əsaslandırılması zamanı istifadə olunmuşdur. 90-cı illərdə sahələrarası balans üzrə və onun uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasında istifadəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Lakin balanslar REA Xalq Təsərrüfatının Planlaşdırılması, Makroiqtisadiyyat İnstitutu, sonra isə Rusyanın Dövlət Statistika Komitəsinin miLLi hesablar sistemi əsasında tərtib olunurdu.

6.2. Balans sistemləri: tipologiya və qarşılıqlı əlaqə

Iqtisadi təhlildə birinci dərəcəli əhəmiyyətə, sintetik xalq təsərrüfatı göstəriciləri – milli gəlir, xalq istehlakı, yiğim, material xərc-ləri və s. xarakterizə edən göstəricilərə malikdir. Bu göstəriciləri bir-başa müşahidənin yekunu kimi əldə etmək mümkün deyil, onlar həmişə mürəkkəb iqtisadi hesablamaların nəticəsidir. Bu hesablamalar bir qayda olaraq sintetik iqtisadi göstəriciləri vahid tamda birləşdirən balans sxeminiə əsaslanır.

Sintetik xalq təsərrüfatı göstəricilərinin hesablanması problemini tədqiq edən iqtisadi təhlil sahəsi 1950-1960-cı illərin sonlarında dönyanın əksər ölkələrində mürəkkəb balans hesablamaları sistemi kimi formalasdı. İngiltərə və ABŞ-da bu sistem ictimai uçot (sosial assointinq), Fransada MHS-i, Sovetlər Birliyində isə xalq təsərrüfatı balansı adlandırıldı. Bu balansın yaradılmasının ilk təcrübəsi SSRİ-də 1923/24-cü illərdə xalq təsərrüfatı balansının tərtibi oldu.

Balans sistemi dedikdə xüsusi balansların məcmusunu başa düzürik. Ona görə də balans sistemi o zaman qurulur ki, bir cədvəldə hər biri bircinsli resursların birinin bölgüsünü xarakterizə edən bir neçə balansı birləşdirsin.

Balans sistemində bir qayda olaraq aşağıdakılardır: a) maddi nemətlərin istehsali, istehlakı və yiğimi ilə əlaqədar olan təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, b) xalq təsərrüfatının sahə qu-

ruluşu, v) müxtəlif pul hesablamaları olan maddi xidmətlərin mübadiləsi və dövriyyəsi ilə əlaqədar müxtəlif iqtisadi asılılıq.

Bu iqtisadi problemlər dairəsi üç tip balans sistemi ilə əhatə olunur: 1) xalq təsərrüfatı balansı; 2) məcmu (yekun) material balansı; 3) məhsulun istehsalı və bölgüsünün sahələrarası balansı. Bir-birilə əlaqədar olan bütün bu sistemlər, mahiyyətinə görə yekun xalq təsərrüfatı göstəricilərinin sintetik sisteminin müxtəlif tərəflərini əks etdirirlər.

Qeyd edək ki, 1923/24-cü əllər üçün SSRİ-nin xalq təsərrüfatı balansında balans sisteminin hər üç növü təsvir olunmuşdu. Hətta məhsulun istehsalı və bölgüsünün sahələrarası balansında təkcə əmək predmetləri və istehsal xidmətləri təhlil olunmamış, xüsusi olaraq əmək vasitələri balansı da fərqləndirilmişdi. Balansın ümumi sisteminə ayrı-ayrı material balansları da daxil edilmişdi. Vacibi odur ki, 1923/24-cü illər balansı matris formasında təsvir olunmuşdu. (bax: Cədvəl 6.1.)

Matris formasında balans sistemi sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, qismən nəqliyyat və ticarət üzrə işlənmişdir. Dörd növ maddi nemətlər (şəxsi istehlak məhsulları, xammal və materiallar, yanacaq, istehsal vasitələri) üzrə xalq təsərrüfatının sahələri arasında qarşılıqlı istehsal əlaqələri müəyyənləşdirilmişdi.

Cədvəl 6.1.

**1923/1924-cü illərdə SSRİ-də istehsal vasitələri və tikinti balansı
(mln. qızıl pulla)**

Bölgü Mənbə	İstehsal istehlak (kapital qoyuluşu)				q/istehsal sferasının istehlakı (kapital qoyuluşu)	Daşima	Ehtiyatlar		Yekun	
	K/T	Sənaye	Nəqliyyat	Ticarət			İstehsal	Dövriyyə	İstehsal vasitələri	Tikinti
A. İstehsal vasitələri										
K/t	300,0	-	-	-	1,8	-	-	-	301,8	-
Sənaye	231,4	99,1	88,0	2,0	106,7	0,2	38,4	5,6	571,4	-
Tikinti	201,6	95,5	-	15,0	69,7	-	-	-	381,8	-
Cəm i	733,0	194,6	88,0	17,0	178,2	0,2	38,4	5,6	1255,0	-
B. Tikinti, binalar, qurğular (tikinti)										
K/T	115,4	4,8	-	-	25,2	-	-	-	-	145,4
Sənaye	114,1	70,1	-	-	132,4	-	-	-	-	316,6
Cəm i	229,5	74,9	-	-	157,6	-	-	-	-	462,0
Yekun	962,5	269,5	88,0	17,0	335,8	0,2	38,4	5,6	-	1717,0
Gətirilmiş Nəqliyyat və ticarət xərcləri İlkin cəhətiyatlardan	0,7 0,2 -	48,7 35,7 67,3								
	963,4	421,2								

М я н б я: В.С.Немчинов. Экономико-математические методы и модели. М; Мысль, 1965.-С.269

Beləliklə, 1923/24-cü illərdə SSRİ-nin xalq təsərrüfatı balansı dünyada ilk dəfə həm aralıq məhsullar balansı, həmçinin avadanlıq və tikinti obyektləri balansı da matris formasında qurulmuşdu.

Balansların hər üç növünün daxili vahidliyinə baxmayaraq, müasir dövrədə onlar kifayət qədər əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənilirlər. Onlar arasındakı fərqlər təkcə müşahidə vahidlərində (məhsul və ya sahə) deyildir. Əsas fərq bu və ya digər balans sisteminde onun qurulmasının matris formaasının oynadığı rolla müəyyən olunur.

Xalq təsərrüfatı balansının yekun cədvəlinin əsasını müəssisələrin qruplaşdırılması nəticəsində alınmış xalq təsərrüfatı sahələri təşkil edir. Bu sistemdə, ümumi məhsul dedikdə müəssisələrin məhsullarının cəmi (öz istehsalından olan məhsulun istehsaldaxili istehlakını çıxmaqla) başa düşülür.

Xalq təsərrüfatı balansının əsas vəzifəsi – ictimai məhsulun quruluşunun təhlili, əsas və dövriyyə fondlarının ictimai istehsalla və onun istifadəsi ilə əlaqələndirilməsidir. Bu sistemdə milli gəlir həm yaradıldığı istehsl sahələri üzrə, həm də reallaşdırıldığı xalq təsərrüfatı sahələri üzrə verilir. Bu balans sisteminə uyğun olan misal kimi, akademik S.Q.Strumilinin rəqəm modelini göstərmək olar.

Balans sisteminin digər iki növünün müqayisəsi – icmal material balansı, məhsulun istehsali və bölgüsünün sahələrarası balansının müqayisəsi – onların qurulması və fəaliyyətinin əhəmiyyətli elementlərini aşkarlamağa imkan verir.

İcmal maddi balansın əsasında müəssisələrin qruplaşdırılmasına deyil, məhsulların qruplaşdırılması durur. Bunun iqtisadi əhəmiyyəti az deyil, çünki əksər müəssisələr təkcə öz sahə istiqamətli məhsullarını istehsal etmirlər.

Məhsulun istehsali və bölgüsünün sahələrarası balansının tərtibi zamanı qruplaşdırmanın əsasında təmiz-xalis sahələr, yəni bircinsli məhsul istehsal edən sahələr götürülür. Bununla əlaqədar, məsələn, sement istehsal edən sahəyə, təkcə sement zavodları deyil, alüminium gil-torpaq zavodlarında beton istehsali üzrə sexlər də düşür. Metizlərin istehsali bir «xalis SAhədə» birləşdirilir, halbuki metiz istehsal edən müəssisələr təsərrüfatçılığın müxtəlif sahələrinə aid ola bilər.

Məhsulun istehsali və bölgüsünün sahələrarası balansı (SAB) üçün, xammal, yanacaq, köməkçi materiallalar, elektrik enerjisi, yüksəqliyyatının və maddi-texniki təchizat xidmətlərinin göstərilməsi

üzrə sahələr arasında istehsal əlaqələrinin dəqiq təhlili xarakterikdir. Sahələrarası əlaqələr bir qayda olaraq xalq təsərrüfatının sahələri üzrə məsrəf və məhsul buRaxılışının bölgüsünün şahmat cədvəli formasında verilir.

Bu zaman məsrəflər cədvəlin sütunları, məhsulun bölgüsü – isə sətirləri üzrə verilir.

İcmal maddi balansın¹ matris formasında bir məhsulların istehsali digərlərinin məsrəflərini tələb edən müxtəlif ayrı-ayrı məhsullar arasında əlaqə göstərilir. Məsələn, elektrik enerjisi və yanacaq bütün digər məhsulların istehsali üçün zəruridir.

İcmal material balansının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, orada fiziki ölçüyə (ton, kilometr, kilovatt, ədəd və s.) müxtəlif məhsulların daxilolma mənbələri və bölgü kanalları göstərilir. Natural ölçüdə yekun material balansını yalnız sətirlər üzrə cəmləmək olar. Sütunlar üzrə, yalnız məhsullar hər hansı sabit qiymətlərdə və ya iş vaxtı vahidlərində qiymətləndirildikdən sonra cəmləmək olar.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, yekun məcmu maddi balansın orta satış qiymətlərində qiymətləndirilməsi onu, məhsulun istehsali və bölgüsünün sahələrarası balansı ilə tam müqayisəli edir. Hər şeydən əvvəl, bütün məhsullar və məmulatlar, xüsusi ilə iriləşdirilmiş mövqelərdə verilənlər, natuRada ölçülü bilməzlər. Buna görə də yekun material balansı bir qayda oalraq iriləşdirilmiş mövqelər (kömür, qara metal prokati və s.) üzrə qurulur. Maşınqayırma, kimya sənayesinin, tikintinin çoxlu sayıda məhsulları natural ölçüdə verilə bilmir.

Bələliklə, fiziki ölçü vahidlərində yekun material balansı bütün maddi istehsali əhatə edə bilmir. Belə ölçülməni – balansda hər bir sahə üçün xüsusi sətir və sütunları – «sahənin digər məhsulları» - daxil etməklə və yaxud digər məhsulların hamısı dəyişməz qiymətlərdə verildiyi halda təmin etmək olar. Bu yolla hər iki balans sistemlərinin müqayisəlliliyini təmin etmək olar: - yekun maddi balansın və məhsulun istehsali və bölgüsünün sahələrarası balansını.

Lakin bu halda da balans sistemlərinin üç prinsipial fərqi öz qüvvəsini saxlayır. *Birinci xüsusiyyət* ondan ibarətdir ki, yekun maddi balansda bütün sətir boyu məhsulun qiyməti ceynidir, məhsu-

¹ Material balans adı altında natural balans və başqa adla natural ifadədə sahələrarası balans başa düşülür. İcmal material balans natural balansdan onda bütün proseduraların dəyişməz qiymətlərdə göstərildiyilə fərqlənir. Ona «bir məhsul – bir qiymət» prinsipi xarakterikdir.

lun istehsalı və bölgüsünün sahələrarası balansında məhsulun və ya məməlatın qiyməti sütundan sütuna dəyişə bilər.¹ Məsələn, 1 kilovatt-saat elektrik enerjisinin «alüminium sənayesi» sütunu üzrə qiyməti, elektrik enerjisinin buraxılış qiymətləri səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq, «əhalinin istehlakı» sütunu üzrə qiymət fərqi və s.

İkinci prinsipial xüsusiyyət, icmal maddi balansın natural və pul ifadəsində eyni bölgü əmsallarına malik olmasıdır, onların məsrəf kənallarının matriisi isə bir-birinin eynidir. Üçüncü xüsusiyyət, ondan ibarətdir ki, sahələrarası balans son istehlak qiymətlərində tərtib olunur.

6.3. Sahələrarası balans modelinin sxemi və onun xüsusiyyətləri

Balanslı sahələrarası modeli sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə vermək olar
(Şəkil. 6.1.)

	$i \backslash j$	1	2	...	m	Σ	I	...	K	Σ
M_i	1									
	2									
	:									
	m									
	Σ									
	L					I_{ij} III	J _{IK} IV			
	1									
	:									
	n									
	Σ					X _j				$\Sigma\Sigma$
	1									
	:									
	S					J _{sj}	VII			
	Σ					J _j				
	Δ					ΔM_j				

Şəkil. 6.1. Sahələrarası balans modelinin sxemi

М ə n ı b ə: Немчинов В.С. Экономико-математические методы и модели
M. Мысль, 1965.- С.278

¹ Belə balans qiymətlilər balansı adlanır. Bu balansların işlənilməsində son istehlak qiymətlərindən istifadə olunur.

Sxemdə aşağıdakı işarələmələr qəbul edilmişdir:

X_{ij} – i-ci sahənin məhsulunun j-ci sahədə istehsal istehlakı;

X_i və X_j – məhsulların ümumi buraxılışları ($X_i = X_j$ əgər $i=j$);

Y_{ik} – k-ci üsulla istifadə olunan (məsələn, istehsal kapital qoyuluşları, əhalii istehlakı ixrac formasında) i-ci növ son məhsul;

D_{ij} – i-ci formada reallaşdırılan, j-cu sahənin yeni yaradılmış dəyəri (əmək ödənişi, mənfəət, dövriyyədən vergi kimi);

l_{ij} – əmək predmetləri və istehsal xidmətlərinin idxali;

l_{ik} – son məhsul kimi istifadə olunan idxal məhsulu;

Y_{sj} – s-ci növdən (müxtəlif növ avadanlıq və tikinti) j-cu sahədə həyata keçirilən istehsal kapital qoyuluşları;

Y_i – j-cu sahədə kapital qoyuluşlarının ümumi cəmi;

M_j – j-cu sahədə istehsal gücləri;

ΔM_j – j-cu sahədə istehsal güclərinin artımı;

Hər xanənin aşağı hissəsində rum rəqəmləri ilə bölmələrin nömrələri qoyulur.

İki düzbucaqlı cədvəli bir-birinin üstünə xəcvari qoysaq sahələrarası balans modeli alınır. Onlardan biri (I və II bölmələri birləşdirən, yuxarı düzbucaqlı) xalq təsərrüfatının sahələri üzrə son məhsul və onun tərkib hissələrinin (istehlak fondları, kapital qoyuluşu, ixrac) məhsulunun bölgüsünü xarakterizə edir. Bu yuxarı düzbucaqlı illik məhsulun təhlilinin əşya aspekti öz təsvirini tapır. Orada ödəmə, istehlak, ümumi yiğim, ixrac fondlarının əşya tərkibi (i-ci məhsullar üzrə) müəyyənləşdirilir.

İkinci düzbucaqlı (sol, I,III və V bölmələri birləşdirən) illik ictimai məhsulun dəyər tərkibi haqqında məlumatı özündə birləşdirir. Orada illik məhsulun maddi məsrəflərə (xammal, yanacaq, enerji, köməkçi materiallar, amortizasiya və s.), həmçinin əməyin ödənilməsi və i-ci sahənin (üstəlik məhsulun tərkibi) xalis gəlirinin tərkib hissələrinə bölgüsü göstərilmişdir. Modelin VI bölməsi, hansı ki, milli gəlirin (qeyri-istehsal sferasında əməyin ödənilməsi «əməyin ödənilməsi» sətri ilə «müəssisə» sütununun kəsişməsində) təkrar bölgüsü prosesləri eks olunur. Bu bir qədər fərqlidir.

Sahələrarası balans modelinin I bölməsi, sahələrin əmək predmetləri və istehsal xidmətləri üzrə bir-birilə qarşılıqlı istehsal əlaqələrini xarakterizə edir.

İstənilən sahənin kapital qoyuluşları həmin sahənin material xərclərinə daxil olmur, amortizasiya ayırmaları və yeni yaradılmış dəyər hesabına ödənilir. Bununla əlaqədar olaraq kapital qoyuluşları üzrə şahmat cədvəli modelin xüsusi (VII) bölməsinə seçilir. Hansı ki, sahələrin cari məsrəflərini xarakterizə edən I bölmədən ayrıca baxılır. Eyni zamanda kapital qoyuluşları üçün i-ci məhsulun istifadəsinin ümumi həcmi II bölmədə ayrıca sütunla verilir.

Bələliklə, sahələrarası balans modelinin I bölməsində təkcə əmək predmetlərinin axını (xammal, yanacaq və s.), həmçinin nəqliyyat, rəbitə, ticarət və MTT-in istehsal xidmətləri axınları göstərilir. Ayrıca VII bölmədə əsaslı vəsait qoyuluşlarının axınları (avadanlıq, tikinti obyektləri və s.) göstərilir. Modelin belə qoyuluşu xalq təsərrüfatı sahələrinin həm aralıq məhsullar və istehsal xidmətləri, həm də istehsal əsaslı vəsait qoyuluşları üzrə kifayət qədər tam qarşılıqlı istehsal əlamətlərini xarakterizə etməyə imkan verir.

Sahələrarası balans modelinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, modelin matris hissələri sərbəst sahələrlə haşıyələndirilmişdir. II və V bölmələr I bölməyə nisbətən belə xarakterə malikdir. VII bölməyə nəzərən ΔM_j vektoru analoji xarakterə malikdir. Bu sərbəst sahələr növbəti iqtisadi təhlil üçün vacibdir. Təcrübə göstərir ki, sərbəst sonluqları (vektorlar) olmayan modellərin anoloji imkanları haşıyəli matris üzrə qurulmuş modeldən əhəmiyyətli qədər kiçik olur. Açıq sahələr iqtisadi hesablamaları həyata keçirməyə imkan verən təkrar istehsal prosesinin elementləri haqqında məlumatların daşıyıcısıdır.

Sahələrarası balans modeli bir çox mühüm xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Həm sətirlər və həm də sütunlar üzrə hər sahənin məhsulunun ümumi dəyəri eynidir (bölgü məhsulun istehsalına bərabərdir);

2) Əmək predmetlərinin və istehsal xidmətlərinin (aralıq məhsulu təşkil edənlərlə birlikdə) dəyərini xarakterizə edən I bölmənin sətirlərinin və sütunlarının yekunlarının cəmi, bir-birinə bərabərdir.

3) Tikinti obyektlərinin və əmək alətlərinin dövriyyəsinin şahmat cədvəlini əhatə edən, VII bölmənin sətirlərinin ümumi yekunları II bölmənin sütunları üzrə «istehsal, kapital qoyuluşları» eyni adlı sətirlərinin uyğun sayılarına bərabərdir.

V.S.Nemçinovun fikrinə görə rəqəm modelinin yekunlarının düzgünlüyüünə nəzarət üçün bütün bu xüsusiyyətlərdən istifadə etmək olar. Balansın matris quruluşu onu iqtisadi-riyazi model kimi formalasdırmağa imkan verir, hansı ki, istehsalın bütün sahələri üz-

rə hesablanmış cari və kapital məsrəflərinin əmsalları əhəmiyyətli qiymətə malikdir.

6.4. İqtisadi təhlildə, proqnozlaşdırma və planlaşdırımda sahələrarası balans modelinin tətbiqi

Sahələrarası balans modeli istisadi təhlilin dərinləşdirilməsi, proqnozlaşdırma və planlaşdırma sistemlərinin təkmilləşdirilmə-sində mövcud imkanlar artır. Bu imkanların genişləndirilməsi üç əsas istiqamətdə gedir:

1. Proqnoz-plan hesablamalarını, son ictimai məhsulun birbaşa planlaşdırılması ilə əsaslandırmaq olar. Proqnoz-plan hesablamalarının bütün sisteminin ilkin məqsədi cəmiyyətin artan təlabatlarının həcmimin müəyyənləşdirilməsidir.

2. İqtisadi təhlili kəmiyyət təhlilinin yeni metodları ilə zənginləşdirilir.

3. Strateji planlaşdırma, planın optimal variantlarının seçilməsi metodlarını öz əhatəsinə alır.

Sovet İttifaqında planlaşdırma ümumi ictimai məhsulun müəyyənləşdirilməsindən, sonra isə milli gəlirin hesablanmasıdan başlanılmışdır. Son ictimai məhsulun planlaşdırılması aralıq məhsulun planlaşdırılmasından dəqiq ayrılmamışdır. Aralıq məhsul ümumi ictimai məhsulun 60%-ni təşkil edir. Nəticədə ümumi məhsulun artımı həmişə son məhsulun zəruri artımı ilə müşayiət olunmur və bəzən yararlılıq, məhsulun həcminin rasional olmayan artımını göstərir.

Sahələrarası balans modelində riyazi tənliklər sistemi, son məhsulun və onun əsas tərkib hissələrinin planlaşdırılmasına plan orqanlarının diqqətini cəmləməyə imkan verir. Bu tərkib hissələr əhalinin istehlakı, əsaslı vəsait qoyuluşları, ixracdır. Sonradan isə istehlak və ümumi ictimai məhsullar təlabatını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Plan hesablamalarının belə sistemi matris formasında, balans modelinin əsas tənliklərində birinə əsaslanır:

E – vahid matris,

A – A_{ij} texnoloji əmsalları matrisi,

Y – son məhsul vektoru

X – ümumi məhsulun vektoru aşağıdakı kimidir:

$$X = |E-A|^{-1}Y.$$

Hesablamaların belə sistemində plan orqanları öz diqqətini əsasən son məhsulun həcmimin (Y vektoru) rasional quruluşunun, planlaşdırılmasında və texnoloji əmsallar matrisinin iqtisadi və texniki ekspertizasında cəmləməyə imkan verir.

Sahələrarası balans modelinin məlumatları əsasında planlaşdırma, son məhsulun həcmi və quruluşunun bir neçə variantının müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Sonra işçi qüvvəsinə, metal, qıt materiallara ayrı-ayrı variantları birbaşa və dələblər üzrə qiymətləndirmək olar. Bu zaman planlaşdırma, son məhsulun tərkibində əhalinin istehlakı, əsaslı vəsait qoyuluşu və ixrac fərqləndirilir. Sahələrarası (və rayonlararası) balans modelləri əhalinin istehlakı fondunun səviyyə və quruluşunu müəyyən edən plan variantlarını qiymətləndirmək imkanını verir. Sonra modelin uyğun bölməsinin əsas əmsallarının istifadəsi əsasında (V bölmə), ayrı-ayrı variantların əsaslı vəsait limitlərinə qoyulan birbaşa və dələyi tələblərdən çıxış edərək, xalq istehlakı fondlarının ayrı-ayrı variantlarını qiymətləndirmək olar.

Planlaşdırmanın bu sistemi, yerli plan orqanlarına ümumittifaq və rayonlararası göndərmələrin planı üzrə öz öhdəliklərini qiymətləndirməyə imkan verir. Yerli plan orqanları sahələrarası balans modelindən istifadə etməklə, həmin rayona xammal, yanacaq və avadanlığın zəruri həcmini müəyyənləşdirməlidirlər. Bu plan hesablamaları çox mürəkkəbdir və onların hesablanması sahələrarası balans modelinin tətbiqi olmadan mümkün deyil. Beləliklə, xalq təsərrüfatı planlaşdırılmasında sahələrarası modelin əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl son məhsulun planlaşdırılması ilə başlayan aralıq məhsulun və ümumi ictimai məhsulun müəyyənləşdirilməsi ilə başa çatan planlaşdırmanın daha təkmil qaydasına keçid imkanı ilə müəyyənləşdirilir. Sahələrarası balans modelinin tətbiqi, xalq təsərrüfatının idarəetmə təcrübəsində planlaşdırmanın variant metodlarının tətbiqinin həyata keçirilməsində plan hesablamaları sistemini əhəmiyyətli yaxşılaşdırmağa imkan verir. Belə modelin vasitəsilə kifayət qədər yüksək dəqiqliklə mürəkkəb iqtisadi hesablamaları aparmaq mümkündür.

Sahələrarası balans modelinə əsaslanaraq, perspektiv planlaşdırmanın ehtiyacları ilə əlaqəli olan iqtisadi təhlilin digər metodlarından istifadə etmək oalr. B.S.Nemçinovun fikrincə, əsas məqsəd: sahələrarası balans modeli prinsipcə planın optimal variantının seçilməsini həyata keçirməlidir. Məsələn, perspektiv xalq istehlakının quruluşu və səviyyəsinin bir neçə variantlarında sərəncamda olarkən

onların qiymətləndirilməsini istehsal resursları və əsaslı vəsait qoyuluşlarına birbaşa və dolayı tələbləri nöqtəyi-nəzərindən həyata keçirmək olar. Eyni zamanda müxtəlif variantlar – əməktutumu, kapitaltutumu, maya dəyəri səviyyəsi, qıt xammala təlabat üzrə qiymətləndirmək olar.

Planın mümkün variantlarının seçilməsini onların birbaşa seçim və ardıcıl baxılması yolu ilə həyata keçirmək oalr. Lakin belə üsul çox ağırdır, mürəkkəbdir və bundan əlavə arxayinçılığa yol vermək olmaz ki, optimal variant seçilmiş variantların arasındadır.

Nemçinovun hesab etdiyi kimi optimal planın seçilməsi üçün müasir maşın riyaziyyatın və elektron texnikanın vasitələrindən istifadə etməyə imkan verən programlaşdırmanın ümumi metodlarının olması vacibdir.

Sahələrarası balans modeli ekstremal məsələlərin böyük dairəsinin həlli üçün geniş imkanlar açır. Optimal variantın seçilməsində texnoloji şəraitdən və resursların məlumatlarından istifadə etmək olar. Məsələn, bunun məqsədi ictimai zəruri əməyin minimal məsrəfləri şərtilə verilmiş növ son məhsulun fiziki həcminin maksimal səviyyəsini təmin etməkdir. Belə məsələləri, ekstremal halda həll etmək məqsədə uyğundur. Buraya uyğun olaraq məqsəd funksiyası daxil edilir, onlar üçün zəruri ekstremal (minimal və ya maksimal) qiymətlər müəyyənləşdirilir. Plan balansının optimal variantının seçilməsi zamanı rast gəlinən məsələ növlərinin optimal variantlarının birbaşa seçilməsini nümunələr əsasında göstərmək olar. (B.S.Nemçinovun nümunəsi).

Fərz edək ki, qida məhsullarının, çörəyin, kartofun, ətin, südün, qəndin, yağların və s. istehlakının müxtəlif normaları, həmçinin sənaye məmulatlarının (pambıq, yun, ipək, kətan, sintetik parçaların, uzunmüddət istifadədə olunan – yaşayış sahəsi, soyuducu, paltaryuyan maşın, televizorlar, saatlar, minik avtomobilləri ilə təchizatın müxtəlif normaları) istehlakının quruluşu və həcmində görə bir-birdən fərqlənən əhali istehlakının bir neçə variantı mövcuddur. Hər bir variantın özünün ümumi ictimai məhsulu uyğundur. İstehlakın hər bir quruluşu üçün uyğun əməktutumunu, fondtutumunu, enerjitetumunu və ya istehsalın maya dəyərini hesablamaq olar. Sonra verilmiş şərtləri ən yaxşı ödəyən (ən ucuz, ən az əməktutumlu, az fondtutumlu və ya az enerji tutumlu) istehlak fondunun variantı seçilir.

Belə hesablamanın əsasında istehsalın texnoloji şəraitini xarakterizə edən yalnız faktiki balans əmsalları deyil, texnikanın inkişafını nəzərə alan əmsallar da götürülə bilər.

Bir-birindən ixracın və kapital qoyuluş həcmi və quruluşu və ya son məhsulun həcmi və quruluşu ilə fərqlənən ümumi ictimai məhsulun müxtəlif variantlarına analoji oalaraq baxılır. Nəticədə baxılan variantlar, milli gəlirin müxtəlif quruluşuna malik olurlar.

Optimal variantın düz seçilməsi zamanı limitlər nəzərə alınır. Bütün məsələ hər hansı bir optimal şərtə, məsələn, əsas fondların istifadəsinin və ya onların hər hansı bir məcmusunun minimum iş vaxtı məsrəflərinin və ya maksimum iqtisadi səmərəliliyini təmin etməyə tabedir. Optimal variantın seçilməsi məsəlesi başqa cür də formalasdırıla bilər, başqa sözlə, əsas kimi son məhsul deyil, istehsal texnologiyası götürülür. Bu zaman uyğun hesablamaların çıxış maddəsi, modelin daxili matris hissəsi (istehsalın müxtəlif texnoloji üsullarından asılı məsrəf normativlərini xarakterizə edən) olur. Sonra modelə daxil edilmiş vektor sütunlarından (məsələn, əmək resursları əsas və dövriyyə fondları, energetika və xammal resursları) istifadə edərək bu və ya digər məqsəd funksiyası nöqtəyi-nəzərindən istehsalın müxtəlif texnoloji üsullarını qiymətləndirmək olar.

Modeldə ən mühüm istehsallar üçün bir qayda olaraq istehsalın müxtəlif texnologiyalarını ayırmak lazımdır. Məsələn, enerji kömürünün çıxarılması zamanı hasilatın ayrı-ayrı yataqları və üsullarını (şaxta, açıq, qidrohasilat) fərqləndirmək; elektrik enerjisi istehsal üçün – istilik stansiyaları (yanacaq və gücün növündən asılı olaraq) və müxtəlif növ hidrostansiyalar; taxıl istehsali üçün – ən çox tipik rayonlar; metiz istehsali üçün – xüsusi və xüsusi olmayan zavodlar, çuqun əridilməsi üçün – Cənub, Ural və Şərqi zavodları; digər istehsallar üçün – gücünə görə zavod növləri və s.

Aydındır ki, istehsalın texnologiyası bir-birindən quruluşuna, həmçinin istehsalın maya dəyəri üzrə bir-birindən fərqlənir. Onlar əmək tutumu üzrə, əmək məhsuldarlığı üzrə, fondtutumu, nəqliyyat və digər xərclər üzrə fərqlənirlər. Modelə müxtəlif texnologiyalar daxil edilmişsə, verilmiş həcmdə və quruluşda son məhsula görə onların uyuşmalarının optimal variantının müəyyənləşdirilməsi üzrə məsələ həll oluna bilər (hər bir texnologiyanın istifadəsinin optimal çəki əmsallarının müəyyənləşdirilməsi). Bu zaman resurs limitləri, həmçinin optimallıq şərtlərindən (məsələn, minimum əməktutumu

və ən az kapital qoyuluşları) çıxış etmək lazımdır. 1950-ci illərin sonlarında bununla əlaqədar L.V. Kontorovic (1912-1986) hesablamalara uyğun obyektiv şərtləndirilmiş qiymətlərin – hər bir istehsal üçün təlabatların və ehtiyatların nisbətlərini əks etdirən intensivlik qiyməti və məhsul vahidinin qiymətini daxil etmək əsasında planın optimal variantını seçməyi təklif etmişdir.

6.5. Dünya iqtisadiyyatının inkişafının uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasının V.Leontyev makromodeli

Milli və dünya iqtisadiyyatının inkişafının proqnozlaşdırılmasının əsaslandırılması zamanı makro-modelləşdirilmənin əsasını «məsrəf-buraxılış» (sahələrarası balans)¹ modeli təşkil edir. Dünya iqtisadiyyatının qlobal sahələrarası modeli, Leninqrad Universitetinin məzunu, REA-nın xarici üzvü V.Leontyevin işlədiyi model² bu-na misaldır.

1973-cü ildə Nobel Mühazirəsi zamanı əsaslandırılmış Leontyevin qlobal modelinə baxaq.³

Model 1980, 1990, 2000-ci illər üzrə proqnozlar verilməsində istifadə olunmuş, 1970-ci il üçün əsas olmuşdur. O, ətraf mühitin qorunması sahəsindəki strategiya ilə iqtisadi siyasetin digər istiqamətləri arasında bütün mümkün qarşılıqlı əlaqələri açmışdır.

İstehsal sektorlarının və müxtəlif regionların istehlakının mürəkkəb və yüksək differensial quruluşunu təsvir etmək üçün, sahələrarası təhlil və ekonometrik metod istifadə olunur. Onların məqsədi-istehsal və istehlakin empirik təhlilində iqtisadiyyat sektorlarının qarşılıqlı asılılığının uçotudur. Sxematik olaraq, dünya iqtisadiyyatı N+M dəyişənli N xətti tənliklərdən ibarət sistem kimi təsvir olunur. Bu dəyişənlərin sayının tənliklərin sayından çox olması səbəbindən-dir. M dəyişənlərin sayını sabit götürsək, konkret qiymət alınır.

---

¹ Леонтьев В. Межотраслевая экономика. М; Экономика, 1997.

² Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН во главе с В.Леонтьевым. М; Международные отношения, 1977.

³ Нобелевские лауреаты по экономике: взгляд из России/Под ред. Ю.В.Яковца. СПб; Гуманистика, 2003.- С.173-191.

Model yüksək dəqiqlik səviyyəsinə malikdir. Dünya 3 qrupda birləşdirilmiş 15 regiona bölünür – Şimali Amerika, Şərqi Avropa, Qərbi Avropa, Sovet İttifaqı, Yaponiya, Okeaniya, Cənubi Afrika – sənayeləşdirilmənin yüksək səviyyəsi və nisbətən adambaşına düşən orta gəlirlərin yüksək səviyyəsilə xarakterizə olunur; inkişaf etməkdə olan ölkələr, təbii ehtiyatlarla zəngin olanlar – Yaxın Şərqi, Venezuela And sisteminin bəzi ölkələri, tropik və Şimali Afrikanın bir hissəsi; ehtiyatları kasad olan inkişaf etməkdə olan ölkələr.

2625 birgə tənlikdən ibarət sistem qurulur, o da 15 regiondan hər birində və həmçinin regionlar arasında sahələrarası münasibətləri müəyyən edən quruluş qarşılıqlı əlaqələrinin dəqiq təsvirini almağa imkan verir. Hər bir region iqtisadi fəaliyyətin 45 sektorunun məfhumlarında təsvir olunur. Kənd təsərrüfatı sektoru çərçivəsində 4 alt-sektor təhlil olunur; heyvandarlıq, taxıl istehsalı, yüksək zülal; mineral resursları, mis, boksitlər, nikel, sink, dəmir filizi, neft, təbii qaz və kömür fərqləndirilir. Emal sənayesi, yeyinti sənayesi, qara metal, yüngül sənaye, digərləri; maşın və avadanlıqların müxtəlif növləri enerji təminatı və tikinti, ticarət və xidmət, nəqliyyat və rəbi-tə. Model ətraf mühiti əsas çirkənləndiricilərinin buraxılışı və çirkənlənməyə qarşı fəaliyyətin növlərini təsvir edir.

15 regiondan hər biri ayrılıqda təhlil edilir. Dünya ticarətində iştirak edən əmtəələrin ixrac və idxl balansı hər bir maliyyə əməliyyatına bir dəfə olaraq 40 ümumdünya ticarət istiqaməti terminində təsvir olunur.

Müəyyən regionun iqtisadi fəaliyyətinin 45 sektorunun hər birində istifadə olunan texnologiya həmin sektorun məhsul vahidinin istehsalı üçün zəruri olan digər sektorların məhsullarının miqdarını təmsil edən məsrəf əmsalları ilə ifadə olunur. Fiziki kapitala təlabat kapital tutumunun uyğun qrupları ilə ifadə olunur.

Bu quruluş əmsallarının gözlənilən dəyişmələri, yəni texnoloji dəyişmələr, hər bir regionda hər bir sektor üçün ayrılıqda proqnozlaşdırıla bilər. Hər bir inkişaf edən region üçün bu dəyişikliklərin modelə daxil edilməsi üsulu yüksək inkişaf etmiş regionlarda artıq istifadə edilmiş məsrəf və kapital tutumu əmsallarının mərhələlərlə yavaş-yavaş daxil edilməsidir və bu prosesin sürəti həmin regionda adambaşına orta gəlirin artımından asılı olur.

«Dünya iqtisadiyyatının gələcəyi» işində bu quruluşun qarşılıqlı əlaqəsi iki sual tipinə cavab verə biləcək proqnozların iki növünün tərtibində istifadə olunur.

1.X ssenarisi 1980, 1990 və 2000-ci illərə hər bir inkişaf edən regionlarda nail olunacaq adambaşına gəlirin səviyyəsini xarakterizə edir. Hesablamaların məqsədi inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin gəlirləri səviyyəsində nisbət 1970-ci ildəkindəki 12:1-dən 2000-ci ildəki 7:1-ə qədər azalmasının təmin olunması üçün mövcud iqtisadi artım variantlarına hansı dəyişikliklərin tələb olunmasıdır (proqnozun bu normativ tərkib elementi reallaşdırılmamışdır). Bu hesablar 15 regiondan hər birində ayrı-ayrı sektorlar üzrə buraxılış, istehlak və kapital qoyuluşunun həmçinin, əmtəələrin beynəlxalq axınlarının həcmimin səviyyələrinin ideal təsvirini almağa imkan vermişdir.

2.A ssenarisi gəlirin artırılmasının kənardan verilmiş plan rəqəmlərinin yiğimini özündə birləşdirmir. O, bütün regionlarda digər endogen müəyyənləşdirilən parametrlərin uyğun kəmiyyətləri ilə yanaşı faktiki gəlir səviyyələrinin proqnozlaşdırılması vasitəsi kimi işlənilmişdir. Bu mühafizəkar ssenari bütün gələcək beynəlxalq əməliyyatların, kapitalın, kredit və inkişaf məqsədilə köməyin – əsas dövrdəki quruluş qarşılıqlı əlaqələri ilə müəyyən olunacağı fərziyyəsindən çıxış etmişdir.

Dünya modeli ssenarisi bir-birindən müxtəlif iqtisadi sistemlərin fəaliyyət mexanizmi haqqındaki fərziyyələrlə fərqlənir. Konkret olaraq bu fərziyyələr hər biri dəyişənlərin müəyyən yiğimində xüsusi parametrik münasibətləri müəyyən edən riyazi tənlik növü alır. Hər bir ssenari məhdudlaşdırıcı, ekzogen dəyişənləri ayıır və həm quruluş parametrlərinin, həm də ekzogen dəyişənlərin ala biləcəyi qiymətləri müəyyən edir. Daxil edilmiş fərziyyələrin bəziləri ssenarinin bir hissəsi olan endogen dəyişənlərin qiymətlərini birmənalı müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Modeldə *demografik dəyişənlər* necə istifadə olunur? Balans hesablamalarında əhalinin sayı, məlumatlar və ya ekzogen müəyyənləşdirilmiş kəmiyyətlər kimi baxılır. Bu o deməkdir ki, model özünün həqiqi növündə iqtisadi artımın müxtəlif aspektlərinə əhalinin sayının dəyişməsinin potensial təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. O, əhalinin artımına iqtisadi dəyişikliklərin təsirini aşkarlamağa imkan vermir.

«Sistemdə ümumiləşdirmə» və ya «Qapama» çətin deyil, ona adambaşına düşən gəlirlərin artımının və professional quruluşun doğum və ölüm səviyyəsinə nəticədə hər bir regionda əhalinin artımına təsirini təsvir etmək üçün nəzərdə tutulan əlavə quruluş tənlikləri daxil etmək lazımdır. Belə geniş sistemin rəqəm həllini məsrəfləri əhəmiyyətli artırmadan almaq olar.

Lakin V.Leontyevin rəhbərlik etdiyi qrup müasir varianta *hal-hazırda bu əlaqələrin aydın anlaşılması olmaması* səbəbindən əhalinin artım sürətlərinin izahına iddia edən əlaqə modellərinin daxil edilməsini məsləhət bilmədi.

Müəlliflərin tətbiq etdikləri metodika göləcəkdə onun rolunun düzgün anlaşılmasına nail olmaq məqsədilə əhalinin artım sürətləri haqqında fərziyyələrin müxtəlif uyğunlaşmaları daxil etmək yolu ilə alternativ ssenarilər spektirinin genişləndirilməsindən ibarətdir. Bu inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin formallaşmasında bu amilin oynaya biləcəyi roldan söhbət açılır.

Əhalinin sayı və iqtisadi fəaliyyətin ümumi səviyyəsi arasında kى əlaqə inkişaf eməkdə olan ölkələrdə, sənayecə inkişaf etmiş regionlara, ABŞ və Kanada, Qərbi Avropa və Yaponiyaya nisbətən başqa xarakterə malikdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövrü olaraq yüksəlş və enişlərə baxmayaraq, yüz faizli olmasa da yüksək məşğulluğu təmin edilir. Yaş quruluşunu, əhalinin ümumi sayında fəhlələrin çəkisiyi və üstün texnoloji şəraiti nəzərə alaraq, məcmu buraxılışı son nəticədə əhalinin sayı ilə, mövcud məcmu istehsal kapitalı ilə olduğu kimi birbaşa əlaqə ilə bağlı deyil. İnkişaf etməkdə olan regionlarda işçi qüvvəsinin əhəmiyyətli hissəsi faktiki olaraq istehsal prosesində iştirak etmir (kənd təsərrüfatında bu vəziyyət gizli işsizlik adlanır), onda əhalinin sayı ilə məcmu buraxılışın səviyyəsi arasında düz əlaqə olmasını fərz etmək olmaz.

Hər bir regionda hər bir sektorun əmək ehtiyatlarına təlabatın proqnozlaşdırılan kəmiyyəti – uyğun sektorun buraxılışının həcmini həmin sektorun əməktutumu əmsalının proqnozlaşdırılan əmsalına hasili kimi hesablanır. Dünya iqtisadiyyatının modeli çərçivəsində hər bir inkişaf etmiş regionda sektorlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin təsvirinə, regionun bütün əhalisinin sayı və yaş quruluşunu əks etdirən işçi qüvvəsinin məcmusuna bərabər olan bütün sektorlarda məşğul olna işçilərin sayının tənliyini özündə əks etdirir.

Bu səbəbdən inkişaf etməkdə olan regionların iqtisadi fəaliyyətinin riyazi təsvirinə belə tənlik daxil deyil. Ümumi Daxili Məhsulun həcmində görə müəyyənləşdirilən iqtisadi fəaliyyətin səviyyəsi, onun məcmu demoqrafik müəyyənləşdirilmiş əmək ehtiyatlarının sayı onunla bərabər əhalinin ümumi sayı ilə birbaşa asılı və əlaqəli hesab oluna bilməz. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının təsviri ilə əlaqədar əlavə problem ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalının əməktutumu əmsallarının qiymətləndirilməsinin kifayət olmayan kompleksliliyi kənd təsərrüfatında məşğulluq səviyyəsini proqnozlaşdırmağa imkan vermir. Beləliklə, hər bir inkişaf etməkdə olan regionda məşğulluğun aqreqat kəmiyyəti bütün qeyri-kənd təsərrüfatı sektorlarının əmək ehtiyatlarına məcmu təlabatını ifadə edir.

A tip ssenari əsasında proqnozlaşdırılan inkişaf etmiş regionda adambaşına orta gəlir, bir işçiye orta hasılətin, səviyyəsinin proqnozlaşdırılması ilə six əlaqədardır. Sonuncu səviyyədəki hər bir sektorda texnoloji inkişafı və gözlənilən kapital qoyuluşunu əks etdirir, proqnozlaşdırılan adambaşına ümumi daxili məhsul da göstərilən amilləri əks etdirəcək, çünkü fərz olunur ki, bu regionlar son nəticədə tam məşğulluğa malikdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə əksinə, hesab olunur ki, ümumi daxili məhsuluna proqnozlaşdırılan məcmu səviyyələri əmək ehtiyatlarının həcmindən asılı deyil, hansılarından ki, yalnız qismən istifadə olunur. Lakin inkişaf etmiş regionlarda olduğu kimi, onlar kənd təsərrüfatını da daxil etməklə, hər bir sektorda kapital qoyuluşu və texnoloji inkişafı əks etdirir. Adambaşına ümumi daxili məhsul bütün regionlar üçün məcmu ümumi daxili məhsulun əhalinin ümumi sayına bölünməsi yolu ilə hesablanır.

Adambaşına orta ümumi daxili məhsulun həcmi (sahələrarası balansın tam modeli çərçivəsində) məcmu ümumi daxili məhsulun quruluşuna o səviyyədə təsir göstərir ki, o hər bir regionun yiğim və xərclərinin quruluşunu müəyyən edir.

6.6. Təkrar istehsal-dövrü və geosivilizasiya balans modelləri

Makroproqnozun müasir Rusiya məktəbi milli və dünya iqtisadiyyatının strukturunun uzunmüddəli proqnozlaşdırılması üçün təkrar istehsal və geosivilizasiya balans modellərindən istifadə edir.

Bu modellər Nobel mükafatı laureatı V.V. Leontyevin «Məsrəf – buraxılış» (sahələrarası balans) modelinin balans təhlilinin və makroproqnozlaşdırması metodologiyasını inkişaf etdirir. Onlar isə aşağıdakı xarakteristikalarla fərqlənir:

- sahələrarası balansda sahələrinin qurplasdırılması – əsas məhsulun (istehlak innovasiya-investisiya enerji xammalı infraquruşlu sektor) funksional təyinatından çıxış edərək istehsaldan kənar sektorlar üzrə aparılır;
- dünya iqtisadiyyatının strukturu və ixracın proqnozlaşdırılması zamanı ölkələrin qurplasdırılması 12 sivilizasiyasının beşinci nəsili (Avropa və Avrasiyanın, Şimali Amerika və Okeaniya, Asiya və Afrika) üzrə aparılır;
- sahələrarası sektorlararası, sivilizasiyalararası qarşılıqlı əlaqələrin dinamikasının qiymətləndirilməsi, təkcə dəyər ölçüsündə deyil (ümumi buraxılış və milli hesablar sistemində ÜDM), əmək ölçüsündə (məşğulların sayı üzrə) və investisiyanın əsas kapitala bölgüsü üzrə aparılır;
- modellərin məlumatları milli və dünya iqtisadiyyatının quruluşunun dinamikada dövrü tərəddüdlərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur (ortamüddətli və uzunmüddətli kondratyev dövrülüyü).

Göstərilən modellər Rusiya iqtisadiyyatının¹ və sivilizasiyalı dünya iqtisadiyyatının strukturunun dinamikasının proqnozlaşdırılması zamanı istifadə olunur.²

Uzunmüddətli təkrar istehsal dövrü və geosivilizasiya makro modellərdən istifadə metodologiyasına daha ətraflı baxaq.

Təkraristehsal – dövri makromodeli, V.Leontyevin «məsrəf – buraxılış» sahələrarası balansın modelinin³ modifikasiyasıdır. Onun

---

¹ Яковец Ю.В. Экономика России: перемены и перспективы. М; 1996; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Россия-2050:стратегия инновационного прорыва. М; Экономика, 2004; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Интегральный макропрогноз инновационно-технологической и структурной динамики экономики России на период до 2030 года. М; ИНЭС, 2006.

² Яковец Ю.В. История цивилизаций. 2-е изд. М; Владос, 1997; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Россия-2050:стратегия инновационного прорыва. М; Экономика, 2004; Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Будущее мира и России. Манивест интегрального макропрогнозирования. М; Экономика, 2006.

³ Леонтьев В.В. Межотраслевая экономика. М; Экономика, 1998.

xüsusiyyəti – sahələrin məhsullarının funksional istiqamətinin – təkrar istehsal sektorları üzrə qruplaşdırılmasının verilməsidir:

- istehlak (k/t, yüngül və yeyinti sənayesi, məişət xidməti, sosial kompleks – səhiyyə, təhsil, sosial təminat, mədəniyyət və s.)
- innovasiya – investisiya (elm, maşınqayırma, kimya, neft-kimya, tikinti)
- enerji xammalı (elektrik enerjisi, yanacaq, qara və əlvən metallurgiya, meşə və tikinti materialları)
- infrastruktur (nəqliyyat və rabitə, ticarət, maliyyə, kredit, idarəetmə)

Sahələrin belə qruplaşdırılması, iqtisadiyyatda struktur dəyişmələrinin məqsədli istiqamətini xarakterizə etməyə imkan verir – onlar əhalinin təlabatını ödəməyə, innovasiya – investisiya inkişafına, təbii xammal və yanacağın istifadəsinin gücləndirilməsinə və ya dövriyyə və idarəetmə sferalarının şisməsi nəticəsində transaksiya xərclərinin artmasına xidmət edir.

Bu modelin digər xüsusiyyəti, sahələr və təkraristehsal sektorları üzrə əmək ehtiyatlarının (məşğulların sayı), əsas fond və investisiyaların, ümumi məhsul və ÜDM, həmçinin buraxılan məhsulun texniki səviyyəsinin, texniki ukladların orta qiymətinin nisəbətinin bölgüsü nöqteyi-nəzərindən çoxölçülü əsasda quruluş dinamikasının təhlilini aparmaqdır.

Geosivilizasiya makromodelindən istifadə nəticəsində, sivilizasiyalar üzrə qlobal iqtisadiyyatın dinamikasının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş, XXI əsrдə onun inkişafının proqnozu verilmiş,¹ 12 lokal sivilizasiya və təkrar istehsal sektorları kəsiyində ixrac və idxalın dinamikasının təhlili aparılmışdır.

6.7. Uzunmüddətli makroproqnozlaşdırımda strateji və geosivilizasiya matrisi

Əsas amillərin dəyişilmələrinin ekspert qiymətləndirilmələrinin sistemli işlənilmiş nəticələri əsasında sivilizasiyanın dinamikası-

---

¹ Яковец Ю.В. История цивилизаций. Учебное пособие, 2-е изд. М; Владос, 1997;

nın uzunmüddətli proqnozlaş -dırılmasının mühüm aləti strateji və geosivilizasiya matrislərindən istifadə olunmasıdır.

Strateji matris İqtisadi Strategiyalar İnstitutu tərəfindən (B.N.Kuzik, A.İ.Aqeев, B.Kuroedov) uzunmüddətli (80 il) və çox-uzunmüddətli (400 il) tsikllər¹ üçün Rusiya tarixinin təhlili və proqnozlaşdırmasını işlənilmiş, sonra ondan Şərq sivilizasiyasının (Çin, Hindistan, Yaponiya, İran)² meyl və perspektivlərinin dinamikasını, həmçinin Kazaxıstan və Ukraynanın inkişaf perspektivlərini aşkarlamaq üçün istifadə olunmuşdur.

Geosivilizasiya matrisi Beynəlxalq institutda P.Sorokin – N.Kondratyev, Y.V.Yakovtsin tərəfindən işlənmiş və iki minillik retrospektivdə lokal sivilizasiyaların dinamikasının qiymətləndirilməsi və XXI əsrin sonlarına perspektivin üçün,³ həmçinin XXI əsrдə dünya iqtisadiyyatının inkişaf proqnozunda istifadə olunmuşdur.⁴

Strateji və geosivilizasiya çoxamilli matrislərinin qurulma və onlardan uzunmüddətli sivilizasiya proqnozlaşdırılmasında istifadə metodologiyası ilə daha yaxından tanış olaq.

Strateji matris sosial sistemlərin həyatında tranzit vəziyyətləri ilə, yeni keyfiyyət vəziyyətlərinə anlaqlı və özünütəşkil qaydası ilə keçid prosesləri ilə əlaqəli idarəetmə proseslərinin əsas sinfi kimi başa düşülən strateji idarəetmə nəzəriyyəsinin vacib elementidir.

Hər bir göstərilən parametrlərin rəqəm qiymətləri 1-dən 10-a qədər diapazonda yerləşən dördüncüqəmli topoloji şkalaya uyğun baxılır, bu da ekspertlərə əsas siniflərin daxilində qiymətləri variasiya etdirməyə imkan verir.

Matrisin profilinin həcmiinin artırılması və ya azaldılması – sistemin yaradılması, ya da dağılımasına istiqamətlənmiş təkamüllün məcmu vektorunun əlamətidir.

---

¹ Кузык Б.Н., Агеев А.И. и др. Ритмы российской истории. Опыт многофакторного исследования. М; ИНЭС, 2003; Кузык Б.Н., Агеев А.И. и др. Россия в пространстве и времени. История будущего. М; ИНЭС, 2004;

² Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. М; ИНЭС, 2006.- Т.II, гл. 17,19.

³ Yenə orada гл.18.

⁴ Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Будущее мира и России. Манивест интегрального макропрогнозирования. М; ИНЭС, 2006.

Geosivilizasiya matrisi sivilizasiyaların genetik nüvəsini təşkil edən və onların taleyini müəyyən edən altı amilin cəmiyyət qiymətləndirilməsinə əsaslanır (fəsil 3-ə bax).

- *demoqrafik* – əhalinin sayı və dinamika sürəti, onun quruluşu, miqrassiya prosesləri;
- *təbii-ekoloji* – insanların həyatı və təbii resursların istehsalı üçün zəruri olan təminat, ərazi, iqlim şəraiti, ətraf mühitin çirkəlməsi səviyyəsi ekoloji və texnogen qəzaların tezliyi.
- *texnoloji* – istehsalın və məhsulun texnoloji səviyyəsi (üstünlük təşkil edən istehsalın texnoloji üsulu, texnoloji tərz, innovasiya fəallığının səviyyəsi məhsulun rəqabət qabiliyyəti)
- *iqtisadi* – ÜDM-nin həcmi və dinamika sürəti iqtisadi inkişaf səviyyəsi (adambaşına ÜDM), iqtisadiyyatın quruluşu, beynəlxalq ticarətə cəlb olunma).
- *sosial-siyasi* – sosial quruluşu, siyasi quruluş, sosial-siyasi münaqişələr (inqilab, mührəribə), dövlətin gücü və fəallığı, hüququ tənzimləmə səviyyəsi.
- *mənəvi sfəra* - sosial mədəni strukturun üstünlüyü, mədəniyyət, elm, kəşf, təhsil, cəmiyyətin mənəvi vəziyyətinin inkişaf səviyyəsi, dini həyatın fəallığı və onun cəmiyyətə təsiri, ideoloji vəziyyət, sivilizasiya dəyərli sistemi.

Sivilizasiyaların səviyyəsinin, dinamika və nisbətlərinin Ölçülməsi ekspert balla qiymətləndirmə əsasında aparılır. Mərkəzləşmiş formada tətbiq olunan ölçü metodları aşağıdakı kimi görünür. Qiymətləndirmənin ümumi cəmi (inteqral göstərici) 100 baldır. Onlar altı amil arasında bölüşdürülmüşdür. İki amil (iqtisadi və mənəvi sfəra) hər biri 20 bal verir, sonrakı 4 amilin hər biri (demoqrafik, təbii ekoloji, texnoloji, sosial-siyasi) – 15 bal. Bu yüksək, son qiymətdir, real bundan azdır. Bu altı amil geosivilizasiya matrisinin sərhədlərini (kontur) müəyyən edir. Hər bir zaman anına amil qiymətlərinin cəmi inteqral göstəricini formalasdırır (100 baldan çox ola bilməz).

Qiymətləndirmə aparıldıqdan sonra həmin zaman əsasında mövcud lokal sivilizasiyalar üzrə inteqral göstərici hesablanır. İnteqral göstərici həmin dövrə üçtülüük təşkil edən inkişaf səviyyəsini və qlobal sivilizasiyanın inkişaf mərhələsini xarakterizə edir. Dövrlər üzrə dinamikanın qurulması dünya sivilizasiyalarının və tarixi supertsikllərin tsiklik (dövri) dinamika ritmini aşkarlamağa imkan

verir. Beləliklə, təklif olunan metodologiya üç tərkib ünsürü - lokal, dünya və qlobal sivilizasiyalar üzrə sivilizasiya dinamikasının ritminin köməyyətə qiyənləndirməyə imkan verir.

Nəzarət sualları

1. Nə üçün proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırımada balansın makromodelindən istifadə zəruridir?
2. SAB-in quruluşunun çəkisi və kvadratları arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərin.
3. Uzunmüddətli proqnoz ssenarilərinin əsaslandırılmasında V.V.Leontyevin «xərc-buraxılış» modelinin tətbiqinin üstünlükləri nədir?
4. Təkraristehsal-dövri makromodellə SAB-in fərqi nədir?

Fəsil 7

FEDERAL, REGIONAL VƏ KORPORATİV SƏVİYYƏLƏRDƏ PROQNOZ-PLAN İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ

Proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma ümumi metodlar və alqoritmlərdən istifadə etməyə imkan verən tam təzad-sız metodologiyaya əsaslanır, həmçinin bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmiş və standartlaşdırılmış informasiya faktoloji bazaya söykəndikdə ölkə miqyasında zəruri səmərəni verir. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə hökumətin qəbul etdiyi xüsusi qanunlar və normativ aktlar buna kömək edir.

7.1. Proqnoz-plan işlərinin qanunverici təminatı

Rusiyada, əvvəldə qeyd olunduğu kimi, 20 iyul 1995-ci il 115-F3 №-li «Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırılması və proqramları» adlı Federal qanunu fəaliyyət göstərir. Onun qəbul edilməsi ölkədə iqtisadi siyasetin sistemləşdirilməsi və məqsədönlüyünün təmin edilməsində mühüm addım hesab olunur, əgər onu da nəzərə alsaq ki, bu ana qədər bazar islahatları dövründə iqtisadiyyatın tam dövlətsizləşdirilməsi xətti üstünlük təşkil etmişdir.

Dövlətin xüsusi funksiyası – proqnozlaşdırmanın – ölkədə daimi təşkil olunan prosesin qanunvericiliklə bərqərar olması faktı göstərməkdir. RF hökumətinin vəzifələrinə – RF-nin uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətli perspektivlərə sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlarının işlənilməsinin təmin edilməsi daxil edilmişdir. Özü də ortamüddətli proqnozların işlənilməsindən uzunmüddətli proqnozlar üçün qısamüddətlilər – ortamüddətlilər üçün kecid rolunu oynayır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, sosial-iqtisadi inki-

şafın dövlət proqnozlaşdırılması qanunverici və icraedici orqanların Rusiya Federasiyası dövlətinin sosial-iqtisadi siyaseti sahəsində konkret qərarların qəbul edilməsi zamanı istifadə olunur. Qanun müəyyən etmişdir ki, sosial-iqtisadi inkişafın proqnozları bütövlükdə Rusiya Federasiyası, xalq təsərrüfatı kompleksləri, iqtisadiyyatın sahələri, regionlar üzrə işlənilməlidir. İqtisadiyyatın dövlət sektorunun inkişaf proqnozu ayrılıqda verilir.

Uzunmüddətli perspektivə (qanunun 3 maddəsinə görə) sosial-iqtisadi inkişafın proqnozu onillik dövrə 5 ildən bir işlənilir. Onun əsasında RF-nin hökuməti uzunmüddətli perspektivə Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının işlənilməsini təşkil edir və orada ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının variantları konkretləşdirilir, sosial-iqtisadi inkişafın mümkün məqsədləri, ona qatılmaq yolları və vasitələri müəyyynləşdirilir.

Uzunmüddətli proqnozun və konsepsiyanın işlənilməsinin gölçək konkretləşdirilməsi Rusiya Federasiyasının orta müddətli perspektivə (3 ildən 5 ilə qədər) sosial-iqtisadi inkişaf programının və proqnozlarının tərtibi ilə aparılır. Bu sənədlər əsasında daha konkret formada qısamüddətli perspektivə (növbəti ilə) RF-nin sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması təmin edilir. Bu layihələr federal bütçə layihəsinin işlənilməsi ilə üzvü əlaqədardır. Qanunun 5-ci maddəsində yazılmışdır ki, RF-nin hökuməti, federal bütçə layihəsinin təqdim edilməsi ilə eyni zamanda Dövlət Dumasına aşağıdakı sənəd və materialları təqdim edir:

- cari ilin ötən dövrü üçün Rusiya Federasiyanın sosial-iqtisadi inkişafının yekunları;
- qarşidakı ilə sosial-iqtisadi inkişafın proqnozu;
- Rusiya Federasiyasının ərazisində icmal maliyyə balansının layihəsi;
- qarşidakı ilə Rusiya Federasiyasının hökumətinin siyasetinin həllinə istiqamətləndiyi əsas sosial-iqtisadi problemlərin siyahısı;
- qarşidakı ilə federal bütçə vəsaitləri hesabına malLiyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan federal məqsədli proqramların siyahısı;
- iriləşdirilmiş nomenklatura üzrə federal dövlət məqsədləri üçün məhsul göndərilmələrinin həcmi və siyahısı;
- iqtisadiyyatın dövlət sektorunun inkişafının nəzərdə tutulan layihələri. İqtisadiyyatın dövlət və bələdiyyə sektorunun inkişafının planı bütçə kodeksində nəzərdə tutulur.

Qanunda Rusiya Federasiyasının Prezidentinin illik müraciətlərinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının konsepsiyaları və programlarına təsiri qaydalarını müəyyən edən təlimat vardır. Nəzərə alınır ki, RF-nin Prezidenti vəzifəsinə başlayandan sonra Federal Yığıncağa onun müraciətində ortamüddətli perspektivə RF-nin sosial-iqtisadi inkişafı konsepsiyasına həsr olunmuş xüsusi bölmə vardır və RF hökuməti Prezidentin müraciətindəki müddəalardan çıxış edərək, ortamüddətli perspektivə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının programını işləyib hazırlayırlar. Federal Yığıncağa ölkə Prezidentinin digər illik müraciətləri növbəti ilə proqnozların və planların işlənilməsində nəzərə alınır.

Ötən illərin real təcrübəsində 20 iyul 1993-cü ilin 115 №-li Qanunun bütün müddəalarına əməl olunmamışdır. Bugünkü mövqedən baxdıqda da qanunda olan bir çox boşluqlar və çatışmazlıqlar aydın görünür. Hər şeydən əvvəl Qanunda sosial-iqtisadi inkişafın strateji və indikativ planlaşdırılması prosesləri üzrə hər hansı normalar yoxdur. «Planlaşdırma» sözünə qanunun mətnində yalnız bir dəfə 5-ci maddənin sonunda rast gəlinir. Lakin bunun hər hansı davamı yoxdur. Qanunda strateji planlaşdırma və indikativ planlaşdırmanın rolu və mümkün formalarının xarakteristikası yoxdur.

Növbəti ilə sosial-iqtisadi layihələşdirməyə tətbiq «proqnoz» kateqoriyasından istifadə edilməsi də şübhəlidir, ancaq burada indikativ plandan danışmaq olardı. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında, federal məqsədli programların əhəmiyyəti və yeni proqnozun ilkin həcmində və Federal bütçəyə az uyğun gəlir. Praktiki olaraq qanunda ölkə miqyasında korporasiya və müəssisələrin inkişafının proqnozları, strategiyaları və planları ilə proqnoz-plan layihələrinin qarşılıqlı əlaqəsi suali da işlənilməmiş qalır.

Dəyişmiş şərtləri nəzərə alaraq bizim cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri tərəfindən «RF-nin sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırılması və programları» Qanununa dəyişikliklər edilməsi təklifləri irəli sürürlür. 20 iyul 1995-ci il Qanununa əvəz kimi «RF-nin sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqnozlaşdırılması, indikativ planlaşdırılması və programları» Qanunun layihəsi işlənilmiş və hətta Federal Yığıncağın (Məclisin) hər iki palatasından keçmişdir. Bu müxtəlif səbəblərdən baş verməmiş, qanun layihəsi sonda təsdiq olunmamışdır. Lakin qeyd edək ki, bu gün, yeni şəraitdə, qanunun həmin variantda ciddi modernləşdirmə və əlavələrə ehtiyacı vardır. Xüsusilə,

2006-ci ildən sosial-iqtisadi inkişafın prioritet (üstün) istiqamətlərində həyata keçirilən milli layihələr, qanunvericilik təsdiqini tələb edir.

Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması təsiklinin quruluş ünsürlərini müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq xüsusilə zəruridir. Əhatə olunan dövrə görə proqnozlaşdırmanın növ nomenklaturasını çox dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır: uzunmüddətli, ortamüddətli, qısamüddətli proqnozlar – onların təmin etdiyi öncədəngörmənin üfüqləri göstərməklə.

Mövcud qanunla uzunmüddətli proqnozlar üçün müəyyənləşdirilmiş 10 illik proqnozlaşdırma hüdudu günün tələblərinə cavab vermir, ən azı 1,5-2 dəfə artırılmalıdır. Bundan əlavə, çox uzunmüddətli proqnozların 30-50 və daha uzunmüddətli perspektivə mütəmadi işlənilməsi və nəşrinin təcrübəyə daxil edilməsi vacibdir. Bu iş Rusiya Elmlər Akademiyasına və digər elmi təşkilatlara həvalə olunmalıdır.

Sosial-iqtisadi inkişafın strateji planlaşdırılması mərhələsinin rolunun və funksiyasının qanunvericiliklə təsbit olunması, sosial-iqtisadi inkişafın programı və sosial-iqtisadi inkişafın konsepsiyası anlayışları ilə onun nisbətlərinin göstərilməsi vacibdir. Strateji planların məzmununun normativ aktlarının olmaması, strateji planlaşdırma funksiyasının konsepsiyanın müxtəlif mərhələlərində, ölkənin inkişaf proqramları tərəfindən yerinə yetirilməsinə şərait yaratmışdır. Strateji planlaşdırma təlimatları ilə əlaqədə proqnoz-plan və idarəetmə təsiklində orta müddətli indikativ planın, həmcinin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının illik planlarının rol və funksiyasının müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

Strateji planların real olaraq həyata keçirilməsi daha çox məqsədli proqramlaşdırma mexanizmləri hesabına həyata keçirilir. Ölkənin strateji inkişafının qarşılıqlı əlaqə aspektində, müxtəlif qəbilədən olan məqsədli proqramların tələblərini daha dəqiq təsvir etmək lazımdır. Təcrübədə təsdiq olunmuş milli layihə, milli program, federal məqsədli program, regional proqramlar və planlar kimi kateqoriyaları və formalarının kifayət qədər birmənalı xarakteristikalarını özündə birləşdirən anlayışlar (təriflər) verilməlidir.

Tipik strateji layihələr üzrə, xüsusi müddəələrin onların ekspert instansiyalarından qərar qəbul edən orqanlaradək hərəkət alqoritmlərinin təsvir olunduğu proses izlənməlidir.

Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması, proqramlaşdırılması, planlaşdırılması və tənzimlənməsi təsiklinin əsas mərhələləri və formalarının qarşılıqlı təsvir mexanizmini xarakterizə edən norma-

tivlərin dəqiqliyi, təsərrüfat subyektlərinin dar standart fəaliyyətinə dönüşü göstərmir. Əksinə o, sahibkarlıq strukturlarının fəaliyyətində güvənlilik yaratmağı nəzərdə tutur, hansı ki, perspektivə istiqamətlənmişdir, proqnozlar və strateji işləmələr üçün əsas ola bilər. Belə ki, yekunda müəssisə və korporasiyaların məramalarından və fəaliyyətinin nəticəsi sosial-iqtisadi dinamikanın meyillərindən asılıdır, Buna görə də qanunlarda və digər normativ aktlarda dövlət orqanlarının (agentlik, xidmət, nazirlilik) korporasiyalar və digər təsərrüfat təşkilatları ilə, onlar tərəfindən həyata keçirilən indikativ planların miqyasları, şərtləri, həmçinin milli layihələr və federal məqsədli programlarda iştirakı şərtləri üzrə müqavilələrin bağlanması mexanizmini işləmək və əks etdirmək lazımdır.

7.2. Siyasi alətlər və inzibati mexanizm

Sosial-iqtisadi inkişafın strateji planlarının işlənilməsi və reallaşdırılması innovasiya-sənaye və sosial-iqtisadi siyasetin formallaşması üzrə cəmiyyətin yaradıcı fəaliyyəti ilə üzvü qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Demokratik cəmiyyətə siyaset səviyyəsi üstün inkişaf istiqamətlərinin seçilməsi və təsdiq olunması çoxgedişli proseduralar nəticəsində cəmiyyətdə razılığı (tarazlığı) təmin edir. İntensiv innovasiyaların müasir mərhələdə sənaye siyaseti yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə siyasi fəaliyyətin o sahəsidir ki, proqnoz elmi-texnoloji informasiya bilavasitə istehsalın imkanları və cəmiyyətin təlabatları ilə razılışdırılır və iqtisadi inkişafın planlaşdırılmasının növbəti prosesləri üçün bazaya çevirilir.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlət, sənaye siyaseti mexanizmləri vasitəsilə, iqtisadiyyatın subyektlərinin uzunmüddətli məraqlarına, praktiki əxlaqına aktiv və planlı təşkil olunmuş təsir etmək vasitəsinə malik olur. Valter Oyken düzgün qeyd etmişdir ki, cəmiyyətin bütün tarixi inkişafında təsərrüfatın idarə olunmasının iki əsas formasını göstərmək olar: mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və fərdi plan tərtibi. Müasir sənaye siyaseti – bu «fərdi planlara mərkəzləşdirilmiş təsir alətidir».

Rusiyada bazar islahatlarının gedişində iqtisadiyyatın sahəvi idarə olunmasının şaxəli sistemi dağdırılmışdır. İdarəetmənin nazirlilik forması sənaye və kənd təsərrüfatı üzrə çox güclü integrasiyası aparılmış iqtisadiyyat sahələrinə modifikasiya olunmuş şəkildə yayılmışdır. Bu zaman idarəetmə funksiyaları bilavasitə bazar qaydalara zidd olmayan səviyyədə idarəetmə funksiyalarını nazirliklər deyil, onlara tabe olan agentliklər tərəfindən yerinə yetirilir. Bu şəraitdə iqtisadi inkişafa strateji yanaşmaların reallaşdırılması üçün dövlətin sənaye siyasetinin prioritətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Rusiyada, sənaye siyasetinin (bazar islahatlarına guya uyğun olmaması üzündən onun tam imkanlı olmamasına baxmayaraq) rolunun qiymətləndirilməsi dövründən sonra 1999-2000-ci illərdən başlayaraq, dövlətin, innovasiya – sənaye inkişafına təsiri «minus» işarəsindən «plyus»la əvəz olundu. Dövlət sənaye siyasetinin reallaşdırılmasının məzmunu və üsulları ətrafında maraqlı işlər meydana gəldi.

Cədvəl 7.1-də Rusiyada perspektiv sənaye siyasetinin prioritətlərini eks etdirən variantlarından biri əyanılık üçün misal göstirilir. Burada sahələr üzrə mümkün multiplikativ səmərəni və texnoloji variantların reallaşdırılmasının fərz olunan mürəkkəbliyi də daxil olmaqla gözlənilən iqtisadi artımın potensialı nəzərə alınır.

«Artım potensialı – reallaşdırma mürəkkəbliyi» koordinatlarında Rusiya iqtisadiyyatının sahələrinin (klasterlərinin) perspektivləri

Reallaşdırma mürəkkəbliyi	Asan	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Tütün sənayesi ◆ Pivə bişirmə sənayesi ◆ Məişət kimyası, lak və boyalar • Telekommunikasiya 	<ul style="list-style-type: none"> • Tikinti materialları sənayesi • Avtomobil qayırmaları • Şinlər ◆ Sığorta • Pərakəndə ticarət ◆ Məişət elektronikası ◆ İnformasiya texnologiyaları 	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Ağac emalı
	Orta ağırlıq	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Sintetik kauçuk istehsalı ▫ Polad istehsalı ▫ Hərbi-sənaye kompleksi 	<ul style="list-style-type: none"> • Ət-süd sənayesi • Boru sənayesi ▫ Kömür sənayesi • Əlvan metallardan hazırlanan məmulatlar ▫ Bitkiçilik ▫ Banklar 	<ul style="list-style-type: none"> ▫ Tikinti • Plastik kütlə ▫ Energetika nəqliyyat və k/t məşnəqayırması • Yüngül sənaye • Heyvandarlıq
	Mürəkkəb	<ul style="list-style-type: none"> ▫ Əlvan metal istehsalı • Mineral gübrələr • Sellüoz-kağız sənayesi • Meşəçilik ▫ Neft-qaz hasilatı 	<ul style="list-style-type: none"> • Neft emalı ▫ Aviasiya sənayesi 	Nəqliyyat
		Aşağı inkişaf potensialı	Orta inkişaf potensialı	Yüksək inkişaf potensialı
Multiplikativ effektin səviyyəsi: □ – güclü; • – orta; ■ – aşağı.				

Təqdim olunan matris, ölkədə iqtisadi inkişafın innovasiya variantlarının fəal reallaşdırılması üçün, çoxlu sayıda kifayət qədər ümüdverici və mümkün istiqamətlərin mövcudluğu haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Cədvəl 7.1-ə görə güclü multiplikativ səmərə və özünün artımının əhəmiyyətli potensialı ilə nəqliyyat, tikinti sənayesi, energetika, nəqliyyat və kənd təsərrüfatı maşınqayırması, aviasiya sənayesinin inkişafı xarakterizə olunur.

Onun reallaşdırılmasının sadə və mötədil mürəkkəbliyi şəraitində yüksək inkişaf potensialı ağac emalı, plastmas istehsalı, heyvandarlıq, yüngül sənaye və digər sahəsində alına bilər.

Yaxın perspektivdə sosial-iqtisadi inkişafın enerji ehtiyatları ilə təminatının ciddi kəskinləşməsini gözləmək lazımdır. Ənənəvi enerji daşıyıcılarının (neft və qaz) istifadə olunan yataqlarının tezliklə tüketənməsi enerji qoruyucu texnologiyaları sahəsində işlərin fəallaşdırılmasını tələb edir. Alternativ enerji mənbələri sahəsindəki proqramların həyata keçirilməsi üçün investisiya və intellektual resursların cəmlənilməsi zəruridir. Ölkədə perspektiv innovasiya sıçra'yışını stimullaşdırın, aparıcı rol oynayan *nanotexnologiyaların inkişafı və hidrogen enerjisi üzrə milli proqramlar hazırlanmalıdır*.

Ölkədə proqnoz-planların tərtibи adekvat təşkilati resursları tələb edir. Rusiyada dövlət hakimiyyəti orqanlarının yenidənqurulması üzrə çoxaspektli iş başlanmışdır. Paralel olaraq dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin islahatı, inzibati islahat və büdcə sisteminin islahatı gedir. Bu işin gedişində dövlət siyasətinin işlənilməsi və reallaşdırılması mexanizmlərinin böyük səmərəliliyinin təmin edilməsində, dövlət idarəetmə orqanlarının işlə təmin edənlər kimi nəticəliliyinin yüksəldilməsi, dövlət orqanları tərəfindən əhaliyə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, qanunvericiliyin lazım olan keyfiyyətinin və qanunun alılıyinin təmin edilməsi, korrupsiyanın azaldılmasına diqqət cəmləşdirilir.

Bu islahatların gedişində icraedici hakimiyyətin quruluşu dəyişmişdir. Üç tip dövlət orqanlarının yaradılması – nazirlilik, xidmət və agentlik – siyasi, nəzarət və bilavasitə icraedici funksiyaların da-ha dəqiq sərhədlənməsi və müvəffəqiyyətli reallaşdırılmasını təmin edir. Proqnozlaşdırma, planlaşdırma və proqramlaşdırma funksiyaları, dövlət orqanları arasında vəzifə və məsuliyyətin bölgüsü daha yaxşı ola bilər. Bu işə prinsipcə İqtisadi Inkişaf və Ticarət Nazirliyi rəhbərlik edir. Lakin onun gündəlik vəzifələrinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar, uzunmüddətli layihələr və onların reallaşdırılması bu sahə-

dəki cari və orta müddətli məsələlərlə, məsələn, ticarət və özəlləşdirmə sahələrinin məsələləri ilə hələlik sıxışdırılmışdır.

Ölkədə proqnoz-plan işlərinin elmi təminatı hələlik məhduddur. Qanunauyğundur ki, gələcəyin əvvəlcədən görülməsində bütün dövlət orqanları, elmi, iqtisadi və ictimai təşkilatlar məşğul olurlar. Baxmayaraq ki, bu elmi fəaliyyətin bir növüdür, proqnozlaşdırma-da, xüsusilə də ortamüddətli və uzunmüddətli proqnozlaşdırında aparıcı rol, Rusiya Elmlər Akademiyasına, digər dövlət və ictimai akademiyalara, elmi təşkilatlara məxsus olmalıdır. Yeni tələbləri nə-zərə almaqla uzunmüddətli perspektivə elmi-texniki və sosial-iqtisadi inkişafın alternativ proqnozlarının işlənilməsi təcrübəsini bərpa etmək məqsədəuyğundur. Bu işi əhəmiyyətli dərəcədə bündə vəsaitləri hesabına, habelə özəl sektorun ehtiyatlarının cəlb olunması hesabına maliyyələşdirmək lazımdır.

Aydındır ki, uzunmüddətli elmi proqnozlar alımlərin nəhayətsiz maraqlarını ödəmək üçün deyil, daxili və xarici amillərin dəyişməsini nəzərə almaqla ölkənin gələcək inkişafının mümkün meyllərini aşkarlamaq üçün və milli maraqlara cavab verən və perspektivdə formalاشacaq inkişaf şəraitə adekvat olan optimal ssenarinin yollarını və mexanizmlərinin əsaslandırılma-sı üçün lazımdır. Ona görə də elmi proqnozlaşdırmanın təşkili aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulur:

- alımlərin idarə maraqları və monopolianın təsirindən asılı olmaması;
- hipotez və ideyaların sərbəst yarışı, bu və ya digər elmi məktəbin proqnoz fəaliyyətinin təmərküzləşməsinin olmaması;
- proqnoz fəaliyəti ilə məşğul olan elmi cəmiyyətlərin demokratik özünü idarə etməsi;
- proqnoz fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların tərkibinin dövrü olaraq yeniləşdirilməsi.

Uzunmüddətli elmi proqnozların işlənilməsinin koordinasiyası (əlaqələndirilmsi), uzunmüddətli proqnozlaşdırma üzrə Ali Elmi Şura həyata keçirir: Onun tərkibi aşağıdakı kimi ola bilər:

- şuranın Rəyasət Heyətinin (15 nəfərə qədər) tərkibinə sədr, sədrin müavinləri, baş elmi katib, problem şuraların rəhbərləri və məlumat-hesablama mərkəzinin direktorları;
- proqnozların istiqamətlərinin işlənilməsi üzrə əsas (hər birinin tərkibində 15 nəfərə qədər);

- proqnozların tərcümələri və xarici proqnozlar haqqında məlumatlarla təminatın keyfiyyət istiqamətini statistik və digər məlumat təminatı və makromodeldən istifadə yolu ilə hesablamaların aparılması məşğul olan hesablama-proqnoz mərkəzi;
- baş elmi katibə tabe olan və texniki xidmətəcisi funksiyaları yerinə yetirən kiçik icraedici aparat.

Şuranın funksiyalarına uzunmüddətli proqnozların hazırlanması və düzelişi ilə yanaşı, strateji və indikativ planların layihələrinin, milli layihələr və programların, həmcinin uyğun qanunverici aktların layihələrinin ekspertizası daxildir.

Strateji planlaşdırma, milli programlar və layihələr üzrə işlərin koordinasiyası üçün *strateji planlaşdırma və milli programlaşdırma üzrə Milli Şura* yaratmaq məqsədə uyğundur. Bu funksiyanın hədsiz əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu nəşrin müəllifləri belə hesab edirlər ki, Şuraya rəhbərliyi ölkə Prezidenti həyata keçirməlidir. Şura hal-hazırda mövcud olan milli layihələr üzrə şuranın bazasında yaradıla bilər.

Şuranın tərkibinə dövlət orqanlarının rəhbərləri ilə yanaşı, uzunmüddətli proqnozlaşdırma üzrə Ali Şuranın sədri, iri, orta və kiçik biznes təşkilatlarının nümayəndəleri, vətəndaş cəmiyyətinin üzvləri daxil olmalıdır.

Milli Şuranın status və imkanlarını müəyyən edən normativ aktda, onun funksiyalarını aşağıdakı kimi formalasdırmaq olar:

- strateji planlar, milli programlar və layihələrin işlənilimsi üzrə tapşırıqları müəyyən edir;
- strateji planlar milli programlar və layihələr üzrə layihələri araşdırır;
- onların hazırlanması üzrə işləri koordinasiya edir və yerinə yetirilməsini yoxlayır;
- zəruri olduqda təsdiq edilmiş strateji planlar, programlar və layihələrə dəyişikliklər üzrə təkliflər irəli sürür;
- strateji planlar, milli programlar və layihələrinin yerinə yetirilməsi üzrə nazirliklərin, federal dairələrin fəaliyyətini əlaqələndirir;
- zəruri qanunverici aktların işlənilməsini təklif edir;
- yerinə yetirilmiş milli programların və layihələrin dövlət qəbulunda iştirak edir.

Milli proqramların və layihələrin, strateji planların işlənilməsi və reallaşdırılması üzrə icraedici dövlət orqanı kitabın müəlliflərinin fikrincə, *strateji planlaşdırma üzrə milli komitə* olmalıdır. Ona rəhbərlik RF-nin hökuməti sədrinin birinci müavininə tapşırılmışdır.

Komitə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

- elmi proqnoz əsasında uzunmüddətli perspektivə strateji planın layihəsinin işlənilməsinin təşkili;
- Milli Şuranın, RF hökumətinin, milli proqramlar və layihələrin Federal Yığıncaqında baxılması üçün işlərin təşkili;
- strateji planların, milli proqramların və layihələrin nazirliliklər, idarələr, federal dairələr tərəfindən yerinə yetirilməsinin əlaqələndirilməsi;
- yerinə yetirilmə və alınmış nəticələrə monitorinq;
- milli proqramların və layihələrin yerinə yetirilmiş mərhələnin qəbulunun təşkili;
- strateji planlaşdırma və milli proqramlar üzrə işlərin məlumat və kadr təminatının təşkili.

Qanunvericiliklə müəyyənləşdirmək məqsədə uyğundur ki, illik və üçüllük dövrə indikativ planların layihələrinin hazırlanmasını ölkənin hökuməti yerinə yetirir və onlar tərəfindən səlahiyyətləndirilmiş orqan digər nazirlilik və idarələrlə birlikdə, strateji planların, milli proqramlar və layihələrin proqnoz dövrünü göstəricilərini nəzərə alaraq həyata keçirir. Bu zaman Rusiya Federasiyasının hökuməti:

- növbəti indikativ planların işlənilməsi qaydası və müddətini ayrı-ayrı bölmələr və yekun hesablamalarla birlikdə müəyyənləşdirir;
- plan layihəsini araşdırır və onu Federal Yığıncağa təqdim edir;
- indikativ planın yerinə yetirilməsini təşkil edir, onun bu sahədə fəaliyyətini əlaqələndirir;
- daxili və xarici bazarın konyukturasının əhəmiyyətli tərəddüdləri halında plana zəruri dəyişikliklərin edilməsi üzrə təkliflər irəli sürür;
- üçüllik dövrün indikativ planını illik korreksiya edir və uzadır;
- Federal Məclisə və RF-nin Prezidentinə illik və ortamüddətli indikativ planların yerinə yetirilməsi üzrə hesabat təqdim edir.

Xüsusi qeyd edək ki, yeni şəraitdə dövlət orqanları sisteminde, proqnozlari sıfariş verən, alınmış nəticələri ekspertiza edən, strateji və indikativ planların milli layihələrin və məqsədli proqramların

layihələrinin işlənilməsində onlardan istifadə imkanlarını müəyyən edən xüsusi bölmələrin yaradılması zəruridir.

Dövlət qulluqçularının proqnozlaşdırmanın nəzəriyyəsi metodologiyası və texnologiyasına yiylənmək üçün təhsilinin genişləndirilməsi də vacibdir.

Bu mərhələdə ölkədə proqnoz-plan işlərinin reallaşdırılan tərkibi əhəmiyyətli güclənməyə möhtacdır. Ölkənin və regionların sosial-təsərrüfat sistemləri səviyyəsində strateji planlar milli, federal, regional və digər məqsədli programların köməyi ilə reallaşdırılır. Təcrübədə işlənilmiş programların sayının artım meyli üstünlük təşkil edir, bu da resurslardan qeyri-səmərəli istifadəyə səbəb olur. Çoxsaylı programlar vahid sistem təşkil etmir. Federal səviyyədə uzunmüddətli məqsədli programlara (10 və çox il) və ortamüddətli (3-6 il) programlara diqqət yetirmək lazımdır. Qısa müddətə məqsədli programların işlənilməsi və təsdiqi heç bir əhəmiyyət kəsb etmir.

Program-məqsədli planlaşdırma və idarəetmənin son səmərəyə təsir göstərən əsas maddələrə diqqət verək.

Məqsədli program sistemi haqqında söhbət gedərsə, işin əsas hissəsi, cəmiyyətin həyatının araşdırılan mərhələsi üçün aktual olan və məqsədli programların layihələrinin formallaşması şəraitinə toxunmasına uyğun olan *məqsədlər* *yığımının* formallaşdırılmasıdır. Məqsədli programların formallaşdırılması məsələsinin həlli, programın *obyektiinin* və onun reallaşdırılması *subyektiinin* müəyyənləşdirilməsi deməkdir.

Prioritet məqsədli programların seçilməsi milli (regional) sosial-təsərrüfat sisteminin inkişafının strateji planlaşdırılmasının ümumi prosesinin mühüm hissəsidir. Bu zaman «*məqsədlər ağacı*»nın qurulması metodundan istifadə olunur, Programın baş məqsədinin müəyyənləşdirilməsindən sonra digər məqsədlərin quruluşu həyata keçirilir və həll olunan məsələlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi təmin edilir.

Onun əsas bloklarının və alt programlarının fərqləndirilməsi ilə programın *tam layihəsinin* formallaşdırılması mühüm momentdir. Programda qoyulan əsas məqsəd, onun alt məqsədlərə çatmasını təmin edən *tədbirlər sisteminin* işlənilməsini özündə birləşdirməkdir. Program layihəsinin formallaşdırılması onun həyata keçirilməsi məsrəflərini son nəticə ilə müqayisə olunmasını və geniş qiymətləndirilməsini özündə birləşdirir. Bu, məqsədli programların maliyyələşdirilməsi mənbələri haqqında sualı çözməyə imkan yaradır.

Programları idarə etmək üçün əsas icraçılar, programın elmi rəhbəri ilə dövlət sifarişçilərinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən zəruri məqsəd quruluşlarını formalasdırırlar. Məqsəd programının əsas iştirakçılarının seçilməsi tapşırıqların bölgüsü, ayrı-ayrı layihələrin və altpogramların yerinə yetirilməsi üçün məqsəd quruluşunun formalasdırılması tenderlər əsasında həyata keçirilir. Heyətin öyrədilməsi, onların arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edən ümumi hərəkət üslubları ilə tanış olan layihə iştirakçılarının öyrədilməsi ciddi problemdir.

Müvəffəqiyyətin vacib şərti – *məqsədli programların reallaşdırılmasına dövlət və cəmiyyət tərəfindən etibarlı və sistematiq nəzarətin* həyata keçirilməsidir. Nəzarət və auditor yoxlamaları programın icraçılarından asılı olmadan aparılmalıdır. Programın ayrı-ayrı növbəliliyinin və onun tamamlanması üzrə, alınmış nticələri, onların layihə sənədlərinə uyğunluğunu (qiymətləndirən) yaradılmış obyektin və ya sistemin daimi fəaliyyətə buraxılması və işin yerinə yetirilməsi üzrə nüfuzlu komissiya yaradılır.

Ölkədə proqnoz-plan işlərinin təşkili, əhəmiyyətli dərəcədə onun *məlumat təminatı və normativ bazasının vəziyyətindən* asılıdır. Keyfiyyətli və etibarlı proqnozlar, onların elmi, texniki və sosial-iqtisadi məlumatata, həqiqi və etibarlı statistikaya dövlət orqanlarının və təsərrüfat strukturlarının fəaliyyəti haqqında açıq məlumatlara söykənəndə işlənilir. Proqnozlar və planların formalasdırılması üçün vacib olan məlumatların əsas hissəsi norma və normativ kimi verilə bilər.

Proqnozlaşdırma və planlaşdırma təcrübəsindən norma və normativlər sistemi tətbiq olunur ki, buraya xammal, yanacaq-energetika və kapital resurslarının məsrəflərinin normalarını, əmək məsrəfi normalarını, layihə işlərinin və əsaslı tikinti normalarını və normativləri, istehsalın səmərəliliyi və xidmət göstərilməsi norma və normativləri, maliyyə parametrləri, (amortizasiya norması, vergi stavkaları, kreditləşdirmə stavkaları) sosial normativ parametrlər (minimal istehlak büdcəsi, minimal əməkhaqqı, qida və qeyri-ərzəq mallarının adambاشına istehlakı, şəhər və kənd yerlərində yaşayış sahəsinin norması) ekoloji normalar və normativlər (məsələn, zəhərli maddələrin ətraf mühitə buraxılmasının yolverilən parametrləri) daxildir.

Ekoloji norma və normativlər yeni texnika və texnologiyaların yaradılmasında sənaye obyektlərinin layihələndirilməsi və tikintisində əhəmiyyətli istiqamətləndiricidir.

7.3. Korporasiya və müəssisələr səviyyəsində planlar və proqnozlar

Proqnozlar, strateji və indikativ planlar, programlar və layihələr o halda həqiqətə çevrilir ki, bu prosesə təsərrüfatlılığın ilkin həlqələri-müəssisələr, korporasiya, ev təsərrüfləri maraqla qoşulur. Eyni zamanda çoxsaylı müəssisələr səviyyəsində yaranan sahibkarlıq layihələri ölkə (regional) miqyasında fasiləsiz sosil-iqtisadi və elmi-texnoloji inkişaf imkanı üçün əsasdır. Müəssisələrin strateji və operativ inkişaf qanunlarını başa düşmədən makroiqtisadi sistem səviyyəsində heç bir plan və ya program tərtib etmək olmaz.

Bazar şəraitində hər bir təsərrüfat subyekti öz strateji və cari maraqlarına uyğun iqtisadi və elmi-texnoloji qərarları sərbəst qəbul edir. Bütün uğurla fəaliyyət göstərən müəssisələr ya sərbəst proqnoz işləmələri aparır, ya da digərləri ilə kooperasiyada iştirak edir, bununla yanaşı təxirəsalmadan proqnozlar əsasında özünün həyat fəaliyyətinin inkişafını planlaşdırır. Müəssisələrin proqnoz və planları ümummilli və regional səviyyələrdə makroiqtisadi layihələrlə harmoniyadakı vəziyyəti ideal hesab olunur. Dövlət özünün strateji layihələrinin plan və programlarının reallaşdırılmasında maraqlı olduğu üçün sahibkar strukturlarının fəaliyyətini iqtisadi, normativ-hüquqi və digər şəraitlərlə təmin edir.

İri və orta müəssisələr proqnoz işlərini və planlaşdırmanı, müasir elmi metodoloji yanaşma və prinsiplər təcrübəsinə uyğun təşkil edirlər. Burada biz, müəssisələrin sahibkarlıq maraqlarına uyğun gələn, milli miqyasda strateji və indikativ planların reallaşdırılmasını təmin edən mühüm məsələlərə diqqət verməliyik.

Müəssisədə strateji planlaşdırmanın geniş mənada inkişafının əsas məqsəd və vəzifələrinin əsaslandırılması ilə onun uzunmüddətli strategiyasının müəyyənləşdirilməsidir. Zəruri olduğu halda marketinq strategiyaları məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılması vasitələri və üsulları strateji idarəetmənin qiymətləndirilməsi və nəzarəti, strategiyanın məzmunu, həyata keçirilməsi üsulları təshih olunur.

Strateji planlaşdırmanın mühüm forması – *baş məqsədi planlaşdırmadır*, bu da özündə əsas məqsədin müəssisənin operativ məqsədləri ilə qarşılıqlı əlaqədə müəyyənləşdirilməsi, həmçinin onun reallaşdırılması üzrə fəaliyyət üsullarının işlənilməsini birləşdirir. Baş məqsədin seçilməsi, müəssisənin *missiyasının* müəyyənləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsidir. Missiyanın müəyyənləşdirilməsi – «10-

15 ildən sonra mövcud vəziyyəti ilə müqayisədə müəssisə necə olacaq?» suala cavab verməkdir.

Müəssisənin (firma, korporasiya, təsərrüfat birliyi) strateji baş planı aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

- perspektivə müəssisənin məqsədləri;
- cari və uzunmüddətli məsələlərin nisbəti;
- müəssisənin əsas strategiyası və onun alternativləri;
- daha çox əhəmiyyətli layihələr;
- kapital qoyuluşu və digər resurs təminatı;
- xarici mühitin xarakteristikası;
- mümkün risklər;

Baş planın sənədlər yığımına müxtəlif əlavələr edilir, məsələn, arayışlar, satının, mənfəətin, pul axınlarının iriləşdirilmiş göstəriciləri, verilən hesablanılma cədvəlləri.

Müəssisələrdə strateji planlaşdırılmasında *ətraf mühütün təhlili* əsas rol oynayır. Bu təhlil müəssisə üçün ətraf mühitdə – həm nəzarət olunan, həm də nəzarət olunmayan amillərin təsirini müntəzəm öyrənir və qiymətləndirir. Belə təhlilin əsas təsnifatı – müəssisədən kənar zəruri proqnoz məlumatının alınmasıdır. Belə məlumatlar olduqda müəssisənin özünün güclü və zəif tərəfləri, xarici şəraitlə əlaqədə imkanlar və riskləri aşkarlanır və qiymətləndirilir. Ətraf mühitin təhlili gedişində bazarların öyrənilməsinə, rəqabətin xarakteri və analoji müəssisələrdə texnologiyaların səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir.

Ətraf mühitin təhlili zamanı iqtisadiyyatın makrosubyektləri – milli təsərrüfat, regional təsərrüfat sistemlərinin mövcud proqnoz, plan və programlardan daxil olan bütün məlumatları diqqətlə qiymətləndirmək vacibdir. Bu əsasda müəssisələr, dövlət (federal və regional) və bələdiyyə programlarında, ölkənin, regionun, bələdiyyə, təhsilin sosial-iqtisadi inkişafının, indikativ planlarının reallaşdırılması üzrə müqavilə münasibətlərində iştirakı müəyyənləşdirilir.

Özünü xarici (ətraf) mühit mövqeyindən şərh edərək, müəssisə (firma korporasiya) özünün inkişafı üçün strateji planda fəza mühitini müəyyənləşdirir. Strateji planlaşdırmanın bu tərəfi «biznes sahəsi» və ya «təsərrüfatçılığın strateji bölməsi» anlayışları ilə xarakterizə olunur. Hər iki anlayış, kiçik fərqləri (kiçik kənarlaşmaları) nəzərə almasaqla, eynidir, lakin sonuncu, strateji planlaşdırmanın məzmununa daha yaxındır.

Bu və ya digər *təsərrüfatçılığın strateji zonası* (TSZ) dairənin ayrıca seqmentidir ki, oraya firma (təsərrüfat subyekti) girişə malikdir. Strateji təsərrüfatçılıq zonası (və ya strateji biznes sahəsi) kimi ayrı-ayrı məhsullar və ya məhsullar qrupu, məhsul və texnoloji proqramlarla əlaqələndirilmiş bazar seqmentləri götürülə (baxıla) bilər. Strateji təsərrüfatçılıq zonasının təhlilinin gedişində aşağıdakı resurs meyarları üzrə qiymətlərdirmə aparılır: 1) elmi-texniki resurslar; 2) texnoloji alternativlər; 3) istehsal resursları (güclərin mövcudluğu); 4) maliyyə resursları; 5) kadr potensialı və s. Strateji təsərrüfatçılıq zonaları mümkün qədər operativ quruluş vahidlərinə uyğun olmalıdır ki, operativ və strateji idarəetmənin vahidiyi təmin olunsun.

Mövcud TSZ -nın yeniləşməsi və yenilərinin işlənməsi sahibkarlıq layihəsidir. İstənilən sahibkarlıq layihəsi diqqətli əsaslandırma və iş planlaşdırmasını tələb edir. Təcrübədə daha geniş yayılmış planlaşdırma növü *biznes-planların tərtibidir*.

Biznes planların işlənilməsi – sahibkarlıqla birbaşa əlaqəli plan fəaliyyətinin növüdür ki, sahibkar layihəsinin konkret son nəticəsinin əldə olunmasına istiqamətlənmişdir. Belə işgüzar planlaşdırma yeni müəssisələrin açılmasında, həmçinin mövcud müəssisələrin sahibkarlıq strategiyalarının dəyişməsində tətbiq olunur.

Biznes-plan müəssisənin gələcəyinin əsas əlamətlərinin təsviri, onun qarşılaşdığı problemlərin və onların həlli yollarını müəyyənləşdirən sənədlərin məcmusudur. Biznes planın əsas təyinatı *işgüzar layihənin əsaslandırılması*, onun səmərəliliyi və reallağını göstərməkdir. O, perspektiv dövrə müəssisənin inkişafının baş strategiyasını, ümumi konsepsiyalı xarakteristikaları özündə birləşdirir. Biznes – planın əsas funksiyalarına, layihə üçün pul vəsaitlərinin cəlb olunması (ssuda kreditlər, büdcədən və büdcədən kənar mənbələrdən ayırmalar), həmçinin müəssisənin planlarının reallaşdırılmasının öz kapitalı və ya texnologiya təqdim edən tərəf müqabillərinin biliçəyi risklərin təhlili, problemlərin həlli üsullarının müəyyən olunduğu layihələrinin həyata keçirilməsi aiddir.

Biznes-planlar formasında işgüzar planlaşma – yeni növ məhsul istehsali və yeni texnologiyalara keçidlə əlaqədar olan, nəzərə çarpan sahibkarlıq layihələrinin işlənilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Biznes-planların köməyi ilə kiçik və orta müəssisələr yaradılır, bu hallarda konkret müəssisələr üçün biznes-plan taleyüklü məsələdir. Lakin kifayət qədər iri müəssisələri daxilində həmişə yeni TSZ-

nın mənimsənilməsi üçün (iyi lənəməsi ilə əlaqədar) biznes-layihələr mövcuddur.

Bələ müəssisələrin öz inkişafının integrallı planlarına, prioritətlərin yerləşdirilməsi inanılmış (sınaqdan çıxmış) investisiya və malivəsi siyasetinə malik olmadan qeyri-mümkündür.

Müəssisələrin uğurlu perspektiv planları inanılmış, çoxdan istehsal olunan məhsulların və istifadə olunan texnologiyaların bura-xılışı və reallaşdırılmasından əldə edilən gəlirlər, yeni tətbiq olunaların az rentabelliyyini, hətta zərərini ödəyir.

Müəssisələrin inkişafının və fəaliyyətinin perspektiv və cari planlarına bələdiyyə, regional və federal səviyyələrin sosial-təsərrüfat sistemlərinin proqnozları, program və indikativ planları təsir göstərməyə bilməz. Bu, bazar şəraitində təsərrüfatçılıq və idarəetmə subyektlərinin qarşılıqlı mənfiəti şəraitində həyata keçirilməlidir.

Bəzi regionların, məsələn Tatarıstan, Nijniy Novgorod vilayəti, Buryatiya və digərlərinin təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif təsərrüfat subyektləri və dövlət orqanları arasında müxtəlif müqavilələrin bağlanılması kimi formalardan uğurla istifadə etmək olar. Məsələn, regionun indikativ planlarının əhəmiyyətli göstəricilərinə çatmaq və onu ölçmək üçün (əlavə dəyər, bu və ya digər növ məhsul və xidmətlərin istehsali üzrə ayrı-ayrı sosial indikatorlar üzrə və s.) vergi güzəştləri, dotsasiya və kreditləşdirmənin xüsusi rejimləri və s. Nəzərdə tutulur.

Federasiyanın subyektlərinin zəruri hallarda məhsul göndərilməsi və xidmətlərin həyata keçirilməsinə dövlət sifarişlərinin daxil edilməsi müsbət nəticələr götürir. Bəzi regionlarda dövlət tədarükünün xüsusi çəkisi Federasiya subyektlərinin büdcələrinin xərc hissələrində müəyyən dövrlərdə 15-30%-ə çatırıdı. İşin təşkili üçün bəzən Federasiya subyektlərində dövlət sifarişi üzrə agentliklər yaradılır. Regionlarda və ölkədə investisiya layihələrinin həvəsləndirilməsi üçün xüsusi zəmanət və investisiya fondlarının yaradılması ilə əlaqədar olan mexanizmlər tətbiq edilir.

Nəzarət sualları və tapşırılar:

1. *Ölkənin proqnoz və plan işində, fəaliyyətdə olan normativ aktlarda nəzərdə tutulmuş ümumi alqoritmləri səciyyələndirin.*

2. Sizin fikrinizcə, qarşidakı 10 illikdə investisiyalı – sənaye siyasətinin hansı prioritet istiqamətləri olacaq? Federal və regional məqsədli proqramların reallaşdırılmasında milli layihələrin rolu nüfuzlu göstərin.

3. Ölkədə dövlət orqanlarının yenidən qurulması şəraitində, plan-proqnoz işinin təkmilləşdirilməsi üçün hansı təşkilati resurslar nəzərdə tutulmuşdur?

4. Müəssisə (firma) səviyyəsində plan-proqnoz işinin təşkili xüsusiyyətlərini izah edin.

5. Müəssisənin strateji baş planı tərtib edilərkən hansı tapşırıqlar həll edilir?

6. İşgüzər planlaşdırma dedikdə nə başa düşülür? Biznes plan nə üçün tərtib olunur?

Fəsil 8

SOSİAL DEMOQRAFİK İNKİŞAFIN PROQNOZLAŞDIRILMASI, STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI VƏ PROQRAMLAŞDIRILMASI

Ölkənin (regionun) əhalisinin dinamikası və quruluşu, əmək ehtiyatlarının tərkibi və hərəkəti, onlardan istifadə səviyyəsi, insanların ictimai nemətlərə təlabatlarının ödənilməsi proqnozlaşdırma, strateji və indikativ planlaşdırma və programlaşdırmanın bütün sisteminin ilkin bazası və son məqsədi, iqtisadi fəaliyyətin və dövlətin mövcudluğunun müəyyən funksiyalarını yerinə yetirmək üçün cəmiyyət tərəfindən cəlb olunmuş və haqqı ödənilən böyük sayda əhali qrupunun məzmununu və məqsədini təşkil edir. Ona görə də proqnozların ilkin mövqeyi (maddəsi) strateji və indikativ planların, milli proqramların və layihələrin işlənilməsinin, əhalinin sayının və quruluşunun dinamikasının, daxili və beynəlxalq miqrasiyanın, əmək ehtiyatlarının tərkibi, bölgüsü və istifadəsinin, sosial sferanın səhiyyə, sosial təminat, təhsil, mədəniyyətin inkişafının öncədən görülməsidir.

8.1. Demoqrafik proqnozlaşdırma

Demoqrafik proqnozlaşdırmanın əhəmiyyəti. Əhalinin hərəkəti, onun sayının, tərkibinin, yerləşməsinin (məskunlaşmasının) dəyişməsi dövlət tənzimlənməsinin çox mürəkkəb obyektidir. Hər bir insan nigaha girib-girməyəcəyi və onun nə zaman olacağı haqqında özü qərar verir, hər bir ailə uşaqlarının nə zaman doğulacağını və sayını müəyyənləşdirir. Burada dövlət sifarişi və ya plan-tapşırığı qeyri-mümkündür: yalnız proqnozlaşdırma metodları və dolayı tənzimləmə yolveriləndir.

Eyni zamanda sosial demoqrafik dinamika-dövlətin fəaliyyətinin son nəticəsi, onun səmərəliliyinin əsas göstəricisidir. RF-nın Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur ki, Rusiya Federasiyası sosial yönümlü dövlətdir, onun əsas məqsədi ölkə əhalisinin daima artan təlabatlarının ödənilməsidir.

Əhalinin yüksək artım sürətlərinin depopulyasiya ilə (əhalinin sayının azalması) əvəz olunması meyli XX əsrдə əksər ölkələrdə geniş yayılmışdır. Yer kürəsi əhalisinin rekord yüksək artım sürəti (XX əsrin ikinci yarısında 2,4 dəfə) 1965-1970-ci illərdə 2,04% - dən, 1995-2000-ci illərdə 1,35%-ə qədər azalmış və BMT-nin proqnozunun orta variantına görə 2025-2030-cu illərdə 0,8%-dən, 2045-2050-ci illərdə 0,33 %-ə qədər də azalacaqdır. Aşağı variant üzrə əsrin ortalarına yaxın yer əhalisinin sayının azalması başlayacaqdır.

XXI əsrin ortalarına yaxın Avropanın əksər ölkəleri, Yaponiya, Çin depopulyasiya vəziyyətində olacaqdır. Bunun da nəticəsində əhalinin qocalması prosesi inkişaf edəcək: Yer kürəsi əhalisinin orta yaşı 1965-ci ildə 22,1 yaş, 2000-ci ildəki 26,4 yaşdan 2050-ci ildə 36,8 yaşa qədər, 60 yaş və ondan böyük əhalinin bütün əhalinin tərkibindəki çəkisi, müvafiq olaraq – 8,22 və 10%-dən 21,4-ə ,inkişaf etmiş ölkələrdə isə 32,2 % -ə qədər yüksələcək. Eyni zamanda gəlirləri aşağı olan ölkələrdə və sivilizasiyalarda (Hindistan, Afrika, Latin Amerikası, müsəlman dünyası) əhalinin yüksək artım sürəti olacaqdır. Əhalinin artım sürətlərindəki müxtəlislik həm ölkələr arasında, həm də ölkənin daxilində regionlar arasında qalacaqdır. Bu BMT- dən və digər Beynəlxalq təşkilatlardan, ölkələrin hökumətlərindən uzunmüddətli proqnoz və ardıcıl fəal differensasiyalı (selekтив) demoqrafik siyasetin yürüdülməsini tələb edir.

Rusiyada XX əsrin sonlarından depopulyasiya, əhalinin sayının azalması prosesi üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. (Cədvəl 8.1.). BMT-nin proqnozunun orta variantına görə ölkənin əhalisinin sayı 1990-ci ildəki 148,3 mln nəfərdən, 2050-ci ildə 111,8 mln nəfərə qədər (25%) azalacaq, rusiyalıların orta yaşı 33,3-dən 43,5 yaşa qədər yüksələcək. Bu, qocalmış, innovasiya tədbirlərinə azqabiliyyətli xalq olacaqdır.

Cədvəl 8.1**Rusiya əhalisinin sayının dinamikası BMT-nin məlumatları və proqnozu, 2004-cü il variantı, orta variant**

	1950	1970	1990	1990 2050	2010	2030	2050	2050- 1990
Əhalinin sayı mln nəfərlə	102,7	130,3	148,4	144	140,0	125,3	111,8	75
Yaş qrupla- rinin çəkisi %-lə 0-24 yaş 60 və daha çox	50,0 9,2	43,5 11,9	36,3 16,0	73 174	29,7 17,8	27,2 24,9	27,4 31,1	75 194
Orta yaşı	25,0	30,6	33,3	133	37,9	43,4	37,8	

Depopulyasiya meyilləri qaçılmazdır mı? Rusyanın yerli əhalisi ölümə, boşalmış torpaqların digər sivilizasiyaların nümayəndələri tərəfindən məskunlaşmasına məhkumdurmu?

Əlbəttə, demoqrafik meyilləri dəyişmək asan deyil. Bu sferada iki ssenarini nəzərdə tutan: depopulyasiya, indiki meylin saxlanılması (inersion senarı) və fəal demoqrafik siyasəti əsasında (innovasiya – tədbirli ssenarı) perspektivdə onun yumşaldılması və aradan qaldırılması üzrə demoqrafik proqnoz aktual və zəruridir.

İkinci ssenarinin reallaşdırılmasına 2006-ci ildə Rusiya Federasiyası Prezidentinin Federal Yığıncağa göndərdiyi perspektiv demoqrafik program istiqamətləndirilmişdir. Bu öz bəhrəsini verməyə başladı: 2007-ci ilin əvvəllərində doğum yüksəldi, ölüm azaldı.

Demoqrafik proqnozun göstəricilər sistemi

- doğum, ölüm, təbii artım və ya (azalma) əhalinin sayının dinamikası (hər 1000 nəfərə);

- onun yaş-cins quruluşu: doğulan andan qarşidakı ömrün orta gözlənilən müddəti orta yaşı;

- əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və ölümün azaldılması üzrə mümkün tədbirlərin, doğumun stimullaşdırması (mənfi demoqrafik dinamika müşahidə olunan regionlarda) bu tədbirlərin gözlənilən nəticələri;

- miqrasiya axınları – həm ölkə daxilində (şəhər və kənd əhalisi, regionlararası miqrasiya), həm də beynəlxalq xarici ölkələrə emiqrasiya, yaxın və uzaq qonşu ölkələrdən immiqrasiya;

- təbii artım (azalma) və miqrasiya saldosu nəticəsində əhalinin sayının dəyişməsi.

Əhalinin təbii hərəkəti aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunur:

- əhalinin hər 1000 nəfərinə doğum, ölüm və təbii artım; köməkçi göstəricilər – fertillik (məhsuldar yaşda bir qadının dünyaya gətirdiyi uşaqların sayı), uşaq ölümü (1 yaşa qədər) göstəricisi;

- doğulan anda qarşısındaki ömrün orta müddəti (verilmiş ildə doğulanların bütün ömrü boyu formalaşmış cins-yaş üzrə ölümlünün saxlanması şərti ilə); proqnoz dövründə əhalinin gözlənilən orta yaşı;

- perspektiv dövrə əhalinin cins-yaş quruluşu: o, müəyyən yaşda kişi və qadınların sayının bölgüsünün «yolkası» şəklində ifadə oluna bilər. Şəkildə yaşa və cinsə görə əhalinin bölgüsünün qeyri-bərabərliyini görmək olar.

- əmək qabiliyyətli əhalinin sayı -16-59 yaşlı kişilər, 16-54 yaşlı qadınlar. Bu məlumatlar əsasında ölkə və regionlar üzrə əməkqabiliyyətli yaşda əhalinin proqnoz balansı qurula bilər.

Cədvəl 8.2
Rusiya üzrə beynəlxalq miqrasiyanın dinamikası (min nəfərlə)

	1980	1990	1994	1998	2000	2005
Rusiyaya gələnlər	876,4	913,2	1146,8	513,6	359,4	178,2
Cəmi MDB-dən	840,9	877,6	1099,3	488,1	346,8	169,6
MDB-dən kənar						
ölkələrdən	35,5	35,6	47,5	25,5	12,6	8,6
Rusiyadan gedənlər	780,7	729,5	337,1	188,3	145,7	69,8
Cəmi MDB-yə	733,1	605,3	227,8	131,0	82,3	36,1
MDB-dən kənar	47,6	124,2	109,3	57,3	3,4	33,7
Miqrasiyanın saldosu						
Əhalinin hər 10000						
nəfərinə düşən	5	19	55	20	25	9

Mənbə: Rusiya statistik illik məcmuə 2006. M; Rosstat, 2006 s.328

Miqrasiya göstəriciləri həm regional kəsikdə (RF-nin subyektləri üzrə əhalinin gəlişi və gedisi), həmçinin immiqrant və emmiqrant axınları üzrə yaxın qonşu ölkələrdən miqrasiyanın saldosu əhəmiyy-

yətli dərəcədə tərəddüd etmiş, 2004-cü ildə əhalinin sayının cəmi 0,03%-ni təşkil etmişdir (cədvəl 8.2).

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, rəsmi statistikanın məlumatları sayı dəfələrlə çox olan qeyri-leqləl immigranstları əhatə etmir. Eyni zamanda ABŞ və digər inkişaf etmiş ölkələrə emmiqrantlar arasında yüksək ixtisaslı işçilər (beyin axını), MDB, Çin, Vyetnam və digər ölkələrdən immigrantlar arasında daha aşağı ixtisaslı işçilərin üstünlük təşkil etməsi, bütövlükdə miqrasiyanın əmək ehtiyatlarının keyfiyyətinə mənfi təsir etməsinə səbəb olur. BMT-nin proqnozunun orta variantı üzrə depopulyasiya meyilinin saxlanılması və güclənməsi halında uzunmüddətli perspektivdə Rusiya əhalisinin ümumi sayının 2050-ci ilə yaxın 22% azalması halında 16-54 yaşlı şəxslərin sayı 30% azalacaqdır. Əmək ehtiyatlarının defisiti (kəsiri) kəskin yüksələcək, hər bir işləyənə demoqrafik yükənmə artacaq.

İki və ya üç senari üzrə demoqrafik proqnoz məlumatları əsasında demoqrafik balansların işlənilməsi mümkündür:

- əhalinin sayı – təbii dinamikanın nəticələrini və beynəlxalq miqrasiyanın saldosunu nəzərə almaqla;

- əmək qabiliyyətli yaşda əhalinin sayı, bu sayın dəyişməsinin hər iki mənbəyini nəzərə almaqla (təbii artım və miqrasiyanın saldosu);

- həm makroregional, həm də RF-nin subyektləri üzrə, əhalinin yüksək artımı və depopulyasiyanın yüksək sürətləri olan regionları qeyd etmək əsasında əhalinin sayının və əməkqabiliyyətli yaşda əhalinin ərazi balansları.

Proqnoz göstəriciləri və balanslar, proqnoz təlabatlarının və iqtisadi inkişafın səviyyəsinin (adambaşına düşən ÜDM, sosial sferanın inkişafı), əmək ehtiyatlarının proqnozu, əmək qabiliyyətli əhalinin kəsiri (çatışmazlığı, defisiti) və miqrasiyanı qiymətləndirmək üçün əsas hesab olunur.

Demoqrafik proqnozun zəruri bölməsi, demoqrafik proseslərin tənzimlənməsinin mümkün tədbirlərinin və bu tədbirlərin nəticələrinin aşkarlanmasıdır. Burada söhbət aşağıdakılardan gedir:

- depopulyasiyanın əhatə etdiyi regionlarda, doğumun və uşaqların tərbiyə olunmasında kömək göstərilməsi, çoxuşaqlı gənc ailələrin ipoteka borclarının silinməsi, yetim uşaqların tərbiyə olunması yolu ilə doğumun stimullaşdırılması;

- səhiyyə, bədən tərbiyəsi. Sağlam həyat tərzi, epidemiyalarla mübarizə, cinayətkarlığın azaldılması əsasında ölümün azalması;

- iqtisadiyyatın işçi qüvvəsində və innovasiyalar üçün kadrlara olan təlabatını nəzərə almaqla həcmində, həmçinin quruluşuna görə miqrasiya axınlarının optimallaşdırılması.

8.2.Əməyin və məşğulluğun proqnozlaşdırılması

Demoqrafik pronozların məlumatları əmək ehtiyatlarının, məşğulluq və sahələr, istehsal sektorları və regionlar üzrə məşğullanın bölgündürülməsinin dinamikasını proqnozlaşdırmaq üçün əsas baza rolunu oynayır.

Əhalinin uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasında demoqrafik tsiklləri və ya hər şeydən əvvəl aktiv əmək yaşında olan insanların (hər 30 il) nəsil əvəzolunmasının dövrünü nəzərə almaq lazımdır. Nəsillərin əvəz olunması qanunu sosial-iqtisadi dinamikanın tsiklikliyini müəyyən edir.

Depopulyasiya şəraitində iqtisadi fəal əhalinin və məşğulların sayının azalması, iqtisadiyyatın innovasiya yolu ilə inkişafi şəraitində əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi əsasında aradan qaldırıla bilən, iqtisadi artımın mühüm məhdudlaşdırıcısidir. Eyni zamanda bu proseslərin dinamikasında iqtisadi tsiklik, işsizliyin artması ilə müşahidə olunması dövrü iqtisadi böhranların təsiri vardır.

Əməyin və məşğulluğun proqnozlaşdırılması zamanı aşağıdakı göstəricilərin dinamikası müəyyənlenəkdir:

- iqtisadi fəal əhalinin ümumi sayı (məşğulları və işçiləri daxil etməklə);

- bütövlükdə iqtisadiyyat və istehsal sektorları və sahələri, mülkiyyət formaları, yaş və təhsil səviyyəsinə görə bölgündə məşğulların orta illik sayı;

İqtisadi fəal əhaliyə (iqtisadiyyatın əmək ehtiyatlarına) iqtisadiyyatda məşğul olanlar (bütün sahələrdə) 15-72 yaşda iş axtaran işsizlər aid edilir. Rusyanın fəal əhalisinin sayının dinamikası üzrə məlumatlar cədvəl 8.3-də verilir.

90-ci illərin birinci yarısındakı işsizlərin sayının kəskin azalması halında böhran 1995-ci ildə 1992-ci ilə nisbətən iqtisadi fəal əhalinin 5,4%, məşğulların 9,5% azalmasına səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın canlanması mərhələsində əksinə, məşğulların və iqtisadi fəal əhalinin sayının artması meyili üstünlük təşkil edir. BMT-nin

proqnozları əsasında (orta variant) 2050-ci ilə yaxın Rusiya əhalisinin sayının 111,8 mln nəfərə qədər azalması, orta yaşın 36,8 yaşı qədər yüksəlməsi, əməkqabiliyyətli yaşda olan əhalinin çökisinin azalması və işçi qüvvəsinin kəsirinin əhəmiyyətli yüksəlməsi müşahidə olunacaq. Bu kəsiri MDB ölkələrindən və orta sivilizasiyalardan işçilərin immiqrasiyası hesabına ödəmək mümkün deyil. Proqnozdan demoqrafik imperativ (nəticə) alınır: - əmək ehtiyatlarının kəsir problemini iki əsas mənbə hesabına - əhalinin təbii artımının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi (doğumun yüksəlməsi və ölümün azaldılması) və texnoloji modernləşdirmə əsasında iqtisadiyyatın bütün sferalarında əmək məhsuldarlığının sürətli artımı hesabına həll etmək zəruridir.

Cədvəl 8.3
Rusyanın iqtisadi fəal əhalisinin sayının dinamikası

	1992	1995	1998	2000	2005	2005 1998
İqtisadi fəal əhali. mln nəf.	74,9	70,7	67,3	72,3	74,3	110
Əhalinin sayına nisbətən faizlə	50,4	48,0	46,0	48,9	50,8	110
1992-ci ilə nisbətən %-lə O cümlədən:	100	94,4	89,8	96,5	99,2	110
İqtisadiyyatda məşğul olanlar mln.nəf.	71,1	64,1	58,4	65,3	65,3	117
İqtisadi fəal əhaliyə nisbətən %-lə	94,8	90,7	86,9	90,3	90,3	104
1992-ci ilə nisbətən	100	90,2	82,2	90,7	94,5	115
İşsizlər mln nəf.	5,2	9,5	13,2	9,8	7,4	56
İqtisadi fəal əhalinin sayına nisbətən 1992-ci ilə nisbətən %-lə	100	171,8	229,6	182,1	141	62

Mənbə: Rusiya statistik illik məcmuə 2006. M; Rosstat, 2006 s.129

Bununla əlaqədar olaraq məşğulluğun istehsal və sahə quruluşunun proqnozlaşdırılması birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Təhlil göstərir ki, neqativ quruluş dəyişiklikləri nəticəsində məşğulluğun istehsal və sahə quruluşu, güclü deformasiya etmişdir (cədvəl. 8.4).

Əgər iki onillik ərzində (1970 və 80-ci illər) innovasiya investisiya sektorunun çökisi 11% artmış, digər sektorların çökilərinin az

da olsa azalsa da, böhran illərində – 1991-1998-ci illər innovasiya investisiya sektorunun çökisinin azalması (37 %) halında infrastruktur sektorunun, (79 % artım), o cümlədən ticarət (87 % artım), idaretmə (110 % artım) və maliyyə-kredit sferası (120 % artım) xeyrinə kəskin quruluş dəyişməsi baş vermişdir. Enerji xammalı sektorunun çökisi az dəyişmiş (4% azalma), istehsalın həcminin azalması və xidmətin keyfiyyətinin pişləşməsi halında elektroenergetikanın çökisi 86% yüksəlmişdir. İstehlak sektorunun çökisi 9% yüksəlmiş, MKT və məişət xidmətinin çökisi 29 % yüksəlmiş, yüngül sənayenin çökisi 25% azalmışdır. Bütün bunlar dərin quruluş böhranı və innovasiya – investisiya sektorunun inkişaf potensialının dağılmاسını sübut edir.

Böhran dövründə bərqərar olan meyillər canlanma (1999-2004-cü illər) mərhələsində qalmışdır. İnfrastruktur sektorunun çökisi, istehlak sektorunun çökisinin 10%, innovasiya – investisiya sektorunun çökisinin 7% azalması halında 16% yüksəlmişdir.

Perspektivdə məşğulluğun təkrar istehsal quruluşunun dinamikasının inersiya ssenarisində infrastruktur sektorunun üstünlüyü (liderliyi) saxlanılacaq. Enerji xammalı sektorunun hissəsini artırmaq tələb olunur. Eyni zamanda iqtisadiyyatın inkişafi, altsistemin innovasiya investisiya sektorunu, həmçinin istehlak sektorunu (kənd təsərrüfatı və yüngül sənaye) dönüşsüz dağıdılacaq, ölkə ərzaq, sənaye məhsulları və innovasiya avadanlığı əsasən idxalla sıxışdırılacaq.

Cədvəl 8.4

Rusiyada məşğulluğun təkrar istehsal quruluşunun dinamikası (məşğulların ümumi sayına nisbətən %-lə)

Təkrar istehsal sektorları, sahələri	1970	1980	1990	1995	1998	2000	2004	1990 1970	1998 1990	2004 1998
İstehlak sektoru	41,6	37,4	37,3	42,2	40,6	39,7	36,6	90	109	90
Kənd təsərrüfatı	19,1	14,6	12,9	14,7	13,7	13,0	10,4	68	106	80
Yeyinti sənayesi	2,4	2,2	2,1	2,3	1,4	1,3	1,1	88	67	79
Yüngül sənaye	4,6	3,8	3,0	2,0	2,2	2,3	2,3	65	73	113
MKT və məişət xidməti	3,1	3,9	4,1	4,5	5,3	5,2	4,9	132	129	92
Sosial xidmətlər	12,4	12,9	16,2	17,7	18,0	17,9	18,0	131	111	100
İnnovasiya-investisiya sektorları	26,6	29,4	30,0	21,6	18,9	18,6	17,6	113	63	93
	3,3	4,1	3,7	2,5	2,0	1,9	1,8	112	54	95
Elm Maşınçayırma	12,9	14,0	12,8	9,3	7,6	6,6	6,6	99	59	87
Kimya və neft- kimya	1,7	1,7	1,5	1,5	1,3	1,3	1,3	88	87	100
Tikinti	8,7	9,5	12,0	9,3	8,0	7,7	7,9	138	67	96
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Enerji xammal sektoru	8,7	8,4	7,6	8,3	7,3	7,7	7,2	87	96	99
Elektroenerji	0,6	0,6	0,7	1,1	1,3	1,4	1,4	117	186	105
Yanacaq sənayesi	1,2	1,1	1,1	1,3	1,2	1,1	1,0	92	100	92
Qara metal	1,2	1,1	1,0	1,1	1,1	1,1	1,0	83	110	91
Əlvan metal	0,7	0,7	0,6	0,8	0,8	0,9	0,8	86	89	100
Meşə, ağac emali və selliloz kağız sənayesi	3,8	3,2	2,7	2,5	1,8	0,1	1,9	71	58	107
Tikinti materialları sənayesi	1,7	1,7	1,5	1,5	1,1	1,1	1,0	88	73	91
İnfrastruktur sektoru	17,1	19,1	15,7	20,8	28,1	28,1	32,5	92	179	116
Noqliyyat	7,5	8,3	6,6	6,6	8,0	7,8	7,7	88	121	96
Ticarət	7,5	8,3	7,8	10,1	14,6	14,6	18,8	104	187	129
Maliyyə kredit	0,4	0,5	0,5	1,2	1,1	1,2	1,3	120	220	118
İdarəetmə	1,7	1,6	2,1	2,9	4,4	4,5	4,7	124	210	107

Mənbə: Rusiya statistik illik məcmuə 2006. M; Rosstat, 2006 s.149,174

Məşgulların ümumi sayının azaldılması şəraitində innovasiya-sıçrayış ssenarisini reallaşdırmaq üçün – məşgulluğun təkrar istehsal quruluşunu köklü dəyişmək, infrastruktur sektorunun hissəsini azaltmaq hesabına innovasiya – investisiya və istehlak sektorlarının hissəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmək tələb olunur. Enerji xammalı sektorunun hissəsi çətin ki, əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcək.

İşsizliyin proqnozlaşdırılması. İşsizlik, bazar iqtisadiyyatının, ölkənin yerdəyişmənin və iş yerinin seçilməsi azadlığının ayrılmaz hissəsidir. SSRİ-də belə hesab olunurdu ki. işsizlik yoxdur. Lakin o, faktiki mövcud idi və bazar islahatlarının başlanması ilə qeydə alınmağa başlandı. İşsizlik müxtəlif formalarda mövcuddur; texnoloji-texniki nəsillərin dəyişməsindən yaranan, işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının artıqlığının yarandığı; gizli-tam olmayan məşgulluq; durenluq - daimi yaşayış yeri olmayan, işləmək istəməyən şəxslərin olduğu işsizliklər.

İşsizlərin qeydiyyatı Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) metodologiyası əsasında aparılır. Onlara 15-72 yaşı olan, işi olmayan (görlü məşguliyyət), iş axtaran və işə başlamağa hazır olan şəxslər aid edilir.

Digər bir tərifə görə, işsizlər – işi və qazancı olmayan, yaşayış yeri üzrə məşgulluq mərkəzlərində qeydiyyatdan keçmiş, iş axtaran və işə başlamağa hazır olan şəxslərdir.

Iqtisadi və texnoloji böhranlar dövründə istehsalın azalması nəticəsində işsizlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir, canlanan və iqtisadi tsikllərin yüksəlişi fazalarında azalır.

Rusiyada işsizlərin sayının dinamikası məlumatları cədvəl 8.5-də verilmişdir. Lakin bu məlumatlar böhran dövründə, xüsusilə sənayedə əhəmiyyətli artan gizli işsizliyi nəzərə alır.

İşsizliyin dinamikasının proqnozlaşdırılmasını BƏT-nin metodologiyası əsasında aparmaq lazımdır. Belə ki. işsizlik göstəricisi qeydə alınanların çökisi şəklində, çox subyektivdir və tərəddüdüdür. (1997-ci ildəki 14,9% - dən 1995-ci ildə 34,7%-ə kimi). Bu zaman aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır:

- iqtisadi fəallıq yaşında (15-72) əhalinin ümumi sayının dinamikası, bu yaşda olan əhalinin gəlmə və ölümə və ya iş axtarmayan təqaüdə çıxma ilə əlaqədar getmə axınları təqribən hər 10 ildən bir;

- iqtisadi tsiklin fazaları, iqtisadi böhran mərhələlərində məşgulluğun azalması və işsizliyin artması;

- iqtisadiyyatın təkrar istehsal və texnoloji quruluşunun dəyişməsi, texniki nəsillərin və texnoloji tərzlərin dəyişməsilə əlaqədar ayrı-ayrı sahələrdə və fəaliyyət növlərində məşgulluğun azalması;

- istehsalın ərazi quruluşunda dəyişmələr, makroregionlar (federal dairələr) və regionlar üzrə (federasiya subyektləri üzrə) istehsalın quruluşu, məşgulluq və əhalinin sayının dinamikasının qeyri-bərabərliyi.

**Cədvəl 8.5.
Rusiyada işsizlərin sayının dinamikası**

	1992	1995	1998	2000	2005	1998 1992	2005 1998
İşsizlərin sayı mln. nəf.	3,88	7,06	8,90	7,06	5,54	229	62
İqtisadi fəal əhalinin sayına nisbəti %-lə	5,2	9,5	13,2	8,9	7,1	254	54
O cümlədən: kişilər qadınlar	2,03	3,61	4,79	3,74	2,99	236	62
Dövlət məşgulluq orqanlarında qeydə ahnan işsizlər mln.nəf	1,85	3,31	4,11	3,21	2,55	222	62
İşsizlərin sayına nisbətən %-lə	0,58	2,33	1,93	1,04	1,83	333	95
	14,9	33,0	21,7	14,7	33,0	146	152

Mənbə: Rusiya statistik illik məcmuə 2006. M; Rosstat, 2006 s.129

İqtisadi böhran mərhələlərində (onlar hər on illiyin əvvəllərində) dünya böhranları ilə, xüsusilə XXI əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Kondratyev tsikllərinin və texnoloji tərzlərin əvəzolunması (dəyişməsi) baş verdikdə sinxronlaşır. Pessimist senarıda işsizliyin səviyyəsi (o cümlədən durğun və gizli) əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olacaq.

8.3. Həyat səviyyəsinin dinamikasının proqnozlaşdırılması

Həyat səviyyəsinin dinamikası göstəriciləri. Əhalinin həyat səviyyəsinin dinamikası iqtisadiyyatın sosial səmərəliliyinin, onun fəaliyyətinin məqsədinə çatmanın son ümumiləşdirici ölçüsüdür. Həyat

səviyyəsinin yüksəlməyə doğru ümumi meyili var, lakin iqtisadi böhranlar dövründə, onların dərinliyini və sosial nəticələrini xarakterizə edərək enir.

Əhalinin həyat səviyyəsi, onun dinamikası və differensasiyası (iqtisadi stratifikasiya) aşağıdakı əsas göstəricilər qrupu vasitəsilə ölçülür:

- **əhalinin pul gəlirləri** – nominal, real və əhalinin hər nəfərinə düşən, əməkhaqqı, təqaüd və digər sosial ödəmələr, sahibkarlıq fəaliyyətindən və mülkiyyətdən gəlirlər; sərəncamda olan pul gəlirləri – məcburi ödəmələri və üzvlük haqqlarını çıxmaqla;

- iqtisadiyyatda işləyənlərin orta aylıq nominal (hesablanmış) və real (istehlak qiymətləri indeksini nəzərə almaqla) əməkhaqqı;

- hesablanmış və real təqaüdlərin orta həcmi;

- adambaşına düşən yaşayış minimumunun həcmi, onun orta əməkhaqqı və təqaüdə nisbəti, yaşayış minimumundan az gəlirləri olan şəxslərin sayı; fond əmsalı (10% yüksək gəlirləri olan əhali gəlirlərinin 10 % az gəlirləri əhali gəlirlərinə nisbəti);

- ev təsərrüfatlarının faktiki istehlakı (alınan öz təsərrüfatında istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin dəyərini, həmçinin alınan sosial transferlərin və güzəştərləri);

Rusiya əhalisinin həyat səviyyəsininin əsas göstəriciləri cədvəl 8.6-də verilmişdir.

Cədvəl 8.6

Rusiya əhalisinin həyat səviyyəsininin əsas göstəricilərinin dinamikası (orta illik artım sürəti, %-la)

	1991-1995	1996-2000	2001-2004
Ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlakı		0,1	8,4
Əhalinin real pul gəlirləri	-8,0	-2,1	11,4
Real hesablanmış əmək haqqı	-18,2	-3,8	12,6
Təyin olunmuş aylıq təqaüdlərin real həcmi	-12,5	-5,4	11,3

Mənbə: Rusiya statistik illik məcmuə 2006. M; Rosstat, 2006 s.35

1992-ci ildə pul gəlirləri yaşayış minimumundan az olan əhalinin sayı 49,3 mln nəfər (əhalinin 33,5 %-i), 1999-cu ildə isə – 34,3 mln nəfər (25,4%), 2004-cü ildə isə 25,5 mln nəfər (17,8%) olmuşdur.

Neoliberal bazar islahatı və uzun sürən iqtisadi böhran illərində əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlər 25 dəfə azalmışdır. Buna görə 1992-ci ildə istehlak qiymətlərinin 26 dəfə yüksəlməsi və qiymət sıçrayışına görə 1998-1999-cu illərdə onların 4 dəfə azalması nəticəsində əhalinin pul yiğimlarının praktiki olaraq ləğv olunmasını da əlavə etmək lazımdır. Bu o deməkdir ki, böhranın və islahatın mənfi nəticələri ölkənin əksər əhalisinin ciyinlərinə düşmüştür. İslahatların neqativ nəticəsi gəlirlərin differensiasiyasının dərinləşməsidir. 1992-ci ildə 10% varlı əhalinin gəlirləri 10% kasib əhalinin gəlirlərindən 8 dəfə, 1998-ci ildə 13,8 dəfə, 2005-ci ildə 14,8 dəfə çox olmuşdur, dünyanın əksər ölkələrində varlılar və kasiblər arasında uçurum dərinləşmişdir.

Canlanma fazasında real sərəncamda olan əhali gəlirlərinin artım sürəti ÜDM-nin artım sürətinə nisbətən üstünlük təşkil edir: 2000-2004-cü illərdə ÜDM 39% artlığı halda, onlar 69% yüksəlmışdır, real hesablanmış əməkhaqqı bu dövrdə 107%, təyin olunmuş təqaüdlərin real həcmi 99% yüksəlmışdır. Bu o deməkdir ki, sosial-iqtisadi inkişafın deformasiyanı düzəltməyə başlanılır, dövlətin əhali qarşısındaki yığılmış borcu ödənilir. Lakin əhalinin həyat səviyyəsinin böhrandan əvvəlki səviyyəsinə nail olunmamışdır.

Həyat səviyyəsinin proqnozunun ssenariləri.

Həyat səviyyəsinin proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması zamanı üç ümumiləşdirici göstəriciyə istiqamətlənmək lazımdır: iqtisadi dinamikanın sosial nəticələrini xarakterizə edən adambaşına düşən real gəlirlərin dinamikası, gəlirlərin differensiasiyası əmsali, gəlirlərin bölgüsündəki haqlılığı, kasibliq səviyyəsini xarakterizə edən yaşayış minimumundan aşağı pul gəlirləri olan əhalinin çekisi. Bu zaman əhalinin həyat səviyyəsinin dinamikasını müəyyən edən əsas amilləri – ÜDM-nin artım sürəti və onun yiğim fonduna (hər şeydən əvvəl investisiya) və istehlak fondlarına bölgü proporsiyaları, inflyasiya səviyyəsi, istehlak qiymətlərinin artım sürətini (pullu xidmətlərə müxtəlif qiymətlər və tariflər) nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadiyyatın inkişafının innovasiya-sıçrayışlı(açılış) senarisi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, istehlaka ayrılan resurslara məhdudiyyətə çevrilən investisiyaya istiqamətləndirilmiş ÜDM-nin

hissəsini yüksəltməyi tələb edir. Lakin bu ssenarinin reallaşdırılması zamanı ÜDM-nin daha yüksək artım sürətləri təmin edilir və yüksək əməkhaqqı olan ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələb artır, yəni ümumiyyətdə əhalinin həyat səviyyəsi və həyatının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ayrılan vəsaitlərin məcmu həcmi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. İnərsiya senarisinin reallaşdırılması zamanı bunun üçün imkanlar əhəmiyyətli dərəcədə azalır, iqtisadi böhranlar dövründə əhalinin əksər hissəsinin həyat səviyyəsi aşağı düşəcək. Eyni zamanda inflyasiyanın cilovlanması, həmçinin istehlak qiymətlərinin artımının minimuma endirilməsi imkanlarını da nəzərə almaq lazımdır.

Rusiya Prezidentinin Federal Məclisə göndərdiyi məktubda qeyd olunur ki, əhalinin aztəminatlı hissələrinə dövlət yardımı və mənzil tikintisinin genişləndirilməsi innovasiya-sıçrayış ssenarisinin reallaşdırılmasına kömək göstərəcək.

8.4 Sosial kompleksin inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması

Sosial kompleksin rolü. Ölkə əhalisinin həyatının keyfiyyəti, insan kapitalının potensialı, sosial xidmətlər – səviyyə, sosial təminat, təhsil və mədəniyyətin inkişafı ilə müəyyən olunur. Onlar bazar sektorunun müəssisələrindən alınan gəlir vergiləri və əhalidən alınan gəlir vergiləri hesabına dövlətin inkişaf etdirdiyi iqtisadiyyatın qeyri-bazar sektorunun sosial kompleksinin əsasını təşkil edir. Sosial xidmətlərin inkişafı əhalinin həyatının keyfiyyətini keçmiş (taqa-üdüçülər), indiki və gələcək nəsillər arasında gəlirlərin bölgü proporsiyalarını müəyyən edir, bazar mexanizmlərini sosialla tamamlayır, mexanizmlər əlavə edir, dövlətin sosial funksiyalarının reallaşdırılmasını təmin edir.

SSRİ-də əmək ödənişinə ictimai istehlak fondları da əlavə olunurdu və onlar gəlirlərin qeyri-bərabərliyini qismən ödəyirdi, hələ işləməyən və artıq işləyə bilməyən və əməkhaqqı hesabına yaşaya bilməyən şəxslərin təlabatlarının ödənilməsi üçün şərait yaradırdı. Bu təcrübə bir çox xarici ölkələr, xususilə, sosial bazar təsərrüfatı prinsiplərini həyata keçirən ölkələr (İsveç, Norveç, Almaniya, Fransa və s.) tərəfindən mənimşənildi.

Rusiyada və digər postsovet ölkələrində neoliberal bazar islahatları nəticəsində cəmiyyətin sosial quruluşu və gəlirlərin bölgüsü prinsipləri dəyişdi. Sayı elə də çox olmayan, lakin öz əllərində külli miqdarda vəsait toplayan, öz vəsaitlərinin əksər hissəsini xaricdə saxlayan iri kapitalistlər (oliqarxlər) təbəqəsi yarandı. Bu da ilkin kapital yiğiminin parazitlik xarakterini doğurdu. Xırda sahibkarlar, dövlət qulluqçularının bir hissəsindən və sərbəst fəaliyyət göstərən insanlardan ibarət orta sinif formalaşmağa başladı. Fəhlələrin, kəndlilərin və ziyalliların əksəriyyəti həyat səviyyəsi və sosial təminatda əməyin intensivləşdirilməsi, şəxsi yardımçı təsərrüfatın inkişafı hesabına yaşanda əhəmiyyətli itkilərlə üzləşdi. Yaşayış yerləri olmayan şəxslərin, dilənəçilərin, daimi əmək ödənişi olmayan və sosial nərdivanın aşağı pilləsində olan şəxslərin sayı dəfələrlə artdı. Gizli iqtisadiyyatın hissəsinin artması kriminal təbəqənin və mühafizə fəaliyyətilə məşğul olan şəxslərin sayının artması ilə müşaiyyət olundu.

İnsan potensialının təkrar istehsalı və keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən sosial kompleksin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan 4 fəaliyyət növlərini (sosial xidmətləri) əhatə edir.

1. Səhiyyə və əhaliyə tibb xidməti;
2. Cəmiyyətin qayğısına və dövlət yardımına ehtiyacı olan əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının sosial təminatı;
3. Bütün formalarda təhsil
4. Mədəniyyət, istirahət və turizm.

2006-ci ildən reallaşdırılan prioritet mili layihələr sosial kompleks sahələri – ən əvvəl səhiyyə və təhsilin modernləşdirilməsinə və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Səhiyyə. Qeyri-münbit demoqrafik meyillər, əhalinin yüksək xəstəlik və ölümlülüyü – səhiyyənin səmərəliliyinin yüksəldilməsini və inkişafı problemini ön plana çıxarırm. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusyanın səhiyyəsi məsrəf səviyyəsinə görə, **ümmüdünya bankının** məlumatlarına əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdən və eyni zamanda orta dünya səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır: 2002-ci ildə Rusiya üzrə məsrəflər adambaşına 167 dollar, dünya üzrə orta hesabla 580 doll. ,gəlir səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə – 3449 dollar təşkil edir ki, uyğun olaraq 3,5 və 20,6 dəfə çoxdur. Dünya ölçülərinə görə əhalinin həkimlərlə və xəstəxana çarpayıları ilə kifayət qədər təminatı olmasına baxmayaraq, əhalinin xəstəlik və ölümü əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmışdır.

1991-2004-cü illərdə xəstəlik (əhalinin hər 1000 nəfərinə) 14 %, ölüm – 16% yüksəlmışdır. Bu səhiyyənin aşağı səviyyəsi və böhran dövründə onun pisləşməsi, dövlətin bu məqsədlərə xərclərinin əhəmiyyətli azalmasını, tə davül sferasının kommersiyalaşmasını göstərir.

Əhalinin sağlamlığının həyəcanlı vəziyyəti ölkənin rəhbərliyinin səhiyyənin inkişafı üzrə milli layihələri formalaşdırmağa təkan verir və bu məqsədlərə əhəmiyyətli büdcə resursları ayrıılır. Yerinə yetirilən milli layihələr – xəstəliyin və ölümün azalmasına, depopulyasiya meyilinin yumşaldılmasına kömək göstərəcək.

Innovasiya – axtarış ssenarısi zamanı səhiyyə sferasının yeni tibb texnikası və dərman vasitlərinin (o cümlədən gen mühəndisliyinin köməyi ilə yaradılmış) nəsilləri əsasında səhiyyə sferasının innovasiya yeniləşməsi həyata keçiriləcək. ÜDM-nin quruluşunda federal və yerli büdcələrin bu məqsədlər üçün məsrəflərin həcmi və hissəsi əhəmiyyətli artacaq. İnersiya ssenarısi üzrə səhiyyəyə və onun modernləşdirilməsinə məsrəflərin artması üçün imkanlar məhdudlaşır, bu da əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərir.

Sosial təminat. Doğumun azalması və təqaüd yaşında əhalinin hissəsinin artması iki müxtəlif meyillər doğurur: dövlətin qayğısına ehtiyacı olan ailələrin sayının azalması və məşgullara ümumi demografik yükənmənin artımı. Hər iki məsələ dövlətin sosial funksiyalarının reallaşdırılmasında mühüm rol oynayan, sosial təminat sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Təqaüdçülərin sayının dinamikası cədvəl 8.7-də verilmişdir. Perspektivdə onların sayı və ölkə əhalisinin hissəsi əhalinin orta yaşının artması ilə artır. Innovasiya – axtarış senarisi zamanı təqaüdün həcmi əməkhaqqının səviyyəsinə yaxınlaşacaq. İnersiya ssenarisində təqaüdçülərin həyat səviyyəsi həmişə aşağı olacaqdır.

Mədəniyyət. Sosial kompleksə mədəniyyət və incəsənət (kitabxanalar, teatrlar, muzeylər və digər mədəniyyət müəssisələri); nəşriyyat fəaliyyəti (kitab, jurnal, qəzet); kurort-sağlamlıq müəssisələri, mehmanxana təsərrüfatı, daxili və beynəlxalq turizm daxildir. Fəaliyyətin bu növləri mənəvi təkrar istehsalın bir hissəsidir və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı və yaradıcı potensialının reallaşdırılması na səbəb olur.

Rusiya ənənəvi olaraq yüksək mədəniyyət ölkəsi hesab olunur. Buna dövlət də yardım göstərir. Böhran illərində bu kömək əhəmiyyətli azalmışdır. Kommersiyalaşdırma mədəniyyətin inkişafının əsas göstəricilərinə mənfi təsir göstərir.

Cədvəl 8.7
Təqaüdə təminatın dinamikası

	1992	1995	1998	2000	2005	1998 1992	2005 1998
RF-nin təqaüd fondunda uçotda duran təqaüdçülərin sayı, mln. nəf. Əhalinin hər 1000 nəfərinə nisbətən	35,3 238	37,1 252	38,4 260	38,4 265	38,3 268	109 109	99 101
Bir təqaüdçüyə düşən iqtisadiyyatda məşğulların sayı	2,08	1,80	1,66	1,68	1,74 (2004)	80	105 (2004)
Əvvəlki dövrə nisbətən təyin olunmuş təqaüdlərin real həcmi	51,9 (1991)	101,8	97,9	77,6	161,9	51,7 (1991)	114,6
Təqaüdlərin orta həcminin əmək haqqına nisbəti. %	26	40	38	31	28	146	74

Mənbə : Rusiya statistik illik məcmuə 2006. M; Rosstat,2006 s.179

Əgər böhrandan əvvəlki dövrlərdə mədəniyyət göstəriciləri yaxşılaşırsa, 1990-1999-cu illərdə, mədəniyyətin dərin böhranı müşahidə olunmuşdur. Teatr və muzeylərin sayı çox olsa da, onun seyircilərinin sayı iki dəfə azalmışdır. Kitabxanaların sayı 17% azalmış, kitab və qəzetlərin illik tirajı – 2 dəfə, jurnalların – 8 dəfə, qəzetlərin – ən azı üç dəfə azalmışdır. Mədəniyyət müəssisələrinin xidmətləri əhali üçün əlçatmadır olmuş, bu da əhalinin əksər təbəqələrinin kasiblaşması, həmçinin nəşrlərin, kino və teatrların bahalaşması; informasiyanın alınmasında televiziyanın rolunun yüksəlməsi nəticəsində baş vermişdir.

İqtisadiyyatın canlanması mərhələsində mədəniyyətin inkişafı göstəriciləri yaxşılaşmağa başlamışdır. Muzey və teatrlara gedənlərin, kitab, jurnal və qəzetlərin tirajları artır. Lakin böhrandan əvvəlki göstəricilərə çatmaq mümkün olmamışdır. Proqnoz dövründə buna nail olmaq mümkün deyil, belə ki, tələbin quruluşu dəyişmiş və mədəniyyət sferasının xidmətlərinin bahalaşması davam edir. ÜDM-nin quruluşunda mədəniyyət və incəsənətin çəkisi 2004-cü il-

də 0,63% təşkil etmişdir. Bu da 1998-ci il səviyyəsinə nisbətən bir qədər-0,56% yüksəkdir.

Rusyanın sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli proqnozları və strateji planları işlənərkən, mədəniyyət sferasının qabaqlayıcı inkişafına və onun ÜDM-nin tərkibində hissəsinin yüksəldilməsinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, böhrandan əvvəlki göstəricilərə yaxınlaşmaq mümkün olsun. Əhali üçün əsas məlumat mənbəyinin televiziya və internet olmasını nəzərə alaraq, mədəniyyət və incəsənət sahəsində informasiya şəbəkəsinin inkişafını onların Rusiya və dünya incəsənət inciləri ilə zənginləşməsini, mədəniyyət potensialından daha səmərəli istifadə və mədəniyyət irlisinin gələcək nəsillərə verilməsini əvvəlcədən nəzərə almaq zəruridir.

Istirahət və turizm. Sosial inkişafın proqnozlaşdırılması, strateji və indikativ planlaşdırılmasının mühüm istiqaməti istirahət və turizm sənayesinin intişafı, təkmilləşdirilməsi və səmərəli istifadəsidir. Bu, təkcə bu xidmət sferasının istifadəçilərinin sağlamlığıının bərpası və biliklərinin zənginləşdirilmiş deyil, bir çox ölkələrdə ÜDM-nİN yaradılmasının və turist rentasının alınmasının iri mənbəyi olan iqtisadiyyat sahəsidir.

Müharibədən sonrakı dövrdə istirahət sahələri yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Lakin böhran illərində ağır itkilərə məruz qalmışdır. Eyni zamanda eksər ailələrin Krimda, Pribaltika, Gürcüstanın Qara dəniz sahilində olan ənənəvi kurortlardan istifadə imkanı məhdudlaşmışdır.

Sanatoriyalarda, istirahət evləri və bazalarda və pansionatlarda yerlərin sayı 1991-1998-ci illərdə iki dəfəyə qədər azalmış, onların məskunlaşması daha çox azalmış, bu da əhalinin sağlamlığının pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə xaricə turist axınları artmış- beynəlxalq turizm üzrə mənfi saldo 2004-cü ildə 3,4 mlrd dollara çatmışdır. İnnovasiya – axtarış ssenarisi zamanı turizmin maddi bazası köklü yaxşılaşacaq, Soçi və digər mədəni-tarixi mərkəzlərdə iri beynəlxalq turist mərkəzləri yaradılacaq, turizmdən gəlirlər dəfələrlə yüksələcək. İnersiya ssenarisində bu sahənin bərpası saxlanılacaq, mənfi saldo artacaq.

Nəzərət sualları və tapşırıq:

1. Perspektivdə Rusiyada əhali sayının azalma meyli (depopulyasiya) nə ilə şərtlənir? Prezident tərəfindən 2000-ci ilə bəyan edilmiş demoqrafiya programmı, bu prosesin qarşısının alınmasına necə təsir göstərəcək?
2. Əmək resurslarının iqtisadi artımının təmin olunmasını proqnozlaşdırımda necə nəzərə alınır?
3. Əhalinin həyat səviyyəsi proqnozlaşdırılarkən hansı amillər nəzərə alınır?
4. Perspektivdə sosial komplekslərin inkişafının əsas göstəricilərini qeyd edin. (səhiyyə, sosial təminat, təhsil, mədəniyyət və incəsənət, istirahət və turizm).
5. Sosial komplekslərin inkişafına demografik dinamikaya təsir edən milli proqramları göstərin.
6. Beynəlxalq turizm üzrə mənfi qalığın dəf edilməsi və turizmin inkişafı üzrə təklifləri əsaslandırın.

Fəsil 9

ELMİ – TEXNİKİ VƏ İNNOVASIYA İNKİŞAFININ PROQNOZLAŞDIRILMASI, STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI VƏ PROQRAMLAŞDIRILMASI

XXI əsrin sivilizasiyası biliklərə əsaslanır və artıq bu qayda hamı tərəfindən qəbul edilmiş hal şəklini almaqdadır. Bu isə o deməkdir ki, istənilən fəaliyyət növünün bazasını elmi – texniki nailiyətlər – fundamental və tətbiqi tədqiqatların nəticələri, ixtiraçılıq fəaliyyəti, təcrübə – konstruktor işləri təşkil edir. Özlüyündə biliklərin artırılması innovasiya və investisiyaların köməyi ilə prinsipial olaraq yeni və təkmilləşdirilmiş maşınlar sistemlərinin, texnoloji proseslərin, enerji mənbələrinin və s. yaradılmasında təcəssümünü, ifadəsini tapmirsa, onda o nə iqtisadi, nə də digər səmərə verə bilməz. Ona görə də, proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və programlaşdırma elmi – texniki və innovasiya inkişafının dərk edilməsinə və onun qanuna uyğunluqlarından məharətlə istifadə edilməsinə söykənərək, yeni elmi ideyaların yaranmasından başlayaraq, həmin işlərin ixtiraçılığa tətbiqi və tərtibindən tutmuş, ta onun texnikanın yeni modellərindən və texnoloji modifikasiyalarından, daha səmərəli texnika və texnologiya nəsillərindən təcəssümünü, ifadəsini tapmağa qədər mövcud olan zəncirini əhatə etməlidir.

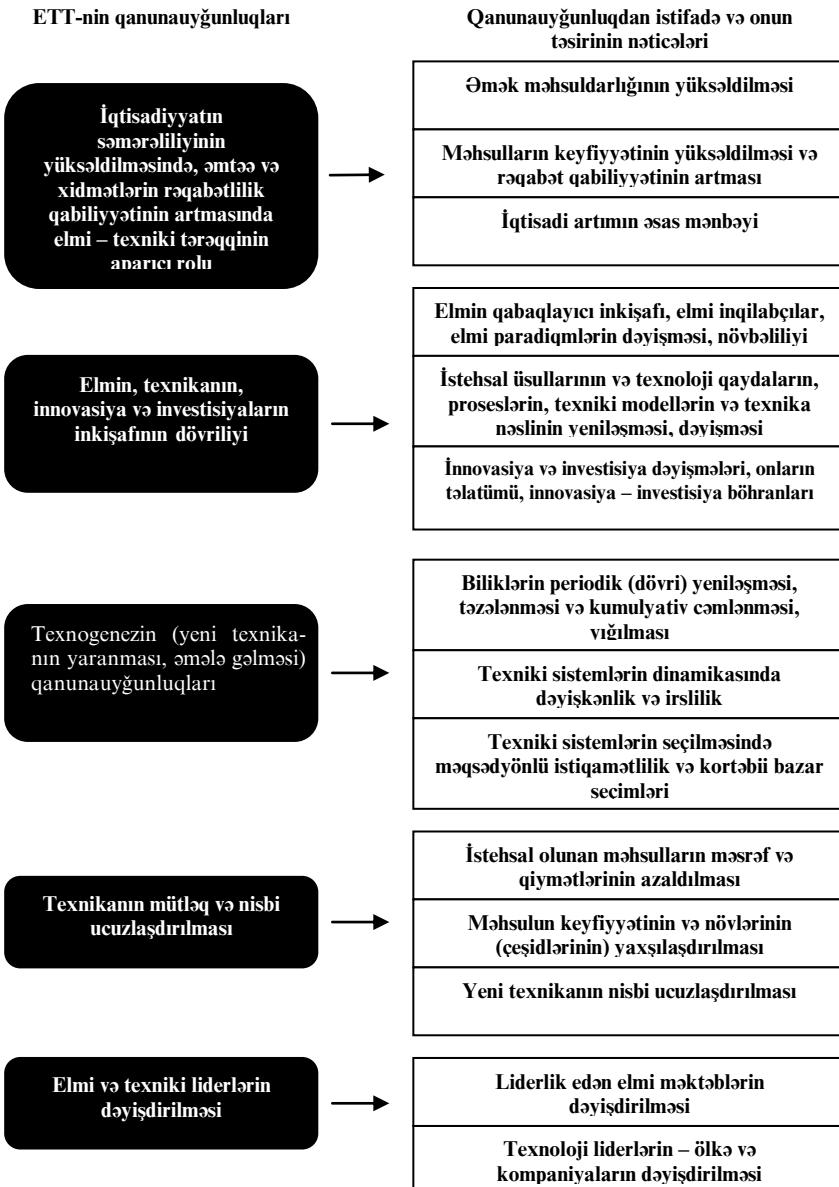
9.1. Elmi – texniki tərəqqinin qanuna uyğunluqları və ondan səmərəli istifadə edilməsi

Elmi – texniki tərəqqinin qanuna uyğunluqları sistemi. Elmi – texniki və innovasiya – texnoloji inkişafın proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması mütəxəssislərin, top-me-

necerlərin, dövlət qulluqçularının ən mürəkkəb və məsuliyyətli fəaliyyət növləridir. Bu, ilk növbədə, elmi kəşflərin, ixtiraların yaranmasının əvvəlcədən məlum olmaması ilə, innovasiya risklərinin miqdari ilə, eləcə də artıq maddi və mənəvi cəhətdən köhnəlmış, ancaq adət şəkli almış elmi nəzəriyyələrdən uzaqlaşmada ətalətlilik meyilləri, köhnə maşın və texnoloji proseslərin və digər çoxsaylı amillərin nəzərə alınması ilə bağlıdır. Ancaq innovasiya fəaliyyəti əmtəələrin və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini yüksəldir və əgər bu yüksəliş tərəqqinin qanuna uyğunluqları sisteminin dərk edilməsinə və ondan məharətlə istifadəyə söykənmişdir, onda bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafını artırır.

İndi isə sadalanan qanuna uyğunluqların məzmunu və təsiretmə mexanizmlərinə, onlardan proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və programlaşdırma prosesində necə istifadə edildiyinə baxaq.

1. Sosial – iqtisadi tərəqqidə elmi – texniki tərəqqinin aparıcı rolу. Cəmiyyətin tələbatı və şəxsi istehsal sferasındaki tələbatı, bu tələbatın təmin edilməsi üçün istifadə olunan ehtiyatlara nəzərən daha böyük sürətlə artır. Son 50 ildə XX əsrin II yarısı dövründə dünyada əhalinin sayı 2,4 dəfə artmışdır və həmin müddətdə hər bir ailənin, hər bir adamın istifadə etdiyi əmtəə və xidmətlərin sayı da çoxsaylı şəkildə miqdarda artmış, keyfiyyətcə dəfələrcə yaxşılaşdırılmışdır. Lakin bu dövrdə iqtisadiyyatla məşğul olanların sayı nisbətən zəif sürətlə artmış, istifadə edilən təbii ehtiyatların məhsuldar, münbət torpaqların, zəngin meşə zolaqlarının, içməli su ehtiyatlarının istehsalı əlverişli olan faydalı qazıntı yataqlarının həcmələri məhdudlaşmış, bəzi təbii ehtiyatların yenidən bərpası isə mümkün olmamış və tədricən onlar tükənmişdir. Artmaqda olan bu tələbatla təbii ehtiyatların yaranmış məhdudluğu arasındaki qırılımani, uyğunsuzluğu, yalnız əmək məhsuldarlığını artırmaq, yüksəltmək yolu ilə doldurmaq olar.

Şəkil 9.1. Elmi – texniki tərəqqinin (ETT) qanunauyğunluqları sistemi

Əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün isə, əsas mənbə yeni biliklərə yiyələnmək, texnika və texnologiyani daima təkmilləşdirməkdir. Elmi – texniki tərəqqi, istehsalın və təkrar istehsalın səmərəliliyini artırıran, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi qanunun təsire-dici özəyini təşkil edən amildir.

Elmi – texniki tərəqqi əmtəə və xidmətlərin texnoloji səviyyəsin-i, rəqabət qabiliyyətini, yeni bazarlarda yer tutmaları və orada uzunmuddətli qalmaları qabiliyyətini təyin edir, eləcə də bələdiyyə birləşmələrinin, regionların və bütövlükdə ölkənin iqtisadi rəqabət aparmaq qabiliyyətini müəyyənləşdirir, nəticədə əhalinin iqtisadi inkişafının sürətini, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasının mümkün olduğunu, həmcinin ölkənin təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və ekoloji məsələlərin həlli üçün ayrıla biləcək ehtiyatların həcmini dəqiqləşdirməyə şərait yaratır. Elmi – texniki tərəqqi iqtisadiyyatın struktur dinamikasına təsir göstərir, mütərəqqi struktur irəliləmələrinin baş verməsini təmin edir. Burada əsas qayə aparıcı ideya, elm tutumlu yüksək texnologiya üsulları ilə istehsal olunan məhsul növlərinin hasiletmə, çıxarma sənayesinə nəzərən emal sənaye sahələrinin, əmtəələrlə müqayisədə xidmət sahələrinin qabaqlayıcı artım sürətinə malik olması şərtidir. Məhz bu şərtin ödənilməsi təbii ehtiyatların mövcud olması miqdardından, iqlim şəraiti xüsusiyətlərindən iqtisadiyyatın asılılığını zəiflədir.

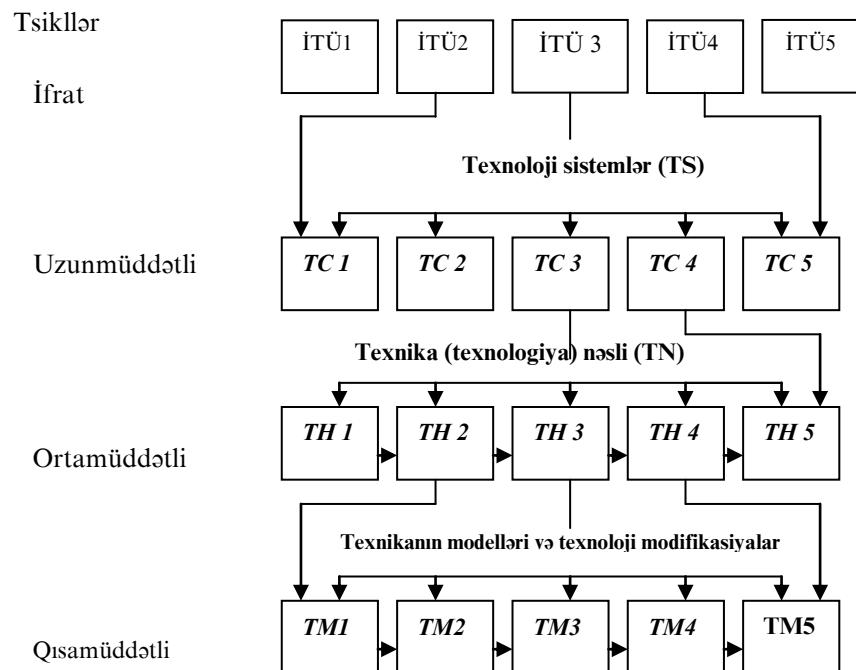
Proqnozlaşdırma prosesi əhalinin hərəkəti tendensiyasının tədqiqindən, onun sayının artması sürətindən, yekun tələbatlarının quruluşu və həcmindən, son və aralıq tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri olan təbii əmək və maddi ehtiyatların qiymətləndirilməsindən, özlüyündə sosial sisariş kimi dəyərləndirilən elmi – texniki tərəqqiyə qoyulmuş tələblərin qiymətləndirilməsi üçün elmi – texniki və innovasiya – investisiya tərəqqisinin ən perspektivli (prioritet) istiqamətlərinin seçilməsindən, strateji planların, milli və məqsədyönlü program və layihələrin köməyi ilə seçilmiş prioritetlərin realizəsindən başlayır.

2. Elmi – texniki və innovasiya dinamikasının dövrliyi. Elmi tədqiqatların, ixtiraçılıq fəaliyyətinin, müxtəlif səviyyəli innovasiyaların mənimşənilmə proseslərinin və onların müxtəlif sferalarda istifadəsinin öyrənilməsi gündən – günə, ildən – ilə arası kəsilmədən davam edir. Ancaq bu kəsilməməzlik heç də müntəzəmlilik, bir ölçüdə olma demək deyildir. Çünkü bu proseslər, gah sürətlənir, yüksək dalğalarla kəskin artır, gah da zəifləyir və dövrü olaraq böhran hallarına gəlirlər. Qeyd edək ki, bu fəallıq rəqsləri heç də təsadüfi, xaotik xarakter

daşımır. Onlarda müəyyən qanuna uyğunluqlar, bir – birini əvəz edən, təkrarlanan fazalar gözə görünür ki, bu da texnoloji proseslərin spirallini təşkil edən müxtəlif fəaliyyət növlərinin konturlarıdır.

Nikolay Kondratyev, Yozef Şumpeter və digər müasir rus və xarici alimlərin yerinə yetirdikləri elmi tədqiqatların nəticələri göstərir ki, elmin, texnikanın və innovasiyanın inkişafında aşağıdakı tsiklik növləri müşahidə olunur.

İstehsalın texnoloji üsulları (iTÜ)

Səkil 9.2. Texnoloji tsikllor

Qisamüddətli tsikllor bazar rəqabətliliyi prosesində innovasiyaların yaxşılaşdırılması əsasında texnikanın modellərinin və texnologiyalarının modifikasiyalarının dəyişdirilməsi ilə bağlıdır.

Ortamüddətli tsikllor istehsal olunan məhsulların rəqabətliliyi və texnoloji səviyyələrini müəyyənləşdirən, liderlik edən istehsal sahələrində üstünlüyü saxlayan köhnə texnika (texnologiya) nəsillə-

rinin yeniləşdirilməsində özünü bürüzə verir. Bu proses təqribən hər 10 ildən bir avanqard ölkələri və dünya bazarını lərzəyə gətirən ortamüddətli iqtisadi təskilərin və böhranların əsasında, mərkəzdə özünə yer alır.

Uzunmüddətli təskilər dünya bazarlarında məhsulların rəqabətliliyini və texnologiya səviyyələrini müəyyənləşdirən yarımsırlı Kondratyev tərafından tərtib edilmiş təskilərin əsasında yerləşən, istehsal sahələrində üstünlük təşkil etmiş texnoloji sistemlərin dəyişdirilməsi, yeniləşdirilməsi ilə bağlıdır. İfrat uzunmüddətli təskilər növbəti dünya sivilizasiyalarına keçid zamanı baş verən elmi – texnoloji inqilablar nəticəsində avanqard (qabaqcıl) ölkələrin istehsal sahələrindəki texnoloji üsulların dəyişdirilməsi ilə əlaqəlidir.

Bütün bu təskilər bir – birinin üzərinə qalanır, qarşılıqlı sarmaşır, dolaşır, texnoloji dinamikaların rəqslerini gücləndirir və ya zəiflədirir, elmi – texniki və sosial – iqtisadi tərəqqinin ritminin mürəkkəb naxışlarını formalasdırır.

Hər bir elmi – texnoloji təskilin *quruluşunda* (*strukturunda*) aşağıdakı bir – birini əvəz edən fazaları seçmək, ayırmak mümkündür:

- yeni modelin, texnikanın nəslinin *yaranması*, onların elmi əsaslandırılması. Yeni elmi – texniki ideya çox zaman ixtira potenti şəklində tərtib olunur, yaradılması ilə dəqiqləşdirilir, təcrübə nümunəsinin sınağı və ya yeni texnologiyanın təcrübi yoxlamaları ilə həyata keçirilir;
- yeni məhsulun və ya texnologiyaların bazar mexanizmlərinin, istehsalatın daha səmərəli təşkili formalarının *innovasiya mənimşəmələri* bu mərhələ təskilinin ən çətin və riskli fazasıdır və o müəssisənin yenidən qurulması və ya tikintisinə buraxılan birdəfəlik böyük miqdarda investisiya xərcləri ilə işçi personalın (heyətin) öyrədilməsi və bazarlarda satış piştaxtalarının hazır məhsullarla doldurulmasını mənimşəmkələ bağlıdır və s;
- yeni başlanğıcların, həyata keçirilmələrin, *yayılması* (*diffuzt-yası*), yeni bazarların mənimşənilməsi, istehsalatın sürətlə genişləndirilməsi, istehsalın məsrəflərinin və qiymətlərin azaldılması, səmərəli innovasiyalar məhsulunun realizəsi zamanı alınan əlavə gəlirlərin (texnoloji kvazirentaların) həcmiin yüksəldilməsi;
- yeni başlanğıcların, həyata keçirilmələrin yayılması baş verdiyi hallardakı əlavə gəlirlərin tədricən azaldığı zaman üs-

tünlük təşkil edən texnikadan istifadə edilən istehsalın həcmimin və məhsul istehlakının stabililiyi və *yetkinliyinin* təmini; çünkü bu şərtin ödənilməsi məhsulun keyfiyyətinin ictimai normal səviyyəsini, onun istehsal xərclərinin məsrəfləri ni və qiymətini müəyyən edir;

- verilmiş məhsul nəslinin bazarдан daha səmərəli məhsul nəsilləri vasitəsilə sixşdirilib çıxarılması, bu məhsul çeşidlərinin köhnəlməsi, *böhranlar*, nisbi bahalaşmalar və sixşdirilib çıxarılmış məhsulların rentabelliyyinin kəskin aşağı düşməsi;
- qalıq halları, qabaqcıl ölkələrin və aparıcı istehsal sahələrinin bazarlarından sixşdırılıb çıxarılmış, köhnəlmış məhsul nəsillərinin bəzi kateqoriya istehlakçılar tərəfindən istifadə edilməsi *relikтив* halları.

Elmi – texniki tsikllər bir – birinin ardınca gələn bir neçə tsikl növlərini özündə birləşdirir.

Elmi tsikllər – prinsipal yeni və keyfiyyətcə yaxşılaşdırılmış məhsul növlərinin konstruktiv xüsusiyyətlərini müəyyənlaşdırıən fundamental əsasların və tətbiqi üsulların formallaşması, təşəkkül tapması olaraq elmi – texniki tsiklin əsas, başlanğıc bazasıdır; yeni fundamental ideyalar, ixtiralalar bir neçə onilliklər onların innovasiya məniməsənilmələri dövrlərini qabaqlaya bilərlər.

Ixtiracılıq tsiklləri – məhsulların və texnologiyaların istismarı üçün əlverişli yeni elmi və konstruktor ideyalarının realizosunu təmin edən ixtiraların yaranması, əmələ gəlməsi dövrüdür, elmi ideyaların və ixtiraların yaranması dalğasının arxasında, onları adətən realizə edən ixtiralar dalğası gəlir.

Innovasiya – investisiya tsiklləri əmtəələrin, xidmətlərin, texnologiyaların yaradılmasında səmərəli ideyaları və ixtiraları realizə edən praktikada bu işlərin fəal istifadəsini təmin edən dövrlərdir.

Texnoloji (texniki) tsikllər – texnika nəsillərinin və modellərinin istehsal sferalarında, istehlakda və bazarlarda texnoloji sistemlərin dəyişdirilməsinin, yeniləşdirilməsinin növbəli şəkildə baş verdiyi dövrlərdir.

Elmin, ixtiraların, texnologiyaların və texnoloji sistemlərin qeyri – bərabər inkişafının tsikllik dövrlərini, eləcə də yaxın, sıx əla-qəli sferalarda müxtəlif davametmə müddətli tsikllərin qarşılıqlı təsirlərini, strateji planlaşdırılmalarda və proqnozlaşdırılmalarda nəzərə almaq zəruridir. Çünkü bununla bu və ya digər obyektiv tsiklin hansı fazasında olduğunu təyin etmək olur. Bu isə öz növbəsində, elmi konstruktor qüvvələrini, sonra isə investisiya və innovasiyal-

rı nə vaxt və hansı istiqamətdə cəmləşdirməyə yönəltməyə imkan verir ki, sonda öz vaxtında yeni tsiklə keçidə və nəticədə, ölkənin, regionun, ayrı-ayrı istehsal sahələrinin və müəssisələrin məhsullarının rəqabətqabiliyyətinin təminatına şərait yaradılsın. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli texnoloji tsikllərin, texnoloji sistemlərin yeniləşdirilməsi, dəyişdirilməsi yalnız maşınlar sistemində, enerji mənbələrində, baza texnologiyalarında, əmək aləti və məhsullarında keyfiyyətcə dəyişiklik yaratmır, o həm də istehsalata cəlb edilmiş təbii məhsuldar qüvvələrin tərkibində, istehsalatın təşkili formalarında, işçilərin ixtisas – peşə səviyyələrində əsaslı dəyişikliklər baş verməsinə gətirir.

Texnoloji sistemlərin dinamikasında ən mürəkkəb məsələ *böhran fazalarının öncədən təyini, aşkarla çıxarılmasıdır*; əgər bu baş verməsə onda texnoloji sistemlər öz rəqabətqabiliyyətini itirir, əmək məhsuldarlığının artım sürəti azalır, istehsalın səmərəliliyi aşağı düşür. Dünyada dövr edən texnoloji dinamikanın ritmini nəzərə almaqla böhran baş verəcək vaxtları təyin etmək olduqca düzgün sayılır, ən əsası isə növbəti texnoloji çevrilişin məzmununu müəyyənləşdirmək zəruridir. Çünkü, sonrakı texnoloji spiralın növbəti addım dövriyyəsində rəqabətqabiliyyətini təyin edəcək yeni texnika (texnologiya) nəslinin innovasiya məniməsənilmələrini və həmin texnikanın işlənib hazırlanması üçün vacib ehtiyatları cəmləşdirmək və yönəltmək lazım gəlir. Belə keçidlərin müddətinin təyin olunmasındaki gecikmələr və ya prioritetlərin sohv seçimi iqtisadiyyatın səmərəliliyinin və rəqabətləqabiliyyətinin zəifləməsinə gətirir, nəticədə isə korporasiyalar, sənaye sahələri, regionlar və ölkə tənəzzülə uğrayar, geridə qalanlar siyahısına düşərlər.

3. Texnogenəzesisin (yeni texnikanın əmələ gəlməsi, yaranması) qanuna uyğunluqları elmin, innovasiyaların və texnoloji sistemlərin inkişafına ırsiliyin, dəyişkənliyin və seçimin təsirini əks etdirir.

İrsilik elmi biliklərin toplanıb yiğilmiş cəminin quruluşunda texnoloji üsul və sistemlərin alımlar (konstrukturlar) və tədqiqatçıların bir nəsildən digərinə ötürülməsində, maşın və texnologiyalarda bu texnoloji sistemlərinin irsi özəyinin qorunub saxlanması, genotipin onların həyatının davam etməsi müddətində yaşamasında özünü bürüzə verir.

Dəyişkənlik ətraf təbiətin, sosial və iqtisadi mühitin dəyişmələrinə daha yaxşı uyğunlaşmaq üçün sonrakı tsiklə keçid etməklə elmi istiqamətlərin və ya texnoloji sistemlərin ırslik özəyinin (genotipi-

nin) məzmununun zənginləşdirilməsi və modernləşdirilməsi istiqamətini müəyyənləşdirir.

Seçim kortəbii (bazar rəqabəti əsasında) və ya məqsədyönlü (fəal dövlət elmi – texniki və innovasiya – investisiya və korporativ siyaseti nəticəsində) seçkinin yeni elmi məktəblərin, mütərəqqi elmi ideyaları və ixtiraları fəal dəstəkləməyə, daha səmərəli baza və təkmilləşmiş innovasiyaları ifadə edir ki, onlar da yüksək texnoloji səviyyələri, rəqabətliliyi və məhsulların səmərəliliyini təmin edir.

Elmi – texniki proqnozlaşdırma prosesində dövlətin qabaqcıl ölkələrdə və öz ölkəsində (regionunda) yeni texnika (texnologiya) nəsillərinə və texnoloji sistemləri proqnozlaşdırmaq dövründə keçidinin xarakterinin və müddətinin düzgün təyin olunması olduqca vacibdir və bu zaman məhsulun rəqabətlilik qabiliyyətini təyin etmək şərti ilə strateji planların, elmi – texniki və innovasiya programlarının köməyi ilə strateji prioritetlərin əsaslandırılmış seçiləməsi və vaxtında realizə olunması mühüm amil sayılır.

4. Yeni texnikanın mütləq və nisbi ucuzlaşdırılması qanuna uyğunluqları, əmək məhsuldarlığı qanununun əsasında yerləşir. Elm və texnikanın tsiklik (dövrü) dinamikasının qanuna uyğunluqları ilə sıx bağlıdır.

Yeni texnikanın (məhsulların) *mütləq ucuzlaşdırılması* prosesi ondan ibarətdir ki, ilkin start xərcərinin artması ilə əlaqədar onun innovasiya mənimmsəmələrindən sonra, diffuziya (geniş yayılma) və yüksələmə fazalarında istehsalın həcmi sürətlə artır, istehsal və dövriyyə xərcəleri azalır, nəticədə artan əlavə gəlirlərin həcmi (innovasiya – texnoloji kvazirentalari) kəskin çoxalır. Buradan tələbatı artırmaq üçün vaxtında qiymətlərin azaldılması vacibdir və həm də yeni bazar piştaxtalarının mənimmsənilməsinə və bunun nəticəsində istehsalın həcmini artırmaq və məsrəfləri azaltmaq da yaddan çıxmamalıdır. Vahid məhsulun qiymətində gəlir normasının aşağı düşməsi onun satışının kütləvi artması nəticəsində yaranan kəsirləri örtür, aradan qalldır. Belə proseslərdə konkret məhsulların növləri və bazarlar üzrə marketinq proqnozlarının olması olduqca vacibdir ki, yəni məhsulların vaxtından əvvəl və ya gecikmiş qiymət ucuzlaşmaları baş verməsin.

Yeni məhsulların *nisbi ucuzlaşması* o deməkdir ki, hətta ən yüksək mütləq qiymət səviyyəsində belə, yeni daha keyfiyyətli məhsulun qiyməti vahid əlverişli səmərə sayəsində aşağı düşə bilir, ucuzlaşır.

Belə olan hallarda konkret istehlakçı qruplar üçün əmtəələrin qiymətləri ilə keyfiyyətlərinin müqayisəsinin aparılması, mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir, çünki reklam kompaniyaları onları hələlik

üstünlük təşkil edən, öyrəşilmiş, ancaq artıq dəbdən düşmüş malla-rın əvəzinə yeni məhsulların alınmasına və ya sıfariş verilməsinə inandırmağa çalışırlar, bu isə yeni texnikanın rəqabətqabiliyyətliliyi-nin açıq şəkildə göstəricisidir.

Yeni texnikanın mütləq və nisbi ucuzlaşmasının proqnozlaşdırılması zamanı ən çətin problem inflyasiya amilinin qiymətləndirilməsidir, çünkü dəyərlərin tutuşdurulmasında inflyasiyanın miqyasla-rı müxtəlifdir və ölkələr, regionlar, məhsulların növləri, sənaye sahə-ləri üzrə qeyri – bərabər dəyişə bilər. Qeyd edək ki, artıq dünya ba-zarlarında əsas pul vahidləri kimi istifadə edilən ABŞ dolları və av-ronun da qiymətdən düşməsi, inflyasiyası müşahidə edilir. Ona görə də plan və programların tərtib edilməsi zamanı mütləq inflyasiya ilə bağlı düzəlişlər edilməlidir.

5. Texnoloji liderlərin dəyişməsi. Ölkələrdə, regionlarda, sahə-lərdə, elm və texnikanın müxtəlif istiqamətlərində elmi – texniki tə-rəqqinin inkişafı qeyri – bərabər həyata keçirilir. Ona görə də elm və texnikanın gah bir sahəsi, gah da digər sahəsi lider keyfiyyətində çı-xış edir. Texnoloji tərəqqinin lokomativinə çevrilir və ya öz mövqe-yini itirərək kölgəyə çəkilir. Adətən liderlərin yerdəyişməsi texnoloji çevrilişlər baş verdiyi dövrədə mümkün olur və texnoloji sistemlərin strukturu ilə müəyyən edilir. Bu haqda XX əsrin II yarısında və XXI əsrin I yarısı dövründə texnoloji sistemlərin dəyişməsi barədə cədvəl 3-də verilmiş proqnoz məlumatlarına əsasən müəyyən fikir söyləmək olar. (Bax: cədvəl 9.1.)

Dördüncü texnoloji sistemin mənimsənilməsinə II Dünya müha-ribəsi ərəfəsində – 1929 – 1933 – cü illərdə baş verən dərin böhranlar dövründə başlanılmışdır və Kondratyevin tərtib etdiyi tsikllərin və texnoloji çeviriliş əsasən hərbi texnoloji sistemlərin dəyişməsi ilə bağlı olduğu sayılır. Ancaq birinci onillikdə bu texnoloji xarakter da-shımışdır: yeni tanklar və təyyarələr nəşlinin, atom silahlarının və on-ları daşımaq üçün raket vasitələrinin yaradılması, XX əsrin 50-ci il-lərindən texnoloji sıçrayışın yayılma sahəsi kifayət qədər genişləndi və mülki sferani əhatə etdi: EHM birinci nəşli yaradıldı, atom energetikası, kosmosun sülh məqsədi ilə öyrənilməsi, reaktiv aviasiya, plas-tik kütlədən tikinti və sənayedə istifadə, əvvəlcə qara-ağ, sonra rəngli televiziya və s. kimi elm və texnika sahələrinin inkişafı geniş vüsət tapdı. Həmin dövrədə texnoloji sıçrayışın liderləri ABŞ və SSRİ oldu, sonra isə onlara Yaponiya və Qərbi Avropa ölkələri qoşuldu.

XX əsrin 70-ci illərində baş verən dərin energetik və texnoloji böhranlar **beşinci texnoloji sistemin** yaranmasına impuls və təkan verdi. 5-ci texnoloji sistemin əsasını (şəkil 9.3) mikroelektronika və fərdi kompyuterlər, genetik mühəndislik əsasında mikroorganizmlərin biotexnologiyası, Internet və multimedia sistemləri, kompozision materialların istehsalı və qaz yanacağından geniş istifadə, mobil rabitə və kosmik texnologiyalar, yüksək axınlı silahlar nəslidir. Sahələrin geniş inkişaf etməsi təşkil edir. Liderlik edən dövlətlər ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropa oldu və onlara yeni inkişaf etmiş sənaye ölkələri qoşuldu. Artıq SSRI özünün texnoloji liderlik mövqeyini itirməyə başladı və 90-ci illərdə Rusiya texnoloji tənəzzül halına gəldi.

Lakin XXI əsrin başlanğıcında artıq aydın şəkildə görünməyə başladı ki, 5-ci texnoloji tsikl özünün ən yüksək zirvəsini keçmişdir və yavaş – yavaş aşağı enmək dalğasına daxil olmuşdur.

2001–2002-ci illərdəki böhranlar I dünya informasiya böhranları idilər. Həmin illərdə 6-ci texnoloji sistemin ilk nəsillərinin işləniləb hazırlanmasına başlandı və bu yaradılan yeni texnikanın üstünlük təşkil etməsi, yəqin ki, XXI əsrin 20–50-ci illərinə təsadüf edəcəkdir. Eyni zamanda bu istehsalın postsənaye texnoloji üsullarının yaranması və istehsalatda möhkəmlənməsi müddəti humanist noosfer xarakteri daşıyacaqdır və yaxın ikiyüzillik üçün planetin texnoloji sırasını radikal dəyişəcəkdir.

Cədvəl 9.1

1950 – 2050 – ci illərdə liderlik edən texniki istiqamətlər, sahələr, ölkələr və üstünlük təşkil edən texnoloji sistemlər

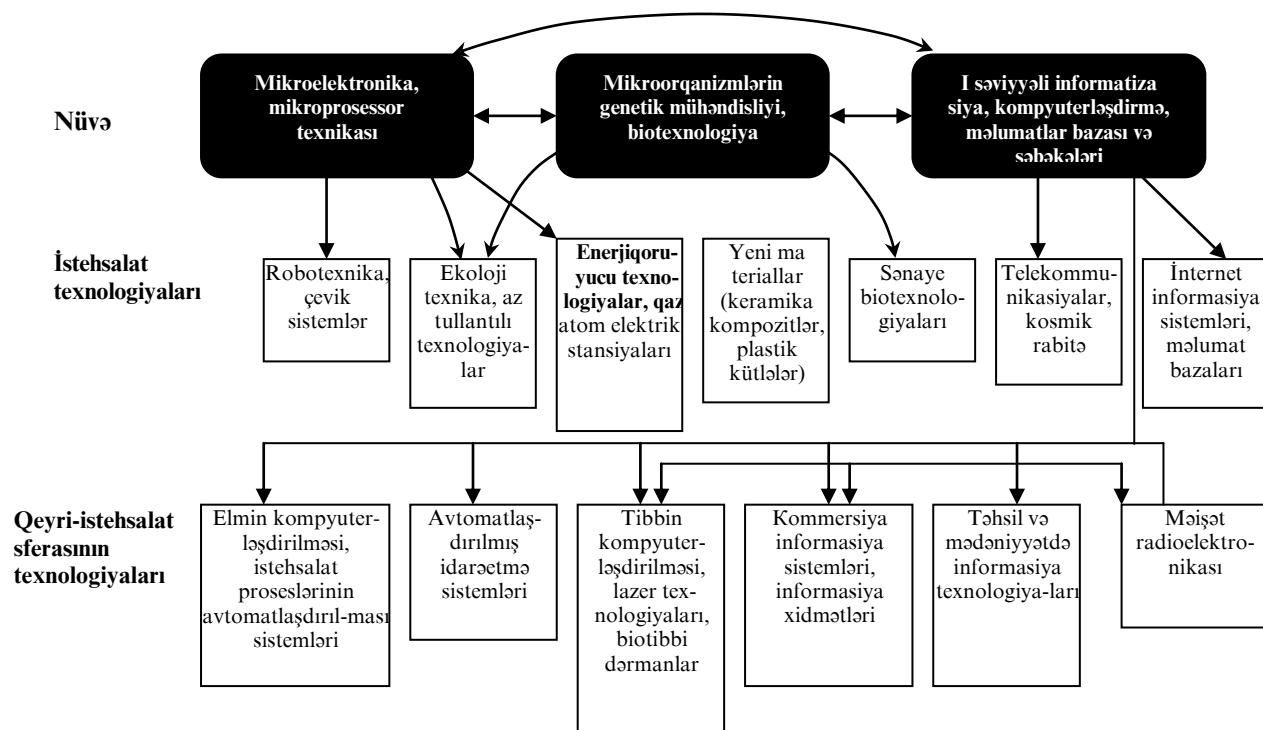
Texnoloji sistemlər	Dördüncü	Beşinci	Altıncı
Üstünlük təşkil etdiyi dövrlər	1935 - 1980	1981 - 2020	2021 – 2060
Texnikanın aparıcı istiqamətləri	EHM, atom enerjisi, raket mühərrikləri, plastik kütłələr, neft yanacağı, kosmosun fəth edilməsinin başlangıcı	Mikroelektronika, mikroorganizmlərin bio texnologiyası, informatika, neft – qaz yanacaqları, kosmik texnologiyalar	Nanotexnologiya, bitkilərin və heyvanların genetik mühəndisliyi, qlobal informasiya şəbəkələri, hidrogen və digər alternativ yanacaq növləri

Aparıcı sahələr	Cihazqayırma, atom maşinqayırması, radioelektronika, kimya, neft sənayesi, telekommunikasiya	Rabitə və informasiya texnikası, telekommunikasiya neft – qaz sənayesi, kimya sənayesi	Nanomateriall arın istehsalı, biotexnologiya, hidrogen energetikası, alternativ nəqliyyat, Internet
Liderlik edən ölkələr	ABŞ, Yaponiya, SSRİ, Qərbi Avropa ölkələri	ABŞ, Qərbi Avropa ölkələri Yaponiya, yeni sənaye ölkələri	ABŞ, Qərbi Avropa, Yaponiya, Çin, Hindistan, Braziliya, Rusiya (optimal ssenari üzrə)

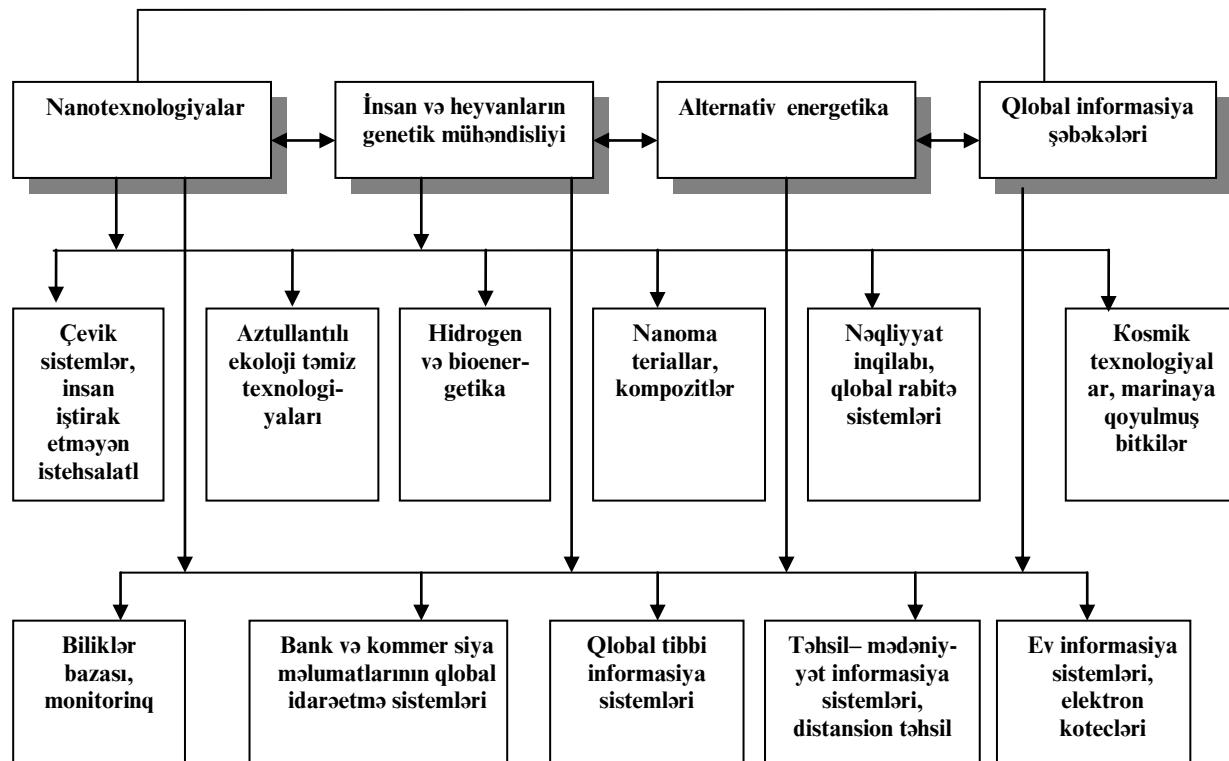
Altıncı texnoloji sistemin strukturunun proqnozu cədvəl 9.4. – də verilmişdir. Bu sistemin baza elmi – texniki istiqamətini, çox ehtimal ki, nanotexnologiyalar, cənətik mühəndislik əsasında bitkilərin və heyvanların biotexnologiyaları, qlobal informasiya şəbəkələri, hidrogen və digər ekoloji təhlükəsizlik energetika, prinsipial yeni nəqliyyat növləri təşkil edəcəkdir.

Altıncı texnoloji sistemin quruluşu (proqnoz). Sonuncu texnoloji çevrilişdə liderliyi ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya edir. Hal – hazırda Rusiya ikinci cərgəyə atılmışdır. Ancaq Rusiya innovasiya strategiyası sıçrayışının realizəsi zamanı XXI əsrin ortalarında liderlər sırasında olmaq şansına malikdir və ya heç olmazsa, kifayət qədər liderlərə yaxınlaşmağa imkanı vardır. Əlverişli olmayan ssenari üzrə hərəkət edərsə, onda Rusiya dünya texnoloji inkişafında ikinci-lər sırasında möhkəmlənəcək və tədricən tsikli tamamlayan üçüncü-lər sırasına keçməyə məcbur olacaqdır.

Şəkil 9.3. Beşinci texnoloji sistemin quruluşu

Şəkil 9.4. Altıncı texnoloji sistemin strukturu

9.2. Elmin inkişafının və ixtiraçılıq fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması, onun nailiyyətlərinin istifadəsi

Elmin və ixtiraçılıq fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasının xüsusiyyətləri. Cəmiyyətdə texnoloji əsaslarda çevrilişlərin baza mənbəyi elmi kəşflərdən və böyük ixtiralardan istifadə etməkdir. Lakin öncədən harada və neçə kəşflər və ixtiralar yaranacaq, onu görmək və ya təsəvvür etmək praktiki olaraq mümkün deyildir. Əgər bu doğrudan da belədirsə, onda elmi proqnozlar vermək də qeyri – mümkün sayıılır. Bəs belə olan zaman bu sahədə proqnozlaşdırmanın obyekti və nəticəsi nədir?

Birincisi, kəşflərə və ixtiralara olan tələbatı texnologiyaların tsiklik (dövri) dinamikası təyin edir. Artıq əvvəllər qeyd etmişdir ki, texnikanın nəsillərinin və modellərinin, texnoloji sistemlərin və istehsal üsullarının vaxtaşırı dəyişməsi qanuna uyğunluğu mövcuddur. Hər bir belə texnoloji irəliləyiş fundamental və tətbiqi tədqiqatların nəticələrinə, təcrübə – konstruktur işlərinə, elmi kəşflərə, böyük ixtiralara əsaslanır. Əgər bizə belə irəliləyişlərin (texnoloji çevrilişlərin) müddəti və istehsala daxiledilmə dərinliyi, onun təqribi quşuluşu (liderlik edəcək istiqaməti və sahəsi) məlum olarsa, onda öncədən görmək olar ki, harada və nə qədər dərin şəkildə elmi və ixtiraçılıq fəaliyyətini fəallaşdırmaq tələb edilir, həm də tsikllərin rəqsərini, ritmini, ETT-nin təqribi quruluşunu və prioritet istiqamətlərini də müəyyən etmək bir o qədər asanlaşır. Məhz belə şəkildə bu fəaliyyətlərin nəticələrinə sosial sisarişlərin formallaşması baş verir.

İkincisi, elmin inkişafı qlobal xarakter daşıyır, milli sərhədlərlə məhdudlaşdırır. Hər bir elmi kəşf və böyük ixtiralar ümumbəşəri nailiyyət hesab olunur, ancaq ixtiralara potentlərin alınması bu prosesi xeyli müddət ləngidir. Ona görə də, elmi tədqiqat və ixtiraçılıq fəaliyyətini xaricdə və dünyanın qabaqcıl ölkələrində inkişafı tendensiyasını diqqətlə və ətraflı öyrənmək zəruriydür, vacibdir. Çünkü bu həm də həmin dünya üzrə elmi nailiyyətləri öz ölkəndə istifadə etmək imkanını müəyyən etməyə şərait yaradır. Məsələn, Yaponiyada elmi – texniki proqnozlaşdırmanın tərkib hissəsi hər bir perspektiv elmi istiqamət üzrə aparılan işləri öyrənmək, həmin işlərin mənimsənilməsi üzrə liderlik edən ölkəni təyin etmək və onların nailiyyətin dən Yaponiyada istifadə etmək imkanını müəyyənləşdirməkdir. Belə ki, XX əsrin 50 – 70-ci illərində dünyaya səs salmış Yapon möcüzəsi, eləcə də XX əsrin son rübündə Çində iqtisadiyyatın qazandığı

yüksək artım, məhz dünyanın qabaqcıl sənaye ölkələrindən əldə edilmiş elmi – texniki və texnoloji nailiyyətlərdən səmərəli istifadəyə əsaslanmışdır.

Üçüncüüsü, strateji planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın predmeti ölkənin, sahənin, regionun və korporasiyaların *elmi – texniki potensialının* inkişafıdır: tədqiqatçıların və konstrukturların sayının dinamikası və onların istiqamətlər üzrə bölüşdürülməsi, dövlət büdcəsindən və qeyri-büdcə mənbələrindən elmin inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi, investisiyaların həcmi, texnologiyaların ixracı və id-xali proqnozları. Burada təcrübə-konstruktor işlərinə elmi-texniki tərəqqinin prioritet istiqamətləri üzrə milli və məqsədli programların və layihələrin icrasına ayrılan ehtiyatlar da nəzərə alınır.

Dördüncüüsü, elmin və ixtiraçılıq fəaliyyətinin fəallaşdırılması üçün dövlət və korporasiyaların əlavə tədbirlər görməsi zəruriyyəti meydana çıxır; alimlərin və konstrukturların mükafatlandırılması, intellektual mülkiyyətin qorunması, elmi – texniki yaradıcılığın genişləndirilməsinə, xüsusən gənclər arasında əlverişli iqlimin yaradılması bu sahənin inkişafı üçün başlıca və həlliçili amildir.

Doğrudan da, elmi və ixtiraçılıq fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması və onun nəticələrindən istifadə, elmi – texniki və innovasiya inkişafının strateji planlaşmasının, programlaşdırılmasının və proqnozlaşdırılması sistemlərinin mənbə elementi və ayrlımadır tərkib hissəsidir. Ancaq bu zaman yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərini mütləq nəzərə almaq zəruridir.

Elmin inkişafının proqnozlaşdırılması və bilik cəmiyyətinin təşəkkülü. Altıncı texnoloji sistemin təşəkkülü və istehsalın post sənaye texnoloji üsulları **elmi inqilablarla** müşalıyiət edilir, hansı ki, son iki əsr yarımlarında, üstünlük təşkil edən sənaye elmi paradigmalarının dəyişmələrinə gətirir. Yeni postsənaye paradigmaşı dünya humanist noosver postsənaye sivilizasiyalarına adekvat uyğun gəlir və yəqin ki, XXI – XXII əsrlərdəki müvəqqəti fəzəni dolduraraq biliklərə əsaslanan bazanı təşkil edəcəkdir. Bu proses Rusiyada elmin inkişaf perspektivləri üçün də xarakterik olacaqdır.

Rusiya XX əsrin əvvəlində çox böyük elmi potensiala malik idi, təbiət və ictimai elmlər sahəsində dünya səviyyəsində çoxsaylı tanınmış alimləri vardi və zəngin elmi məktəbləri ilə fərqlənirdi. Məhz həmin dövrdə yeni elmi paradigmanın əsası qoyulmuşdur ki, industrial cəmiyyətin paradigmaşmasını əvəz etməyə başlamışdır. Ancaq sonrakı onilliklərdə bu potensiala bərpəolunmaz itkilər vuruldu. Əksər dünya

şöhrətli alımlar vətəndaş müharibəsi və Stalin repressiyası dövründə məhv edilmiş, bəziləri isə xaricə emiqrasiya olunmuşdular və xaricdə rus elmi ənənələrini davam etdirməyə çalışırdılar.

Ölkənin müdafiəsi və sənayesinin inkişafı və gücləndirilməsi üçün zəruri olan təbiət və texnika sahələrindəki tədqiqat işləri dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirildi, mükafatlandırılırdı. İctimai elmlər sahəsindəki elmi innovasiyalar isə vulqar marksizm yalanları çərçivəsinə sığışmadığı üçün ideoloji zərərli və qeyri – elmi işlər kimi rədd edilirdi.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ-də elmi tədqiqat işlərində müəyyən canlanma müşahidə edilirdi. Buna fəal surətdə həyata keçirilən dövlət strateji innovasiya sıçrayışı şərait yaratmışdı ki, əsas məqsəd elmi – texniki inqilabların nailiyyətlərindən tam istifadə idi. Tezliklə elmi tədqiqatların aparılmasına və yeni ehtiyatların işlenib hazırlanmasına ayrılan vəsaitlər, nəticədə isə elmi işlə məşğul olan alim və tədqiqatçıların və eləcə də elmi işi aparanlara xidmətlərin sayı kəskin artmağa başladı. Elmi işlərin aparılması üzrə SSRİ – də məsrəflərin məbləği əksər inkişaf etmiş ölkələri qabaqlayırdı.

Ancaq 90-ci illərin başlangıcından elmin maliyyələşdirilməsi kəskin azaldıldı. Elmin inkişafında yaranan böhran ölkənin ümumi iqtisadi və sivilizasiya böhranının tərkib hissəsini təşkil etdi (bax: Cədvəl 6). Böhranın yaranmasına səbəb iqtisadiyyatın inkişafının kortəbbi bazar modelinə keçid oldu, bu zaman tətbiqi elmlərə və hərbi-texniki tədqiqatlara, təcrübə – konstruktur axtarışlarına və innovasiyalara dövlət tərəfindən dəstək, maliyyə vəsaitlərinin ayrılması kəskin şəkildə ixtisar edildi.

Böhranın yaranması və güclənməsi bir çox sahələrdə özünü aydın şəkildə bürüzə verdi: *birincisi*, elmin inkişafına dövlət bütçəsindən və korporasiyalardan maliyyə vəsaiti ayrılmazı dəfələrlə azaldı. Elmi – tədqiqat işləri ilə məşğul olanların sayı 1990 – ci ildəki 1227 min nəfərdən 1998 – ci ilədək 2,9 dəfə azaldılaraq 417 min nəfərə kimi ixtisar olundu; Elmdə əsas vəsaitlərin dəyərləri 1990 – ci ilə nəzərən 2000 – ci ildə 3,6 dəfə aşağı düşdü (1990 – ci ildəki stabil qiymətlərə nəzərən), o cümlədən maşın və avadanlıqların dəyəri 7,6 dəfə endirildi. Cəmiyyətdə elmi yaradıcı fəaliyyətə maraqlı sürətlə azalmaya başladı. Bu sferada əməkhaqqı hiss ediləcək dərəcədə aşağı düşdü. Əksər istedadlı alımlar, xüsusilə gənclər, kommersiya fəaliyyətinə keçdilər və ya xarici ölkələrə köçdülər.

İkincisi, elmi potensialın strukturu kəskin pisləşdi. Xüsusilə innovasiyaların əsasında duran konstruktor və layihə tədqiqatı işləri daha çox təzyiqə məruz qaldı. 1991 – 2004-cü illər arasında konstruktur bürolarının sayı 937-dən 198-ə qədər, yəni 4,7 dəfə ixtisar edildi; layihə və layihə axtarış təşkilatlarının sayı 9,4 dəfə azaldılaraq 593-dən 63-ə çatdırıldı. Dövlət sifarişlərinin dəfələrlə azaldılması nəticəsində hərbi-texniki tədqiqatlar və layihə işləri praktiki olaraq iflic vəziyyətinə gətirildi. Qeyd edək ki, məhz hərbi – texniki kompleks sferasında ölkənin ən istedadlı, yüksək səviyyəli ixtisaslaşmış mütəxəssisləri və elmi potensialının innovasiya fəal hissəsi cəmləşdirilmişdir.

Üçüncüüsü, elmi səmərəlilik, qaneedici nəticələr xeyli azalmışdır və ondan gələn fayda da qənaətbəxş deyildi. Əgər əhalinin sayının adambaşına düşən payına görə Rusiyada elmi-tədqiqat ixtira və konstruktor işləri sferasında çalışan alımlar və mühəndislərin sayı əksər yüksək gəlirli, inkişaf etmiş ölkələri ötürsə, yalnız ABŞ-dan geri qalır. (müvafiq olaraq 1 milyon əhalinin sayına görə 3397, 3344 və 4163). Ancaq elmə sərf olunan vəsaitlərin həcmində görə ABŞ-dan 36 dəfə, Yaponiyadan 15 dəfə, Hindistandan 2 dəfə, Çindən isə 4 dəfə geridə qalır. (Bax: Şəkil 9.5.)

Tədqiqat və layihələrə məsrəflər Tədqiqatçılarının sayı

84,7	-----	İqtisadi inkişaf etmiş-----	54,4
ölkələr və regionlar			
38,1	-----	Şimali Amerika-----	20,5
36,2	-----	ABŞ-----	18,9
28,8	-----	Avropa-----	34,1
27,8	-----	Asiya-----	34,5
25,1	-----	Avropa Birliyi-----	15,9
15,6	-----	İnkişaf edən ölkələr-----	28,4
15,1	-----	Yaponiya-----	11,9
15,1	-----	Cənubi – Şərqi Asiyada-----	4,6
yeni sənaye ölkələri			
3,9	-----	Çin-----	10,6
3,1	-----	Latin Amerikası-----	6,7
2,0	-----	Hindistan-----	2,8
1,5	-----	MDB-----	16,4
1,3	-----	Okeaniya-----	1,7

1,0-----	Rusiya-----	10,8
0,7-----	Mərkəzi və Şərqi Avropa-----	3,2
0,7-----	Afrika-----	2,5
0,4 -----	Cənubi Afrika Respubliklikası--	0,8
0,4-----	Ərəb ölkələri -----	1,6

Şəkil 9.5.

Dünya elmi göstəricilərində regionların (ölkələrin) xüsusi çəkiləri

Mənbə: Kuzik B.N., Yakovets Y.V. Rusiya 2050: İnnovasiya sıçrayışının strategiyası, 2-ci nəşr, M. «Ekonomika», 2005, 160 səh.

Təhlillər göstərir ki, 2004-cü ildə prinsipial olaraq yeni yaradılan qabaqcıl istehsalat texnologiyaları cəmi 7,7 faiz təşkil edir; istifadə olunan qabaqcıl texnologiyaların yalnız 2,8 faizi ixtiraya görə patentə malik olmuşdur. Texnologianın idxlə dəyəri onun import dəyərini 2,2 dəfə üstələyirdi.

İlkin başlanğıc bazar islahatı sonundan 90-cı illərin ortalarında özünə gəlmiş Rusiya elmi dirilməyə doğru çətin və mürəkkəb yol keçməyə başladı və yeni paradigma əsasında yeniləşməyə can atdı. XX əsrin 20-ci illərindən qalmış klassik irlərin mənimşənilməsi və inkişafı üzrə müasir elmi məktəblər əmələ gəldi və o, ictimai məişətşünaslıq, postsənaye paradigmasında yönümləndi: tsiklik (dövri) dinamikalar və sosiogenetika sivilizasiya, senergetika, təsərrüfat fəlsəfələri və s. Bu zaman təbiət və texniki elmlər sahəsində həll olunacaq məsələlər mürəkkəbliyi ilə qalır. Çünkü tədqiqat cihazları və avadanlıqları bazası kifayət qədər köhnəlmüşdi. Qoyulan müasir tələblərə cavab vermir və artıq öz mənəvi dəyərlərini itirmişdi.

Onda sual meydana çıxır ki, *XXI əsr innovasiya sıçrayışlarının elmi bazasının inkişafını hansı perspektivlər gözlayır?*

Yaxın 2 – 3 onilliklər üçün 2 ssenariyə baxılır. Ətalətlilik szenarisi zamanı təbiət və texniki elmlərin bir çox istiqamətlərdə elmi potensialın tənəzzülü dönməz proses şəklini alacaqdır. Büdcədən ayrılan vəsait əsasən qocalmaqdə olan Elmlər Akademiyası potensialının saxlanmasına doğru istiqamətləndiriləcəkdir, texnologiyaların və investisiya avadanlıqlarının idxləsinə yönümlənmiş korporasiyalar isə olduqca minimal dərəcədə sahələr üzrə elmi, milli, konstruktur və mühəndis məktəblərini dəstəkləməyə can atacaqdır. Hələ hazırda Akademiya, sahələr və ali məktəblərdəki elmi tədqiqatlarla

istehsalat arasındaki mövcud əlaqəsizlik yenə də qalmaqdadır və milli elmi potensialın inkişafında istedadlı gənclərin iştirakı və axını minimal səviyyədədir.

Digər ssenari innovasiya-texnologiya sıçrayışının strategiyasının realizəsi zamanı görünür, yaranmağa başlayır. O, postsənaye elmi paradiqmalarının formalaşmasından ötəri, alimlərin səylərinin və fundamental tədqiqatlara dövlət dəstəyinin birləşrək cəmləşdirilməsini və bu sahədəki elmi məktəblərin maraqlarının ifadə olunmasını təklif edir. XXI əsrдə elmi sıçrayışlar üçün Rusiyada olan potensial eyni qiymətli və yekcins deyildir. Burada nisbətən yaxşı vəziyyətdə ictimai elmlər sahəsindəki tədqiqatları göstərmək olar. Çünkü belə sıçrayışın əsası Rusiyada keçən əsrin 20 – 30-cu illərində qoyulmuş və 90-ci illərdən başlayaraq bu irsin öyrənilməsi və inkişafına dair intensiv işlər aparmağa, icmaİyyətşünaslıq postsənaye paradiqmalarının formalaşdırılmasına şərait yaradılmışdır.

Təbiət elmləri sahəsində, xüsusən texnika elmləri sahəsində elmi axtarışlar və kəşflər üçün güclü, daima yeniləşən təcrübə bazası, cihazlar və avadanlıqlar tələb olunur ki, onların əldə edilməsindən ötəri ayrılan vəsait isə son 10-15 ildə durmadan azaldılır. Əksər elmi təşkilatlarda əsas fondların köhnəlməsi və sıradan çıxmazı artıq böhran hali almış, özünün ən düzülməz səviyyəsinə çatmışdır. Müəyyən qədər bu məsələnin həllinə xarici ölkələrin verdikləri qrantlar, ən çox isə istedadlı gənclərin müvəqqəti və ya uzunmüddətli xarici ölkələrdə güclü müasir təcrübə bazalarında apardıqları elmi-tədqiqat işləri kömək edir. Baxmayaraq ki, belə tədqiqatların nəticələri xarici universitetlər və transmill korporasiyalar tərəfindən istifadə olunur, ancaq onlardan Rusiyada da istifadə edilməsi və elmi potensialın artırılması üçün imkanlar vardır.

2007-ci il aprel ayında Rusiya Federasiyası prezidentinin federal məclisə göndərdiyi müraciəti Rusiya elmi potensialının dirçəlməsinə, innovasiya sıçrayışları strategiyalarının realizəsinə yönəlmüşdür və orada elmin inkişafına və çıxırlanməsinə aid bir sıra mümkün tədbirlər sistemi açıqlanmış, elmə dövlət dəstəyi aydın şəkildə öz şərhini tapmışdır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, milli texnologiyaların və məhsulların rəqabətqabiliyyətinin əsasında duran ixtiraçılıq fəaliyyəti əvvəl olduğu kimi, yenə də dövlətin diqqətindən və dəstəyindən yayınmışdır.

Elmi potensialın strukturunun yeniləşdirilməsi (restrukturizasiyası). Innovasiya sıçrayışlarının elmi bazasını yaratmaq üçün strate-

ji planlaşdırımlar əsasında ölkənin elmi potensialı strukturunda kökündən dəyişikliklər aparmaq tələb olunur.

Aydındır ki, indi keçən əsrin 60 – 80 -ci illərində olduğu kimi fundamental və tədbiqi tədqiqatları geniş şəkildə aparmaq qeyri realdır. Çünkü həmin dövrda elmə çox böyük miqdarda vəsaitlər və bündəcə ayırmaları yönəldilirdi. Əgər hal-hazırda həmin temp saxlanıllarsa, onda bu məhdud elmi qüvvələrin və vəsaitlərin səpələnməsinə və ilk növbədə mənəvi cəhətdən köhnəlmış elmi məktəblərin qorunub saxlanmasına gətirər. Ona görə də güclü *selektiv* (*seçməyə yönəldilmiş*) elmi siyaset aparılmalıdır; onun məqsədi və yönümüz elə elmi axtarış istiqamətləri olan ehtiyatlara yönəldilməlidir ki, dünyada liderlər sırasına və ya liderlik mövqeyinə çıxmağa şərait yaratsın.

Elmi prioritətlərin seçimi artıq təşəkkül tapmış elmi məktəblərin və cərəyanların apardıqları istiqamətlərlə kəsişir ki, onların əksəri artıq getməkdə, silinməkdə olan sənaye paradigmalarını ifadə edir və istənilən təzyiq və tədbirlərlə özlərinin prioritetliyini, bündəcə ayırmaları almağa hüquqlarını təsdiq etməyə çalışırlar.

Bu səbəbdən, görünür ki, ayrı yolla getmək zəruriyyəti meydana çıxır. *Birincisi*, Rusiya Elmlər Akademiyasına, digər dövlət və ictimai elmlər akademiyalarına, ali tədris məktəblərinə *uzunmüddətli* (25-30 illik) dünyada və Rusiyada gedən *innovasiya – texnologiya, sosial – iqtisadi və ekoloji inkişafın proqnozlarını işləyib hazırlamaq* tapşırılmalıdır və vaxtaşırı (4 – 5 ildən bir) burada dünya üzrə yaranan tendensiyaların nəzərə alınması, müvafiq düzəlişlər aparılmasıının vacibliyi göstərilməlidir. Nəticədə bu proqnozların üfüqləri genişlənməlidir və yuxarıda sadalanan akademik təşkilatlar bu sənədləri müsabiqə yolu ilə, alternativ əslaslarda dövlətin dəstəyi ilə hazırlanmalı və geniş kütlənin tanış olması üçün çap etməlidirlər. Belə proses elmi – texniki çevrilişin strukturunu əsaslı qiymətləndirməyə, onun sıçrayışlarla həyata keçirilən istiqamətlərinin və imkanlarının Rusiya üçün nə qədər əlverişli olduğunu, Rusyanın bu sıçrayışlarda iştirakına, «ağrılı nöqtələrini» təyin etməyə, məqsədyönlü elmi axtarışlarını və bunların əsasında elmi prioritətlərin siyahısının vaxtaşırı dəqiqləşdirilməsi və formalasdırılmasına imkan verir, nisbətən az sayda elmin müəyyən sahələrarası tədqiqatları ilə məhdudlanaraq onların məqsədli maliyyələşdirilməsini təmin edir.

İkincisi, fundamental (kəşfiyyat) və tədbiqi tədqiqatlara, təcrübə-konstruktur layihələrinə və innovasiya-nvestisiya mənimşənilmələrindən alınan nəticələrin istehsalata tətbiqinə ayrılan ehtiyatların

nisbətini çevik dəyişmək lazımdır və burada bu və ya digər problemin həll olunma mərhələsindən, elmi və ya innovasiya prioritetindən asılı olaraq hərəkət etmək, məqsədə uyğundur. Əgər elmi axtarışın ilk mərhələlərində maliyyələşdirmələrdə ağırlıq mərkəzi fundamental və kəşfiyyat xarakterli tədqiqat sahələrinin üzərinə düşürsə, sonra o, innovasiya məniməmələri mərhələləri sahələrindəki layihələndirilmələrə doğru yerini dəyişir, sonuncu mərhələlər bitdikdən sonra, adətən dövlət tərəfindən vəsaitlərin ayrılması ixtisara düşür və ya kəsilir (burada sosial, iqtisadi və müdafiə tədqiqatları müstəsnalıq təşkil edir). Sahibkarlar tərəfindən yaxşılaşdırıcı, təkmilləşdirici innovasiyalar həyata keçirilir. İqtisadiyyatın qeyri – bazar sektorundan başqa qalan sahələr yenə də dövlətin qayğısı və məsuliyyəti altındadır.

90 – ci illərin böhranları zamanı sahələr üzrə elmi – tədqiqat işlərinin azaldılması və ixtisarı sayəsində tətbiqi tədqiqatların və təcrübə konstruktur işlərinin ölkə üzrə payı xeyli azalmışdır. Bu, ilk növbədə, innovasiyaların çoxqat azalması, hərbi – texniki sahələrdə elmi, ixtira və konstruktur işlərinə hərbi sisarişlərin kəskin ixtisarı ilə əlaqələndirilmişdir ki, nəticədə fundamental tədqiqatlar bazis innovasiyalarında öz təcəssümünü tapmamışdır. Perspektivdə fundamental, tətbiqi tədqiqatlar və təcrübə – konstruktur işləri arasındaki optimal mütənasibliyi bərpa etmək zəruriyyəti meydana çıxır və bu nu yeni yaradılan quruluşda etmək vacibdir ki, onunla da Yaponiyada layihələşdirilmiş «lazer şüası strategiyası»na uyğun olaraq bütün seçilmiş prioritətlərin realizəsi təmin edilir. Həmin prioritətlər bütün mərhələləri – ilkin fundamental ideyadan başlayaraq istehlakçıların principial yeni texnika və texnologiyaları istifadəsinə qədər olan mərhələləri əhatə edir və eyni zamanda bu aralıq yolunu xeyli qısaltmış olur. Beləiklə, ehtiyatların paylaşılması elmi ideyaların keçdiyi bütün mərhələlərdə – tədqiqatlar, layihələndirmə və innovasiyalar mərhələlərində dəyişəcəkdir. Ancaq bu proses alımlorın daha geniş şəkildə qrantlar hesabına müsabiqələr yolu ilə fundamental axtarışlar aparmasını istisna etmir.

Üçüncüüsü, Rusiyada elmin innovasiyalarla inkişaf yolunu və bu sahəyə istedadlı gənclərin axımının artırılmasını təmin etmək üçün vacib, real şərt, *elmlə ali məktəblərin integrasiyasıdır*. Hal – həzirdakı əksər akademiya nəzdində və sahələrdəki mövcud olan elmi – tədqiqat institutları XX əsrдə universitetlər və digər institutların bazasında yaranmışdır və sonralar onlar ayrılıraq, müstəqil fəaliyyət göstərərək, dövlətdən güclü maliyyə dəstəkləri qazanmışdır.

Ancaq bu ayrılib müstəqilləşmə böhranlar şəraitində xüsusi-leşmiş elmi – tədqiqat institutları üçün acı anlar yaşatdı: onlarda elmi kadrların qocalması prosesi, gənc alımlorin xarici ölkələrə axını və s. baş verdi. Bu zaman ali təhsil müəsисələrindəki elmi fəaliyyətə isə hər hansı real dəstək verilmir.

Elmi fəaliyyətin proqnozlaşdırılmasında aşağıdakı ümumiləşmiş göstəricilərdən istifadə etmək zəruridir:

- cəmi elmlə və elmi xidmətlərlə məşğul olanların sayı, o cümlədən 1000 nəfər tədqiqatçılardan iqtisadiyyatla məşğul olanların sayı;
- elmi-tədqiqat, kəşf (ixtira) və konstruktur işlərinə sərf olunan məsrəflərin həcmi, onun ÜDM-də payı və büdcənin xərcləri hissəsində payı, artım templəri;
- elmi-tədqiqat, ixtira və konstruktur işləri mərhələləri üzrə məşğul olanların və məsrəflərin strukturları (fundamental, tətbiqi tədqiqatlar, təcrübə-konstruktur işləri); sahələrdəki elmi işlər üzrə çalışanların və xərclərin strukturları; elmi təşkilatların mənsubiyyəti (akademiya, ali tədris ocaqları, sahələr, zavodlardakı elmi laboratoriyalar) üzrə çalışanların və xərclərin strukturları.

Ixtiraçılıq fəallığına, milli ixtiraların istifadəsinə, innovasiya-investisiya programlarının və layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı patent ekspertizalarının inkişafının proqnozlaşdırılmasına xüsusi-lə böyük diqqət yetirilməlidir, milli ixtiraların real müdafiəsinə və dəstəklənməsinə, onlardan ölkənin milli istehsalat sahələrinin rəqabətəqabiliyyətinin artırılmasında istifadəsinə, innovasiya sıçrayışlarının güclənməsinə ayrıca qayğı göstərilməlidir.

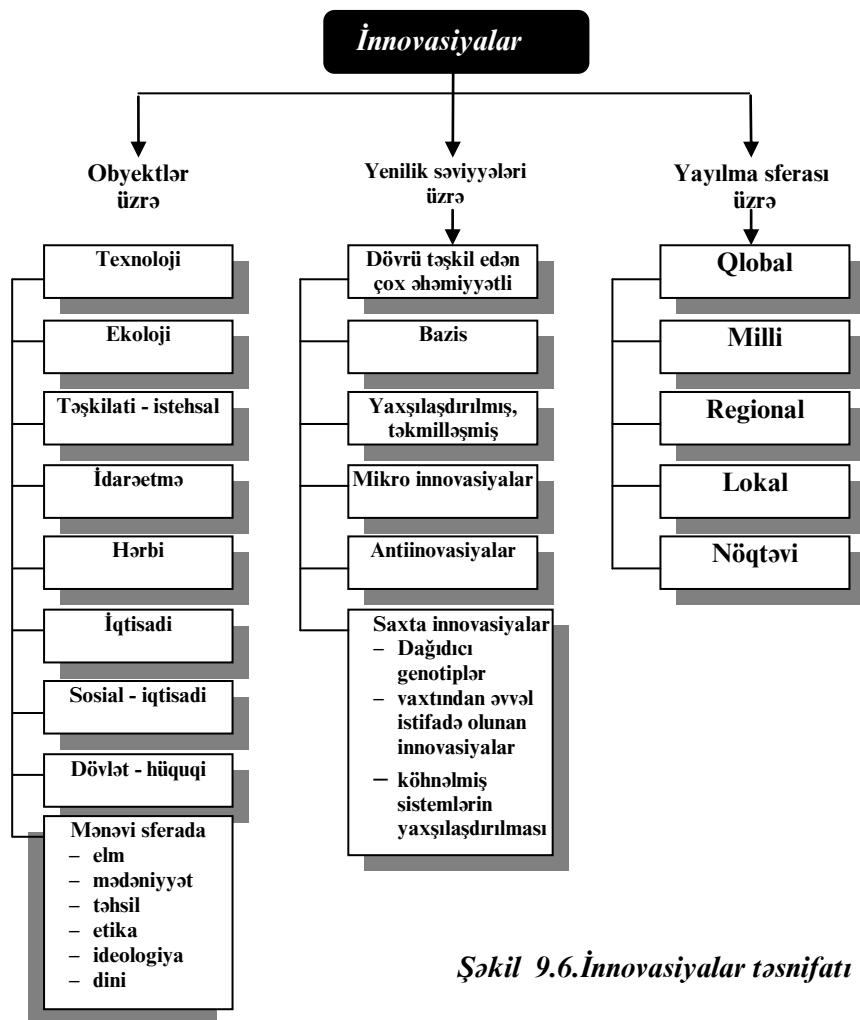
9.3. Innovasiya fəaliyyətinin programlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması

İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində innovasiyaların hakim rolu. İqtisadiyyatın inkişafının, səmərəliliyinin yüksəldilməsinin və rəqabətqabiliyyətinin artmasının əsas amili innovasiya fəaliyyətidir, bazis və yaxşılaşdırıcı innovasiyaların mənimşənilməsi və yayılmasıdır. O, sosial – iqtisadi və texnoloji inkişafın program-

laşdırılmasının, strateji və indikativ planlaşdırılmasının, proqnozlaşdırılmasının vacib obyektidir.

Innovasiya fəaliyyəti məhsulların rəqabətqabiliyyətini yüksəltmək üçün elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadədir, gəlirlərin artırılması və ya digər səmərəli effektlərin alınmasıdır.

Innovasiyalar bütün sosial – iqtisadi inkişaf sferalarında həyata keçirilir, onlar yenilik, yayılma sferası və alınan nəticələrin, səviyyələri ilə seçilirlər (bax: şəkil 9.6.) .

Şəkil 9.6. Innovasiyalar təsnifikasi

Makroiqtisadiyyatın strateji planlaşdırılması və proqnozlaşdırmasının əsas predmeti texnika və texnologiyanın yeni nəslinin, radikal ekoloji, təşkilati-idarəetmə və sosial innovasiyaların mənimsənilməsi və yayılması üçün texnoloji bazis innovasiyalarıdır. Yeni texnika modellərinin, texnoloji modifikasiyalarının, istehsalatın təşkilinin və idarə edilməsinin əsasında artıq mənimsənilmiş bazar piştaxtalarının genişləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş bu sferalardakı yaxşılaşdırıcı, təkmilləşdirici innovasiyalar mikrosəviyyədə korporativ strateji planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın predmetidir.

İnnovasiyaların mənimsənilməsi qeyri – bərabər həyata keçirilir, müxtəlisf davametmə müddətli tsikllərə müvafiq olaraq bu proses tətbiq edilir. İnnovasiyaların sürətli inkişafı depressiyanın sonundakı fazada alınır və iqtisadiyyatın canlanması, əsas kapitalın innovasiyah yeniləşməsini, əsasən iqtisadi tsiklin bu fazadakı innovasiya səni canlanmasıının məzmununu ifadə edir, əsasını təşkil edir.

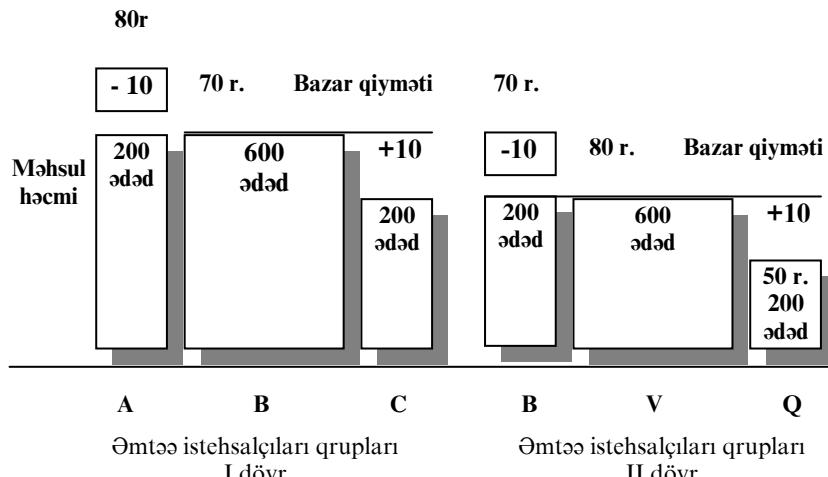
İnnovasiyaların stimullaşdırılmasının bazar mexanizmi cədvəl 9.7-də verilmişdir.

İnnovasiya həyata keçirməyən sahibkarlar rəqabətqabiliyyəti ni itirirlər və iflasa uğrayırlar. Səmərəli innovasiyalar həyata keçirən sahibkarlar isə müəyyən müddət ərzində (yeni texnologiyalar və ya məhsullar tam yayılana qədər) əlavə innovasiya gəlirləri, texnoloji üstünlük əldə edir.

Adətən sahələrarası xarakterə malik olan bazis innovasiyaları böyük miqdarda başlangıç investisiyaları tələb edirlər və yüksək risklə bağlıdır ki, bu səbəbdən dövlət dəstəyinə ehtiyacları vardır və xüsusən bu dəstək ilkin mərhələlərdə daha çox vacibdir. Lakin məhz belə innovasiyalar iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini təyin edir və qloballaşdırma şəraitində özlərini daha aydın bürüzə verirlər. Ona görə də bazis innovasiyalarının mənimsənilməsi və genişləndirilməsi dövlət programlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqnozlaşdırılmasının obyektidir və bu, xüsusən, texnoloji çevrilişlər dövrlərində daha zəruridir. Belə çevriliş qabaqcıl ölkələrdə XXI əsrin başlanğıcında həyata keçirilir.

İnnovasiya-texnoloji inkişafların dünya üzrə tendensiyalarının (təmayüllərinin) proqnozlaşdırılması. İnnovasiya – texnoloji inkişafın proqnozlaşdırılmasının, strateji planlaşdırılmasının başlangıç bəndi ölkələrarası ilkin vəziyyətlərin tutuşdurulması, müqayisəsi və bu sferada dünya inkişafının proqnozudur. Bu, xüsusən, iqtisadiyyatın açıqlığı və qloballaşdırılması şəraitində daha vacibdir, çünki belə

olan halda xarici ölkələrin məhsul və xidmətlərinin istehsalçıları ilə rəqabət yalnız dünya bazarlarında deyil, həm də daxili bazarlarda həyata keçirilir.

Fərdi məsrəflər:

- +10 – differensial innovasiya gəlirləri
- 10 – differensial itkilor

Şəkil 9.7. İnvəstisiyanın stimullaşdırılmasının bazar mexanizmi

Bu qaydada proqnozların işlənib hazırlanması prosesində qabaqcıl ölkələrdəki texniki sistemlərin və texnika (texnologiyalar) nəslinin dəyişdirilməsinin dövrliyi nəzərə alınmalıdır, məhz bu amillər dünya bazarlarında rəqabətqabiliyyətini müəyyən edir. 2001 – 2002-ci illərdə yaranmış dünya iqtisadi böhranlarından sonra, XXI əsrin başlanğıcındakı böhranlar 5-ci texnoloji sistemə keçidin aşağı düşməsi mərhələsini xarakterizə edir (bax: Şəkil 9.8.).

Texnoloji cəhətdən qabaqcıl (avanqard) olan ölkələr və regionlar – ABŞ, Qərbi Avropa, Yaponiya – 6-ci texnoloji sistemlərin birinci texnoloji nəsillərinin layihələndirilməsinə və mənimsənilməsinə keçirlər. Proqnozlaşdırmaq mümkün sayılır ki, həmin avanqard ölkələrdə yeni texnoloji sistemlərin mənimsənilmə fazası XXI əsrin ilk 10 illiyində başa çatacaqdır, sonrakı 20-ci illərdə isə bu sistem dünya bazar-

larda məhsulların və xidmətlərin rəqabətqabiliyyətini və nəticədə, milli iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətlərini müəyyənləşdirəcəkdir.

Dünya innovasiya-texnoloji inkişaflarının proqnozunda MDB ölkələri və digər maraqlı ölkələr ilə elmi-texniki və innovasiya əməkdaşlığının mümkünlüyüünə, qabaqcıl texnologiyaların idxlə və ixracına, beynəlxalq texnologiyalar transfert mərkəzlərinin yaradılmasına baxılır.

Rusiyada innovasiya-texnoloji inkişafın strateji planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması. Dünya texnologiyalarını nəzərə almaqla Rusiyanın uzunmüddətli innovasiya-texnoloji inkişafının proqnozlarının işlənib hazırlanması zəruridir. 2030-cü ilə qədər olan dövr üçün belə proqnoz İqtisadi Strategiyalar İnstitutu, R.Sorokin, N.Kondratyev Beynəlxalq institutu və RF prezidenti yanında Rusiya Dövlət Xidmətləri Akademiyası tərəfindən hazırlanmışdır.¹ Adı çəkilən proqnoz iki ssenari üzrə – ətalətlilik və innovasiya sıçrayışı üzrə hazırlanmışdır.

Rusyanın elmi-texniki və innovasiya-exnoloji inkişafının, dünya tendensiyalarını nəzərə almaqla, 25-30 il üçün uzunmüddətli proqnozların dövlət sifarişləri keyfiyyətində işləyib hazırlamaq və çap etdirmək zəruriyyəti (hər 4-5 ildən bir dəqiqləşdirmək və proqnozlaşmanın üfüqlərini genişləndirməklə) artıq dövrün tələbidir.

Proqnozlar əsasında prioritətlər təyin olunur, Rusiya Federasiyasının uzunmüddətli perspektivdə – 15-0 il üçün innovasiya inkişafının strategiyası layihələndirilir. 2030-u ilə qədər olan dövr üçün belə strategiyanın layihəsi iqtisadi Strategiyalar institutu və P.Sorokin – N.Kondratyev Beynəlxalq İnstitutu tərəfində işlənib hazırlanmış və çap olunmuşdur.

Strateji prioritətlərin realizəsi milli proqramlar və layihələr əsasında həyata keçirilə bilər ki, həmin proqram və layihələrdə dövlətin ehtiyatlarının və biznesinin innovasiyalarının inkişafının sıçrayışlı istiqamətlərində cəmlənməsinə baxılması nəzərdə tutulur.

---

¹ Кузик Б.Н., Яковец Й.Б. 2030-су иля гядяр Русийа игтисадийатынын инновасия – технолоъи вя структур динамикасынын интеграл макропрогнозу. М: Стратеэйялар Інституту, 2006.

Бах: щям дя сайт [WWW. forecasting/newparadigm.ru](http://www.forecasting/newparadigm.ru)

9.4. İnnovasiya-investisiya sektorunun inkişafının strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması

Texnoloji tərəqqi və təkrar istehsalda innovasiya – investisiya sektorunun rolü. Innovasiya – investisiya sektoru özlüyündə iqtisadiyyatın inkişafının yarimsistemini ifadə edir, onun texnoloji səviyyəsini və rəqabətqabiliyyətini təcəssüm etdirir. Sektora iqtisadiyyatın aşağıdakı aparıcı qrupları daxildir:

- elm və elmi xidmətlər;
- maşınqayırma və metal emalı (maşınqayırma və hərbi sənaye kompleksləri);
- kimya və neft kimya sənayesi; onun iqtisadiyyata mütərəqqi, tədricən inkişaf edən materiallar tədarük edən hissəsi;
- əsas fondların təkrar istehsalını, yeniləşməsini və genişlənməsini həyata keçirən tikinti.

Sektorun tərkibinə həm də informasiya kompleksini də daxil etmək mümkündür.

Innovasiya – investisiya sektoru iqtisadiyyatın inkişafında və sosial sferada bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirir:

- cəmiyyətin, texnikanın, təbiətin inkişafı qanunları haqqında yeni biliklər alır və onu yeni maşınlar sistemində, enerji mənbələrində, mütərəqqi materiallarda təcəssüm etdirir;
- elmi – texniki nailiyyətlərin və kəşflərin yeni texnika və texnologiyalar şəklində, əmək vasitələrinin və texnoloji modifikasiyaların, hərbi texnika vasitələrinin innovasiya mənimsəmələrini həyata keçirir;
- iqtisadiyyatın bütün sahələrində əsas fondların innovasiya yeniləşməsi işlərini görür;
- yeni əsas fondları layihələndirir və inşa edir, fəaliyyət göstərən istehsalat güclərinin texniki rekonstruksiyasını aparır və genişləndirir;
- əhalini məişət texnikası, elektron cihazları və şəxsi nəqliyyat vasitələri ilə təchiz edir;
- xarici bazarlarda iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini təmin edir, ixrac üçün texnika və hərbi sursat, silah tədarük edir;
- ölkənin təhlükəsizliyi, hər bir sənaye kompleksinin fəaliyyətinin əsasıdır.

Sektorun inkişaf perspektivləri və tendensiyaları. İnnovasiya investisiya sektorunun iqtisadiyyatda və dinamikanın tendensiyalarında xüsusi çöküti haqda cədvəl 9.3-də ətraflı məlumatlar verilmişdir.

XX əsrin 70 – 80 – ci illərində sektor iqtisadiyyatla məşğul olanların strukturunda 27 – 30%, əsas fondlarda 13 – 14%, investisiyalarda 13,5 – 16,5%, ümumi məhsul buraxılışında isə 27,6 – 29,3% yer tuturdu. İqtisadi böhranlar ən yüksək dərəcədə məhz bu sektora, hər şeydən əvvəl elm və maşınçayırma sənayesinə (əsasən hərbi-sənaye kompleksində gedən ixtiralarla bağlı) zərər vurdu. Böhranın baş verdiyi illərdə (1991 – 1998 – ci illər) sektorun payı məşğul olanların sayında 37%, əsas fondların dəyərlərində 31%, investisiyalarda 16%, ümumtəhsil istehsalında 37% aşağı düşdü.

İqtisadiyyatda canlanmanın baş verdiyi dövrdə sektora düşən pay məşğul olanların sayında, əsas fondlarda və investisiyalarda azalmaqda davam etdi və bu enmə böhran fazasındaki dövrə nəzərən nisbətən zəif sürətlə gedirdi, ancaq cari qiymətlərdə sektorun payı artdı. Bu isə onu göstərir ki, dünya göstəricilərini üstələyən ÜDM artım sürətilə iqtisadiyyatdakı canlanma, əsasən, daxili deyil, xarici mənbələrin hesabına baş verir, investisiya avadanlıqları və texnologiyalarının mənimsənilməsində idxal üstünlük təşkil edir. İqtisadiyyatda əsas fondların köhnəlməsi və fiziki cəhəddən sıradan çıxması halları həddindən artıq yüksək olaraq qalmaqdadır, iqtisadiyyatın innovasiya yeniləşməsi ləngiməkdə davam edir.

Yaranmış və mövcud olan təmayüllərin davam etməsi Rusiya iqtisadiyyatının texnologiyalardan asılı olmaması müstəqilliyini və özünün innovasiya yeniləşməsi bazarlarını itirməsinə götirə bilər, çünkü investisiya avadanlıqlarının, məişət texnikalarının və şəxsi nəqliyyat vasitələrinin idxaldan asılılığının artması ölkənin müdafiə qabiliyyətini birbaşa zəiflədir.

Innovasiya sıçrayış ssenarisinin realizəsinə, bazis innovasiyalara investisiyaların yönümlənməsinə, 5-ci texnoloji sistemin son texnika nəsillərinin genişləndirilməsinə yönəldilmiş kurs innovasiya-investisiya sektorunun inkişafını, onun iqtisadiyyatın strukturunda və ixracda payının yüksəlməsini qabaqlayan texnologiyaların dönüşünə, qırılmasına götirib çıxara bilər. Bu perspektivdə innovasiya-investisiya siyasetinin ən vacib məqsədidir. Məhz bu məqsədin realizəsinə yığılmış dövlət ehtiyatlarının artan payı istiqamətləndirilməlidir.

Maşınçayırma kompleksinin qabaqlayıcı inkişafının strateji planlaşdırılması. İqtisadiyyatın innovasiya yeniləşməsinin və rəqa-

bətqabiliyyətinin yüksəlməsinin əsası maşınqayırma sənayesinin qabaqlayıcı artım sürətidir. Bütləvlükə, dünya üzrə 1950-ci ildən 2000-ci ilə qədər sənaye istehsal sahələrinin 7 dəfə artlığı halda, maşınqayırma və metal emalı sənayesinin istehsal etdiyi məhsulun miqdarı 13,6 dəfə artmışdır. Rusiyada bu ümumi tendensiya 1990-ci ilə qədər üstünlük təşkil etmişdir: 40 il ərzində ümumadxili məhsulun 3,8 dəfə və sənayenin 5,6 dəfə artlığı halda maşınqayırma və metal emalı sənayesinin (hərbi müdafiə sənayesi məhsullarını da daxil etməklə) istehsalı olan məhsullar 106 dəfə artmışdır.

Ancaq 90-ci illərdə baş verən dərin iqtisadi böhranlar nəticəsində 1990-ci ilə nəzərən 1998-ci ildə maşınqayırma sənayesinin istehsal etdiyi məhsullar, demək olar ki, 3 dəfə azaldı (65%). İqtisadiyyatın tədricən canlanması fazasında, aşağı sürətlə də olsa maşınqayırma sənayesində inkişaf artımı bərpa olunmağa başladı və 1990-ci il səviyyəsinə nəzərən 2003 -ü ildə bu sahənin istehsal gücü, cəmi 61% təşkil etdi. Ölkədaxili milli texnika idxlə olunan texnika vasitəsilə bazardan sixıldırılır. Bu səbəbdən maşınqayırma kompleksinin modernləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi üçün uzunmüddətli programın işlənib hazırlanması məqsədə uyğun sayılır. Program 5-ci və 6-ci texnoloji sistemlərin son texnika nəsilləri əsasında bu kompleksin qabaqlayıcı inkişafını və modernləşdirilməsini özündə təcəssüm etdirməli, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin məxsus bazalarında bu program innovasiya yeniləşməsinin, ölkənin texnoloji müstəqilliyinin və müdafiə qabiliyyətinin əsası kimi çıxış etməlidir.

Yaradılan bu programın milli layihələri əsasən ölkədaxili ixtirralara, kəşflərə və öz elmi potensialının işləyib hazırladıqları layihələrə söykənməlidir, ilk növbədə bütün mövcud ehtiyatlarla, o cümlədən dövlət ehtiyatları ilə təmin olunmalıdır.

Nəzarət sualları və məsələləri:

1. *Strateji planlaşdırma və proqnozlaşdırılmasında elmi – texniki tərəq-qinin hansı qanuna uyğunluqlarını nəzərə almaq zəruridir?*
2. *6-ci texnoloji sistemin strukturu 5-ci texnoloji sistemin strukturundan nə ilə fərqlənir? Uzunmüddətli proqnozlaşdırılmalarda bu fərqlər necə nəzərə alınmalıdır?*

3. *Elmin və ixtiraçılıq fəaliyyətinin inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılmasının xüsusiyətləri hansılardır?*
4. *İnnovasiya fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılmasının əsas göstəricilərini və istiqamətlərini təyin edin.*
5. *İnnovasiya sıçrayışlarının (irəliləyişlərinin) üstünlüyü nədədir? Seçilmiş prioritətlər əsasında iqtisadiyyatın innovasiya yolu ilə inkişafına keçidə imkan verən amilləri göstərin.*
6. *Rusiyada maşınqayırma kompleksində modernləşdirilmə və qabaqlayıcı inkişafı təmin etmək mümkündürmü? Bunun üçün nə etmək vacibdir? Xarici-texnoloji proqnozlaşdırma təcrübəsindən Rusiyada necə istifadə etmək məqsədə uyğundur?*

Fəsil 10

İQTİSADI ARTIMIN VƏ STRUKTUR DİNAMİKASININ PROQNOZLAŞDIRILMASI VƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI

10.1. İqtisadi artım və struktur irəliləyişlər makroiqtisadi tənzimləmənin baza vəzifəsi

Makroiqtisadi dinamikanın mahiyyəti və göstərişləri. Dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması istənilən dövlətin hökumətinin aparıcı əsas vəzifəsi idi və indi də qalır. İqtisadi artımın yüksək templər milli maraqların reallaşdırılması üçün və kəmiyyətin seçilmiş məqsədlərə müvafiq olan bütün istiqamətlər üzrə onun tələbatlarının ödənilməsi üçün zəruri potensial yaradır. Müasir şəraitdə iqtisadi artım nəinki kəmiyyət həm də keyfiyyət münasibətlərində baxılır. Buna görə də, iqtisadi artımın problemi (ÜDM, ÜMM-nin milli gəlirin və s. artımı) struktur problemlərlə və dinamikaya effektli təsərrüfatlılıqla uzlaşmalıdır. İqtisadiyyatda uzunmüddətli meyillərin belə aspektdə qabaqcadangörmə strategiyaların və plan səmətlərinin qurulması bir çox iri dövlətlərdə dövlət idarəciliyinin əsas vəzifəsi kimi irəli sürüldür.

Uzaqmüddətli və uzunmüddətli proqnozlaşdırma iqtisadi artımın bu artıma təsir edən amillərin bütün mürəkkəbliyini nəzərə almağa borcludur. İqtisadi konyukturanın kifayət qədər yüksək etibarlı etibarlılıqla uzunmüddətli tsikillərin tədqiqinin Kondratyev metodologiyasından istifadə milli iqtisadiyyatda çıxılmaz böhranlıq fazaları görməyə (qabaqcadan) imkan verir. Bu hökumət tərəfindən böhranlıq makroiqtisadi dinamikanın parametrlərinə mənfi təsirlərin minimumlaşdırılması siyasətinin aparılması üçün baza (əsas) yaradır.

İqtisadi artımın və struktur dinamikasının proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması daha ümumiləşmiş **makroiqtisadi** proqnozlaşdırma və planlaşdırma sahəsinə aiddir. Bu zaman təhlil və qiymətləndirmənin predmeti ümumi parametrlər və göstəricilərin geniş dairəsi olur, məhz:

- ÜDM, ÜMM, eləcə də onların vacib struktur elementlərinin miqyası və artım templəri;
- iqtisadi inkişafın resurs bazası – investisiyalar və onların mənbələri, əmək və təbiət resursları, elmi-texniki potensial və digərləri;
- Milli iqtisadiyyatın effektivliyi, əmək məhsuldarlığı, fond tutumu, material tutumu və iqtisadi inkişafın səmərəli enerji tutumudur;
- qiymət dinamikası və inflyasiya parametrləri;
- inkişafın maliyyə bazası – pul aqreqatları, valyutaların məzənnələri, bündə siyasetində dəyişikliklər verim sisteminde və s.
- dövlətin xarici iqtisadi konturunun parametrləri dünya konyukturasının xarakteri, xarici ticarətin strukturu.

Artıq məlumdur ki, bütün sadalanan göstərcilər qrupu iqtisadi məhsulun və resursların xərclərinin hesablanmasından asılıdır. İqtisadiyyatın və onun dinamikasının miqyasını, adətən ÜMM və ÜDM göstəriciləri əsasında qiymətləndirirlər. Onların həcmi rezidentlər və qeyri-rezidentlərin milli iqtisadiyyatlarının inkişafındakı nisbətlərdən asılıdır. Onların hesablanması ümumi qaydası ilə iqtisadi proseslərin uçotu və təhlilinin ümumi qaydasına milli hesablar sistemi (MHS) müvafiq olmalıdır.

Milli hesablar sistemi – milli və beynəlxalq iqtisadiyyatın qarşılıqlı münasibətlərini də daxil olaraq bütün əsas makroiqtisadi əlaqələri əks etdirək, iqtisadi fəaliyyətin uçotunun beynəlxalq tanınmış və qəbul olunmuş qaydalar məcmusudur. MHS-də uçotun əsası iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsində iqtisadi agentin çıxış etdiyi *institutsional vahid*dir.

Institutsional vahid əmtəə və aktivlərə sahib ola bilən, iqtisadi öhdəliklərə malik olan və öz adından digər elementləri həyatlaşdırıran iqtisadi agentdir. Bu zaman *rezident* elə institutsional vahidlər hesab olunur ki, hansılar, vətəndaşlığından və ya bu kapitalın məxsusluğundan asılı olmayaraq daima verilmiş dövlətin ərazisində yerləşir. *Qeyri-rezidentlərə* isə daima xarici dövlətin ərazisində yerləşən institutsional vahidlər aid olunur. Başqa sözlə, məsələn Rusiyaya tətbiqən qeyri-rezidentlərə, bizim dövlətin institutsional vahidlərinin filialları da aiddir, əgər onlar xaricdə yerləşiblərsə.

Beləliklə, bu **ümumi daxili məhsul (ÜDM)** – gross domestic product (GDP) – onların məxsusluğundan asılı olmayaraq milli iqtisadiyyatın sərhəddində yerləşən, bütün istehsal amilləri tərəfindən istehsal olunan məhsulun milli məhsulun höcmidir.

Ümumi milli məhsul (ÜMM) – gros national product (GNP) – verilmiş dövrədə onların yerləşdiyi yerdən, məkandan asılı olmayaraq, verilmiş dövlətin vətəndaşlarına məxsus olan istehsal amilləri tərəfindən istehsal olunan əmtəə və xidmətlərinin bazar dəyəridir. ÜMM və ÜDM arasında fərq «xaricdən xalis amil gəliri» adlanır. MHS-nin sonuncu versiyalarında ÜMM anlayışının yerinə ona identik olan **ümumi milli gəlir (ÜMG)** anlayışından istifadə etməyə üstünlük verirlər.

ÜMM (ÜMG) və ÜDM (cari qiymətlərdə hesablanır) digər göstəricilərlə uzaqlaşmaqdan ötrü istehsalın və onun fiziki höcminin dinamikasının öyrənilməsi üçün müqayisəli qiymətlərdə hesablanır. Buna görə də, proqnozlaşdırma və planlaşdırma təcrübəsində (praktikasında) cari qiymətlərlə, *nominal* ÜMM (həm də ÜDM) və müqayisəli qiymətlərlə (yəni müəyyən ilin qiymətlərində) *real* hesablanıla bilər.

ÜDM və ÜMM müqayisəli qiymətlərlə bu göstəricilərinin vacib üstünlükləri onların «əlavə olunmuş dəyər» kateqoriyası ilə üzvü əlaqəsidir ki, bu da məhsulun höcminin uçotunda (hesablanmasından) təkrar uçotdan qaćılmağa imkan verir. Müəssisədə əlavə olunmuş dəyər satışdan əldə olunan gəlir və digər olan yarımfabrikatların, xammal və enerji resurslarının (digər müəssisələrdən) alınmasına çəkilən xərclər arasında fərq kimi müəyyən olunur. Müvafiq olaraq ÜDM və ÜMM-i milli təsərrüfatda yaradılan bütün *əlavə olunmuş dəyərlərin* adekvat toplanması ilə hesablayırlar.

Müvafiq MHS-nin terminalogiya və qaydalarından istifadə proqnoz-plan hesablamalarının faktiki və hesablama məlumatlarının müqayisəliyinə nail olması və eləcə də beynəlxalq müqayisəni yüngülləşdirir. Proqnoz-plan ilində qarşılıqlı əlaqədə MHS-də nəzərdə tutulmuş bütün əsas hesabların məlumatlarını nəzərə almaq faydalıdır. Konkret şəraitlərdə müxtəlif dövlətlərdə MHS-nin tərkibi müxtəlif şəkildə detallaşdırıla bilər. Lakin adətən aşağıdakı əsas dörd hesab mövcuddur.

1.İstehsalat hesablı bilavasitə məcmu məhsulun istehsalı prosesinə aid olan əməliyyatları eks etdirir. İqtisadiyyat səviyyəsində tam şəkildə istehsal hesabının planlaşdırıcı maddəsi ÜDM-dir.

2.Gəlirlər hesabı gəlirlərin əmələ gəlməsi, bölgüsü və istifadəsi hesabını daxil edir.

3.Kapital əməliyyat hesabı əsas kapitalın məcmu yiğiminin maliyyələşdirilməsinin və maddi material dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsinin əks edilməsi üçün xidmət edir. Burada, həmçinin iqtisadiyyatın sektorları və «qalan dünya» arasında kapital aktivlərinin kapital transferləri şəklində əks olunur.

4. Xarici dünya ilə qarşılıqlı əlaqələr üzrə əməliyyat hesabı (tədiyyə balansı) məhsulun ixracından cari daxil olmaları, xaricdəki mülkiyyətdən gəlirləri, xaricdən transferləri, eləcə də əmtəə və xidmətlərin idxalı ilə bağlı olan xərcləri xarakterizə edir.

Makroiqtisadi təhlildə milli iqtisadiyyatın strukturunun öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Xüsusi diqqət iqtisadiyyatın sahəsi, ərazisi və təkrar istehsal strukturuna verilir. Sahəvi və ərazi strukturları sahələr və regionlar üzrə əmtəə və xidmətlərin istehsal və istehlak haqqında məlumatlar əsasında, bu və ya digər bir olan həmin konkret zaman anında və dinamikada təkmilləşdirirlər. Təkrar istehsal strukturun təkrar istehsal dəyər elementləri haqda məlumatlar üzrə qiymətləndirirlər (ödəmə, yiğim, istehlak və s.).

Proqnoz-plan hesablaşmalarında makromodellərdən istifadə. İqtisadiyyatın strukturunun proqnozlaşdırılan plan dövrünə sahələrarası əlaqəsinin aşkar edilməsi təhlili və formallaşması üçün dünya təcrübəsində **sahələrarası balansdan (SAB)** geniş istifadə olunur.

Sahələrarası balans əsasında ÜDM və ÜMM aralıq istehlak, resursların xərci hesablanılır, tələbin qiymətin investisiyasının əmək-haqqında dəyişmələrin iqtisadiyyata təhlili tam (ümumi) olaraq qeyri-adi sahələr üzrə həyata keçirilir. Sahələrarası balansın göstəriciləri makroiqtisadi parametrlərin beynəlxalq müqayisəsi üçün tətbiq olunur.

SSRİ-də sahələrarası balans *xalq təsərrüfatının balansı* kimi işlənib hazırlanır. Orada iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə edən əsas makroiqtisadi göstərici *ümumi ictimai məhsul* idi. Bazar münasibətlərinə keçiddə sahələrarası balansın tərtib olunması metodlarının Milli hesablar sisteminə adaptasiya olunması üzrə işlər aktivləşdirilmişdir. MHS artın deyildiyi kimi əsas makroiqtisadi göstərici ÜDM və ÜMM-dır. MHS-nin metodologiyasından üzrə iqtisadiyyat tam olaraq maddi nemətlərin istehsali və xidmətlərin göstərilməsi fəaliyyəti arasında prinsipial fərqlərini yaratmayaraq baxılır, araşdırılır.

MHS-də sahələrarası balansın nümunəvi sxemi cədvəl 10.1-də verilib. O, dörd olan kvadratlarla olan göstərişlərlə verilib və əsas hesabların, ya da salinan bu dördlüyün matris təqdiminə adekvatdır.

Birinci kvadratda (I) *aralıq tələbi* (*istehlakı*) xarakterizə edən istehsalın sahələr (satıcılar və istehlakçı sahələr – alıcılar) arasında aralıq sövdələşmələr haqqda məlumatlar yerləşir.

İkinci kvadrat (II) sahənin məhsullarını əhalinin şəxsi istehlakına (*C*), dövlət istehlakına (*G*), investisiya (*I*) və xalis ixracaya (*NX*) bölgüsünü verilir, onlar *ye Kun istifadə* («*ye Kun tələb»*lq) anlayışının adı altında birləşib. Xalis ixrac (*NX*) 10.1-ci cədvəldə ixracat (*X*) və idxlət (*U*) göstəriciləri arasında olan fərq kimi verilib. Əgər yekun tələb ÜDM formasına malikdirse, onda yekun istifadə makroiqtisadi tarazlıq kursundan bir məlum olan ifadə ilə əks oluna bilər:

$$\varphi = GNP = C + G + (X - V)$$

Verilmiş halda nəzərdə tutulur ki, xalis ixrac $MX = (X - U)$ öz cəminə nəinki əmtəə və amil xidmətini, həm də xaricdən xalis amil gəlirlərini də edir.

Yekun və aralıq istehlakın *i* şətri üzrə cəmi *i* sahəsinin məhsulun xidmətin ümumi buraxılışının həcmini xarakterizə edir. Ya da salinan şərti işarələrdən istifadəyə edərək *i* sahəsinin (*Q*) ümumi buraxılışını aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$Q = \sum_{j=1}^n g_{ij} + Ci + Gi + II + Xi -Ui$$

Üçüncü kvadratda (III) sahələr üzrə *Y* ümumi milli məhsulun istehsalına xərclərini dəyər strukturu əks olunur, yəni *V* əməkhaqqının, *P* mənfəətin və *R* hər bir sahədə amortizasiyının cəmi əks olunur:

$$Y_j = V_j + P_j + R_j$$

Sahələrarası qalan modeli üzrə iki tip analitik və proqnoz-plan hesablamalarını yerinə yetirmək olar:

- yekun istehlakın verilmiş səviyyə üzrə iqtisadiyyatın strukturunun və ictimai istehsalının miqyasını müəyyən etmək;
- bir sahə (məhsul) üzrə istehsalın verilmiş həcmi və digər sahələrdə verilmiş yekun istehlak üzrə məhsulun istehsalı və istehlakı balansını formalasdırmaq.

Birinci tipin hesablanması proqnozların tərtib olunması qurulmasında həll olunan vəzifələrə müvafiq ikinci tipin hesablanması isə, bu və ya digər məhsulun istehsal həcmiminin hesablanmasında planların formalasdırılması mərhələsində istifadə olunur.

Sahələrarası balansın işlənib hazırlanması üçün birbaşa a_{ic} xərclərini əmsallarından və b_{ic} istifadə olunur.

Birbaşa xərclər əmsali müəyyən növ məhsulun (xidmətin) vahidinin istehsalına material resurslarının orta sahə normativ xərcəridir. SAB ya natural, ya da ki, dəyər formasında tərtib oluna bildiyindən, onda birbaşa xərclər əmsalı həm natural, həm də pul həcmi şəklində hesablanıla bilər. Onların köməyilə a_{ijxj} sahələrarası axınlar hesablanılır və iqtisadiyyatın sahələri üzrə material xərcləri hər hansı $i=1$ -dən $i=n$ intervalında a_{ijxj} cəmi kimi müəyyən olunur.

Tam xərclər əmsali qarşıq, əlaqəli sahələrin bütün zənciri üzrə yekun məhsul vahidinin istehsalına (ÜDM-nin yekun istifadəsi) çəkilən xərcləri xarakterizə edir. Onlar birbaşa xərclər əmsalı əsasında müəyyən olunur, lakin hesablama vaxtında həm də dolayı xərclərin həcmi də nəzərə alınır. Tam xərclər əmsallarının yekun məhsul həcminə hasili yolu ilə (ÜDM-nin yekun istifadəsinə) hər bir sahə üzrə ümumi məhsulun həcmi hesablanıla bilər.

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin dərinləşməsi və milli iqtisadiyyatları qlobal təsərrüfata üzvü həlkələr keyfiyyətində daxil olunması ilə, makroiqtisadi təhlil aparatının genişləndirilməsi və mürəkkəb-ləşməsi tələb olundu. Milli iqtisadiyyatların dünya təsərrüfatı ilə açıq sistem kimi qarşılıqlı təsir proseslərinin (dünya təsərrüfatı ilə) öyrənilməsi üçün *IS-LM-BP modelilə* silahlanaq faydalı olardı. Bu Keynsçilik işləmələrindən məlum elan açıq iqtisadiyyat modeli dövlətdə gəlir səviyyəsini və faiz dərəcəsinin elə nisbətini göstərir ki, hansında ki, iqtisadiyyatın üç sektorlarında **real pul və xarici** – eyni zamanı tarazlıq təmin olunur. Tarazlığa dövlət iqtisadi siyasetini alətlərindən – bündə xərclərdə pul kütləsinin və valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsindən ayrı-ayrılıqda və ya eyni zamanda istifadə edilməsi yolu ilə nail oluna bilər.

Real sektorun tarazlığı *IS* əyrisi ilə (*I*-investment, investisiyaları; *S*-savinq əmanət) göstərilir. Real sektorda makroiqtisadi tarazlıq sistemində vəsaitlərin əmanət (*S*) şəklində sizması və idxala xərclər iqtisadi sistemə investisiyalar (*I*) ixracdan gəlir (*X*) şəklində vəsaitlərin daxil olmaları ilə bərabər olduqda təyin edilir.

Pul sektorunun tarazlıq *LM* əyrisinin (*L*-liquidity, likvidlik; *M*-money, pullar) köməyilə göstərilir. Taraz vəziyyət transaksiyası və möhtəkir məqsədlərə pula olan tələbin (M^d) onun təklifinə (M^s) bərabər olur. Təklifə (M^s) bərabər olduğu vaxt təyin olunur.

Xarici sektorun tarazlığı *BP* əyrisinin (balance of payments, tədiyyə balansı) köməyilə gösətrilir. Tarazlıq səviyyəsi cari (ticarət) balansının kəsiri ($X-U$) xaricdən qısamüddətli kapital xalis axını ilə örtüldükdə xərci olunur.

Beynəlxalq qəbul olunmuş qaydalar çörçivəsində iqtisadiyyatın vəziyyətinin və milli inkişafının vacib ad göstəricilərinin yox olması makroiqtisadi proqnozlaşdırmanın və planlaşdırmanın müxtəlif mərhələ və formalarını öz aralarında müqayisəsi, eləcə də müxtəlif dövlətlər arasında müvafiq materialların müqayisəliliyini təmin etmək vəzifəsindən çıxış edir. Bu səbəbdən diqqət mərkəzində MHS qaydaları üzrə tərtib olunan sahələrarası balans mövzusu olmuşdur. Lakin SAB əsasında (bazasında) öyrənilmə metodu bu ancaq mütxəssislərə məlum olan proqnoz-plan işləmələrinin bir çox metodlar qrupundan biridir.

10.2.Makroiqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılmasının metodologiyası

Ədəbiyyatda makroiqtisadi göstəricilərin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının müxtəlif metodları və modelləri təsvir olunmuşdur. Əgər hər hansı bir fikirlə birləşdirilən metodlar və modellərin müəyyən məcmuluğunda dayanırlarsa, onda verilmiş şərait üçün seçilmiş pronozlaşdırma və planlaşdırma metodologiyasından danışılır.

Müasir mərhələdə N.D.Kondratyevin nəzəri irsindən çıxan və uzunmüddətli sosial iqtisadi inkişafın templi xarakteristikasını nəzərdə tutan, proqnozlaşdırma və planlaşdırma metodologiyası xüsusi olaraq tanınmışdır. Meyillərin analogiyası və ekstropolyasiyası metodlarına arxalanın, proqnozlaşdırmanın ənənəvi sxemindən fərqli olaraq. Rusiyada XX əsrin sonunda yaradılan inkişaf tapmış, proqnozlaşdırmanın Kondratrev məktəbi uzunmüddətli proqnozlar da makroiqtisadi dinamikaya iri innovasiya irəliləyişlərini qabaqcada görəməyə imkan verir.

Metodologiyanın seçimi proqnozlaşdırmanın, planlaşdırmanın üstünverici metodlarının və modelləri sistemlərinin ümumi şəkil də bildirir. Daha çox obraxlıqla proqnozlaşdırma fazasında istifadə edilən metodlar və modellər fərqlənir, onlar proqnozlaşdırmanın bütün tsiklinin nəticəliyini əvvəlcədən müəyyən edir. Proqnozlaşdırmanın bütün metodlarını böyük sınsı: axtarışlı, tədqiqatlı (genetik)

və normativ (texnoloji) sınıfə bölünür. Onlar həmişə qarşılıqlı əlaqədə baxılmalıdır, araşdırılmalıdır ki, bu da planqabağı sənədlər kimi proqnozların işlənib hazırlanaları halında xüsusilə vacibdir. Milli iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılması metodu – bu milli təsərrüfatda dəyişmələrin proqnozlarının işlənib hazırlanma üsulu, alqoritmidir. Bu metodlar kifayət qədər çox olduğundan onların müxtəlif qruplaşmaları və təsnifləşdirilməsi mümkündür. Daha əməli fərqləndirici prinsip bütün metodların iki iri qrupa bölünməsindən ibarətdir:

1) İntuisiyalarda və adamların dərketmə qabiliyyətlərindən istifadəyə əhəmiyyətli, həddə, eləcə də onların gələcəyi qiymətləndirmək təcrübəsinə əsaslanan **evristik¹** metodlar;

2) Göstəricilər arasında bu və ya digər statistik və ya funksional asılılıqların istifadəsini, proqnozun gedisatında kifayət qədər ciddi hesablamaların aparılmasını nəzərdə tutan formalasdırılmış metodlar.

Real proqnozlaşdırımda intuisiyalar və miqdar qiymətləndirmələri, hesablamalar, adətən uzlaşıqlarından, eləcə də **kombinə olunmuş** metodlar qrupları haqda danışmağa əsas olur.

Metodların birinci qrupunda daha tempik müxtəlif növ **expert** qiymətləndirmələrin aparılması, eləcə də iqtisadi dinamikasının **senariyalı** variantlarının qurulmasıdır.

İkinci qrupda proqnozlu ekstropolyasiyaları, iqtisadi statistik metodları riyazi immitasiyalı modeləşdirməni və bir çox digərlərini sadalamaq olar. Formalizəolunmuş metodlar proqnozlaşdırmanın bütün mərhələlərində bu və ya digər həddə tətbiq olunur, lakin ən yüksək dərəcədə olur imkanları ortamüddətli (4-10 il) və qisamüddətli proqnozlaşdırma mərhələlərində reallaşır.

Proqnoztik təcrübədə tətbiq etmənin daha uzun tarixinə ekstropolyasiya metodları malikdir. Onlar arasında xüsusi ədəbiyyatda (ən sadə kimi) **ekstrapolyasiyalı trend metodu** ayrıılır. Verilmiş metod gələcəyin parametrlərini əvvəlki meyillərdən çıxarılan metodlar üzrə hesablamaları aparmağa imkan verən inkişafı ciddi şəkildə nəzərdə

---

¹ (evristika (yunan sözü olub «evrika» və ya «tapıram» kimi tərcümə) öncədən görmə) yunan sözündən götürülüb həqiqətin nəzəri tədqiqinin və axtarılıb tapılmasının məntiqi usulları və metodoloji qaydalarının məcmusudur. Bu, eləcə də hazırlıqlı aktivliyin inkişafına olan köməkləndirən tədris metodları məcmusudur.

tutur. Hesablamalarda istifadə olunan statistik və funksional asılılıqlar bir parametrə – zamanın gedışatına bağlanaraq qurulur.

Proqnozlaşdırılan göstəricinin hansısa birinin digər amillərdən asılılığının izlənməsi bu zaman nəzərdə tutulmur. Miqdar formalizələnmiş daha mürəkkəb və inkişaf etmiş metodlara ekonometrik modelləşdirmə metodlarını aid etmək lazımdır.

Ümumi halda ekonometrik modellər aşağıdakı növ funksiyani bildirir:

$$Y = f(X_i)$$

Burada: Y – dövlətin ÜDM və ÜMM, yaxud hansısa biri digər makroiqtisadi indikatordur; X_i – proqnozlaşdırılan göstərişdə təsir edən amillər, həm də onların sırasına heç də zaman mütləq şəkildə daxil olmur. Bu amillərin sayı (i), adətən 1-dən çoxdur. Lakin biramilli modeldə araşdırıla bilər. Əgər faktiki məlumatlar üzrə Y – funksiyası və arqument amillər (X_i) arasındada araşdırılmış funksiya dəyişikləsiz istifadə olunursa, onda bu model ekstrapolyasiyalı olur. Belə ekonometrik modeldən ekstrapolyasiyalı trend modelinin fərqi ondan ibarətdir ki, o, təkcə zaman üzrə meyilləri yox, Y – nin bir sıra amillərdən asılı məzmunlu təhlil aparmağa imkan verir.

Bir çox hallarda ekonometrik təhlil çoxamilli model əsasında aparılır. Xüsusi halda geniş məhşurluğu aşağıdakı şəkildə istehsal funksiyası modeli əldə etmişdir:

$$Y = AK^\alpha L^\beta$$

Verilmiş düstur ədəbiyyatda Kobba-Duqlas funksiyası adını almışdır. Orada Y – amilinə təsir edən başlıca amillər kimi K və L müvafiq olaraq *kapital* və *canlı əmək*dir; A-tənasüblük əmsali; Dərəcə göstəriciləri (qüvvət) - α və β klassik Kobba-Duqlas funksiyasında cəmi olaraq vahidə bərabər olması nəzərdə tutulub.

İstehsal funksiyasında elmi-texniki tərəqqinin təsirinin eks etdirilməsi arzusu (ETT) $(\alpha + \beta) \neq 1$ olduğu modeldən istifadəyə getirilmişdir. ETT amilinin olması halında $(\alpha + \beta) > 1$; ETT-nin U və i-yə təsirini qeyri-taraz xarakteri heç də nadir olmayaraq daha mürəkkəb formada olur. $\varphi = AK^\alpha L^\beta e^{\lambda t}$.

Burada, t zaman, $\lambda = (\lambda_K - \lambda_L)$ kapitalın və canlı əməyin effektliyinin dəyişməsinin ümumi effektivliyin dəyişməsində iştirak dərəcəsini aşkarlamağa imkan verən əmsal; e – natural laqorifmin əsası.

İqtisadiyyatının inkişafının əsas parametrləri arasında dinamik qarşılıqlı əlaqələrin (zamanda dəyişən) əks olunmasını nəzərdə tutan ekonometrik modellər *immitasiyalı* modelə çevrilə bilər. İmmittasiyalı modelləşdirmə üçün tədqiq olunan halın riyazi və ya digər modelə, verilmiş məntiqi strukturun saxlanılmasında və təhlil olunan obyektin (və onun modelinin) davranışını, hərəkəti haqda informasiyanın əldə olunması məqsədilə komponentlər (göstərişlər) arasında qarşılıqlı əlaqənin sisteminin hər hansı bir parametrlərinin dəyişməsində və ya struktur elementlərinin hərəkəti, davranışının müxtəlif variantlarında EHM üçün xüsusi proqramlar şəklində yaradılmış immitasiyalı modelə də makroiqtisadi sistemin inkişafının müxtəlif hipotezlərin, fərziyyələrin yoxlanılması həyata keçirilir.

İmmittasiya makroiqtisadi modelləşdirmənin güclü aləti sahələrarası balans modeli ola bilər. Əgər dövlətin şəraitinə adekvat olan program məhsulları yaradılırsa və etibarlı çıxış informasiya statistik bazası yığılrsa, eləcə də proqnoz hesablamalar məqsədilə SAB-nin gələcək vəziyyəti ümuminflyasiyanın həddən artıq əməktutumlu yeniləşməsi və tamamlanma təmin olunur.

Həm ədəbiyyatda və eləcə də proqnozlaşdırıcı təcrübəsində daha böyük öz məhşurluq Nobel laureati V.V.Leontyev tərəfindən işlənib hazırlanan «xərclər-buraxılış» modeli adlı SAB modeli qazanmışdır¹. Leontyev modelindən dünya iqtisadiyyatını 30 illik perspektivə inkişafının proqnozlaşdırılması üçün istifadə olunması unikal hadisə olmuşdur. Əsas baza kimi 1970-ci ilin məlumatları götürülmüşdür, proqnoz hesablamaları isə 1980, 1999 və 2000-ci illərə görə yerinə yetirilmişdir.²

Dünyanın müxtəlif yanaşmalarının istehsalının və is-tehlakının sektorlarının mürəkkəb strukturunun təsviri üçün sahələrarası təhlildən və ekonometrik metoddan istifadə olunmuşdur, hansıların ki, məqsədi iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının istehsal və istehlaka təsirində qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsidir. Sxematik olaraq dünya iqtisadiyyatı n sayda xəttin templərdən və tm sayda dəyişənlərdən ibarət sistem şəklində verilib. Onun sayəsindəki dəyişənlərin sayı tənliklərin sayını üstələyir, sistem çeviklik əldə edir. Konkret birmənalı qiymət əldə olunur, əgər m dəyişənlərin qiymətindən m tətbiq etsək.

¹ Леонтьев В.В. Межотраслевая экономика. М., Экономика. 1997 г.

² Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН во главе с В.В.Леонтьевым М. Международные отношения. 1999.

Model yüksək detallaşdırma səviyyəsinə fərqlənir. Dünya 15 regiona bölünür. Onlar 3 qrupa birləşdirilib. Yekunda 2625 birgə tənliklərdən ibarət olan 15 regionun hər birinin daxilində, həm də regionlar arasında sahələrarası qarşılıqlı əlaqələri müəyyən edən struktur qarşılıqlı əlaqələrin dəqiq təsəvvürünü əldə etməyə imkan verən sistem qurulur. Heç bir region iqtisadi fəaliyyətin 45 sektorları terminlərində təsvir olunur. Onların texnoloji səviyyələri istənilən zaman anında verilmiş sektorun məhsul vahidinin istehsali üçün zəruri olan digər sektorların məhsul miqdarını ifadə edən xərcləri əmsalı təsvir olunur. Bu struktur əmsallarının gözlənilən dəyişmələri, yəni texnoloji dəyişmələr hər bir sektor üçün ayrı-ayrılıqda proqnozlaşdırıla bilər.

V.V.Leontyevin rəhbərliyi altında yerinə yetirilən proqnoz hesabatlarında birbaşa və tam xərclərin əmsallarının müəyyən olunmasında əsas kimi yüksək inkişaflı dövlətlər üçün xarakterik nisbət-dən istifadə olunmuşdur və qəbul olunmuşdur. Hər bir inkişaf etməkdə olan region üçün modelə dəyişikliklərin daxil edilməsi prosedurasi daha inkişaf etmiş regionlarda artıq istifadə olunan xərclər və kapital tutumluq əmsalının mərhələlərlə daxil edilməsindən ibarətdir, həm də bu prosesin tempi verilmiş zamanda adambaşına düşən orta gəlirin artımından asılıdır.

Hesablamalar, təyinatı – bütün gələcək əməliyyatların – kapitalı regionlararası hərəkəti, kredit və inkişaf məqsədilə kömək – bazis ilində olduğu kimi struktur qarşılıqlı əlaqələr templərilə müəyyən olunacağını fərz etməklə, bütün regionlarda gəlirlərin effektinin səviyyəsinin proqnozlaşdırılması olan hadisələrin inkişafının integrasiyalı ssenarisi üçün, həm də arzu olunan aktiv dəyişmələr ssenarisi üçün yerinə yetirilirdi. İkinci halda hər bir inkişaf etməkdə olan regionlarda 1980, 1990, 2000-ci illərdə əhalinin orta gəliri səviyyəsində verilirdi. Hesablamaların gedisatında inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında gəlir səviyyəsində fərq 1970-ci ildə 12:1-dən, 2000-ci ildə 7:1 nisbətinə qədər azalması üçün iqtisadi artımın mövcud variantlarında hansı dəyişmələri daxil etmək tələb olunduğu aydınlaşdırmaq vəzifəsi durur. Bu hesablamalar hər bir 15 regionda ayrı-ayrı sektorlar üzrə buraxılışın istehlakin və kapital qoyuluşun layihələndirilən səviyyəsini, eləcə də əmtəələrin beynəlxalq axınlarının həcmərinin təsvirini başa düşməyə imkan verir.

SAB əsasında modelləşdirmə, V.V.Leontyevin qlobal modelində görüldüyü kimi, pronozlaşdırmanın modellərinin mürəkkəb

kombinasiyalaları sırasında aiddir. O, təkcə hazır modelə sadə hesablamları deyil, ekspertlərin çox ixtisaslaşmış komandasının olmasına nəzərdə tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, uzaqmüddətli və uzunmüddətli proqnozların, işlənib hazırlanmasında ciddi formalizasiyalı metodlarından istifadə, adətən həllədici vəziyyət hesab edilir. Hərçənd onlardan istifadə bəyənilməlidir, dəstəklənməlidir, burada düsturlar və hesablamlar məsələn fərziyyələrin ayrı-ayrı parametrlərinin yoxlanılmasını təmin edərək, eləcə də fərzetmənin strukturlaşdırılmasını yüngüllədirərək köməkçi alətlər rolunu yerinə yetirir. Proqnoz sferasında qabaqcadangörmənin yüksək hüuduqlar ilə başlıca rolu **ekspert metodları** oynayır. Onlar arasında daha çox məşhurluğa «dəyərli masa» (komissiya metodu), «beyin hücumu» (Delfi hücumu) və «Forsar metodu» malik olmuşdur.

«Dəyirmi masa» metodu və ya komissiya metodu təsəvvürlərin razılışdırılması və vahidlərin işlənib hazırlanması məqsədilə, ekspertlər qrupunun proqnozlarının problemlərinin müzakirəsini nəzərdə tutur. Bu metodun məhdudiyyəti ondan ibarətdir ki, kompromisə ilkin quraşdırma, təyinləşmə vardır, bu isə ən güclü qüvvəli qərarlarda açılma riskini artırır. Həm də ekspertlərin tərəfindən irəli sürülən mülahizələrə «dəyirmi masa»nın nüfuzu təsir edir.

«Beyin hücumu» metodu ideyaların kollektiv qenerasiyasının yaxşı imkanı ilə fərqlənir. «Beyin hücumu» metodunda ekspertlər tərəfindən rəli sürülmüş mülahizələrin tənqidi qadağa edildiyindən yekun nəticə istənilən, ilkin qəbul edilməsində hətta ən ekstravaqant mülahizələr mahiyyətini daşıya bilər.

Proqnozlaşdırmanın ekspert alətləri arasında aparıcı rolu (yeri) məşhur Amerika PEND elmi-tədqiqat korporasiyası tərəfindən işlənib hazırlanmış **Delfi metodu** tutur. O, ekspertlər komandasının xüsusi hazırlanmış sual toplusundan istifadə edərək interativ fərdi sorğuların bir neçə turlarının təşkili yolu ilə maraqlandırılan məsələ üzrə maksimal razılışdırılmış nöqtəyi-nəzərə nail olmağa imkan verir. Hər bir turun gedisatınada əldə olunmuş sorğu nəticələri «emal» olunur və kolleqaların sonradan ümumi fikirlərilə razılaşa bilən və ya özlərini müəyən prinsiplərə görə fərqlənmiş mövqeyini yeniləşdirə bilən ekspertlərə çatdırılmalıdır. Sorğu prosedurası, yeni turun ortaq əldə olunan nəticələrə əməli təsir etmədiyi situasiya əmələ gəlməyə qədər dəfələrlə davam edir. Əldə olunmuş nəticələrin belə unifikasiyası özünün zəif tərəfinə də malikdir: sistem dəyişməsi-

nin mövcud trayektoriyasının sinmasının nəzərdə tutan fərdi proqnoz, kənara qoyula bilər.

Proqnozlaşdırmanın və programlaşdırmanın müasir metodları arasında «**məqsədlər ağacının**» qurulmasına əsaslanan yanaşmanı qeyd etmək lazımdır. Bu istiqamətdə yüksək reputasiyanı *PATTERN* sxemi («miqdar məlumatlarının elmi-texniki qiymələndirilməsi vasitəsilə planlaşdırmasının əsaslandırılması») olmuşdur. Metod ilk dəfə əməliyyatların tədqiqatı vəzifəsinə tətbiqən işlənib hazırlanmışdır və 1957-ci ildə dörc olunmuşdur, lakin «xamuelya» korporasizasiyasını ondan hərbi və kosmik işləmələri həyata keçirən bölmələrində etiraf etdiyi vaxt 1963-ci ildən sonra geniş şöhrət qazanılmışdır. *PATTERN* metodunda istifadə pronoz zaman elan kəsiyində başlıca məqsədlərə nail olmağın alternativ imkanlarını qiymətləndirmək seçilmiş texnoloji investisiyaların müqayisəli qiymətliyini müəyyən etməyə, onların reallaşdırılmasının əsas çətinliklərini aşkar etməyə və qiymətləndirməyə, qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün əsas rol oynayan ETİSİ ilə inkişafının istiqamətlərini müəyyən eməyə imkan verir.

Qeyri-müəyyənlikdə şəraitində həll variantlarını tapmağa imkan verən digər çoxlu sayıda ekspert – analitik metodlar vardır. Onlardan ikisini yada salaq – matris metodu və morfolojsi təhlil metodu.

Qiymətləndirmənin **matris metodu** proqnozlaşdırmanın təyin olunmuş hüdudları çərçivəsində pul maraqlandıran sistemin inkişafı gələcəyini müəyyən edən müxtəlif hadisələrin qarşılıqlı təsirini aşkar etməyə yönəlmüşdür. Əvvəlcə pronozun qurulması üçün qrup əhəmiyyətli hadisələri və onların başlanmasıın fərdi ehtimallığının müəyyən edirlər. Hadisələrin qarşılıqlı təsiri matrisi qurulur. Ekspertlər hadisələrin birinin əmələ gəlməsi digər hadisənin haradan əmələ gəlməsinin doğura bilər (və ya əksinə doğura bilməz) hansından çıxış edərək matrisin xanalarını doldururlar ki, bu da, yekunda onların inkişaf senarisi variantlarını və onların ehtimallığını dəqiqlişdirir.

Morfoloji metod proqnozlaşdırmasına yönələn problemlərin ifadə vəziyyətini müəyyən edən əsas *pi* parametrləri ayrıılır. Hər bir parametr müxtəlif sayıda *p_{ij}* xüsusiyyətlərini ifadə edir. Yekunda reallaşdırılması qarşıya qoyulmuş problemlərin həllinə gətirib çıxaran, xüsusiyyətlərin bütün mümkün və qeyri-mümkün kombinasiyalarını əks etdirən morfolojsi matris əmələ gəlir. Bu və ya digər qə-

rarın qiymətliliyi haqda məsələ matrisin qurulmasına qədər baxılır. İşin yekun mərhələsi daha ehtimal olunan hadisədən matrisin qurulması nəticəsində gözlənilmədən aralanma netrivial qərarların ekspertlər tərəfindən seçilməsindən ibarətdir.

Bu günə məlum olan proqnozlaşdırılması ekspert metodlarında çoxu konkret layihələr, xüsusi təyinatlı layihələr çərçivəsində optimal qərarların seçilməsinə etirazlarla bağlı inkişaf əldə etmişdir. Strateji proqnozlaşdırma və planlaşdırılmanın vəzifələri üçün makroiqtisadi sistem səviyyəsində ancaq özlərinin imkanları çərçivəsində istifadə oluna bilərlər. Həm də həmişə metodların konkret vəzifələrə və proqnoz-plan işlərinin çərçivələrinə ciddi yaradıcılıq adaptasiyası tələb olunur. Makroiqtisadi tendensiyaları müəyyən edən hadisələr arasında qeyri-müəyyənlik siyasi konyuktura sosial stresslər, amillər və bir çox digərləri əhəmiyyətlidir ki, ciddi şəkildə yüksəkxitəsli ekspertlərin təcrübəsinə və ideyəsinə arxalanan proqnozlaşdırmanın formalizasiya olunmamış metodlarının əhəmiyyətini gücləndirir.

Heç də təsadüfi deyil ki, makroiqtisadi proqnozlaşdırında sosial – siyasi proqnozlar sahəsində olduğu kimi **sosial – iqtisadi ssenarilərin** qurulması metodу daha geniş yayılmışdır. Sektor yanaşma pronoz – analitik praktikasına təqrübən XX əsrin 50-ci illərin sonunda 60-ci illərin əvvəlində daxil olmuşdur, həm də o vaxt beynəlxalq münasib əksər sahəsində tətbiq olunmuşdur. İndi o, birmənəli şəkildə sosial-iqtisadi proqnozlaşdırmanın metodları həcmi sırasına daxil olmuşdur, hərçənd heç də bütün müəlliflər sözün həlli xüsusi mənasında proqnozlar kimi ssenarilərin açıqlanması ilə razılaşmışdır. Məsələn, R.Eyros belə hesab edir ki, ssenarinin başlıca məqsədi – proqnoz deyil, halların mexanizminin və ya təfəkkürünün başa düşməsidir¹. Lakin belə fikirləşmək ki, birinin digərinin üstündən xətt çəkilir. Ssenarinin variantların məzmununu və formal-riyazi zəminlər sistemi kimi, bu konkert sosial-iqtisadi sistemini tədqiqi nəticəsində və onu idarə edənlər, fikrini söyləyən O.Y.Şibalkinlə razılaşmaq olar².

Sosial – iqtisadi sistemin inkişaf variantlarının təqdim olunmasının ssenari forması həmin göləcəyin mürəkkəbliyini, həm qeyri-

¹ Эйрек Р. Научно – техническое прогнозирование и долгосрочное планирование. М; Мир 1971, С.183

² Шибалькин О.Ю. проблемы и методы построения сценариев социальнно-экономического развитие. М; Наука. 1992г. С.14.

müəyyənliyini qiymətləndirməyə, həm də qeyri-müəyyənliyin strukturlaşdırmasını təmin etməyə, bununla da proqnoz təfəkkürə plan variantlar verməyə imkan verdiyinə görə rahatdır. Halin (obyektin) mümkün inkişafının mexanizmlərinə və zəminlərinə müəyyənliyin verilməsi obyektin yekun obrazının variantlarını konstruksiyalaşdırılmasını əməli şəkildə yüngülləşdirir. Bu isə iqtisadi dinamikasının gözlənilən parametrlərinin qurulması üçün az və ya çox dərəcə müəyyən əsasın, bazarın əmələ gəlməsini bildirir. Dünya təcrübəsi ona göstərir ki, dövlətin və regionların sosial-iqtisadi inkişafının işlənib-hazırlanması heç də təsadüfi olmayaraq uzunmüddətli proqnozların irəli sürülməsinin başlıca forması oldu.

10.3. İqtisadi artımın strateji planlaşdırılması

Sosial-iqtisadi inkişafın uzunmüddətli proqnozlarının və sonradan onların bazasında strateji və indikativ planların işlənib hazırlanması hökumətin praktik siyaseti üçün və sahibkarların və ev təsərrüfatlarının davranışını üçün şərait yaradır. Müxtəlif dövlətlərin təcrübəsi onu inandırır ki, proqnozlar və planlar sistemində, eyni zamanda informasiya səmtlənmə və idarəetmə komponentlər olur. Bazar mühitində makroiqtisadiyyat sferasında idarəedici təsir daha çox olaraq zoruri makroindikatorlara nail olmaqdan ötrü dolayı metodlarla razılaşmalar, güzəştər həyata keçirilir.

Makroiqtisadiyyatın nəzarət olunan bu və ya digər parametrlərin prioritetlik dərəcəsinə nisbətən əhəmiyyət, ictimaiyyət tərəfindən edilən seçim böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsi ondan xəbər verir ki, adətən, hökumət tərəfindən nəzarət olunan makroiqtisadi siyaset parametrləri sırasında aşağıdakılardaxildir: iqtisadi artım, əhalinin məşğulluğu iqtisadi effektivliyi. Qiymətlərin stabililiyi (inflyasiya səviyyəsi) subyektlərin iqtisadi azadlıq dərəcəsi, sistemin maliyyə dayanılılığı, əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi və onların bölgüsündə, ədalətlilik, xarici ticarət bir tədiyyə balansı və s.

Iqtisadi transformasiya dövründə institutsiyalı sıra səmtləri sosial iqtisadi meyarlar arasında seçim etməyin üzərinə düşür. İslahatın hərəkətlərin xarakterlərinin özü, ilk növbədə, institutsiyalı yenidənqurmala nəzarət üzərində cəmlənməni şərtləndirir. Bu mülkiyyətin strukturunun dəyişməsidir, bazar infrastrukturunun forma-

laşması, yeni qanun və normaların hazırlanması, qəbul olunması, inzibati-struktur tədbirlər və s. Hökumət siyasetini belə prioritetlərində, institusional transformasiyaları özünün xətiirləri üçün həyata keçirildiyi vaxtda yayılmalar olar. Bu halda hərəkətin meyarları subyektiv olur, belə ki, yeni institutlar digər dövlətlərin nümunələri üzrə oxşarlıq üçün formallaşır. Əmtəəyə islahatların sosial-iqtisadi nəticəliliyi belə yanaşmalarda ikinci dərəcəliməsələ olur. Bu da çoxlu sayda səhvlərə gətirib çıxarır və dövlətin inkişafını yubadır. Məhz Rusiya bazar islahatının kifayət qədər davamedici başlağıcı mərhələsi ərzində belə ziddiyyətlərlə rastlaşmalı olmuşdur.

XXI əsrin əvvəlində RF Prezidenti tərəfindən iqtisadiyyatda aparıcı kimi onillik dövr üçün il ərzində istehsal olunan ümumi daxili məhsulun iki dəfə artmasının təmin olunması vəzifəsi irəli sürülmüşdür. Məsələn, belə konkret dövlətlər transformasiya siyasetinə yanaşmanı cəddi şəkildə dəyişdi. Buna qədər yer almış institutsional vəzifələrin prioritətiyinə islahatçı əyilmə ciddi şəkildə təshih olunmuşdur. İqtisadi artımın göstəriciləri makrodinamikanın aparıcı nəzarət olunan parametrinə çevrilmişdir.

Praktikada əsas tətbiq olunan iqtisadi artımın hesablamalarının, onların başa düşülməsinin proqnoz-plan hesablamalarının adekvat aparılması və açıqlanması üçün vacib olduğunu nəzərə alaraq yada salaq.

İqtisadi artım tempi (J) ÜDM (ÜMM) proqnoz həcminin Y_t ÜDM (ÜMM)-nin bazis göstəricisinə nisbəti kimi hesablanır: $J = Y_t \times Y_b$.

Artım tempi rəqəm indeksi və ya faiz şəklində ifadə oluna bilər. *Artım tempi ilə artma tempinin* çəşdirmaq olmaz. ÜDM artım tempi ($J-1$) kimi müəyyən olunur, əgər J – rəqəm indeksi ilə ifadə olunursa $J\%-100$ əgər artım tempi faizlə hesablanılıbsa.

Pronoz-plan və analitik işlərin gedisatında çox vaxt ÜDM-in *orta artım tempini* hesablamalı olursan. Bunun üçün artım (indeks kimi) tempi göstəricisindən n dərəcəli kökü çıxartmaq kifayətdir. Burada n proqnoz ilini bazis ilindən ayıran işlərin sayıdır. Məsələn, dövlətin ÜDM-nin onun 10 ildən sonra iki dəfə artımının təmin olunması məqsədilə rtao illik artım tempinin müəyyən edilməsi üçün 2-nin onuncu dərəcəsindən kökaltını çıxartmaq lazımdır.

10.4. İqtisadiyyatın strukturunun dinamikasının uzunmüddətli proqnozlaşdırılması

Rusiyada 90-ci illərdə iqtisadiyyatın texnoloji və struktur deqradasiyası ilə müşahidə olunan uzunmüddətli və dərin böhranla əhatə olunmuşdur. 1991-1997-ci illər ərzində 8 il ərzində ÜDM-in həcmi, demək olar ki, iki dəfə aşağı düşmüşdür, investisiya 5 dəfə, əhalinin real pul gəlir səviyyəsi demək olar ki, 25 dəfə, əmtəə və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliliyin müəyyən edən müasir 5-ci texnoloji uklad 3 dəfə azalmışdır. Kənd təsərrüfatında və ticarətdə üstünlük təşkil edən və 3-cü payı kəskin şəkildə artmışdır. Yerli hazır məmulatlar həm xarici, həm də daxili bazardan sixışdırıldilar. Pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin təmin olunmasında idxləl əmtəələrinin payı 1991-ci ildə 14%-dən 1995-ci ildə 54%-ə qədər artmışdır. Ancaq 1999-cu ildən iqtisadiyyatın ÜDM-ni müqayisə ediləcək dərəcədə yüksək templərilə, investisiyanın və həyat səviyyəsinin bağlı olan canlanma fazasına daxil olmuşdur (cədvəl 10.2.) lakin böhran qabağı səviyyəyə hələ nail olunmayıb.

**Cədvəl 10.2
Rusyanın makroiqtisadi göstəriciləri (artımın orta illik tempi 8%)**

Göstəricilər	1975-1980	1986-1990	1990-1995	1996-2000	2001-2005
Ümumi daxili məhsul	-	-	-	1,6	6,2
Əsas kapitala investisiya	4,1	6,6	-22,1	-8,6	104,0
Sənaye məhsulu	4,1	2,6	-45,8	1,8	26,5
Əhalinin real pul gəlirləri	-	-	-8,0	21	11,4

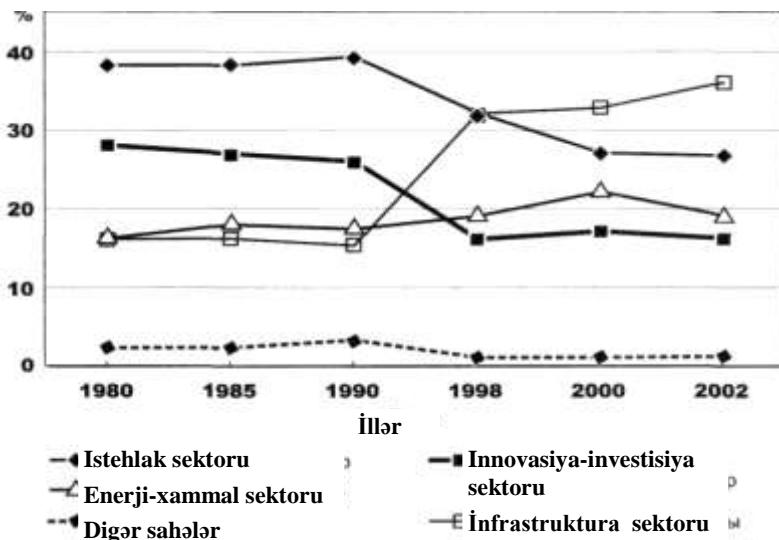
Mənbə : Rossiyskiy statistiçeskiy eceqodnik 2006. Stat. sbornik. M; Ros.stat 2006. C.35.

1990-cı ilə qədər Rusiya iqtisadiyyatının strukturu dünya iqtisadiyatında olduğu istiqamətlə inkişaf edirdi. Lider yeri istehlak və innovasiya – investisiya sektorları tuturdu.

Dünyada və inkişaf etmiş dövlətlərdən daha yüksək xüsusi çəki xammal sektorunun payına düşmüşdür ki, bu da iqtisadiyyatın mineral və meşə resursları ilə yüksək təminatlılıq səviyyəsinə və onların ixracının yüksəlməsilə şərtlənmişdir. İnfrastruktur sektorunun payı orta dünya səviyyəsindən aşağı idi/ilk əvvəl ticarət bu da bazar münasibətlərinin qeyri-inkişafı ilə aydınlaşdırılırdı

1990-ci illərdə xüsusilə 1992-1995-ci illərdə SSRİ-nin dağılması ilə güclü demilitarizasiya və bazar islahatları ilə yaranmış böhran nəticəsində iqtisadiyyatın dərin struktur deformasiyası (şəkil 10.1.) İnvestisiya-innovasiya sektorunun payı hər şeydən qabaq mübadilə sənaye kompleksinin dağılması, maşınçayırmanın payının kəskin aşağı düşməsi hesabına payı aşağı düşmüştür. İqtisadiyyatın texnoloji deqradasiyası, beşinci texnoloji ukladının payının aşağı düşməsi və elmtutumlu və yüksək texnoloji məhsulun yuyulması prosesi inkişaf etmişdi. İstehlak sektorunun payının bazarda kənd təsərrüfatı və xüsusilə yüngül sənaye məhsullarının sixışdırılması hesabına 39-dan 27%-ə düşmüştür. İxracsəmtli enerji xammal sektorunun, xüsusilə neft-qaz sənayesi və metallurgiyanın, infrastruktur sektorunun payı, xüsusilə ticarətin payı kəskin şəkildə yüksəlmışdır. İnkişaf etmiş iqtisadiyyata kecidlə əlaqədar olaraq irəliləyiş zəruri oldu. Lakin, o həddən artıq oldu və çox vaxt parazitlik daşıyırdı – vəsitəçilərin sayı dəfələrlə artmışdı və vəsaitlərin onların xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi güclənmişdir.

Struktur deqradasiyası maddi istehsal proporsiyalarında dəyişikliklərdə çox qiymət inqilabı, eləcə də investisiyaların bölüşdürülməsində disproporsiyaları ilə əsaslanmışdır. Təkrar istehsal sektorları üzrə məşgül olanların sayının bölüşdürülməsində irəliləyişlər cari qiymətlərin ümumi buraxılışa nisbətən daha azdır. Bu yüksək inhisarlaşmış sənaye sahələrində və nəqliyyatda qiymətlərin maşınçayırma, kənd təsərrüfatın və yüngül sənaye qiymətləri, orta əmək-haqqı ilə müqayisədə üstələyici artımla törənib. Qiymətlərin inflyasiyası partlayışı nəticəsində dəyərlərin sahələr; istehsal sektorları və sosial təbəqələr arasında yenidən bölgüsü baş verdi. Innovasiyalı-investisiyalı və istehlak sektorları nəzərəçarpan sayda ailə nəinki geniş, həm də sadə təkrar istehsalı həyata keçirmək imkanından məhnət olmuşdur.

Şəkili 10.1. 1980-ci 2002-ci ilin Rusiyada təkrar istehsal sektorları üzrə iqtisadiyyatın strukturunun dinamikası (%).

Elə bu istiqamətdə əsas kapitala investisiyanın ümumi aşağı düşməsində 5 ildə 5 dəfə (1991-1995) maşınqayırmada yüngül sənayedə, kənd təsərrüfatında investisiyanın payı dəfələrlə aşağı düşmüştür və enerji xammal və infrastruktur sektorların (xüsusilə nəqliyyat və rabitə) payı artmışdır.

İqtisadiyyatın institutsiyonal strukturunda radikal irəliləyişlər baş vermişdi (şəkil 10.2.). Çoxukladlı iqtisadiyyata keçid, dövlət ukladının azalması, kapital tutumlu və kiçik əmtəəli ukladların payının yüksəlməsi zəruri və mütərəqqi dəyişikliklər idi, iqtisadiyyatın çevikliyi və adaptasiyası yüksəlmişdi və ilkin kapital yığımlı prosesi çox vaxt parazitli xarakter daşıyırıldı, kapitalın xaricə keçisi ilə və strateji zəif oliqarxlardan təbəqəsinin formallaşması müşayiət olunurdu. Dövlət sektoru investisiyanın olmaması ilə dağlımsız və az effektli idi. Məşğul olanların sayının yüksəlməsində və bazarın müqayisə ediləcək dərəcədə ucuz əmtəələrlə doldurulmasında müəyyən efeekti və rən kiçik əmtəəli uklad korrupsiyalaşmış məmurlar və mafiya strukturları ilə qarşısı alınırda. Bu zaman gözlənilmədən, xüsusilə ayrı-ayrı illərdə 58%-ə qədər kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edən və yüksək intensivli əməyin sayəsində əhalinin kasib, yoxsul hissəsi-

nin saxlanmasına kömək edən əhalinin şəxsi təsərrüfatı şəklində natural – patriarchal uklad əhəmiyyətli miqyasda canlandı.

İqtisadiyyatın canlanması fazasında (1999-cı ildən) xüsusilə xarici amillərlə şərtlənən iqtisadiyyatının yüksək templərinə baxma-yaraq iqtisadiyyatın struktur deqradasiyası davam etməkdə idi, hərçənd zəifləyən templərlə. İnvestisiya innovasiya və istehlak sektorunun payı aşağı düşəndə davam edirdi, infrastruktur və enerji – xammal sektorlarının payı isə artdı. İqtisadiyyat innovasiya yeniləşmələrini və əhalinin tələbatının özlərinin istehsalı hesabına ödənilməsini təmin edə bilmir, onlar dünya bazarının konyunkturasının tərəddüdlərindən daha çox asılı olur. Perspektiv struktur siyaset indiyə kimi işlənib hazırlanmışdır. İqtisadiyyatın innersiyali inkişaf ssenarisində struktur deformasiyalar saxlanacaqdır, dərinləşəcəkdir və daha çox geriyə dönen olmayıacaqdır. Bu dövlətin elmi-tempinin potensialının dağıılması ilə, maşınqayırmanın, yüngül sənayenin sonrakı azalması ilə, məşğul olanların sayının azalması ilə, dövrün sonuna isə neftin, qazın, bir sıra əlvan metalların yataqlarının, mineral və ehtiyatlarının, meşə resurslarının tükənməsilə tam şəkildə yerli bazarın və ixracının tələbatının ödənilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə şərtlənmişdir. Milli iqtisadiyyatda dünya böhranları da əks (mənfi) olunandır – belə dövrlərdə iqtisadi artımın templərinin aşağı düşməsi dərinləşəcəkdir. XXI əsrin 20-ci illərindən dövlətdə artıq indii qlobal xarakter alan energi ekoloji böhran daha çox olunacaqdır. Enerjinin çatışmazlığı iqtisadi artımı daha güclü şəkildə yubadacaqdır, neftsiz yanacağının ixracatından valyuta daxil olmaları azala-caqdır. Məcmu meyilləri sindirməq struktur dinamikanın innovasiya yeritiminə ssenarisinin reallaşması əsasındaancaq mümkündür. Bu bir sıra struktur irəliləyişlərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxaracaqdır: elmin, xüsusilə tətbiqi elmin və OKP-nin prioritet istiqamətlər olan üzrə maşınqayırma müdafiə-sənaye və informasiya komponentlərinin qabaqlayıcı inkişafi hesabına investisiya – innovasiya sektorunun həm məşğulluq, həm də investisiyalarda, eləcə də ümumi məhsulda payının yüksəlməsinə, istehlak sektorunun, hər şeydən qabaq, sosial olan kompleksinin (səhiyyə, təhsil, sosial sığorta, mədəniyyət, yüngül sənaye və innovasiya) yüksəlməsi əsasında mənzil kommunal təsərrüfatının payının yüksəlməsinə, enerji, xammal sektorunun, elektroenergetikanın qabaqlayıcı artımını təmin edərək (hidrogen energetikasının və digər alternativ ekoloji təmiz enerji mənbələri və muxtar enerji qurğuları hesabına) və mineral və meşə

xammalının emlanın kompleksliyinin yüksəldəcək daxili strukturunun sayında, ümumi məhsulda payının saxlanması və investisiyaların payının yüksəlməsində, istər məşğul olanlar, isterse də investisiyalarda və ümumi buraxılışda vasitəli həlqələrin, məmur aparatının azalması elektron ticarətin və idarəetmədə daha müasir informasiya texnologiyalardan daha effektli istifadə hesabına infrastruktur sektorunun (ilk növbədə, ticarət və idarəetmə) payının azalmasına. İnnovasiya --- keçmə ssenarisinin reallaşdırılması üçün əsas investisiyanın ÜDM-da payının 2005-ci ildəki 6,5%-dən 1025%-ə qədər yüksəlməsini, onların bazis innovasiyaların mənimsənilməsinə səmtlənməsi və altıncı texnoloji ukladın texnika və texnologiya kəsiminin start mənimsənilməsi üçün federal bütçənin investisiyalarda payının indiki olan 6,7%-dən 1245%-ə qədər artması tələb olunur.

Dövlət və proporsiyalar üçün iqtisadiyyatın innovasiyalı yeniləşməsi üçün dünya neft-qaz sənayesi məhsullarının istifadəsi tələb olunacaqdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin dinamikası və strukturunda təhlükəli meyillər əmələ gəlmişdir. Onlar iqtisadiyyatın artan açıqlılığı və xarici ticarət kvotalarının artması və Rusiyanın ÜQQ-na nəzərdə tutulmuş qoşulması şəraitində xüsusilə təhlükəli, qorxuludur. Bu zaman ixracın strukturunda (Şəkil 10.5.) enerji xammal kompleksinin payı 80%-dan 85%-ə qədər artmışdır, innovasiya-investisiyanın payı isə 15%-dən 11,5%-ə qədər aşağı düşmüştü. İstehlak sektorunun payı isə əvvəlki aşağı səviyyədə qalmışdı (cəmi 25%-ə qədər). İdxalin idxlə strukturunda (Şəkil 10.9 və Şəkil 10.6) əks meyillər müşahidə olunurdu. İnnovasiya investisiya sektorunun payı 50%-dən 67%-ə qədər artmışdı, istehlak sektoru isə 18,6%-dən 24%-ə qədər. Əgər bu meyllər inkişafın inersiyali variantda uzunmüddətli perspektivdə qalırsa, onda Rusiya qlobal iqtisadi məkanda enerji xammal resurslarının dolayı və elmi-texniki məhsulların, ərzağın və Qərbi Avropa, Şərqi Avropa, Yapon və Çin istehsalçıları üçün sənaye əmtəələrin reallaşma (satıcı) bazar olaraq qalacaqdır. Lakin bu ssenarinin reallaşması XXI əsrin 20-ci illərində aha yaxşı mineral və meşə resurslarının tükənməsilə onlara dünya qiymətlərinin mümkün aşağı düşməsilə və daxili istehlakin, tələbatın artması ilə bağlı olaraq kəskin şəkildə çətinləşir. Bundan xalis xarici TMK-in nəzarəti altında düşən Rusiya iqtisadiyyatının payı artır. Dövlət əhalinin tələbatını təmin etmək, öz əsasında innovasiyaları və investisiyaları həyata keçirmək imkanının yekun olaraq itirəcəkdir. Bu zaman dünya konyukturasının istənilən tərəddüdləri Rusiya iqtisadiyyatında o an,

əks olunacaqdır. Bu kəskin təhlükəli meyilləri sindirmaqdan xarici ticarətin strukturunun innovasiya yarib – keçmə ssenarisinin əsasındaancaq mümkündür. Bunun üçün əmtəə ixracından strukturunda hazır məhsulun payının indiki 29%-dən 40%-50%ə qədər 2030-cu ilə qədər yanacağın payının azalması (3% orta dünyaya əks olaraq 8%-lə), Rusyanın dünya yüksək texnoloji ixracın xüsusi çəkisinin artması hesabına (2,8%-ə, 2003-2030-cu ildə 3-4%ə qədər) artması hesabına yüksəldilməsi hesab olunacaqdır. Buna aşağıdakılardan nail olmaq olar: dövlət dəstəyinin köməyiş yerli maşınqayırma kompleksinin yeni texnoloji səviyyəyə köçürülməsi və modernləşdirilməsi, xaricə göndərilən mineral və meşə xammalının emalının dərinliyinin əhəmiyyətli şəkildə artırılması; strateji tərəfdəşərlərə dünya bazarına müştərək, birgə çıxışın üçün innovasiya yarib-keçmənin prioritet istiqamətləri üzrə özlərinin xüsusi TMK-nin yaradılması; idxlərin strukturunda indiki meyillərin davam etməsi, innovasiyalı investisiya və istehlak sektorlarının növbəti dəfə qazanmasına və TMK nəzarəti altında olan yeyinti sənayesinin və ticarətin payının artmasına gətirib çıxaracaqdır. İnnovasiyalı yarib-keçmə ssenarisinin reallaşdırılması üçün ilk əvvəl ərzaq, yüngül sənaye məhsulları, tibb ləvazimatları, investisiya avadanlıqları bazarında yerli istehsalçıların dəstəklənməsilə aktiv idxlər əvəzətmə siyasetini aparmaq tələb olunacaqdır. Bunun üçün bu sahələrin rəqabət qabiliyyətliliyinin əməli, əhəmiyyətli şəkildə yüksəltmək lazımdır. Rusiyani 2004-cü ildə payının cəmi 0,9% idxlərdə 28% dünya həcmində xidmətlərin ixracı xüsusi diqqətə layiqdir. Burada, ilk növbəli əhəmiyyət beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı əsasında tranzit xidmətlərinin ixracının artması ilkin əhəmiyyət kəsb edir. Şimal-Cənub və Şərqi-Qərb, eləcə də turizmin sürətlənməsi artımı Rusyanın beynəlxalq turizm üzrə mənfi qalığı (saldoş) 2004-cü il 9,6 milyard dollar təşkil etmişdir. İri daxili və beynəlxalq turizm mərkəzlərinin yaradılması yolu ilə nailiyyətlər əldə etmək olar. Burada əlverişli mədəni – tarixi və iqlim şəraiti vardır. XXI əsrin əvvəlində iqtisadi artımın yüksək templəri, əsasən yanacaq ixracının genişlənməsi və ona dünya qiymətlərini artımı ilə şərtlənmişdir. 2001-2004-cü illər ərzində MDB dövlətləri ilə ticarətdə xarici ticarət dövriyyəsinin orta illik artım tempi 14,8% təşkil etmişdir. MDB dövlətləri isə 20,7% illik artım ÜDM-da 6,2% olmaqla. İqtisadi artımın daxili mənbələri çox az dərəcədə hərəkətə gətirib, inkişaf etmiş dövlətlərdən texnoloji geriləmə artır, struktur böhran davam edir. Perspektivdə iqtisadi siyasetin vacib vəzifəsi in-

novasiyalı yarıb-keçmə strategiyasının ardıcıl reallaşması və işlənib hazırlanması iqtisadiyyatın və ixracın strukturunda enerji xammal dominantlığının qət olunması əsasında struktur və texnoloji deqrodasiyanın qət edilməsidir. Beləliklə, təkrar istehsal təkili makro-modellərdən istifadə qitəsadiyyatın təkrar istehsal strukturunun dinamikasının meyillərini (onun inkişafının alternativ ssenarisini dəqiq şəkildə aşkar etməyə və proqnozlaşdırmağı) imkan verir ki, bu da iqtisadiyyatın struktur dinamikasının uzunmüddətli strategiyasını prioritet milli proqramları əsaslandırmaq imkanı verir.

Nəzarət sualları və tapşırıqları:

1. *Milli hesablar sisteminin əsas tərkib elementlərini sadalayın (adını çəkin), onlar iqtisadi artımın proqnozlaşdırılması üçün hansı mənfi əhəmiyyətə malikdir.*
2. *Makroiqtisadi iqtisadi proqnozlaşdırımada hansı sahələrarası balansdan istifadə olunur.*
3. *İqtisadi proqnozlaşdırmanın metodlarını sadalayın. Hər bir metodun üstünlükleri və çatışmazlıqlarını sadalayın.*
4. *İqtisadi artımın və iqtisadiyyatın struktur dinamikasının strateji planlaşdırmasında hansı olan göstəricilərdən istifadə olunur?*
5. *İki ssenariyə (inersiyalı və innovasiyalı yarıb-keçmə) Rusiya və dünya iqtisadi tempi tsikli tərəddüdlərinin artımının nəzərə alınması ilə 2030-cu ilə artım templərini müəyyən edin.*
6. *Rusyanın iqtisadiyyatında struktur böhranı nədir və onun qət edilməsinin perspektivləri və yolları hansılardır?*

Fəsil 11

MÜDAFIƏ-SƏNAYE KOMPLEKSİNİN STRATEJI PLANLAŞDIRILMASI¹

11.1 Müdafiə-sənaye kompleksinin strateji planlaşdırılmasının metodoloji əsasları

Müdafiə - sənaye kompleksinin (MCK) proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılmasında meydana çıxan prinsipial məsələlərdən biri öyrənilmə predmetin xarakteristikasından ibarətdir. Məhz: hərbi sənaye milli iqtisadiyyatın müstəqil bölməsi, onun, özünün (xüsusi) təkrar istehsal tsiklinə malik olan iribloku, sahədaxili əlaqələr və idarəetmə orqanları sistemidirmi, bir sözlə ümumi makroiqtisadi sistemdə altsistemidirmi və ya hərbi sənaye digər sənaye sahələrin – maşınqayırma, elekrotexniki, aviakosmik, gəmiqayırma, hərbi tikinti və nəqliyyat, eləcə də infrastruktur sferaların (energitominatı, informasiya xidmətinin) ayrı-ayrı komponentlərdən ibarətdirmi?

Birinci halda, HSK-nə makroiqtisadi münasibətlərin müstəqil subyekti cizgilərini verən, onun tam sistemli və ya homogen (eyni mənşəli) xarakteri haqda danışmaq olar.

Ikinci halda, HSK heterogen (müxtəlif cinslilik) anlayışı kimi qarşıda durur, yəni digər mürəkkəb tamlı strukturların müxtəlif növlü hissələrindən təşkil olunmuş amorf törəmədir. Birinci halda HSK özünün, məhsulun keyfiyyət paramrtlərinin, istifadə etdiyi texnologyanın, istehsalın təşkili və idarə olunması metodunun koduna, genetik xüsusiyyətlərinə malik olur, hansılar ki, onun digər xalq təsərrüfatı komplekslərindən görünüş fərqini təşkil edir. Ikinci halda hərbi istehsalın bəzi texnoloji və idarəetmə xüsusiyyətləri müdafiə məhsulunun istehlakınınancaq spesifik proseslərilə aydınlaşdırılır, bu zaman isə HSK-nin özündə inkişafının xüsusi “genetik kodu” olmur.

---

¹ 11.1–11.2 bölmələrin müəllifi – i.e.d.S.A.Tolkaçev, Dövlət İdarəetmə Universitetinin professoru.

Buna baxmayaraq ki, sovet dövründə bütün tədqiqatlar ictimai sərvətin marksist paradigmاسına əsaslanaraq irəliləyirdi və hərbi istehsal qeyri-istehsal və parazit təsərrüfat növünə aid edirdilər. Bəzi alımlar ona ictimai istehsalın I və II bölmələrində¹ xüsusi yer ayırdılar, digərləri ictimai maddi istehsalın ayrıca III bölməsinə² yer ayırdılar, üçüncülər isə ümumən maddi-istehsal çərçivəsindən çıxardaraq, qeyri-istehsal sferasının xüsusi sektoruna hasil edirdilər.³ Onu da görmək çətin deyil ki, birinci müəlliflər hərbi sənayenin heterogen konsepsiyasına üstünlük verirdilər, ikinci və üçüncülər isə – daha çox homogen, hərçənd ayırma meyarları əsasən siyasi-ideoloji xarakter daşıyırı.

Hərbi sənayenin homogen xarakterinin qəbul edilməsi müasir mərhələdə induktiv təhlil metodlarını, qarşılıqlı münasibəti sistemin “genetik kodunun” daxil olduğu mexanizmi bildirən predmetlərin ayrı-ayrı elementlərinin baxılmasını tələb edir. Bu kodun zədələnməsi (məsələn, düşünülməmiş konversiya siyasəti və ya institutsiyalı islahatlar şəklində) HSK-da xəstəlik yaradır, bununla bir yerdə də, bütün milli iqtisadiyyatda, necə ki, bir bioloji növün xəstələyi bütün təbiət sistemində tarazlığı pozur.

Bizim fikrimizcə, zənnimizcə, HSK-nin homogen konsepsiyası elmi təhlil və strateji planlaşdırma üçün daha məhsuldardır, çünkü HSK-nin sistemli-tamlı xarakterini qeyd edir.

Rusiyada konversiyanın texnokratik adını almış və bazar tələbinin nəzərə alınmaması və ümumdövlət sənaye siyasəti programının olmaması ilə müəssisələrin özlərindən olan konversiya təkliflərinin maliyyələşdirilməsilə xarakterizə olunan başlangıç dövrü (1991-1994), qeyri-əçıq aşkar şəkildə hərbi sənayenin qeterogen konsepsiyasına əsaslanırdı. Belə təsəvvür olunurdu ki, hər texnoloji modernləşdirilməsi olmadan konversiya yenidəntəşkilini müstəqil şəkildə uğurla həyata keçirmək qabiliyyətinə malikdir.

HSK-nin qeterogen konsepsiaya zidd (əks) olaraq homogen konsepsiyası konversiya islahatının sənayenin ümumi texnoloji transformasiyası ilə ayrılmaz əlaqəsinə işaret edir. HSK-nin homogenliyi müdafiə

¹ Оротов Л.М. и др. *башгалары*, Военная экономика современного капитализма. М., 1975. С.216.

² Козлов Г.А. Действие закона стоимости в условиях современного капитализма. М.; 1964. С. 354.

³ Шеин А.И. Военно-промышленный комплекс Великобритании. М., 1985; С. 64.

sənayesinin ölkənin iqtisadiyyatının ümumi texnoloji strukturunda rolunun kompleksdən kənar yenidənqiyəmətləndirilməsində, onun inzibati texnokratik islahatlarının prinsipial qeyri-mümkünlüyünü bildirir.

Hərbi-sənaye problemləri üzrə xarici (birinci növbədə Amerika) mütəxəsisləri hərbi sənayedə təsərrüfat və texnoloji əlaqələrin unikal xarakteri haqda artıq çoxdan ümumi fikrə gəlmişlər.

HSK-nin hansı parametrləri digər industrial (sənaye) və sosial-siyasi strukturlar arasında onun sabit fəaliyyətini (funksiyalaşmasını) və inkişafını müəyyən edir? Dayanıqlığın HSK-nin məhz homogenlik nöqtəyi-nəzərdən xarakterizə edən amillərini ayıraq. Bunun üçün ilk əvvəl metodoloji baxımdan HSK-ni hərbi tədarüklerin idarə olunmasının daha mürəkkəb sistemi kimi təqdim etmək məqsədyönlüdür, hansına ki, həm də hərbi tədarükün kontrakt sistemi də daxil olur. Hərbi tədarükün idarəetmə sistemini metosistem və ya metotəşkilatı sistem, yəni rəqabət maraqlarına malik olan, lakin ümumi məqsədlərə nail olmağa cəlb edilmiş bir necə müstəqil strukturlardan ibarət sistem adlandırmaq olar.

Hərbi tədarüklerin idarə olunması sistemində nəzarət hakimiyyətin rəqabət aparan mənbələri arasında böülüdüyüündən, tam şəkildə sistemin başa düşülməsinə açar kimi bütün metasistemin sektorlarının struktur tədqiqatları çıxış edir. Verilmiş metasistemdə dörd altsistem və ya sektorlar ayrılır: təhlükə, müdafiə, milli və sənaye sektorları. Müdafiə sektoru hərbi planlaşdırmanın və silahların yerləşdirilməsini, yəni Müdafiə Nazirliyinin fəaliyyətini daxil edir. Milli sektor – hərbi tədarükərə təxsisedilmə mexanizmidir (hökumət və parlamentin qarşılıqlı əlaqəsi). Təhlükə sektoru – bu hərbi-siyasi situasiya və ölkənin geosiyasi strategiyasıdır, yəni xarici təhlükə amilləridir. Nəhayət, sənaye sektoru – bu, məhz ölkənin HSK-dir.

Onu çox asanlıqla görmək olar ki, sektorların (altsistemlərin) hər biri hərbi tədarüklerin idarə olunması məsələlərində nisbi hakimiyyətinə malikdir. Bundan da artıq sektorların hər biri özü müxtəlif əlaqələrə cəlb olunmuş daha mürəkkəb sistemi ifadə edir. HSK-nin idarə olunması prosesinin real funksiyalaşması sektorların səbəb-nəticə (səbəbilik) qarşılıqlı əlaqələrdə açılır. Xüsusi halda sənaye sektoru, istehsal olunan silahın keyfiyyət xarakteristikasına və kəmiyyətinə münasibətdə müdafiə sektoru, eləcə də onun üzərinə maliyyə məhdudiyyətləri qoyan silahların yaradılması prosesini tənzimləyən milli sektor tərəfindən tələbi formalasdırıran təsirə məruz qalır. Beləliklə, HSK-nin iki dolayı vacib tənzimləyiciləri – bu hərbi planlaşdırma və bütçə prosesidir (bütçələşdirmə).

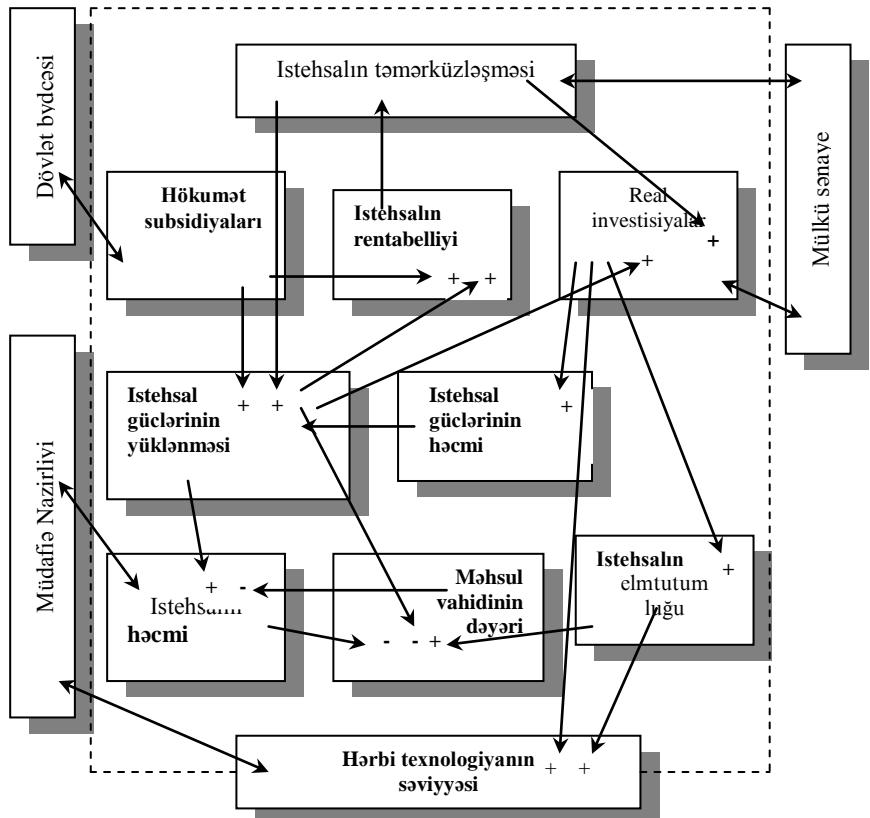
HSK-nin dayanıqlı inkişafi ümumi metosistemdə sektorların balansı ilə müəyyən olunur. Müdafiə sektorunun əsas tələbatları – bu silahların yüksək texnoloji səviyyəsi və silah vahidinin münasib qiymətidir. Milli sektorun əsas tələbatları – yolverilməz büdcə kəsiri yaratma-yan hərbi təxxis etmənin səviyyəsidir.

HSK-nin hansı parametri bu müxtəlif cinsli (və hətta ziddiyyətli) tələblərə malikdir. Belə fərz edilir ki, bu kimi istehsal gücərinin yüklənmə səviyyəsi çıxış edir. Bunu kauzal təhlildən istifadə edərək göstərək.

Istehsal gücərinin əhəmiyyətliliyi HSK-i üçün onunla müəyyən olunur ki, o, investisiya həcmi, istehsalın təmərküzləşməsi səviyyəsi, məhsul vahidinin dəyəri, istehsal həcmi, istehsalın rentaebelliyi, texnoloji innovasiya templəri, istehsalın elmtutumluğunu, dövlət himayəsi (hökumət subsidiyaları) kimi, digər vacib xarakteristikaların qarşılıqlı əlaqəsinin mərkəzində yerləşir. HSK-də funksional əlaqələrin strukturunu kauzal əlaqələrini aşağıdakı zəncirdə əks etdirmək olar (şəkil 11.1).

Mərkəzi böyük dördbucaqlıda HSK-nin əsas parametrlərinin strukturunu və onlar arasında kauzal qarşılıqlı əlaqələr verilib. Məsələn, məhsul vahilinin dəyəri istehsalın elmtutumluğunu səviyyəsindən və istehsal həcminin birbaşa təsiri altında olur. Istehsalın elmtutumluğunu nə qədər yüksəkdirsə, məhsul vahidinin dəyəri bir o qədər yüksəkdir. Əksinə, istehsal gücünün yüklənməsi, istehsal həcmi nə qədər yüksəkdirsə, maya dəyərin strukturunda daimi xərclərin yüksək payı sayəsində miqyas effektinə müvafiq olaraq məhsul vahidinin dəyəri bir o qədər aşağıdır.

Sxemdə təqdim olunmuş iqtisadi parametrləri az və ya çox vacib kimi birölcülü şkala üzrə yerləşdirmək olmaz, belə ki, onlar HSK-nin müxtəlif keyfiyyətli xarakteristikalarını əks etdirir. Bundan başqa, müxtəlif parametrlər qarışq, əlaqəli sistemlərdə müxtəlif intensivliklə qarşılıqlı əlaqədə olurlar (dövlət büdcəsi, Müdafiə Nazirliyi, mülki sənaye). İstehsal gücərinin yüksəkmə səviyyəsi bizim tərəfimizdən, onun hərbisənaye bazasının “qonşu” sistemlərlə qarşılıqlı əlaqəsinə cavab verən digər parametrlərlə əlaqəsinin intensivliyi nöqtəyi-nəzərdən aparıcı parametr kimi müəyyən olunub. Məhz istehsal gücərinin yüklənmə səviyyəsi hökumət subsidiyası, istehsal həcmi, real investisiyalar və istehsalın təmərküzləşməsi kimi parametrlərlə, onlar vasitəsilə isə – dövlət büdcəsi, silahlı qüvvələr, mülkü sənaye sistemlərilə bilavasita bağlıdır.

Şəkil 11.1. HSK-də funksional əlaqələrin strukturu və onun qarşıqliq sistemləri ilə qarşılıqlı təsiri.

Qeyd: Məntiqi oxun istiqaməti müstəqil parametrlərin asılı parametrlərə təsirini göstərir. “+” və ya “-” işarəsi müsbət və ya mənfi kauzal təsirini simvollaşdırır. “+” işarə onu bildirir ki, müstəqil parametrlərin yüksəlməsi öz arxasında asılı parametrin yüksəlməsini aparır. “-” işarəsi – sərbəst parametrin yüksəlməsi asılı parametrin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Dövlət büdcəsi HSK-a ilə istehsal güclərinin yüksəlməsinə birbaşa təsir göstərən hökumət subsidiyaları vasitəsilə qarşılıqlı təsirdə olur:

subsidiya nə qədər yüksəkdirsə, hərbi-sənaye güclərindən istifadədə bir o qədər yüksəkdir. Əksinə, subsidiyanın azalması istehsal güclərinin tam güclənməməsinə aparır. Digər tərəfdən yeni bazarların mənimsənilməsi nəticəsində müdafiə müəssisəsinin istehsal gücünün artması (məsələn, silahların ixrac tədarüklerinin qurulması) dövlət tərəfindən istehsal subsidiyalarının azalmasına səbəb olur. Misal üçün amerikan iqtisadçıları təyin etdilər, bütçə sisteminin, bütçələşdirmə prosedurasının qeyri-stabiliyi güclərin yüklənməsi səviyyəsi və istehsal templəri (production rate) vasitəsilə hərbi məhsul istehsalının rentabelliyinə və dəyərinə təsir edir, buna görə də, bütçə vəsaitlərinin qənaət edilməsinin xoş niyyətləri eyni vaxtda məhsul vahidinin bahalaşması və tədarük olunan silahın ümumi kəmiyyətinin ixtisarı ilə hərbi proqramların zamanda (zaman üzrə) "dartılmasına", "uzadılmasına" çevrilir.

Digər tərəfdən istehsal güclərinin yüklənməsi səviyyəsi real kapital investisiyasının həcmində təsir edərək hərbi sənayenin təsərrüfatın qeyri-hərbi sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə təsir edir. Xüsusü halda istehsal güclərinin yüklənməsinin artımı ilə birlikdə HSK şirkətlərinin real investisiyaları artır ki, bu da resursların mülki sənayedən ayrılması ilə müşayyət olunur.

Müdafiə sənaye istehsalının təmərküzləşməsi istehsal güclərinin yüksəlməsinə bilavasitə müsbət təsir gəstərir: birinci parametr nə qədər yüksəkdirsə, ikinci parametr bir o qədər yüksək olur. Digər tərəfdən istehsalın təmərküzləşməsi hərbi sənayeyə real investisiyaların azalması ilə (şaqlı və üfüqü integrasiya proseslərinə maliyyə investisiyaların artmasında) və müvafiq olaraq mülkü sahələr üçün real resursların çıxarılması ilə müşaiyət olunur. Əksinə istehsalın təmərküzləşməsi səviyyəsinin aşağı düşməsi və hərbi sifarişlərin artlığı halda eyni texnoloji proseslərin bir neçə şirkətlər tərəfindən qaçılmaz təkrarlamları hesabına hərbi sənayeyə real investisiyaların artımı mülkü sahərdən maddi və maliyyə resurslarını çəkib aparacaqdır.

Nəhayət, istehsal güclərinin yüklənməsi səviyyəsi, istehsal həcmi və hərbi texnologiyaların səviyyəsi arasında düzmütənasiblik HSK-nin bu aparıcı parametri və Müdafiə nazirliliyinin məqsədli funksiyaları (hərbi planlaşdırma, Silahlı qüvvələrin təchizi) ilə əlaqələndirici həlqə kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə "istehsal güclərinin yüklənməsi" parametri hərbi sənayenin metosistem tarzlığı nöqtəyi-nəzərdən HSK-nin aparıcı elementini bildirir. Buradan da göstərilmiş parametrin bütün HSK-a üçün paradiqmal mahiyyəti çıxır, zira o, bu sektorun müdafiə-sənaye potensi-

alının idarə olunmasının ümumi metosistemində digər sektorlarla bütün əhəmiyyətli əlaqələri qapayır. Bu səbəbdən onu fərz etmək olar ki, bu paramet HSK-nin ümumi vəziyyəti üçün, “Keynsin səmərəli tələbi” və monetaristlərin “pul kütləsi” kimi iqtisadi nəzəriyyənin mühüm anlayışları bütün iqtisadiyyatın sağlam inkişafı üçün vacib olduğu kimi bir o qədər vacibdir.

Hərbi sənaye bazanın istehsal gücərinin harmonik vəziyyəti onların yüklenməsinin səviyyəsinin kəskin yüksəlməsi kimi, həm də dövlətin iqtisadi-siyasi məqsədlərinin dəyişməsindən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə yüklenməməsi kimi ziddiyətli şərildə verilmişdir.

Nəticə etibarilə HSK-nin strateji planlaşdırılması iqtisadiyyat və siyasetin ümumi metasistem tarazlığında struktur təşkiledici kimi bu parametə səmtlənməlidir. Bu göstəricinin zamanda kəskin tərəddüdlərinin qarşısını almağa can atmaq lazımdır və qaćılmaq qərarsızlıqların, dəyişmələrin dempfirləşdirilməsi (dempferlə zəiflətmək, dempfer (müxtəlif alət və cihazlarda: mexaniki rəqsi zəiflətmək üçün qurğu).) üçün təshihedici tədbirlər görmək lazımdır. Məsələn, müdafiə təxsislərinin kəskin azalması hərbi sənaye güclərin yüklenməsinin sabit səviyyəsinin saxlanılmasına yönəldilmiş aktiv struktur-institutsiyal aksiyalarla (tədbirlərlə) tamamlamaq lazımdır. Rusiya hərbi sənayesinin konkret halda hərbi istehsalın təmərküzləşməsi dövriyyə güclərinin yüklenməsinin effektli səviyyədə saxlanılması və azad olan güclərin müxtəlif variantlarda sanasiyası (qaydaya salınması) üçün (tam konversiya, qismən yenidən profilləşdirmə dondurulma, qeyri-profil utilməşdirmə (istifadə) və s.) zəruridir.

Altsistemlərin birində tarazlığın pozulması halında metotəşkilatı təsirinin necə həyata keçirildiyinə baxaq.

Fərz edək ki, bündən kəsrinin kəskin mürəkkəbləşmiş problemindən irəli gələrək milli sektor müdafiə sıfarişlərinin maliyyələşdirilməsinə ixtisat edir. İstehsal gücərinin yüklenmə səviyyəsi aşağı düşür, müvafiq olaraq istehsal olunan hərbi məhsulun vahidinə qiymətlər artır. İstehsal və tədarük olunan hərbi texnikanın miqdarı daha çox azalır və müdafiə sektorunda harmoniya pozulur (Müdafıə Nazirliyi hərbi planlara yenidən baxır). Hərbi-strateji konsepsiyanın dəyişməsi, təhlükə sükətorunun (bu sektor ancaq bilavasitə milli və müdafiə sektorları ilə qarşılıqlı əlaqədə olur), ölkənin xarici siyasi tərəfdəşərlər münasibətdə mürəkkəblik doğuraraq geostrateji tarazlıq kimi elementinə toxunmaq iqtidarındadır. Belə vəziyyətdə hərbi xərclərin artırılması məqsədilə milli sektora qeyri-iqtisadi təsir mümkündür. Sonuncu ölkənin HSK-nə in-

vestisiyaların artımını bildirir. Beləliklə, dairə qapandı, lakin bu nə sənaye sektotunun (HSK), nə də qalan sektorların harmonik vəziyyətinə nail olunmasını bildirmir. Bütün metasistem taraz vəziyyətə qayitmir, ən azı ona görə ki, təkcə hərbi sənayeyə investisiyanın artımı alınan silahların artması iatiqamətinə təzyiqi, istehsal gücərinin tam yüksəlməməsini və bündə probleminin kəskinləşməsini doğurur.

Bu cür model ötən əsrin 90-cı illərində Rusiya hərbi xərclərin planlaşdırılması praktikası situasiyasının inkişafını fövqəladə olaraq dəqiqlik əks etdirir. Mahiyyət etibarilə onilliklər ərzində ölkə məhz metosistemin belə inkişaf tsiklini keşmişdi. 1992-ci ildə Qaydarın liberal-islahatçı hökuməti silah alışına xərcləri dəfələrlə azaltmışdı. Ixtisarın templəri və həcmələri ağılabatan, daha elmi əsaslandırılmışlar haqda deməyərək bütün hədələri üstələyirdilər ki, bu da müdafiə planlaşdırılmasının əsaslarının yenidən baxılmasında təzahür etməyə bilməzdi. Artıq 1993-cü ildə Rusiya hərbi gücün fundamental, əsaslı ixtisarını əks etdirən yeni hərbi doktrinənə formalasdırıldı. Rusiya ordusunun hərbi (döyüş) hazırlığının aşağı düşməsi tez bir zamanda metosistemin, dövlətin geosiyasi tarazlığı kimi komponentində təzahüt olundu. Ölkədaxili və beynəlxalq terrorizm problemilə və beynəlxaiq səhnədə onun geosiyasi maraqlarının qəbul edilməməsi ilə rastlaşı (NATO-nun Rusyanın VMT üzrə keçmiş müttəfiqləri – ölkələr hesabına genişləndirilməsi). Sosial-siyasi, geosiyasi və iqtisadi amillərin bütün kompleksi ölkə rəhbərliyini HSK-yə xərclərin yüksəldilməsinə təhrik etdi: 1999-cu ildə hökumət islahat illərində ilk dəfə olaraq tam şəkildə müdafiə sıfərini ödəyə bildi. 2000-ci ildə isə onun həcminin 50%-lik artımı qərarına gəldi.

Digər kazual zənciri təhlil edək. Fərz edək ki, metasistemin müdafiə sektorunu əldə olunan silahların keyfiyyət xarakteristikaları və miqdarı ilə razı olmayıb. Birinci iddia (narazılıq) hərbi-sənaye bazasına investisiyanın artımını stimullaşdırır, ikincisi, istehsal gücərinin yüksəlməsi səviyyəsini kəskin şəkildə artırır. Bunların hər ikisinin kəskin şəkildə artması qaçılmaz olaraq bündə probleminin gərginləşləsini doğurur. Milli sektor cox keçmirkə, hərbi xərcləri azaltmaq məcburiyyətində olur. Hərbi planlaşdırma tarazlıqdan çıxır, sənaye sektoruna sıfarişlər azalır. Sənaye sektorunda tarazlığın pozulması istehsal gücərinin yüksəlməsinin azalması və silah vahidinin dəyərinin müvafiq artımı ilə artır. Bu, öz növbəsində, müdafiə və milli sektorlarda tarazlığı daha da destabillaşdırır.

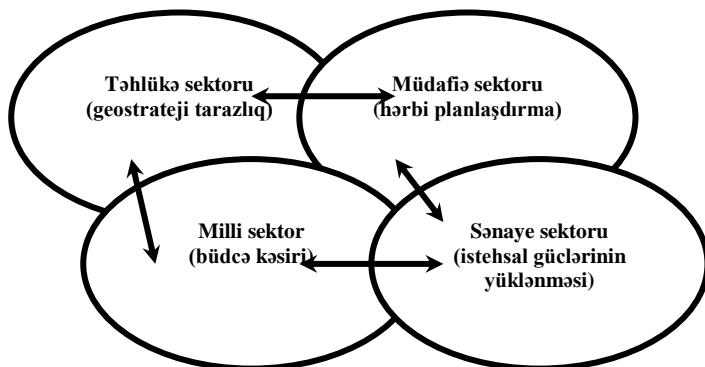
Ancaq iki kauzal zənciri təhlil edərək belə qərara gəlmək olar ki, ancaq bir altsistemin tarazlıqdan çıxması ölkənin müdafiə-sənaye po-

tensialının idarə olunmasının bütün metasisteminin destabilliyinə gətirib çıxarıır. Hər bir altsistemdə özünün, elə həmin altsistemin dayanıqlı fəaliyyəti, funksiyalAŞMASINA, həm də yerdə qalan altsistemlərlə harmonik qarşılıqlı əlaqələrə cavab verən aparıcı parametrlər vardır. Hərbi-sənaye bazası altsistemində (sənaye sektor) bu parametr – istehsal güclərinin səviyyəsidir. Milli sektorda – büdcə kəsirinin səviyyəsi, müdafiədə – adekvat (tam uyğun) hərbi planlaşdırma (hərbi tələbatın və hərbi strateji məqsədlərin uyğunluğu). Təhlükə sektorunda – ölkənin geostrateji tarazlığı. Metosistemin, onun əsas sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə ümumi tarazlığını sxematik olaraq şəkil 11.2-də təsvir edək.

Şübhəsiz, təsvir olunmuş kauzal əlaqələrdə proseslər eyni istiqamətli şəkildə genişlənmir, hər bir altsistemdə köklü sayıda vasitəçi təsir amilləri mövcuddur, çünki onların hamısı digər metosistemlərə daxil edilib. Buna baxmayaraq, göstərilmiş əlaqələr əhəmiyyətli, göstərilən parametrlər ilə – özlərinin altsistemlərində aparıcı adlanı bilər.

Yuxarıda izah edilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- müdafiə-sənaye kompleksinin strateji planlaşdırılmasının nəzəri konsepsiyasının yaradılması üçün HSK fenomeninin metodoloji qiymətləndirilməsini principcə müəyyənləşmək lazımdır – verilmiş struktur homogen və ya heterogendirmi və verilmiş sistemin struktur təşkiledici və ya aparıcı parametri necədir? Biz homogen hərbi-sənaye baza konsepsiyasından və aparıcı parametr kimi istehsal güclərinin yüklənməsi səviyyəsi göstəricisindən çıxış edirik.

Şəkil 11.2. Hərbi tədarükələrin idarə edilməsi sistemində funksional qarşılıqlı əlaqələr.

- təklif olunan yanaşmanın başlıca metodoloji mahiyyəti, onun HSK-ni idarə etmənin metatəşkilati sisteminin hissəsi kimi təqdim etməyə və onun digər sistemlərlə daha əhəmiyyətli əlaqələrini təyin etməyə imkan verən sistemliyindən ibarətdir.

11.2 HSK-nin strateji planlaşdırılmasının bazar islahatları nəticəsində dezorganizasiya (deztəşkili)

11.2.1. HSK-nin planlaşdırılmasının sovet təcrübəsi

Məlumdur ki, bizim ölkədə HSK-a uzun müddət ərzində xalq təsərrüfatının qalan hissəsindən xüsusişmiş iri sahələrarası kompleks kimi inkişaf edirdi. Müdafiə nazirliklərinin “doqquzluğunu” nəinki texnoloji, həm də təşkilati inkişaf etmiş müəssisələr, birliklər, elmi-tədqiqat institutları və konstruktur bürolarını daxil edirdi.

Sovet dövründə HSK-ya daxil edlirdi:

- sənaye sektor - 2000-ə yaxın müəssisə;
- elmi-texnoloji sektor – fundamental, tətbiqi və hazırlanmış mala son şəkil verməli. ETKSİ-ni həyata keçirən, yeni texnikanın sınağını aparan 960 müdafiə ETİ və KB;
- elmi-təhsil sektor – müxtəlif ali məktəblərdə müdafiə-texniki problemlər üzərində 40 min mütəxəssislər işləyirdi, o cümlədən, təqribən 8 min elmlər doktoru.

Sahənin belə qıqant (nəhəng) kompleksi çərçivəsində effektli idarə olunmasını və sahələrarası qarşılıqlı əlaqəni təmin edən elmi-informasiya və koordinasiya edən sektorlarını ayrıca yada salmaq lazımdır. Bu sektorun əsasında – müvafiq doqquz müdafiə nazirlikləri üzrə idarə etmə və elmi informasiya sahə institutları durur. Növbəti pillədə – idarə əlaqəsizliyinin qət edilməsi və ETKSİ-nin tsiklinin sürətləndirilməsi məqsədilə müxtəlif sahələrin müəssisələrini işləmələrini koordinasiya edən sahələrarası institutlar. Silahların əldə olunmasına cavab verən, Müdafiə Nazirliyinin idarəsi yenilik nümunələrin tədaqrüklərinin müsaibiqə metodlarını tətbiq edirdilər, byna görə də, SSRİ-nin müdafiə sən-

yesində rəqabətin səviyyəsi həddən artıq yüksək idi.¹ Nəhayət, HSK-nin inkişafının sahələrəsi koordinasiyası SSRİ-nin Nazirlər Sovetinin idarələrəsi komissiyaları və Sov.İKP-nin MK-nin şöbələri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Piramidanın zirvəsi, SSRİ Nazirlər Sovetinin yanında Hərbi Sənaye Komissiyası idi.

Hərbi-sənaye komissiyası (HSK) strateji planlaşdırma və programlaşdırmanı həyata keçirirdi, iri layihələr hazırlayırdı – müasir federal məqsədli proqramların müəyyən analoqu. HSK Müdafiə Nazirliyi və sənayenin deyil, sənayenin ayrı-ayrı müəssisələrini belə layihələrə “bağlayaraq” onların fəaliyyətinini koordinasiya edirdi. Bunun sayəsində eyni bir müəssisədə traktorlar və piyada döyüş maşınları, sərnişin təyyarələri və ən müasir bombardmançılar buraxılırdı.

Müdafiə-Sənaye nazirliliklərinin “doqquzluğunu” müasir dildə deşək, dövlət üçün zəruri olan funksiyaları reallaşdırın idarəedici şirkətlər məcmusunu təqdim edirdi. Sahə planlaşdırılması hüquqi və ya faktiki filial şəbəkəsinə malik olan iri qabaqcıl müəssisələr səviyyəsində həyata keçirilirdi. Faktiki filial şəbəkəsi adı altında uzunmüddətli müqavilə münasibətləri başa düşüldürdü. Sahə idarə etmənin elə həmin funksiyalarını həyata keçirən müxtəlif elmi-istehsal birlikləri də mövcud idi.

1970-cı ildən MSK-da silahların işlənilib hazırlanması və istehsalının uzunmüddətli planlaşdırılmasının daha mütərəqqi sistemi tətbiq olunmağa başladı: planlaşdırma – proqramlaşdırma – büdcələşdirmə (PPB). Müdafiə Nazirliyi sahə proqramlarının dövlətin resurs və maliyyə imkanlarını müvafiq olan silahlanmanın inkişafının vahid 15 illik proqramına uyğunlaşdırmağa başladı. Bu proqram silahların tədarükünə və müdafiə ETKSİ-yə xərclərin illik planlaşdırılması üçün əsasları formalaşdırın 10 və 5-illik proqramlar vasitəsilə yeniləşirdi və dəqiqləşirdi.

¹ Tam şəkildə inhisarlaşdırılmış kimi görsənən planlı SSRİ iqtisadiyyatında kəskin rəqabətin bu fenomeni Qərb tədqiqatçılarını cəlb edirdi, hansılar ki, hələ “soyuq müharibə” illərində Sovet İttifaqının müdafiə sənayesində rəqabətin təşkilini təfərrürati ilə öyrənildilər və həm də, özlərinin müdafiə nazirliliklərinin rəhbərlərinə ideoloji rəqiblərindən müəyyən təşkilatı ən yenilikciliyi iqtibas etməyi tövsiyyə edirdilər. Bu məsələ üzrə əlavə oxunuş (məlumat) üçün xarici müəlliflərin aşağıdakı əsərlərini tövsiyyə etmək olar: *Cooper J. The Soviet Defence Industry: Conversion and the Economic Reform. The Royal Institute of International Affairs; NY, 1991, Evangelista M., Innovation and the Arms Race. How the United States and the Soviet Union Develop New Military Technologies. Ithaca, NY: Corne3ll University Press, 1988; Industrial Innovation in the Soviet Union.Ed.R.Amann,J.Cooper. New Haven; Yale University Press, 1982.*

MSK-nın sahələrarası qarşılıqlı əlaqəsi və inkişafı ölkələ hərbisənaye güclərinin, təhlükəsizliyin strateji mülahizələrilə və regionlar arasında qurulmuş tarixi kooperasiya əlaqələri ilə diktə edilən yerləşdirilməsinə əsaslanırdı. Məsələn, Cənubi-Ural regionunda zireh-tank sənayesinin ocaqlı, yuvalı təmərküzləşməsi (Kurqan maşinqayırma zavodu – piyadanın döyüş maşınlarının, Çelyabinsk traktor zavodu – T-72, T-80 tanklarının istehsalı) həm xammalın əsas təchizatçılarının – ölkənin iri metallurgiya zavodu – yaxınlığı ilə, həm də müdafiə sənayesinin vacib sahəsinin ölkənin sərhədindən – etimal olunan rəqiblərindən uzaq yerləşdirməyə can atmaqla aydınlaşdırılır. Nəticədə MSK-a SSRİ-də qurulmuş planlı iqtisadiyyatın daha effektli nəticəsi oldu.

11.1 cədvəli 1990-cı ildə MSK-nin xalq təsərrüfatı strukturunda yeri haqda təsəvvür verir¹.

Onu nəzərə almaq lazımdır ki, MSK-nin müəssisələrində televizorlar, fotoaparatlар, velosipedlər, tozsoranlar və s. kimi bəzi xalq istehlakı əmtəələrinin istehsalının əsas həcmi cəmlənmişdir. Hətdə ciddi xərici tədqiqatçıların mülahizələrinə görə sovet iqtisadiyyatının militarizasiyası vaqif olmayan baxışa görünən kimi o qədər də müdhiş deyildir.

Cədvəl 11.1 MSK-nin 1990-cı ildə SSRİ-də əsas makroiqtisadi göstəricilərində xüsusi çökisi

Göstəricinin adı	Göstəricimin qiyməti, %
ÜDM tərkibində müdafiə ümumi xərclər	7.55
ABŞ üçün analoji göstərici	5.9
Milli gəlirlərin tərkibində müdafiəyə ümumi xərclər	11.1
ABŞ üçün analoji göstərici	5.8
Xalq təsərrüfatı üzrə ümumən əsas istehsal fondlarının (ƏİF) dəyərinin tərkibində MSK-nin ƏİF	6.4
Səyayedə ƏİF dəyərində MSK-in ƏİF	126

MSK məhsulunun ÜDM tərkibində 12%-i və emaledici sənayedə məşğul olanların ümumi sayından 12% - bu hərbi məhsulun nomenklaturasının böyük bir hissəsinin istehsalda və ixracının təchizatında mütləq lider olan ölkə üçün çox da pis göstərici deyildir. Nəhayət, onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, bəzi ölkələr daha militarizasiyalı iqtisadiyyatla heç

¹ Müəllif tərəfindən Фадеев В.В. Конверсия как она есть//Вопросы экономики и конверсии.-1993.- Выпуск 3.- С. 32-33. üzrə hazırlanmışdı.

də az olmayan iqtisadi uğurlar nümayiş etdirir, məsələn, İsrail və Cənubi Koreya, harada hərbi istehsalın payı ÜDM-nin 20%-ə qədər çatır.

11.2.2. Bazar islahatları və MSK-nin müasir vəziyyəti

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan həyata keçirilən MSK-da iyirmilliik dramatik islahatların nəticələrinin qərəzsiz təhlili onu göstərir ki, demək olar ki, onlar bütün dövr ərzində mürəkkəb metatəşkilatı sistemlərdə strateji planlaşdırmanın qanuna uyğunluqlarının nəzərə alınması ilə həyata keçirilirdi. 80-90-cı illərdə təbliğ edilən MSK-nə kəskin neqativ münasibət, onun mülkü istehlak təyinatlı əmtəələrin istehsalı üçün lazımlı olan resursların yeyicisi kimi birtərəfli təsəvvür əsaslanırdı. Buna görə də, MSK-nin islahatlarının ilk 10 ili resursların yenidən bölgündürülməsi və müdafiə istehsalının mülkü məhsulların buraxılışına yenidən profil-ləşdirilməsi ideyaları ilə bağlı idi. Bu islahatların uğursuzluğunun səbəbi kimi MSK-ya bütün sənaye üçün texnoloji innovasiya mənbəyi və metasistem tarazlığının mərkəzi elementi kimi strateji yanaşmanın olmaması çıxış edirdi.

MSK iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən köklü bazar islahatlarından daha çox əzab çekdi. 1991-ci ildə maliyyələşmə təqrübən zəruri səviyyənin 20%-ə qədər aşağı düşmüşdü. Müdafiə Nazirliyi nə vaxtsa sonra hesablaşmayı və edərək zəruri əmtəə və avadanlıqların borc olaraq əldə edirdi. Müəssisələrə maliyyələşdirmə mənbələrini özləri axtarmağı təklif etmişdilər. Müdafiə Nazirliyinin borcları veksellərlə silinirdi, bu da ki, yaxşı halda sərf olunan vəsaitlərin 60%-ni təşkil edirdi. Yekunda 90-cı illərin ortalarına müəssisələrin böyük bir hissəsi dağılmaq həddində idi. İşçilərin sayı on dəfələrlə azalmışdı, orta yaş 28 yaşdan 64 yaşıadək artmışdı, yeni işləmələr dayandırılmışdı. Hamisinin tam yekunlaşmasında sahənin kriminallaşması başlandı.

Vətən müdafiə-sənaye kompleksinin coxsayılı müəssisələri arasında kooperasiyasının və texnoloji əlaqələrin pozulması, dövriyyə vəsaitlərinin olmaması, menecmentin qeyri-effektivliyi ona gətirib çıxartdı ki, 1990-cı ilin əvvəlində MSK vahid elmi və istehsal orqanizm kimi praktik olaraq mövcud olmadı.

90-cı illərin sonuna vəziyyət bir qədər yaxşılaşmışdı. “Müdafiəyə” pullar daha çox ayrılmaga başladı və 2001-ci ilə hərbi büdcənin maliyyələşdirilməsi məlumatlandırılmış məbləğin 95%-ni təşkil edirdi. Direktor-

ların tərkibi 50% yeniləşmişdi. Lakin keşmiş onilliklərin itrikəri daha çox bərpa edilməz oldu. Müəssisələrin bir hissəsi böhrandan düzələ bilmədi. Bəzi müəssisələr hərbi məhsul buraxmağı dayandırırdı və konversiya rejimində tam şəkildə mülkü məmulatlara keçdi. Digərləri isə öz binalarını və əmək vasitələrini kommersiya strukturlarına icarəyə verdi. Avadanlıqların fiziki və mənəvi aşınması bütün məntiqi hədləri aşmışdı. Peşəkarların çatışmazlığı fəlakətli oldu. Nəslin dəyişməsi dayandırılmışdı.

1997-ci ilə Rusiya dövlətinin orqanları bu və ya başqa müdafiə istehsalına cəlb olunmuş 2000-ə yaxın müəssisələrə qəyyumluq edirdi. Onlardan dövlət mülkiyyətində 400-dən çox idi, 500-ə yaxını isə – dövlətin əlində nəzarət səhm paketi var idi və təqribən elə bu qədər də – dövlətdə “qızıl” səhmlə, təqribən 800 müəssisə – qeyri-dövlət mülkiyyətinin üstünlük təşkil etdiyi idi.

1998-ci ilin əvvəlində Rusiya Federasiyasının hökuməti üç ilə nəzərdə tutulan (1998-2000), MSK-nin irimiqyashlı yenidən qurulmasının birinci mərhəlesi kimi, müdafiə sənayesinin restrukturizasiyası (yenidən strukturlaşdırma) və konvensiya programını qəbul etdi. Programa uyğun olaraq 2005-ci ilə müdafiə sənayesinin nüvəsini – müdafiə sıfarişinin yerləşcəyi 700-ə yaxın daha güclü müəssisələrin – formalasdırılması planlaşdırılmışdı. MSK-nin müəssisələrinin sayının mexaniki ixtusarı sonuncunun (MSK-nin) strukturun yenidən qurulması ilə tamamlanırdı, hansının ki, ideologiyasını hökumət aşağıdakı şəkildə müəyyən edirdi: iri integrasiya strukturlarının yaradılması hərbi istehsalın təmərküzləşdirilməsini və az rentabelli və təkraredici istehsalın ləğv olunmasını təmin etməlidir.

MSK-da islahatın növbəti mərhəlesi 2001-ci ildə işə salınmışdı, nə vaxt ki, Federal müdafiə-sənaye kompleksinin yenidən formalasdırılması və inkişafı Programı qəbul olunmuşdu (2001-2006). Onda 2006-ci ilə 40 integrasiya olunmuş sənaye komplekslərinin yaradılması nəzərdə tutuldu. Bu müəssisələrin əsasında komplektləşdiricilərin hazırlanması ilə məşğul olan birləşdirici müəssisələr, iri xoldinqlər, konstruktor büroları və sınaq stansiyaları yaradılmalı idi. Programın işləyib hazırlayanların niyyətlərinə görə, o, Rusiya MSK-nin özəlləşdirilmə və xarici investorların aktiv şəkildə cəlb olunması hesabına rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsinə və istehsalın modernləşdirilməsinə arzu olunmuşdu.

Müəssisələrin belə birləşməsinin nəticəsi həm federal antiinhisar qanunvericiliyin, həm də müsabiqlərin keçirilməsi haqda qanunun yeriñə yetirilməsinin faktiki olaraq qeyri-mümkünlüyü oldu. İdarəetmə aparatının kəskin artması nəticəsində artıq xərclər artdı və deməli, məh-

sul baha oldu. Məhsulun daha yaxşı texniki xarakteristikaları və maya dəyərinin aşağı salınması uğrunda mübarizə mənasını itirdi. Müqavilələrin bağlanması və texniki sənədləşdirmə müddətləri artdı. İstehsalın inkişafına vəsaitlərin çatışmazlıqlı hiss olunmağa başlamışdı. Müəssisələrdən əllərindən həm istehsal binalarını, həm də sosial təyinatlı obyektləri (istirahət evləri, poliklinikalar və s.) alırdılar. Qeyri-profilli müəssisələr tam məhf olmağa ləp yaxınlaşdı.

Bu programın reallaşmasından keçən beş il ərzində Rusiyada ancaq dörd əsl xoldinq yaradılmışdı: "Suxoy" (təyyarələr istehsalı), "Almaz-Antey" (zenit qurğularının istehsalı), "Qranit-Elektron" və "Taktiki hərbi silah-sursat" korporasiyası. Müəssisələr inqərasiya olunmağa tələsmirdi, çünki onların idarə edən şirkətlərə tabe etdirmək cəhlərini, tam ədalətli olaraq gəlirlərinin əllərindən alınması vasitəsi kimi qəbul etdi. Dövlətdə silahların əsas istehsalçılarına komplektləşdirici detalları, mexanizmləri və bir çox digərlərini təchiz edən müəssisələrə xarici alıcılarla sərbəst müqavilələrin bağlanmasına imkan verən mexanizm yaradılmamışdı. Buradan da sənayenin bir çox rəhbərlərinin və tam kollektivlərin xoldinqə daxil olmasına marağın olmaması meydana çıxır.

Cədvəl 11.2 Yüksək texnoloji kompleksin istehsal güclərinin yüksəlkənməsi (%)

Sahənin adı	Orta illik gücdən istifadə		
	Əmtəə məhsulun ümumi həcmində görə	O cümlədən	
		müdafiə məhsulu üzrə	mülkü məhsul üzrə
Cəmi	16,0	10,2	72,5
Aviasiya sənayesi	15,0	22,5	11,4
Sursat və xüsusi kimya sənayesi	10,4	16,9	4,5
Silah sənayesi	22,0	20,3	22,4
Rabitə vasitələri sənayesi	17,6	16,9	17,5
Radiosənaye	17,6	16,9	17,5
Raket-kosmik sənaye	21,3	23,2	16,6
Gəmiqayırma sənayesi	19,3	21,8	16,3
Elektron sənayesi	20,5	25,0	11,7

İndiki zamanda iki milyoldan çox adamı işlə təmin edən 1500-dən çox müəssisənin və təşkilatların aid olduğu Rusiya müdafiə-sənaye

kompleksinin funksiyalaşmasının, fəaliyyətinin əsas məqsədi dövlətin hərbi iqtisadi potensialının, onun milli maraqlarına müvafiq olaraq, müdafiə qabiliyyətini və təhlükəsizliyini təmin edən səviyyədə daimi şəkildə saxlanılmasıdır.

“Müdafiəyə”yə maşınqayırmanın ümumi istehsalının 30%-i və maşın-texnika ixracının 45%-i düşür. Yüksək texnoloji və elmtutumlu məhsulların işlənməsində, istehsalında və ixracında xüsusi çəkiyə görə müdafiə sahələri hakim mövqe tutur. Onlar Rusyanın elm məhsulunun 75%-dən çoxunu, aviasiya, kosmik, elertron və optik texnikanın 100%-ni, yüksək texnologiyi məhsulların bir çox digər kateqoriyaları üzrə buraxılışın həcminin 70-90%-ni və mürəkkəb məişət texnikasının ayrı-ayrı növləri üzrə istehsalın 100%-ni təmin edir. Lakin, yuxarıda, qorunub saxlanmasına nail olunan, əsasən xüsusi olaraq, məhz hərbi sferada, eləcə də kosmonaftika və nüvə energetikasında tədqiqatın və işləmələrin müasir səviyyəsinin saxlanılmasına imkan verən MSK-nin elmi-texniki potensialı durur.

MSK-nin xaotik islahatlarının yekununda aparıcı göstəricinin vəziyyəti – istehsal gücərinin yüksəlməsi səviyyəsini XXI əsrin əvvəlində böhranlı kimi xarakterizə etmək olar ki, bu da cədvəl 11.2-də qeyd edilmişdir.

11.3 MSK-da strateji planlaşdırma və idarəetmə sisteminin dirçəlməsi

MSK-nin idarə olunmasına dirçələn strateji yanaşmanın konturları 2000-ci illərin ikinci yarısında seyr edilməyə başlayır.

Bütün nazirliliklərin hökumətin sədrinə, onun yeganə müavini vəsítəsilə birbaşa olaraq qapayan, 2004-cü ildə aparılan inzibati islahatlara münasibətdə hamı tez bir zamanda onun idarəetmə ziyanolğuna, kiçilməsinə, bundan da çox zərərliyinə inanırdı. Dar boğazlı bürokratik “butılıka” meydana çıxdı, hansının ki, rolu bu yeganə müavinin üzərinə düşdü. Funksiyalaşmanın belə bir sistemi ucbatından hökumət dəfələrlə idarəetmə stupora (bəzi ruhi xəstəliklər zamanı xəstənin hərəkət və danışq qabiliyyətini tamamilə itirdiyi hal) düşmüştü.

Hökumətin idarəetmə fəaliyyətinin reallığı sədrin müavinləri əlavə və vəzifələrinin tətbiqini tələb etmişdi ki, bu da birinci vitse-baş nazir və vitse-baş nazir vəzifələrinin təsis olunması oldu. Bu zaman müdafiə sənayesinin təşkilati strukturu və idarəetmə strukturu son 8-10 il ərzində

yeddinci islahatlara məruz qalırdı ki, bunun da nəticəsində bütün “müdafiə” (müdafiə kompleksi) struktur idarələr şəklində Federal sənaye agentliyində (FSA) birləşmişdi. Lakin elə bu FSA-ya həm mülkü sənaye, həm hərbi-texniki əməkdaşlıq, həm dövlət tədarükleri, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq daxil oldu. Öz növbəsində, bütün bu işiştirdilmiş FSA RF-nin Sənaye-Energetika Nazirliyinin tərkibinə daxil oldu.

Yaranmış vəziyyətin düzəldilməsi üzrə birinci praktik addım Rusiya Prezidenti tərəfindən dövlətin hərbi-texniki siyasetinin işlənib hazırlanması və reallaşması prosesində iştirak edən bütün strukturların koordinasiyasını təmin edən orqanın yaradılması haqda qərar qəbul edilməsi olmuşdur. Müdafiə-sənaye kompleksinin idarə olunması sisteminin yaxşılaşdırılması üçün RF Prezidentinin 20 mart 2006-cı il tarixli 231 sayılı Fərmanı ilə, RF hökuməti yanında hərbi-sənaye komissiyası (HSK) yaradılmışdı.

Komissiyanın statusu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmışdı, federal icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini koordinasiya edən daimi fəaliyyət göstərən orqana çevrilmişdi. Ona əlavə təşkilati-bölüsdürütü funksiyalar verilmişdi, onun tərkibi genişlənmişdi və nümayəndəlik səviyyəsi yüksəlmışdı. HSK-nin fəaliyyətinin əsas prioritetləri müəyyən olunmuşdu:

- müdafiə sənaye kompleksinin tərkibinin, strukturunun, daxili korporativ münasibətlərin optimallaşdırılması, eləcə də əsas istehsalların texniki yenidən silahlanması məqsədilə onun restrukturlaşdırılması, bu məqsədlərdə dövlətin intellektual mülkiyyətinin uçotu və istifadəsi;
- ordunun, qoşunun müasir silahlarla təchizi üzrə qəbul olunmuş qərarların vaxtı-vaxtında yerinə yetirilməsi, onun istehsalının strateji və qit xammalla, materiallarla və element bazası ilə təmin olunması, vətən silah sistemlərində idxlə məhsullarından istifadənin qaydaya salınması;
- həll olunan müdafiə tapşırıqlarının həcmələrinin və dövlətin, onların 2007-2015-ci il dövlət silahlanma programı və federal məqsədli proqramlar çərçivəsində resurs təminatı üzrə imkanlarının balanslaşdırılmasının təmin edilməsi;
- üçillik bütçə planlaşdırılması şəraitində dövlət müdafiə sifarişlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi, bütçə vəsaitlərinin dövlətin hərbi təşkilatlarının müasir silahlarla təchizatının başlıca istiqamətlərinə təmərküzləşməsi;

- hərbi təşkilatın texniki və arxa təminatı sistemlərinin bağlılığı çərçivəsində müdafiə məhsulunun qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin düzəldilməsi, Silahlı Qüvvələr və digər ordu, qoşun növləri üçün silahların və arxa cəbhə məhəsullarının vahid dövlət sifarişi sisteminə kecid.

MSK-nin başlıca vəzifələri arasında – hərbi-texniki sahədə konsepsiyanın, program və planların işlənib hazırlanması, reallaşdırılması, dövlətin müdafiəsinin, hüquq mühafizə fəaliyyətinin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi marağında müdafiə-sanaye kompleksinin, elmin və texnologiyanın inkişafı.

İndiki zamanda MSK-nin strateji səhmti kimi 2006-cı ildə qəbul edilmiş 2007-2017-ci illər dövründə yeni dövlət silahlanması programı (DSP) çıxış edir. DSP – silahlı qüvvələrin dövlətin suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün effektlə müdafiəsi üçün kifayət edən səviyyədə texniki təchizatının saxlanması məqsədilə işlənilib hazırlanan başlıca strateji plan sənədidir.

Rusyanın 2015-ci ilə qədərki dövrə hərbi-texniki siyasətin strateji əsası ondan ibarətdir ki, nüvə etidalının minimal kifayət edən potensialına arxalanaraq, onun daimi təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutaraq adı silahların mütərəqqi (artma) inkişafını təmin etmək, bu dövrdə ordu və donanmanın keyfiyyətcə yenidən təchizini həyata keçirmək.

Yeni programın birinci xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, vəsaitlərin 75%-i silahların və yeni texnikanın seriyalı istehsalına yönəlir. 2007-ci ilə qədər fəaliyyətdə olan programda tədarükün böyük hissəsi ETKSİNIN üzərinə düşdü. Yeni programın ikinci xüsusiyyəti dövlət müdafiə sifarişlerinin həcminin 20-40%-ə qədər həddə əhəmiyyətli illik artımından ibarətdir. Üçüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, Müdafiə Nazirliyi silahları komplekt (seriyalı) almağa başlayacaqdır, əvvəllər olduğu kimi daha dənə-dənə yox.

Praktikada ilk dəfə olaraq 2007-2015-ci ilə dövlət silahlanması programı dövlətin müdafiəsinin və təhlükəsizliyinin hərbi-texniki təminatının program-məqsədli planlaşdırma sənədlərilə, o cümlədən, dövlətin müdafiə-sanaye və elmi-texniki kompleksinin inkişafının plan və proqramları ilə, eləcə də hərbi-texniki əməkdaşlığın həyata keçirilməsilə sistemli əlaqədə, uyğunlaşmasında işlənib hazırlanmışdı.

Bununla bağlı olaraq DSP-1 HSK-nin inkişafının strateji planlaşdırılmasının baza, əsas sənədi kimi geostrateji və hərbi planlaşdırmanın məqsədli funksiyalarını dövlətin ümumi texniki bazasının inkişafı vəzi-

fələrilə əlaqələndirərək həqiqətən də metasistemli xarakter daşıyır. Yada salaq ki, şəkil 11.2-dən göründüyü kimi, harada ki, hərbi tədarükərin idarə edilməsinin metasisteminin funksional qarşılıqlı əlaqəsi verilib, bütün strukturların kompleksli qarşılıqlı təsiri üçün dördüncü elementin – maliyyə-büdcə sektorunun integrasiyası zəruridir. Vətən siyasi-dövlət sisteminin real şəraitində bu elementin rolunu qanunverici hakimiyyət deyil (“parlament – millətin pul kisəsi”), Maliyyə Nazirliyinin yüksək muxtariyyətə malik olduğu icra hakimiyyəti orqanları yerinə yetirir. Son illərin iri, nəhəng büdcə profisləri, eyni zamanda metosistemin birinci üç elementlərinin maliyyə komponentlərilə qarşılıqlı təsirinin aşağı səviyyəsini gizlədərək DMP çərçivəsində maliyyələşdirmənin həcmini kifayət qədər müqaişəsiz okaraq artırmağa imkan verir.

MSK müəssisələrində integrasiya və restrukturizasiya proseslərini dövlət “MSK-ni 2007-2010-cu illərdə və 2015-ci ilə qədər dövrə inkişafı” (bundan sonra MSK- 2015) Federal programın köməyilə tənzimləyir. Keçmiş illərdən fərqli olaraq müdafiə-sənaye kompleksinin inkişafı üzrə program tədbirlərinə nəzərəçarpacaq büdcə resursları nəzərdə tuturraq. Əgər 2006-ci ildə program çərçivəsində MSK-nin inkişaf və yenidən formallaşmasına federal büdcə 9,2 milyard rubl ayırdısa, FMP üzrə isə artıq 13,9 milyard rubl həcmində təxsis planlaşdırılmışdı. Müdafiə-sənaye kompleksində reallaşan federal məqsədli proqramlar üzrə cəmi 2007-ci ilin büdcəsində ümumi həcmində 700 milyard rubla qədər vəsait qoyulmuşdur. Həm də bu məbləğin bir qaydada 70%-i məqsədli şəkildə kapital qoyuluşuna yönəlcəkdir.

HSK-nin yenidən formallaşdırılması üzrə program tədbirləri çərçivəsində, sonradan onların 2015-ci ilə 50-60 rəqabətqabiliyyətli difersifikasiya olunmuş integrasiyalı strukturlar (xoldinqlər) şəkilində təşkilatı korporativ bazisin yaradılması nəzərdə tutulur. Bu MSK-nin idarə olunmasını şaquli xəttinin qurulmasının vacib mexanizmlərindən biridir, hansı ki, həm yeni şəraitdə dövlətin sahənin fəaliyyətinə təsirini təmin etmək üçün, həm də HSK-nin təşkilatlarının aktivlərinin konsolidəolunması, maliyyə axınlarının rasionallaşdırılması, rəqabət üstünlüklerinin artırılması üçün xidmət edir.

Bu zaman səhəbət müvafiq texnoloji korporasiya iştirakçılarının sadə integrasiyasından deyil, universal quraşdırma istehsalında işləyən, müasir informasiya texnologiyalarından geniş istifadə edən, bütün iştirakçı-təşkilatların istehsal strukturlarını vahid kompleks plan üzrə optimallaşdırılan yeni tip texnoloji korporasiyaların yaradılmasından gedir.

HSK-nin plana uyğun yenidən formalaşmasının məqsədi onun nəzərə çarpacaq hissəsinin iqtisadiyyatın mülkü sektorunun inkişafına yenidən səmtləşdirilməsi olmalıdır. Bunun üçün HSK-nin sərt sahə strukturunu yenidən qurmaq və bazar iqtisadiyyatı şəraitində müqayisə edilməz dərəcədə daha da dayanıqlı olan, belə ki, özündə özünü optimallaşdırma mexaniminə malikdir, çoxnövlü struktura keçmək lazımdır. Bu halda texnologiyaların ikitərəfli transferti mexanizmi fəaliyyət göstərir (müdafiə istehsalından mülkü istehsala və əksinə) və HSK-a təbii şəkildə elmi-texniki tərəqqinin və innovasiyalı texnoloji inkişafın lokomotivini kimi çıxış edir.

Son ilərdə bir sıra integrasiya strukturları və dövlət müəssisələri yaradılmışdı, müdafiə-sənaye kompleksinin müəssisələrində məhsul buraxılışının həcmi yüksəlmiş, hərbi təyinathlı məhsulların istehsalında məşğul olan güclərin yüksəlməsi yüksəlmişdi, bələdiyyə mülkiyyətinə 800-dən çox sosial sfera obyektləri verilmişdi, yeni 75 min əlavə iş yerləri yaradılmışdı, 190 təşkilata maliyyə dəstəyi edilmişdi, bir çox müəssisələrdə əsas istehsal fondlarının yeniləşdirilməsi həyata keçirilir, dünya silah bazارında vətən silahlarının və hərbi texnikanın ixracının xüsusi çəkisi yüksəlmişdi.

HSK-də struktur yenidən təşkilin aktivləşdirilməsi üçün Hərbi-Sənaye Komissiyası tərəfindən integrasiya strukturlarının yaradılmasıının müvafiq plan-qrafikləri təsdiq olunmuşdu və onların yerinə yetirilməsinə nəzarət həyata keçirilir. Indiki zamana görə Rusiya Prezidenti və RF-ni hökuməti tərəfindən HSK-də 24 integrasiya strukturunun yaradılması haqda qərar qəbul olunmuşdu.

Silah tədarükünün planlaşdırılmasının maliyyələşdirilməsi sisteminde pozitiv dəyişikliklər qeyd olunur. 2003-ci ilin 11 martında 314 sayılı Rusiya Federasiyasının Prezidentinin fərmanı ilə Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyi yanında müdafiə sıfarişi üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdı. 2004-cü il 9 mart tarixli 314 sayılı Rusiya Federasiyasının Prezidentinin fərmanına müvafiq olaraq müdafiə sıfarişi üzrə Federal xidməti yenidən yaradılmışdı (Rusmüdafiasıfariş).

Rusmüdafiasıfarişin fəaliyyətinə rəhbərliyi Rusiya Federasiyasının Prezidenti həyata keçirir, xidmət özü isə Rusiya Müdafiə Nazirliyinin tabeçiliyindədir. Federal icra hakimiyyəti orqanı qarşısında duran vəzifə tam qəti şəkildə dəqiqliklə formalaşıb – bütün dövlət strukturları tərəfindən, dövlət müdafiə sıfarişinə ayrılan bütçə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə nəzarət, hansı ki, tenderlərin düzgün keçirilməsinə və onun

iştirakçılarının seçilməsinə, qiymətəmələgelməsinə və əlbəttə ki, həm sifarişciler və həm də təchizatçılar tərəfindən öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin dəqiq yerinə yetirməsinə nəzarəti daxil edir.

Rusmüdafiəsifariş xidmətinin yaradılmasına qədər bu sahədə pozuntular və suiistifadələr həddən artıq çox idi. Planlı təsərrüfatçılıqdan bazara keçiddə “sovət” nəzarət sistemi praktik olaraq öz mövcudluğunu dayandırıldı, yenisi isə hələ qüvvəyə minməmişdi. RF Müdafiə Nazirliyi yanında Rusmüdafiəsifariş xidmətinin yaradılması dövlət müdafiə sifarişlərinin yerinə yetirilməsinin norma və qaydalarına ciddi şəkildə riayət olunmasına dövlət nəzarəti və nadzoru mexanizminin bərpa olunması prosesinin başlanğıcını qoydu. Ancaq bu yolla, dövlət tərəfindən, dövlətin müdafiə qabiliyyətliyinin və onun milli təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi programına qoyulan hər bir rubldan yüksək verimə nail olmaq olar. Dövlət müdafiə sifarişinin həcmi hər il, demək olar ki, 30%-ə qədər yüksələrək 2006-ci ildən bəri beş dəfədən çox artmışdır, 2007-ci ilin dövlət bütçəsi tərəfindən bütün dövlət müdafiə sifarişinə 734,6 milyard rubl yönəldilməsi nəzərdə tutulub, Dövlət silahlanma programının (DSP-2015) reallaşmasına isə 5 trilyon rubl xərclənməsi planlaşdırılır.

RF Prezidentinin 2007-ci il 5 fevral tarixli 119 sayılı fərmanı ilə rəhbərliyi Rusiya Federasiyasının Hökuməti tərəfindən həyata keçirilən, silahlarnın, hərbi, xüsusi texnikanın və maddi vəsaitlərin təchizatı üzrə Federal Agentlik yaradılmışdır. Rusiya müdafiə sifarişi xidməti yeni yaradılmış agentliyin xətti ilə ayrılan vəsaitlərin istifadəsini izləməyə yönəlib.

Keçən 6 il ərzində HSK-nin planlaşdırılmasında göstərilən müsbət irəlləyişlərə baxmayaraq indnki zamanda (2007-ci ilin ortası) “mudafiə”nin inkişafının məqsədyönlü uzunmüddətli strategiyasının sənaye və hərbi siyasi məqsədlər və dövlətin maraqları ilə əlaqəliyi qeyd etmək olmaz. Bu haqda federal sənaye Agentliyinin rəhbəri Boris Aleşinin Sankt-Peterbyrqda 2007-ci il 23 aprel tarixində sahənin müəssisələrinin rəhbərləri ilə olan müşavirədə etdiyi çıxışı şahidlik edir (xəbər verir). Onun müşahidələrinə görə indi “sənaye siyaseti və yekun məqsədlər yoxdur: istifadə olunan alətlər çox müxtəlixdir, lakin mükəmməl deyil-lər”. Bununla bağlı Aleşin belə hesab edir ki, “Rusiyada texnologiyada gözənlilik və dünyani çevirən dəyişikliklərin nəzərə alınması ilə kifayət qədər uzaq üfüqlü sənaye siyasetinin inkişafı üzrə ciddi program sənəd yaranmalıdır. Biz fikirləşməliyik ki, bütün sənaye strukturunun şəklini necə dəyişək, çünki biz praktik olaraq sovet vaxtından simamızı dəyiş-

məmisiç".¹ Verilmiş çox səciyyəvi bəyanat HSK-nin Rusiya kimi bir ölkənin inkişafının ümumdövlət strategiyasının qurulması sistemində mərkəzi qüvvətlənmiş yerini illüstrasiya (misallarla aydınlaşdırır, izah edir) edir. HSK bütün sənaye üçün texnoloji innovasiyanın generatoru olur, o, ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təmin edir, buna görə də, dövlətin sənaye siyasəti kompleks strateji planlaşdırmanın təcəssümü kimi müdafiə sənaye kompleksinə söykənməyə bilməz.

HSK-nin strateji idarə olunma modeli mürəkkəb sosial-təsərrüfat strukturunun strategiyasının formallaşmasının və reallaşmasının elmi əsaslandırılmış qanunvericiliyi mövqeyindən qurulur.

Strateji idarəetmə – bu, sadəcə əvvəlcədən tərtib olunmuş plan deyil, həm də sistemin inkişafının daima dəyişən şəraitində davranış modelidir, HSK-nin metasistemli qarşılıqlı əlaqənin nəzərə alınması ilə uzunmüddətli planlaşdırılması təsərrüfat quruculuğunu hansısa bir səfərbər edilmiş planının işlənib hazırlanması və reallaşması kimi təqdim oluna bilməz.

Indiki zamanda HSK-nin inkişaf strategiyasını ali rəhbərlik müəyyən edir. HSK-nin idarə edilməsi sistemində ölkənin ali məmurlarının rolları və funksiyaları dəqiqlik müəyyən olunub.

Strateji planların işlənib hazırlanması və reallaşması müddətinin optimallaşdırılması prinsipi ölkənin siyasi-iqtisadi elitarası tərəfindən aparıcı ölkələrdən artan texnoloji geriliklə, təhlil edilə bilən tarixi dövr-də zəngin təbii resursların tükənməsilə, ölkə əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirlərinin və həyat səviyyələrinin artan qütbleşməsi, eləcə də beynəlxalq terrorizm və ABŞ və NATO ölkələri tərəfindən davam edən sürətli silahlanma şəkilində milli təhlükəsizliyə sərf hərbi təhlükənin olması ilə bağlı olan ölkənin iqtisadi təhlükəzliyinə tammiqyaslı təhlükənin dərk edilməsindən sonra xüsusişlə aktual oldu.

Keyfiyyət göstəricilərinin kəmiyyət göstəricilərindən üstələnməsi prinsipi HSK-nin dinamik innovasiyalı simasının formallaşmasında reallaşır ki, bunun üzərinə, nəinki ölkənin müdafiə qabiliyyətinin maddi bazası olmaq, həm də, bütün iqtisadiyyatda innovasiyanın yayılmasının bazası olmaq düşür. Məhz verilmiş prinsip istiqamətində FMP çərçivəsində "MSK-2015" mülkü safaişlərlə 70% səviyyəsində yüksəlmiş müəssisələrin geniş diversifikasiya olunmuş integrasiya kompleksləri şəklində MSK-nin nüvəsinin yaradılması vəzifəsi qoyulmuşdu.

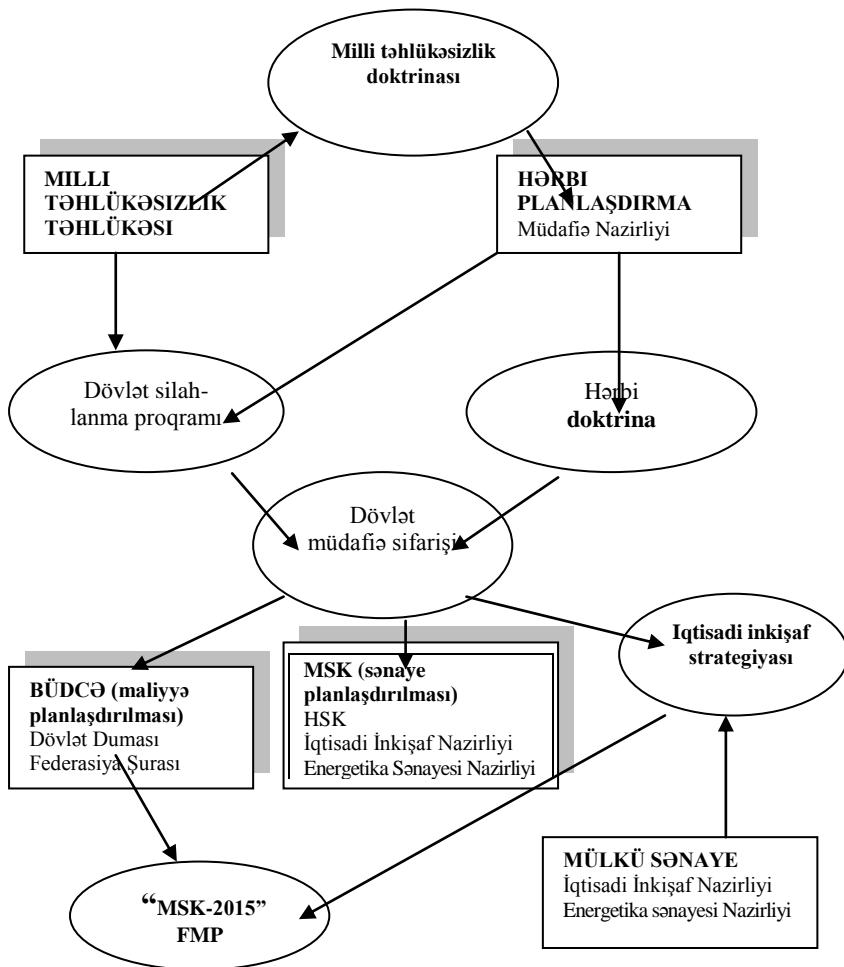
Tam olaraq birinci paraqrafda təsvir edilmiş, qarşılıqlı fəaliyyətdə olan elementlərdən ibarət metatəşkilati sistemin mövcudluğu şərai-

¹ APMC-TACC. 2007.24 aprelyə.

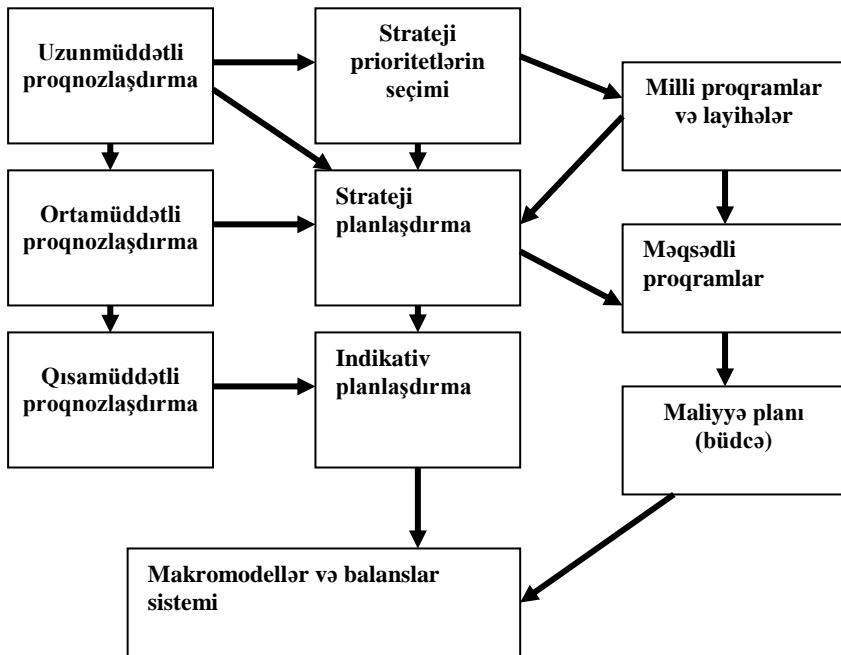
tində MSK-nin strateji idarə edilməsinin kifayət qədər sazlanmış, düzəldilmiş modeli qurulur (şəkil 11.3).

Verilmiş sxem tam şəkildə milli iqtisadiyyatın inkişafının strateji tənzimlənməsi modelinə uyğundur (şəkil 11.4).

Şəkil 11.3 və və 11.4-ü tutuşduraraq HSK-nin strateji planlaşdırmasının aşağıdakı istiqamətlərini ayırırıq. Ölkəin milli təhlükəsizliyinin, vətən HSK-nin qarşı çıxmazı nəzərdə tutulan xarici təlükəsinin *uzunmüddətli proqnozlaşdırılması* funksiyasını başda Təhlükəsizlik Şurası olmaqla RF-nin Prezidenti və Hökuməti yanında bir sıra elmi təşkilatlar və məsləhətçi orqanlar yerinə yetirir. Əsas təhlükələr əsasında HSK-nin *inkişafının strateji prioritetlərinin* seçimi həyata keçirilir, burada əsas rolu hərbi planlaşdırımaya cavab verən Mmədafiə Nazirliyi və vəzifəsinə dövlətin bütün sənaye-texnoloji kompleksinin üzümüddətli planlaşdırılması düşən İqtisadi Inkişaf və Ticarət Nazirliyi oynayır. Müdafiə Nazirliyi hərbi doktrinası işləyib hazırlayır, İİTN-i isə ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasını, HSK-nin inkişafının *milli programı* keyfiyyətində (kimi) Dövlət silahlanma Proqramı çıxış edir. Federal məqsədli proqramlar ortamüddətli dövrdə *strateji planın* reallaşmasının əsas alətidir, dövlət müdafiə sıfərişi isə – qısa müddətli dövrdə. Ortamüddətli və qısamüddətli dövrlərdə maliyyə planlaşdırılması funksiyasını, yuxarıda qeyd olunduğu kimi aparıcı rola Maliyyə Nazirliyinin malik olduğu “Büdcə” bloku yerinə yetirir. HSK-nin idarə olunmasının müasir Rusiya metasistimində maliyyə planlaşdırılmasının əsas problemi bu blokun həddən artıq muxtar olmasından, maliyyə-büdcə planlarının ölkənin sənaye və hətta strateji planlarından mütləq prioritetliyindən ibarətdir. (şəkil 11.3, 11.4)

Şəkil 11.3. HSK-nin planlaşdırılması metasistemində strateji qərarların işlənilib hazırlanması prosesi (əsas institutlar və program sənədləri)

Şəkil 11.4. Sosial-iqtisadi inkişafın strateji tənzimləmə sistemi.

Nəzarət sualları və tapşırıqları:

1. *Müdafiə-sənaye kompleksi ölkənin iqtisadiyyatında, təkraristehsal prosesində hansı rolu oynayır.*
2. *HSK-nin mahiyyətinə hansı yanaşma – heretogen və ya homogen sızə görə daha əsaslandırılmışdır? Cavabı arqumentləşdirin.*
3. *SSRİ-də strateji planlaşdırma sistemi nə qədər effektli idi? ABŞ praktikası ilə müqayisə edin.*
4. *Rusiyaya HSK üçün neo-liberal bazar islahatlarının nəticələri necədir?*
5. *HSK-nin strateji planlaşdırılmasının bərpa olunması üçün son illərdə hansı tədbirlər həyata keçirilmişdir? Bu təcrübə nə qədər digər xalq təsərrüfatı kompleksində istifadə oluna bilər?*
6. *HSK-də uzunmüddətli proqnozlaşdırma, strateji və indnkativ planlaşdırma sisteminin sxemini çəkin.*

Fəsil 12

İQTISADIYYATIN ENERJI-XAMMAL BÖLMƏSİNİN INKİŞAFININ EKOLOJI PROQNOZLAŞDIRILMASI VƏ PROQRAMLAŞDIRILMASI

Təbii-ekoloji amil iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafında ikili rol oynayır. Bir tərəfdən o, təkrar istehsala yeni təbii məhsuldar qüvvələrin cəlb olunması mənbəyi kimi çıxış edir, insanların artan tələbatının ödənilməsi üçün əlavə imkanlar təqdim edir. Digər tərəfdən artımın məhdudlaşdırıcısı kimi çıxış edir: bərpa olunmayan təbii resursların (məsələn, yaxşı faydalı qazıntı yataqların tükenməsi, ətraf mühitin çirkəlməsinin artımı, yeni yataqların axtarışı və mənimşənilməsinə daha çox resursların ayrılmamasını, yolverilmiş çirkəlmələrin insanların həyat şəraitinə arzu edilməyən təsirin kompensasiyasını tələb edir. Buna görə də, təbii resursların və ətraf mühitin dinamikası, təbii tutumlu (kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyatın enerji-xammal bölməsi) və təbiəti bərpaedici (geoloji kəşfiyyat, su və meşə təsərrüfatı, meliorasiya və torpağın münbütliyinin saxlanılması) sahələrin inkişafı proqnozlaşdırmanın, strateji və indikativ planlaşdırmanın və proqramlaşdırmanın vacib obyektidir.

12.1. Ekoloji dinamikanın proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılmasının əhəmiyyəti

Ekoloji proqnozlaşdırmanın zəruriliyi və məzmunu. İnsan – təbiətin bir hissəsidir, onun təkamülünün möhsuludur. Cəmiyyət təbiət mühitində yerləşir və onun dinamikasının ritminə uyğunlaşmağa məcburdur. Təbii resurslar enerjinin vacib mənbəyi, maddi dəyərlərin, qiymətlilərin yaradılması kimi çıxış edir. Iqtisadiyyatın inkişafının perspektivləri təbii proseslərin dinamikasından, müntəzəm yaranan təbii fəlakətlərdən – zəlzələlərdən, tayfunlardan, sunamilərdən, daşğınlardan asılıdır. Qədim sivilizasiya böyük tarixi çayların – Nilin, Tiqr və Efra-

tin, Hind və Qanqın, Xuanxe və Yansızın vadilərində yaranıb və onların stllərinin ritminə tabe olub. Lakin indi də cəmiyyətin təbiətdən asılılığı nəzərəçarpacaq dərədəcə azaldığı bir vaxtda, bir çox ölkələr artan qlobal enerjiekoloji böhranın təzahürünü hiss edir. Ölkənin, regionun inkişafının perspektivlərini müəyyən edərək adamların həyatının təbii-iqlim şəraitini ekoloji fəaliyyətini, onların təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq zəruridir.

B.İ. Vernadski, N.N.Moiseev və digər alımlər tərəfindən cəmiyyətin inkişafının ümumi qanuna uyğunluğu **noosferanın əmələgəlməsi**, insanın əmək və ağlının təbii proseslərə təsirinin güclənməsidir. Bu təsir həm pozitiv (istehsala yeni təbii məhsuldar qüvvələrin cəlb olunması, ətraf mühitin qorunması), həm də neqativ (faydalı qazıntı ehtiyatlarının tükənməsi, torpaqların münbətiyiinin aşağı düşməsi, atmosferin və su mənbələrinin ziyanlı tullantılarla çırkləndirilməsi və s.) XXI əsrin bir tərəfdən insan fəaliyyətinin təbii mühitə neqativ təsirinin güclənməsilə, imkanlı, əlcətan neft-qaz yanacaqlı və bir sıra əlvan metal ehtiyatlarının tükənməsilə, atmosferin çırkləndirilməsi nəticəsində mühitin əlverişsiz dəyişilməsilə, içməli suyun qılığının artması ilə xarakterizə olunur. Digər tərəfdən XXI əsrin texnoloji əvərilişi hidrogen və digər alternativ energetikaya, ekoloji təmiz nəqliyyata keçid, nanotexnologiyanın mənimsənilməsi təbii resursların mütləq istehlakını nisbi, sonra isə ixtisarına, ətraf mühitin qorunması noosferanın pozitiv variantının reallaşmasına, təbiət və cəmiyyətin rasional yenidən təkamülinə şərait yaradır. Bunu üçün dövlətin və dövlətlərarası təşkilatların təkrar istehsal proseslərinə və təbii resurslardan istifadəyə, ətraf mühitin mühafizəsinə təsirinin radikal güclənməsi tələb olunur.

Bu proseslərin geoloji dinamikanın proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması aşağıdakı əsas bölmələri və göstəriciləri daxil edir:

- təbii proseslərin və fəlakətlərin proqnozlaşdırılması, zəlzələlər, daşınlar və s. Onların çoxu qabaqcadan görənliliyə çatınlıq törədir;
- inkişafın təbii resurslarla təminatının qiymətləndirilməsi – torpağa faydalı qazıntılarla, meşələrlə, içməli su ilə;
- ətraf mühitin çırklənməsi səviyyəsinin monitirinqi – təmizlənməmiş çirkab sənaye sularının tullantıları, atmosferə ziyanlı tullantıların buraxılması. Torpağın pozulması və s.;
- təbiət təsərrüfat fəaliyyətinə xərclərin əsaslandırılması (geoloji kəşfiyyata, meliorasiyaya, rekultivasiyaya və torpağın

münbitliyinin bərpasına, meşə və su təsərrüfatına, ətraf mühitin mühafizəsinə).

Qlobal ekoloji proqnozlaşdırma. Qlobal ekoloji böhranın əlamətlərinin artması beynəlxalq ictimayyəti təbii proseslərin qabaqcadan görülməsi ilə cəmiyyətlə və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsilə məşğul olmağa məcbur edir.

1972-ci ildən başlayaraq BMT tərəfindən təşkil olunan ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq konfranslar müntəzəm olaraq keçirilir, BMT-nin ətraf mühitin mühafizəsi üzrə orqan yaradılıb (ЮНЕП). Onun ki, funksiyalarından biri – uzunmüddətli ekoloji proqnozların işləniləbiləcəyi hazırlanması və nəşr olunmasıdır. “Qlobal ekoloji perspektiv”in belə bir proqnozu 2002-ci ildə Yoxanesburqda sabit (dayaniqli) inkişaf üzrə ümumdünya sammitinə nəşr olunmuşdur. Proqnozda 1997-2002-ci il ətraf mühitin vəziyyətinin və sosial-iqtisadi inkişafın layihələrinin təhlili əsasında növbəti otuz illikdə 2002-2032-ci ilə təbiət mühitin inkişafının ssenarisi araşdırılır, baxılır – aparıcı istiqamətlər üzrə - torpaq, meşə resursları, biomüxtəlifliyi, içməli su ehtiyatları, sahilboyu və dəniz zonaları, atmosfer, şəhər əraziləri, tam olaraq planet üzrə fəlakət zonası və yeddi regionlar üzrə - Afrika, Asiya, Sakitokean regionu, Avropa, Latin Amerikası və Karib baseyni, Şimali Amerika, Qərbi Asiya, qütb regionları (Arktika, Antarktida). Uzunmüddətli proqnozun 2050-ci ilə qədər perspektivə yeni varianti hazırlanıb.

Rusiyada uzunmüddətli ekoloji proqnozların işləniləbiləcəyi hazırlanmasında qlobal proqnozların ssenarilərini nəzərə almaq zəruridir – ona görə yox ki, Rusiya quru ərazilərin nəzərəçarpacaq hissəsini tutur, müxtəlif təbii-iqlim zonalarda yerləşir, həm də, ona görə ki, onun təbii resursları çox dövlətlərin və sivilizasiyanın sosial-iqtisadi inkişafi üçün əməli əhəmiyyətə malikdir, ekoloji çirkənmə və fəlakət milli sərhədləri tanımır.

SSRİ-də və Rusiyada ekoloji proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma. SSRİ-də ötən əsrin 70-80-ci illərində rasional təbiətdən istifadənin proqnozlaşdırılmasının və planlaşdırılmasının inkişafı yer almışdır. İqtisadiyyatın inkişafının təbii resurslarla təmin olunması məsələləri, onların kompleks işləmələri və ətraf mühitin mühafizəsi elmi-texniki tərəqqinin və onun 20 ilə sosial-iqtisadi nəticələrinin kompleks programında məhsuldar qüvvələrin 15 illik inkişafının və yerləşdirilməsinin baş, ali sxemində baxılmışdı. Xüsusi bölmələr beşillik və illik planlarda nəzərdə tutulurdu. Geoloji kəşfiyyat işlərinə, meşə və su təsə-

rüfatına xərclərin ödənilməsi, ekoloji pozuntuya cərimə ödəmələri mexanizmləri daxil edilmişdir.

Rusiyada 90-cı illərin bazar islahatlarının keçirilməsi dövründə ekoloji proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma dayandırılmışdı.

90-cı illərin böhranlı illərində təbii mühitin vəziyyətinin göstəriciləri xeyli yaxşılaşmışdı (cədvəl 12.1). Lakin bu ekoloji fəaliyyətin gücənməsilə deyil, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcminin azalması ilə, təbii resursların istehlakının azalması ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın canlanması, istehsalın artım fazasında əks meyillər müşahidə olunur.

C ə d v ə l 12.1 Rusiyada təbii resursların tətbiqinin dinamikası və ətraf mühitin mühafizəsi

Göstəricilər	1985	1990	1995	1998	2000	2005	2005-1990
Əkin sahəsi, mln.hektar	133.9	131.8	127.6	121.6	119.7	116.0	87
Torpağın pozulması, mln.ha	105	119	83	59	55	55	52
Torpaq rekultivasiya olunub, mln.ha.	95	110	160	80	68	39	41
Mənbərdən suyun götürülməsi km ³	106.5	106.1	86.6	76.9	75.9	69.3	65
Çirkənmiş su mənbələrin axıdılması mlrd. m ³	120	27.8	14.5	22.0	20.3	17.7	148
Atmosferə çirkəndirmə şeylərin tullantısı, mln.t	42.3	34.1	21.3	18.7	18.8	20.4	48
Təhlükəli tullantıların yaranması	-	-	83.3	107.1	127.1	143.2 (2004-(1995-ci ilə)	172
Meşə bərpası, min ha.	187.5	1831	1454	1019	973	812	413
Ləğv olunan ağac kəsilib, mln.m ³	302.7	183.5	124.8	96.8	130.0	130.9	46
Ətraf mühitin mühafizəsinə əsas kapitala investisiya ÜDM-ə %		1.1	0.45	0.3	0.31	0.27	25
Investisiyanın ümumi həcmi	1.3	1.3	1.4	2.2	1.9	1.7	130

Mənbə : Rusiya statistik illik (məcmuə) 2006. Statistik toplu. M., Rosstat, 2006 S. 62,77,432.

Bir sıra ekoloji göstəricilər (Çirkənmiş su mənbələrin axıdılması, atmosferə çirkənmiş əşyaların atılması) son 15 ildə yaxşılaşmışdı. Eyni zamanda, təbiətdən istifadənin bəzi göstəriciləri pisləşmişdi: 15 ildə əkin sahəsi 13% aşağı düşmüdü, meşə bərpası 57%.

Ətraf mühitin mühafizəsinin əsas kapitalına investisiyanın payı və təbii resursların rasional istifadəsi ÜDM-da 1,1%-dən 0,25%-ə qədər 4 dəfədən çox aşağı düşmüşdür. Ekoloji və texnoloji qəzaların və fəlakətlərin sayı və onların vurduğu ziyan artır.

Ekoloji proqnozlaşdırmanın göstəriciləri və ssenariləri. Ekoloji proqnozlaşdırında ətraf mühitin mühafizəsinin və rasional təbiətdən istifadənin **əsas göstəricilərinə** səmətlətmək lazımdır:

- ziyanlı tullantılarla *atmosferin çirkənməsi səviyyəsi*, ilk növbədə, CO₂ və digər istixana qazları ilə, bu da ki, Rusiya tərəfindən Kiotski protokolunun imzalanmasından sonra xüsusilə vacibdir. Onu nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya dünya əhalisinin 2,3%-ni təşkil etdiyindən dünya ÜDM-nin 1,1%-ni verərək karbon qazı da dünya tullantılarının 6,3%-ni verir: bu təkcə soyuq iqlimlə deyil, həm də geri qalmış enerji-israfçı texnologiyanın istifadəsilə şərtlənmişdi;
- mənbələrdə *təmizlənməmiş çirkəb su tullantılarının həcmi*. Rusiya çoxlu miqdarda içməli su ehtiyatına malikdir, lakin o əsasən Sibirdə, Baykal gölündə cəmlənmişdi. Dövlətin Avropa hissəsində isə içməli suyun artan qıtlığı hiss olunur və mənbələrin çirkənməsinin yüksək səviyyəsi qeyd olunur;
- *yataqlardan faydalı qazıntıların çıxarılması* və onların yeni-dən işlənməsinin komplekslilik səviyyəsi. Neft verimi aşağı əmsali aşağıdən olması, keşf olunmuş ehtiyatların böyük bir hissəsinin geri qayıtmadan itkisine aparır. Mineral xammalın emalında nəzərəçarpacaq həcmdə tullantılar əmələ gəlir;
- hər il minlərlə hektar meşələri məhv edən, atmosferi çirkəndirən yanğınlardan *meşə resurslarının mühafizəsi*;
- *təbii və texnoloji fəlakətlərin miqdarının* və onlar tərəfindən iqtisadiyyata adamların həyatına vurulmuş ziyanın proqnozlaşdırılması (belə bir programlaşdırma ilə Fövqəlada Hallar Nazirliyi məşğul olur);
- fəlakətlərin və qəzaların nəticələrinin qət olunmasına və təbiəti mühafizə tədbirlərinə ayrılan *investisiyalar*, bu xərc-lərin ÜMM-də və investisiyalarda xüsusi çəkisi.

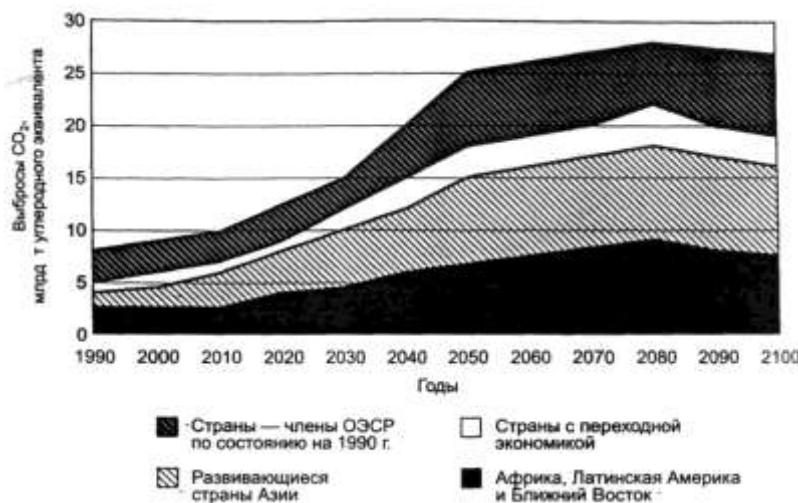
Uzunmüddəti perspektivə **təbiəti qorunma fəaliyyətinin inkişafının və müvafiq olaraq təbii mühitin vəziyyətinin minimum iki ssenarisini** nəzərdə tutmaq vacibdir.

Ətalətli ssenari öz əksini resursisrafçı texnologiyalardan istifadə edən istehsalın inkişafında ətraf mühitin çirkəndirilməsi səviyyəsinin artmasında, əsas fondların fiziki aşınması nəticəsində təbii katkılızmaların və texnoloji qəzaların sayının, təmizləyici qurğuların sıradan çıxmışının, boru kəmərlərində qəzaların artmasında, təbiəti mühafizə tədbirlərinə çəkilən xərclərin aşağı səviyyəsində tapır.

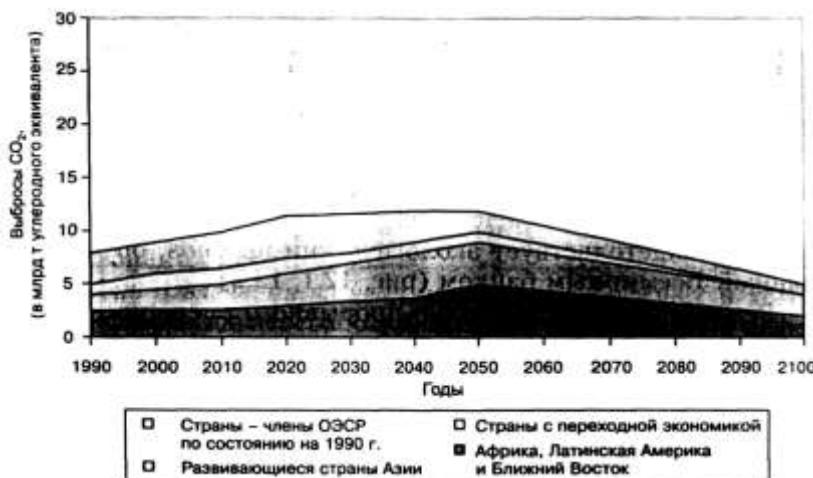
Innovasiyalı yarib-keçmə ssenarisi beşinci, sonradan isə altıncı texnoloji ukladlı ekoloji təmiz texnologiyalardan istifadənin əhəmiyyətli şəkildə genişlənməsini, ətraf mühitin nisbi, sonradan isə mütləq şəkildə azalmasını nəzərdə tutur. Ekoloji investisiyaların artımının mənbələrindən biri, dəyən ziyanı nəzərə alaraq ekoloji əks rentanı tam şəkildə ödəyən və təbiətə israfçılıq münasibətini səmərəsiz edən cərimə ödənişlerinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ola bilər.

İki ssenarinin reallaşdırılmasının mümkün nəticələri haqda Dünya bankı tərəfindən nəşr olunmuş ekoloji proqnoz xəbər verir, şahidlik edir (şəkil 12.1, 12.2).

Innovasiya – sıçrayışlı ssenarisinin reallaşması nosferanın, humanist-neosfer postsənaye cəmiyyətin qurulması yolunda vacib addım olacaqdır. Bu, dövlətin, effektiv ekoloji siyasetin və həm də federal, həm regional və bələdiyyə səviyyələrində işlənib hazırlanmasında, iştirakında rol və iştirakının əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsini tələb edir.

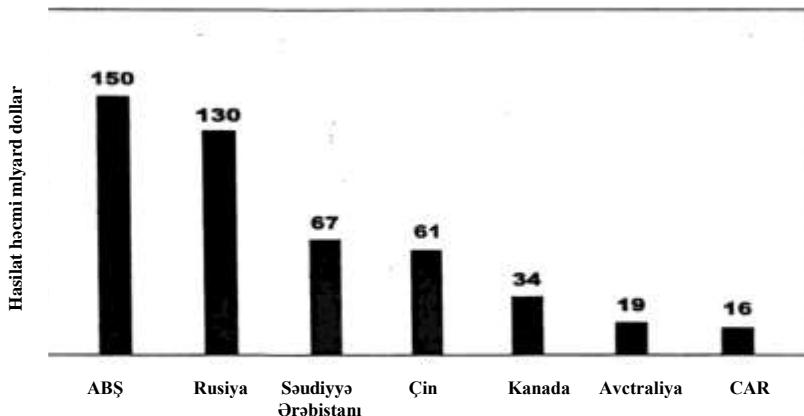
Şəkil 12.1. Qazıntı yataqlardan intensiv istifadə ssenarisi.

Şəkil 12.2 Mühitə «dostcasına» münasibət ssenarisi.

12.2. Rusiya iqtisadiyyatının təbii resurslarla təminatının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması

Iqtisadiyyatın resurs təminatının proqnozlaşdırılması. Rusiya – təbii resurslarla daha zəngin təmin olunmuş dövlətdir. Beşər ilən torpağın adambaşına düşən sahəsi orta dünya göstəricidən 3,7 dəfə, məşələrin sahəsi 6 dəfə, bərpa olunan içməli suyun resursları 4,4 dəfə çoxdur. Dövlət mineral xammalın əhəmiyyətli dərəcədə ehtiyatları ilə təmin olunub, ilkin enerji istehsalı adam başına düşən göstəricisi 4,4 dəfə orta dünya səviyyəsindən yüksəkdir. Dövlət əhəmiyyətli dərəcədə resursları təbii xammal və yanacağın idxlalına sərf etməli zərurətdən azad olmuşdur və qazıntı yanacağın ixracında dünya neft-qaz rentasının əhəmiyyətli həcmini alır. Şəkil 12.3-də mineral xammalın hasilat həcmi haqda təsəvvür verilmişdir.

Şəkil 12.3. Dünyanın başlıca xammal dövlətlərində mineral xammalın hasilatının həcmi (səmətlənmiş şəkildə) (mln dollar).

Mənbə: Rossiyskaya gazeta. 16 fevral.

Lakin bir çox təbii resurslar bərpa olunan deyil, zəngin faydalı qazıntı yataqları işlənir, on yaxşı meşə sahələri qırılır, əkin sahəsi 15 ildə 15,7 mln hektar azalmışdır, ölkənin əhalisinin six yaşadığı rayonlarında içməli suyun qılığlı, çatışmazlığı hiss olunur. Buna görə də, iqtisadiyyatın əsas təbii resurslarla təmin olunmasının uzunmüddətli proqnozlaşdırılması, onların geoloji kəşfiyyat, meliorasiya, rekultivasiya və torpağın münbütlüyünün yüksəldilməsi, meşə bərpası, dövriyyə əmək təchizatı və s. əsasında təkrar istehsalının təmin olunması aktual vəzifə olur.

Təbii resursların istehsalının strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması XX əsrin struktur transformasiyasının xarakterik cizgisi təbiəti təkrar istehsal sahələri kompleksinin strateji planlaşdırılması və prqramlashdırılması oldu. Onlara geoloji-kəşfiyyat, meşə, su və balıq təsərrüfatı, meliorasiya və torpağın rekultivasiyası, torpağın münbütlüyünün bərpası aiddir. Bu sahələrin məhsulu təbii resursların istismara hazırlanması – faydalı qazıntıların kəşf edilmiş yataqları, yetişdirilmiş meşə sahələri, meliorasiya olunmuş torpaqlar, çaya buraxılmış balıq və s. Bu sahələrin fəliyyətinə və inkişafına həm dövlət və həm də xüsusi investisiya həcmi - həm dövlət və həm də xüsusi qoyulur. Bu istehsalın və adamların həyatının, təbii resurslarla təminatının yaxşılaşdırılması üçün təbiəti bərpa sahələrinin inkişafının uzunmüddətli və orta müddətli strateji planlaşdırılması.

Bu göstəricilərin strateji planlarda əks etdirmək təbii resursların vacib növlərinin təkrar istehsalına, enerji qənaət, ekoloji təmiz texnologiyaların mənimsənilməsinə yönəlmüş federal və regional proqramları yaratmaq və reallaşdırmaq zərurəti meydana çıxır.

Neoliberal bazar islahatlarının gedışatında təbii resursların təkrar istehsalının investisiya bazarı azalmışdı. Dağ sənayesinin mineral-xammal bazanın təkrar istehsalına olan, maya dəyəri daxilən tədiyyələr əvvəlcə mənəfət kimi elan edildi, sonradan isə daha yaxşı yataqların istismarında üstmənəfəti (diferensial rentamı) dağ-mədən müəssisələrinin sahibinə verən, faydalı yataqları hasılatına bərabərləşdirici vergi ilə udulmuşdur. Sahiyə görə ödəniş haqqı-ağacın qiyməti azalmışdı. Təbii resursların təkrar istehsalına maliyyə vəsaitlərinin müstəqil axınları ləğv olunmuşdur. Təkrar istehsala cəlb olunmuş yataqlar, torpaq, meşələr yırtıcısağı istismar olunur. Nəticədə iqtisadiyyatın faydalı qazıntılarla, meşə, torpaq, su resursları ilə təminatı pisləşirdi.

İmersiyali ssenaridə bu neqativ tendensiyalar perspektivə də saxlanılır. 10-cu illərin sonundan neft hasılatının azalması başlayarı bilər, 30-cu il-dən isə təbii qazın hasılıtı azala bilər. Bəzi əlvan metal filizləri tükənməyə yaxındır. Bəzi meşəsənaye regionlarında ağac ehtiyatları tamamlanmir.

Optimist proqnozun və innovasiya sıçrayış ssenarisinin işlənib hazırlanması təbiəti təkraristehsal sahələrinin texnoloji bazasında və strukturunun əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsini xammalın bərpa olunan mənbələrlə əvəz olunması əsasında təbii xammalın istehlakının azalması, prinsipcə yeni enerjiqənaət (əmanət), ekoloji təmiz texnologiyaların mənimsənilməsi və yayılması, yanacağa alternativ enerji mənbələrinin işlənilməsi və əldə olunmasının irimiyyaslı planlaşdırılması əsasında təbii xammal istehlakının azalmasını nəzərdə tutur.

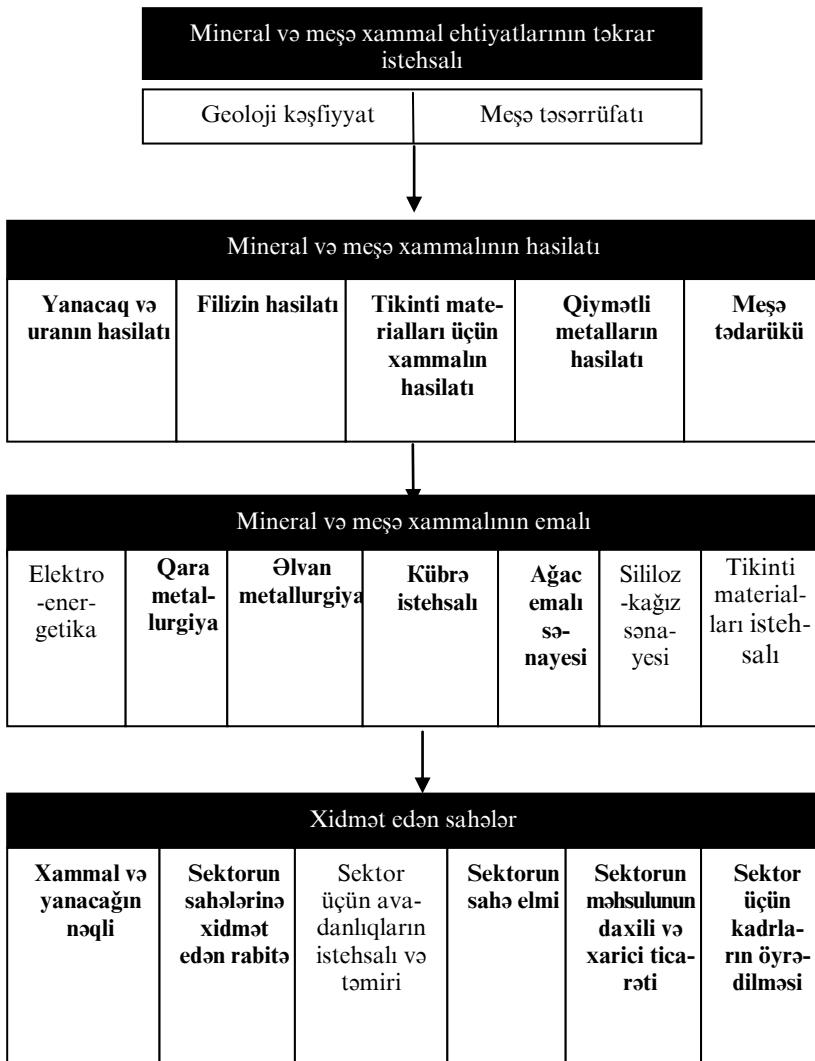
12.3. Enerji-xammal sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və proqramlaşdırılması.

Enerji-xammal sektorunun rolü və strukturu. İqtisadiyyatın funksiyalaşmasında, onun inkişafında və rəqabət qabiliyyətliyinin yüksəlməsində vacib rolu enerji xammal sektoru – cəmiyyətin enerjiyə və materiallara tələbatın ödənilməsini təmin edən, təbii xammalın hasılat və emalını həyata keçirən – meşə və mineral sektorudur. Bu sektorun inkişaf səviyyəsi və tempi dövlətin mineral-xammal bazası-

nın və meşə resurslarının istifadəsi keyfiyyətini, təbii resursların təkrar istehsal prosesinə cəlb olunması dərəcəsi, hasilatda, emalda və istehlakda istifadə olunan texnologiyanın effektivliyini əks etdirir.

Enerji-xammal sektorunun strukturu şəkil 12.4-də verilir, aşağıdakılardaxildir:

- mineral-xammal bazasının və meşə resurslarının təkrar istehsalını təmin edən sahəsi (geoloji kəşfiyyat, meşə təsərrüfatı);
- dağ-mədən və meşə tədarük sahələri – ilkin enerji resurslarının (neft, təbii qaz və kondensantı, kömür, torf, uran) qara və əlvan metal filizi, dağ-kimya xammalı, tikinti materialları, qiymətli metal və daşlar üçün xammalı və s. meşə tədarükü, mineral və meşə xammalını emal edən sahələr;
- elektroenergetika, neft-emalı və neftkimya, kömür zənginləşdirmə, meşə emalı və seliloz-kağız sənayesi, qara və əlvan metallurgiya, tikinti materiallarının material-xammalın istehsalı, mineral və meşə xammalının nəqli;
- sektora xidmət edən sahələrin istehsalı; sektorun məhsulu-nun idxal və ixracı.

Şəkil 12.4. İqtisadiyyatın enerji-xammal strukturu.

Enerji-xammal sektorу Rusyanın iqtisadiyyatında və iqtisadiyyatının strukturunda əhəmiyyətli və son illərdə orta xüsusi çəkiyə malikdir. Bu haqda cədvəl 12.2 məlumatları üzrə mühakimə yürütülmək olar.

Cədvəl 12.2

Rusyanın iqtisadiyyatında enerji xammal sektorunun xüsusi çökisi
 (a – məşğul olanlar sırasında payı; b – əsas fondlarda, v – əsas kapitala
 investisiyada; q – cari qiymətlərlə ümumi buraxılışda, %-la)

Sahələr		1980	1990	1998	2003	1980-ə 1990	1990-ə 1998	1998 2003
Enerji-xammal sektoru	a	80	7,3	6,9	6,9	91	95	99
	b	17,1	17,1	16,2	16,8	98	95	101
	v	12,5	19,9	13,3	32,7	159	117	117
	q	16,8	17,6	21,5	14,8	105	122	115
Yanacaq sənayesi	a	1,1	1,1	1,3	1,1	100	109	92
	b	4,2	0,9	5,4	5,6	140	91	104
	v	86	4,6	12,1	20,5	135	104	169
	q	4,7	5,7	6,7	10,0	121	118	149
Elektroenergetika	a	0,6	0,7	1,2	1,4	117	186	105
	b	5,0	4,5	5,7	5,0	90	126	122
	v	3,3	2,4	6,1	5,2	73	254	85
	q	1,5	1,6	5,5	3,2	107	344	55
Qara metallurgiya	a	1,1	1,0	1,1	1,0	91	110	91
	b	2,5	2,3	1,5	1,0	92	64	65
	v	1,7	1,4	1,7	1,9	1,9	130	100
	q	2,7	1,4	2,5	1,2	89	83	108
Əlvan metallurgiya	a	0,7	0,6	0,8	0,8	86	89	100
	b	1,7	1,6	1,9	1,9	94	87	100
	v	2,3	1,5	1,7	3,0	3,0	113	176
	q	2,3	2,9	3,0	1,7	132	103	57
Meşə, ağac emalı və seliloz-kağız sənayesi	a	2,8	2,4	1,4	1,4	86	133	100
	b	2,0	1,7	0,8	0,5	85	58	62
	v	1,8	1,7	1,0	1,4	94	59	140
	q	9,0	2,8	1,4	1,7	93	50	121
Sənaye tikintisi	a	1,7	1,5	1,1	1,0	89	73	91
	b	2,0	1,5	0,7	0,3	75	48	43
	v	1,4	1,4	0,5	0,7	100	36	140
	q	1,6	2,2	1,4	1,4	85	60	86

Enerji-xammal sektoru müqayisə ediləcək dərəcədə aşağı əmək tutumluqla, yüksək fond tutumluğu və kapital tutumluğu ilə fərqlənir. 2005-ci ildə məşğul olan əhalinin cəmi 6,8%-ni təşkil edərək o, əsas fondların 16,8%-ni, əsas kapitala investisiyanın 32,7%-ni və ümumi məhsulun 24,8%-ni tutur və əhəmiyyətli dərəcədə yanacaq sənayesinin və metallurgianın ixrac səmtləşməsilə aydınlaşdırılır ki, bunların da Rusyanın iqtisadiyyatının və ixracının strukturunda xüsusi çökisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Ümumdünya tendensiyası inkişaf etmiş dövlətlərin ÜMM-nin strukturunda enerji xammal sektorunun xüsusi çökisinin azalması,

iqtisadiyyatın təbii xammaldan asılılığının azalmasıdır. Lakin bu proses qeyri-bərabər tsiklli inkişaf edir. Xammalın istehsal və ixrac həcmi kənd təsərrüfatı məhsullarına nisbətən daha yüksək templərlə artır, lakin hazır məhsuldakına nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə az. XX əsrin ikinci yarısında xammalın istehsalının fiziki həcminin orta illik tempi 2,8% təşkil edir, onun ixracatı isə 4,3%, kənd təsərrüfatında isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 2,4% və 3,6% idi, hazır məhsul üzrə isə 4,7 və 7,8%, xammalın istehsalının və ixracının daha yüksək templərlə artımı 60-ci illərdə müşahidə olunurdu (müvafiq olaraq 5,4 və 7,6), ən aşağı isə 80-ci illərdə texnoloji ukladın (sistemin) dəyişməsi dövründə (0,9%).

Rusyanın enerji-xammal sektorunun inkişafının strategiyası və ssenariisi. Onu gözləmək olar ki, XXI əsrin birinci on illiyində dünya enerji xammal sektorunun istehsal və ixracının artım tempi, hansı ki, 90-ci illərdə bir qədər artmışdı, yenidən aşağı düşməyə başladı. Buna bir neçə amil səbəbdür:

- faydalı qazıntıların yaxşı yataqlarının tükənməsi, tropik Afrikada və Braziliyada meşələrin qırılması;
- 70-ci illərdə baş verdiyi təbii xammalın qabaqlayıcı bahalaşması XXI əsrin əvvəlində də müşahidə olunur;
- mineral yanacaq və xammal enerjisinin alternativ mənbələri və materiallarla geniş şəkildə dəyişməsi nə təbii xammalın bahalaşması və atmosferə ziyanolu tullantıların azaldılması zərurəti səbəb oldu. Buna altıncı texnoloji ukladın resursaqnəət texnologiyanın mənimşənilməsi səbəb olacaqdır.

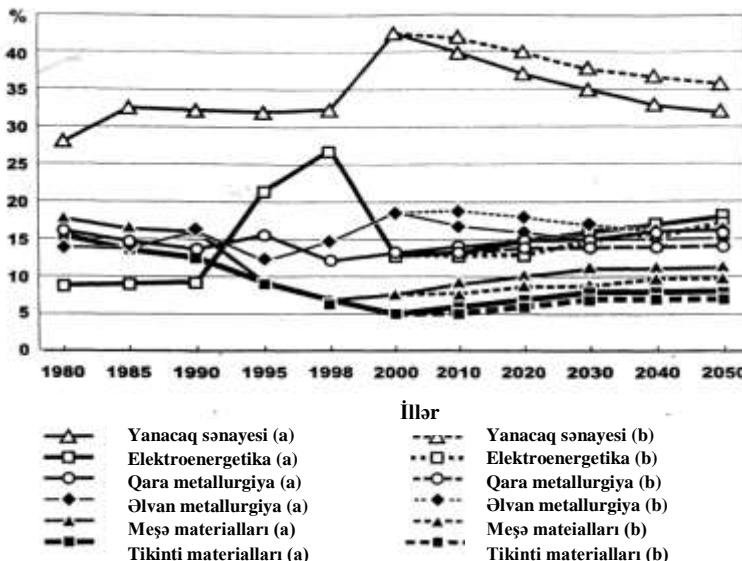
Rusyanın enerji, xammal sektorunun inkişafi ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivə proqnozunda iki ssenariyə baxmaq lazımdır:

İmersiyali ssenariya iqtisadiyyatın tələbatlarının ödənilməsi üçün faydalı qazıntı yataqlarının və meşə resurslarının intensiv şəkildə işlənməsinin davam etdirilməsinə və yanacağın, metalların və ağacın ixracının artırılmasına səmtlənib. Lakin bu zaman əldə olunan renta iqtisadiyyatın texnoloji modernləşdirilməsinə, əsas kapitalın innovasiyalı mənimşənilməsinə yönəlmir, dövlət tərəfindən və iri biznes tərəfindən təmərküzləşir və hissə ilə xarici banklarda saxlanılır. Nəticədə 10-15 ildən sonra Rusiya yaxşı mineral xammal və yanacaq yataqlarının qurtarması problemli rastlaşacaqdır.

Innovasiyada sıçrayış ssenariisi biznes və dövlətin mineral xammal və yanacağın kəşfiyyatı, hasilatı, emalı nəqdedilməsi və istehlakı, meşə resursları sferalarında principcə yeni resursaqnəət texnologiya-

ların mənimsənilməsinə, onların emalının kompleksliyinin yüksəldilməsində alternativ mənbələrlə mənimsənilməsini və bu əsasda perspektivdə enerji-xammal sektorunun artım tempinin və iqtisadiyyatın təkrar istehsal strukturunda onun payının azalmasını nəzərdə tutur.

Uzunmüddətli perspektivdə bu ssenarilərin reallaşdırılmasının mümkün nəticələri cədvəl 12.3 və şəkil 12.5-də verilib.

Keçən 15 ildə iqtisadiyyatda enerji-xammal sektorunun əməli şəkildə artmış payı perspektivdə inersiyali ssenari üzrə stabillaşcəkdir (yxası yataqların tükənməsi nəticəsində aşağı düşməsi də mümkündür) və innovasiyada sıçrayış ssenarisində əhəmiyyətli dərəcədə azala-caqdır (2003-cü ilə qədər 18% və 2050-ci ildə 16%). Enerji xammal sektorunun strukturu hər iki ssenaridə dəyişcəkdir. Böhran illərində yanacaq sənayesinin və əlvan metallurgiyasının payı əhəmiyyətli şəkildə artmışdır, meşə və tikinti materiallarının payı azalmışdır. Hər iki ssenaridə yanacaq sənayesinin və əlvan metallurgiyasının payı 2050-ci ilə qədərki perspektivdə indi bir sıra istismar olunan zəngin faydalı qazıntı yataqlarının ehtiyatlarının tükənməsilə aşağı düşəcəkdir. 10-20-ci illərdə qara metallurgiya, meşə və tikinti materiallarının payı köhnələn əsas fondların rekonstruksiyası ilə əlaqədar artacaq, sonradan isə stabillaşcək. Elektroenergetikanın payı əsasən daha effektli bərpa olunan enerji resurslarının və enerjinin prinsipcə yeni metodlarından

istifadə hesabına yüksələcəkdir. Dövrün sonuna struktur irəlliyişlərinin intensivliyi nəzərəçarpacaq dərəcədə zəifləyəcəkdir (şəkil 12.5).

Strateji planıda Rusyanın uzunmüddətli perspektivə sosial-iqtisadi inkişafı enerji-xammal sektorunun və ümumən iqtisadiyyatın innovasiya-yarib-keçmə ssenarisinin reallaşdırılması üçün şəraitə yenidən baxmaq lazımdır:

- mineral və məşə xammalının hasilatında itkilərin azaldılmasında və onun emalının kompleksliliyinin yüksəldilməsində artım tempinin azalması;
- enerjinin alternativ bərpa olunan mənbələrindən və suni materiallardan (kompozitlər, plastmass və sintetik smol, keramika) təbii xammalın dəyişməsi üçün geniş şəkildə istifadəsi;
- ixracın strukturunda yanacağın, mineral və məşə-xammalının payının əhəmiyyətli şəkildə azalması.

Cədvəl 12.3.

Enerji-xammal sektorunun strukturunun dinamikasının proqnozu (sektorun məcmu buraxılışına %-lə), 2000-ci ilin qiymətlərində proqnoz; a - innovasiyalı yarib-keçmə ssenariisi; b - inersiyalı ssenari

İllər	Enerjixammal sektorunun iqtisadiyyatın strukturunda payı, %	Enerji sektorunda sahələrin payı, %					
		Yanaçaq sənayesi	Elektroenergetika	Qara metallurgiya	Əlvan metallurgiya	Məşə materialları	Tikinti materialları
1980	16,9	28,1	8,8	16,0	14,0	17,9	15,4
1985	18,9	38,6	9,1	14,4	13,7	6,4	13,6
1990	17,6	32,3	9,3	13,6	16,2	16,0	14,5
1995	21,1	32,1	21,5	15,6	12,2	9,2	9,3
1998	20,5	32,5	27,0	12,2	14,7	6,8	6,8
2000	23,4	42,5	13,0	13,3	18,6	7,6	5,0
2010							
a	21	40	14	14	17	9	6
b	24	42	15	13	19	8	5
2020							
a	19	37	15	15	16	10	7
b	24	40	13	14	18	9	6
2030							
a	11	35	16	15	15	11	8
b	23	38	15	14	16	9	7
2040							
a	17	33	17	10	15	11	8
b	23	37	16	14	16	10	7
2050							
a	16	32	19	16	15	10	8
b	13	36	17	14	16	10	7

Mənbə:

Enerji-xammal sektorunun proqnozlaşdırılmasında və strateji planlaşdırılmasında aşağıdakı *makrogöstəricilərdən* istifadə olunur:

- enerji sektorunun və onun sahələrinin iqtisadiyyatın strukturunda payı (məcmuu buraxılışda və ÜDM-də),
- sektorun və onun sahələrinin məhsulunun artım tempi və onda yaradılan əlavə dəyər;
- enerji sektoru və onun sahələri tərəfindən istehlak olunan resursların dinamikası (məşğul olanların sayı);
- əsas fondların dəyəri, onların aşınması və yeniləşdirilməsi;
- birbaşa xarici investisiyalar daxil olmaqla əsas kapitala investisiyalar;
- sektorun və sahələrin inkişafının effektivliyi – ümumi məhsulun və əlavə dəyərin məşğul fondların dəyərinə (fondverimi); tam şəkildə iqtisadiyyatın və mineral xammalın və ya ixracın, eləcə də məşə xammalının əsas istehlakçılarının materialtutumluğunu və enerjittutumluğunu;
- MDB dövlətlərilə və MDB-dən kənarda dövdətlərlə ticarədə ixracın və idxalın strukturunda mineralların metalların, kimya məhsullarının, məşə və tikinti materialların payı.

Bu makrogöstəricilərin yeniləşdirilməsi üçün aşağıdakıların **balanslarından** istifadə etmək lazımdır:

- sahələrarası balans əsasında qurulan və sektorun daxilində və digər sektorlarla qarşılıqlı əlaqənin kəmiyyət qiymətləndirilməsinə imkan verən təkrar istehsal tsiklin makromodeli;
- perspektiv yanacaq-energetika balansı;
- mineral və məşə xammalın vacib növləri üzrə, qara və əlvən metallar, məşə materiallar, selliloza, sement üzrə proqnoz balansı;
- əmtəə qrupları və sivilizasiyalar üzrə xarici ticarət balansı (geosivilizasiya makromodellərin istifadəsilə).

12.4. Rusyanın energetika strategiyası

Strateji planlaşdırmanın vacib tərkib hissəsi enerjinin ilkin mənbələrinin hasilatının, istehlakçının, ixracının və idxalının inkişafının proqnozu əsasında uzunmüddətli energetika strategiyasının işləniləbilə hazırlanmasıdır. Belə strategiyanın aktuallığı XXI əsrin əvvəlindən dünyada genişlənmiş, başlanmış qazıntı yanacağının qitlılığı-

nın artması və bahalaşmasında, atmosferə ziyanlı tullantıların artmasında, bu da ki, mühitin, iqlimin qeyri-qənaətli dəyişməsinə gətirir, neft-qaz resurslarının mənbələrinə görə mübarizənin kəskinləşməsində əks olunan enerji ekoloji böhranının genişləndirilməsi şəraitində artır.

XX əsrin ikinci yarısında və XXI əsrin əvvəlində dördüncü sonra isə beşinci texnoloji ukladın üstünlük təşkil etdiyi dövrdə dünya energetika balansını əsası, qazıntı yanacaq-neft; təbii qaz və kömürdür. Dünyada ilkin enerji resurslarının istehlakı (tələbatı) kəskin şəkildə artır: XX əsrin son üç onilliyində orta illik artım tempi 2,1% təşkil edirdi və beynəlxalq energetika agentliyinin proqnozuna görə 2030-cu ilə qədər perspektivdə ildə 1,7%, neft ekvivalentində 15,3 mlrd. tona çataraq müasir səviyyəni $2/3 \rightarrow$ qədər üstləyərək; müvafiq olaraq atmosferə parnik qazlarının tullantıları artacaqdır. Bu enerji, ekoloji böhranın dəyişməsinə gətirib çıxaracaqdır. Buna görə də aparıcı dövlətlərdə – enerji resurslarının iri istehlakçılarında – qazıntı yanacağı alternativ bərpa olunan mənbələrlə: metanla, hidrogenlə, külək və s. əvəz olunması strategiyası reallaşır. Buna Yohanesburqda (2002) dayanıqlı, davamlı inkişaf üzrə yuxarılarda Ümumdünya görüşünün «böyük səkkizliyi» sammitinin sənədləri, ABŞ, Avropa İttifaqının energetika programı səmtləşir.

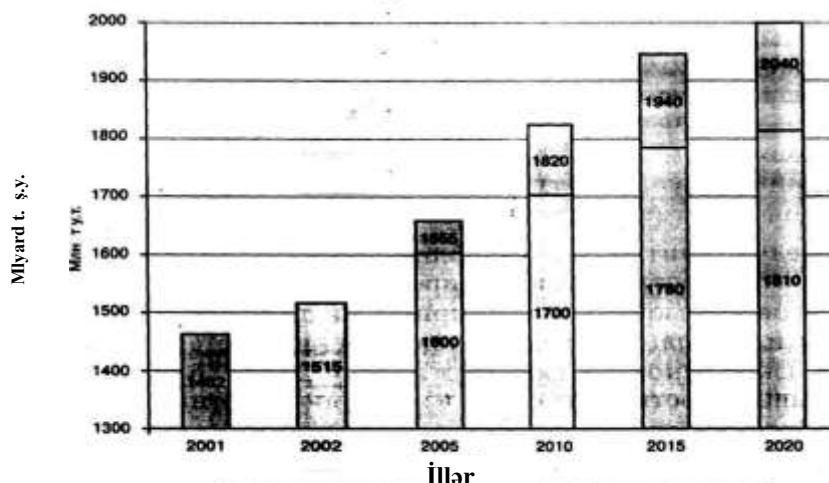
Rusiya neftin kəşf edilmiş ehtiyatları və xüsusilə qaz və kömür, hasilatı, istehlakı və ixracı üzrə aparıcı yerdə malikdir, Avropanın enerji təminatında və energetik gələcəyində aparıcı rol oynayır.

Lakin əgər Rusyanın enerji sektorunun işinin iqtisadi və ekoloji effektivliyinin dünyada nail olunan səviyyə ilə müqayisədə qiymətləndirsek şəkil (mənzərə) daha az əlverişli olacaqdır; əhalinin adambaşına ilkin enerji resurslarının ümumdünya orta resurs xərc-lərindən 2,5 dəfə çox olmasında ÜMM-nin müqayisə olunan həcmində orta illik göstəricisindən 6,2 dəfə çoxdur və inkişaf etmiş dövlətlərlə müqayisədə 9,4 dəfə yüksəkdir. Ekoloji effektivlik göstəriciləri daha pisdilər: CO_2 tullantılarının adambaşına düşən payı (müvafiq olaraq digər istixana qazları ilə) orta dünya göstəricilərdən 2,6 dəfə yüksəkdir, müqayisə olunan ÜMM həcmi dünya üzrə orta göstəricidən 6,5 dəfə yüksəkdir və inkişaf etmiş dövlətlər üzrə isə 10 dəfə çoxdur.

Yuxarıda gətirilmiş məlumatlardan dünya enerji sektoru meyilləri kontekstində Rusyanın enerji strategiyası üçün vacib nəticələr çıxır.

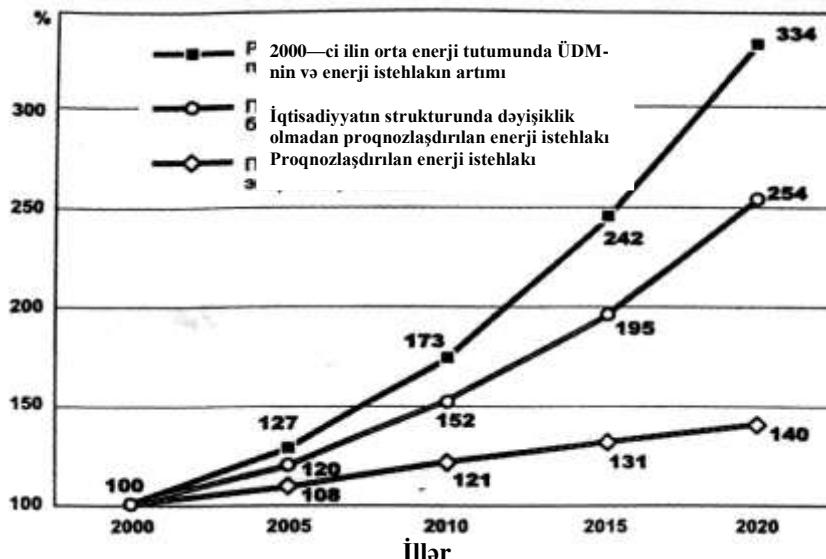
Strategiyasının və milli programlaşdırmanın müəyyən olunmasında əsas diqqət ilkin resursların, xüsusilə məhdud olan neft və qaz ehtiyatlarının hasilatının yüksəldilməsinə deyil, onların istehlak sferasında qənaətinə ÜDM-in enerji tutumluğunun aşağı salınmasına, alternativ, ekoloji təmiz enerji mənbələrinin istifadəsinin üstünlü artımına edilmişdir.

Rusiya hökumətinin təsdiq etdiyi 2020-ci ilə qədər Energetika strategiyasına uyğun olaraq yanacaq-energetika resurslarının 2001-ci ildə 1462 mln ton şərti yanacaqdan 2020-ci ilə qədər 1810 mln ton şərti yanacağa qədər azalan variantla (ÜDM-in 2,2-2,3 dəfə artmasında 24% və 2040 mln. ton şərti yanacağa qədər ÜDM 3 dəfə artmasında 40%) istehsalının artırılması nəzərdə tutulub (şəkil 12.6). Bu zaman ÜDM enerji tutumluğunun texnoloji və təşkilati amillər hesabına 33-40% və struktur amillər hesabına 60-67% (şəkil 12.7) aşağı salınması nəzərdə tutulub. Belə təsəvvür olunur ki, enerjiyə qənaətin artımı enerji sektorunun bütün sahələrində innovasiyalı yarıb-keçmə strategiyasının reallaşdırılmasında texnoloji amillərin hesabına daha əhəmiyyətli nəzərəçarpacaq ola bilər. Bunun 2030-cu ilə qədər hazırlanması energetika strategiyasında nəzərə almaq vacibdir.

İqtisadiyyatın inkişafının optimal variantı üçün proqnoz
İqtisadiyyatın inkişafının mötədil variantı üçün proqnoz

Şəkil 12.6. Rusyanın energetika strategiyasına müvafiq olaraq yanacaq-enerji resurslarının istehsalının artımı.

Şəkil 12.7. 2020-ci ilə qədər dövrə və 2000-ci ilin səviyyəsinə münasibətdə ÜDM-nin artım dinamikasının və Rusiyann enerji istehlakının proqnozu.

Onu nəzərə almaq lazımdır ki, yaxın illərdə enerji resurslarının hasilatı, emalı, nəql edilməsi və istehlakı sferasında alınmış texniki sistemin sıradan çıxması ilə bağlı olaraq əlverişsiz dəyişikliklər baş verəcəkdir. Əsas fondların 2005-ci ilin əvvəlinə yanacaq sənayesində fiziiki aşınması 51%-ə, elektroenergetikada 56,4%, onların yeniləşməsi əmsali müvafiq olaraq 3,4 və 1,7%, sənayedə maşın və avadanlıqların aşınması 6,27%, nəqliyyat vasitələri 70,3%-ə çatacaq. Energetik güclərin çatışmamazlığı iqtisadi artımın əyləci olur. Enerji bölməsində əvvəlki texniki səviyyəli aşınmış əsas kapitalı yeni avadanlıqla əvəz etmək qeyri-mümkündür: belə avadanlıq artıq istehsal olunmur. Çıxış yolu birdir: enerji sektorunun, əvvəlcə beşinci, sonradan isə altıncı texniki ukladın enerjiyə qənaət potensiali reallaşdırıran yenilikçi texnoloji baza da texniki rekonstruksiyası və modernləşdirilməsi.

Enerjiqənaət texnologiyalara və enerjinin yeniləşən (bərpa olunan) mənbələrinə keçid Rusyanın energetika strategiyasının prioritətlər sistemində aparıcı yer tutmalıdır. İlkinc, ilk növbəli innovasiyalı programlara aid etmək olar:

- kommunal energetikanın radikal innovasiyalı transformasiyası, enerjiyəqənaət yaşayışa və mənzil-kommunal təsər-

rüfatına, müstəqil enerji qurğularına, yüksək FİƏ-li sistemlərə və tənzimlənən istiliklərə keçid, enerjiyə qənət, evlərin tikintisi; buna mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində milli programı səmtləndirmək lazımdır;

- bir neçə dəfə az yanacaq istehlak edən və istixana qazlarının tullantılarını dəfələrlə azaldan nəqliyyat vasitələrinin yeni nəslinin mənimşənilməsi;
- alternativ, hər şeydən qabaq, bərpa olunan enerji mənbələrinin, o cümlədən kiçik və orta çaylarda su enerjisinin və yeraltı istiliyin yanacaq elementlərinin, günəş və külək enerjisinin payının 2-3 dəfə yüksəldilməsi;
- atmosferə və su mənbələrinə ziyanolu tullantıların, eyni zamanda azaldılması ilə sənaye istehsalında enerjiyə qənaət (əmanət) materiallara və texnologiyalara olan kecid.

Xarici iqtisadi energetika strategiyası da radikal dəyişikliklərə ehtiyaclıdır, onun bazis innovasiyalara səmtlənməsi vacibdir. İxracatda neft məhsullarının və sixilmiş qazın payını yüksəltmək lazımdır. Beynəlxalq energetika proqnozlarında sixilmiş qazın payının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi gözlənilir.

Uzunmüddətli energetika strategiyasında aparıcı yeri su (hidrogen) energetikası sahəsində milli elmi-innovasiyalı program tutmalıdır¹. Bu cür uzunmüddətli proqramlar ABŞ və Avropa İttifaqında qəbul olunub və həyata keçirilir (bax, əlavə 4). «Norilsk nikel» dağ-metallurgiya şirkətinin və Rusiya Elmlər Akademiyasının təşəbbü ilə

(Кузин Б.Н. Яковец Ю.Б. Россия: стратегия перехода к водородной энергетике. М.: ИНЭС, 2007).

Fəsil 13

İQTİSADİYYATIN AQRAR-ƏRZAQ KOMPLEKSİNİN VƏ İSTEHLAK SEKTORUNUN PROQNOZLAŞDIRILMASI, STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI VƏ PROQRAMLAŞDIRILMASI

13.1. Aqrar-ərzaq kompleksi anlayışı, onun tərkibi və dinamikası

Aqrar-ərzaq kompleksi (AƏK) - ölkə əhalisinin həyat fəaliyyəti-ni və təkrar istehsalını qorumaqla və saxlamaqla qida məhsullarına tə-ləblərin ödənilməsini təmin edən, torpaq məhsuldarlığını və aqroland-şaftı istifadə və bərpa edən, əhalinin böyük hissəsinin məşğulluğuna kömək edən, Rusiyani dünyanın ərzaq bazarı ilə integrasiyasına cəlb edən ölkə iqtisadiyyatının mühüm hissəsidir.

AƏK kənd təsərrüfatını (aqrar sektorunu), son ərzaq məhsullarının istehsalı sahələrini, məhsulun qorunması, nəqli, satışı sistemlərini, isteh-sal infrastrukturunu, informasiyalı və elmi təminat sistemlərini birləşdirir.

«Aqrar-ərzaq kompleksi» anlayışı ilə yanaşı çox hallarda «aqrar-sənaye kompleksi» anlayışı istifadə olunur. Bu anlayışa əlavə olaraq, kənd təsərrüfatı texnikasını, qida və yüngül sənaye avadanlıqlarını, mi-neral gübrələrin istehsalını, qeyri-ərzaq kənd təsərrüfatı xammalının təkrar emalını daxil etmək qəbul olunmuşdur. Bununla belə AƏK-nin ətraflı izahı aqrar-ərzaq sistemlərinin inkişafı təhlilini və proqnozlaşdırılmasını çətinləşdirir.

AƏK-nin özünəməxsusluğu onun çox funksiyalı xarakterindən ibarətdir. AƏK-nin beş mühüm funksiyalarını seçmək lazımdır: iqtisa-di, sosial, ekoloji, innovasiya və informasiya.

İqtisadi funksiya ölkə əhalisinin tələblərinin ödənilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından, digər sahələrdən olan istehsal ehtiyatlarından istifadə-

dən və sahələrarası əlaqələrin inkişafında iştirakdan, aqrar bazarlarının işləməsindən, maliyyə axınlarının yaradılmasından, investisiyaların cəlb edilməsindən və onlardan istifadədən və b.ibarətdir. Eləcə də nəzərə almaq lazımdır ki, AƏK öz xarakterinə görə çoxsistemlidir: burada dövlət və özəl iri və orta müəssisələri, fermer və şəxsi təsərrüfatlar, kooperativlər, kiçik müəssisələr işləyir və qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Sosial funksiya ölkə əhalisi sağamlığının möhkəmlənməsinə və həyat davamiyyətinin artmasına gətirib çıxaran keyfiyyətli ərzaq təminatı, kənd əhalisinin həyatı şəraitinin yaxşılaşması, sosial infrastrukturun yaradılması, təhsil, mədəniyyət, əmək məşğulluğu və kənd sakinlərinin boş vaxtı ilə əlaqədardır. Son zamanlarda bu funksiya kənd səsiyunun dayanıqlı inkişaf konsepsiyası, eləcə də sosial xarakterli prioritet milli layihələrin reallaşması ilə əlaqələndirilir.

Ekoloji funksiya aqrar istehsalda torpaq yerlərindən və onların torpaq məhsuldarlığından, su ehtiyatlarından, bitki və heyvan aləmi obyektlərindən istifadə ilə müəyyənləşdirilir. Kənd təsərrüfatı yalnız təbii ehtiyatların keyfiyyətindən, onların yerləşməsindən deyil, eləcə də hava-iqlim şəraitindən asılıdır. Bu məhsuldarlıqda, istehsal həcmində və məhsulun satışında tərəddüdlər yaradır. Kənd təsərrüfatı özühəddən artıq kimyalasdırma, su ehtiyatlarının çirkənməsi, torpaq məhsuldarlığının azaldılması nəticəsində təbii mühitə çox hallarda ziyan vurur. Ona görə optimal ekoloji tarazlığın kənd ərazilərində saxlanılması, aqrolandşaftın qorunması və inkişafi – aqrar istehsalın və ümumilikdə ASK-nin tapşırığıdır.

Innovasiya funksiyası gen mühəndisliyi, biotexnologiya metodlarından, bioloji obyektlərin xəstəliklərdən və ziyanvericilərdən mühafizəsi vasitələrindən və cəmiyyətin kənd təsərrüfatı və elmi-texniki cəhətdən tərəqqisi üçün digər innovasiya nailiyyətlərindən istifadəsi imkanlarını və istehləki eks etdirir. Kənd təsərrüfatı xammalının təkrar emalı sferasında eləcə də məhsulun saxlanılmasını və yüksək keyfiyyətini təmin edən biotexnologiyalardan istifadə edilir. Son on ildə bir çox ölkələrdə kənd təsərrüfatı xammalından bioyanacağıın istehsali innovasiya texnologiyası mənimsənilir.

İnformasiya funksiyası onunla xarakterizə olunur ki, aqrar sfera yuxarıda sadalanan funksiyaların icrası gedışatında digər sferlərə informasiya yaradır (generasiya edir, oturur), eləcə də böyük informasiya axını əldə edir, təkrar emal edir və istifadə edir. Onun öz vaxtında alınmasından və otürülməsindən, onun etibarlılığınından idarəetmə qərarlarının keyfiyyəti və ASK-nin bütün funksiyalarının yerinə yetirilməsi asıldır.

Beləliklə, aqrar sferin çox funksiyalılığı xalq təsərrüfatı strukturundakı bütün aqrar-ərzaq sektorunun spesifikasını müəyyənləşdirir. Öz növbəsində bu spesifika ASK-nin təhlili, proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və programlaşdırılması metodologiyasında, metodların seçimində əksini tapır.

13.2. Aqrar-ərzaq kompleksinin proqnozlaşdırılmasının və strateji planlaşdırılmasının metodoloji əsasları

Rusiya iqtisadiyyatının bazar transformasiyaları ASK-nin inkişafının proqnozlaşdırılmasını, daha çox isə planlaşdırılmasını xeyli dəyişmişdir. Mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edilən sistemdə kənd təsərrüfatı və yeyinti sənayesi məhsulunun həcmində və əsaslıdır. Görə direktiv plan tapşırıqları müəyyənləşdirilirdi. Onlar hər nəfərə düşən istehlak normativlərinə və ölkə əhalisi sayının proqnozuna əsaslanırdı. Ümumiyyətdə SSRİ, respublikalar və regionlar üzrə məhsulun bütün növlərinin istehsalı və istehlakının ətraflı balansları tərtib edilirdi. Kənd təsərrüfatı istehsalının təbii iqlim şəraitləri nəzərə alınmaqla müxtəlifləşdirilmiş alqı qiymətləri mərkəzləşdirilmiş şəkildə təyin edilirdi. Bu əsasla məhsulun satışından olan gəlirlər hesablanırdı. Məsrəflərin müəyyənləşdirilməsi üçün istehsalın bütün əsas amilləri və məsrəflərin maddələri üzrə geniş normativ baza istifadə edilirdi. Plan gəlirlərini və məsrəflərini müəyyənləşdirməklə, istehsalın gəlirini (itkilərini), rentabelliyini hesablamaq çətin deyildi. Hər bir müəssisədə təsərrüfat fəaliyyəti risklərivardı, lakin onların təsiri köməyin müxtəlif formaları və başlıca olaraq, məhsulun zəmanətləşdirilmiş şəkildə dövlət alqısı, maddi-texniki təchizat üzrə plan qiymətlərilə və sığortalanmış həcmi dövlət yüngülləşdirilirdi. Belə hallarda müəssisələrin iqtisadi müstəqilliyi zəif, partiya-inzibati nəzarət isə tamamilə ciddi idi. Dövlət sistemi təsərrüfatçılıq subyektlərinin iqtisadi azadlığının azaldılması hesabına öz risklərini azaltmaqdə özünə-məxsus mexanizm işləmiş və tətbiq etmişdir. Bununla belə hava şəraitindəki tərəddüdlərin və digər nəzərə alınmamış amillərin təsirinə görə faktiki göstəricilər plan göstəricilərindən xeyli fərqlənirdi.

Uzunmüddətli proqnozlaşdırma o dövrdə direktiv planlaşdırımıya paralel olaraq, inkişaf edirdi. Ötən yüzilliyin 70-ci illərində və 80-ci illərin əvvəlində elmi-texniki tərəqqinin və onun sosial-iqtisadi nəticələrinin 20 illik dövrdə kompleks şəkildə proqnozlaşdırılması üzrə geniş

miqyaslı, səxavətlə maliyyələşdirilmiş və ona görə də yaxşı təşkil edilmiş iş görülmüşdü. Bu işin əsasında SSRİ-nin aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı proqnozu tərtib edilmişdir. Hesablamaların bir hissəsi bu fəslin müəllifi tərəfindən işlənilmiş iqtisadi-riyazi modellər sistemindən istifadə ilə aparılmışdır.

Buna baxmayaraq, həmin iş 90-cı illərdə dayandırılmışdır. Uzunmüddətli proqnozlaşdırılmaya qayıdış 1998-ci ildə deflətdən sonra Rusiya iqtisadiyyatının canlanması ilə birlikdə başlamışdır. Bir sıra monoqrafiyaların meydana gəlməsi proqnoz işləmələrinə güclü impuls vermişdir: B.N.Kuzik, Y.V.Yakoves «Россия – 2050: стратегия инновационного прорыва» (2004-cü il); B.N.Kuzik «У России один эффективный путь развития – свой» (2004-cü il); B.N.Kuzik, Y.V.Yakoves «Интегральный макропригноз инновационно-технологической и структурной динамики экономики России на период до 2030 года» (2006-cı il). Bu və ya digər nəşriyyatlarda Rusiya iqtisadiyyatının, onun çoxsahəli komplekslərinin, sənaye sahələrinin, regionlarının inkişafında uzunmüddətli proqnozlaşdırma metodologiyalarının, eləcə də Rusyanın dünyanın iqtisadi məkanına integrasiyasının möhkəm əsasları dayanmışdır.

AƏK-nin strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması üzrə praktiki iş birinci səviyyəyə çıxmışdır – kənd təsərrüfatı sahəsində prioritet milli layihənin işlənilməsi və 2006-cı ildən həyata keçirilməsi. Layihənin həyata keçirilməsinə mühüm büdcə vəsaitləri ayrılmışdır.

Ümumilikdə Rusiya iqtisadiyyatının proqnozlaşdırılması əsaslarına əsaslanaraq və aqroərzaq kompleksinin spesifikasını nəzərə alaraq, onun proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması sisteminə subutların və hesablaşmaların təklif edilən artıdicillığını qoşmaq lazımdır.

1. Kənd təsərrüfatının və qida sənayesinin dəyişdirilməsi cəhətləri seçilməklə son 30 il ərzində AƏK-nin inkişafındaki tendensiyaların kompleks şəkildə təhlili həyata keçirilir. Daha uzun dövr ərzində (40-50 ilə qədər) AƏK-nin dinamikasında və strukturunda dövrlilik açıqlanır.

2. Aparılmış təhlil və müəyyən olunmuş dövri qanuna uyğunluqlar əsasında AƏK-nin faktiki vəziyyətinin problemləri «düyünləri» aydınlaşdırılır və perspektivdə onların gərginliklərinin artması (və ya azalması) diaqnostikası aparılır.

3. Proqnozlaşdırılan dövrdə AƏK-nin mümkün templəri və proporsiyaları hipotezləri iki ssenari üzrə xülasə edilir: iqtisadi sistemin inersiyalı inkişafı və iqtisadiyyatdakı innovasiyalı dağılmlar zamanı.

4. İnnovasiyalı dağılmalar strategiyasının həyata keçirilməsi üçün yaxın beşillikdə və uzaq gələcəkdə vəziyyəti radikal şəkildə dəyişməyə qadir inkişafın struktur prioritetləri müəyyənləşdirilir.

5. AƏK-nin çıxış parametrlərinin sahələrarası balans modeli və təkrar-istehsal-dövri makromodel üzrə hesablara qoşulması üçün onlar proqnozlaşdırılır ki, bu da AƏK-nin proqnozlaşdırılan iqtisadiyyat strukturundakı yerini və rolunu, eləcə də sənaye sahələri və təkrar istehsal sektorları arasında məhsulun əsas axınlarını müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

6. AƏK-nin innovasiyalı inkişafının ilkin şərtləri, şartları və istiqamətləri və bazalı innovasiyaların kompleksin dinamikasına, struktur dəyişikliklərinə və səmərəliliyinə təsiri dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Qarşıda duran innovasiya sınmalarının sistemin çoxfunksiyalılıq xarakterinin təmininə təsirinin ekspert qiymətləndirməsini vermək xüsusilə vacibdir.

7. AƏK-nin inkişafı proqnozunun seçilmiş variantının təşkilatı, resurs, sosial təminatı və onun digər komplekslərlə və sahələrlə əlaqəsi əsaslandırılır.

8. Uzunmüddətli innovasiya proqnozunun optimistik ssenarilərinin praktiki şəkildə həyata keçirilməsi yolu kimi 10-15 illik strateji plan işlənib hazırlanır.

9. «2008-2012-ci illərdə kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulu, xammal və ərzaq bazarlarının tənzimlənməsi» Dövlət Proqrammi, sonra isə «Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Federal qanuna uyğun olaraq, növbəti beşilliyin Dövlət Proqrammi işlənilir.

10. Daha kəskin problemlərin həll edilməsi üçün AƏK tərəfindən «AƏK-nin inkişafı» prioritet milli layihənin təsdiq edilmiş forması istifadə olunacaq.

11. Kənd təsərrüfatının və ərzaq sənayesinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin müasir şəkildə sazlanması üçün AƏK-nin inkişafı proqnozunun və strateji planının həyata keçirilməsində informasiya monitorinqi təşkil edilir.

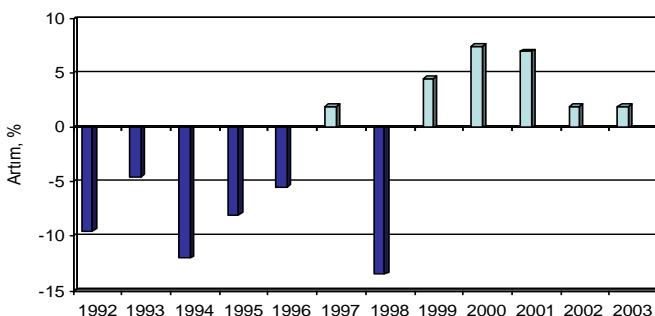
12. İnkışafın strateji planının reallaşdırılmasında hər beşilliyin bitməsi üzrə tükənməyən 25 illik perspektivlər prinsipi üzrə uzunmüddətli proqnozun korrektə edilməsi və uzadılması aparılır.

İşin bütün 12 mərhələsi təhlil etmə, proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma metodologiyasının qabaqlayıcı inkişafı ilə təmin edilməlidir ki, bu da özü-özlüyündə bütün işin innovasiya əsasıdır.

13.3. Rusyanın AƏK-nin inkişafı tendensiyası

Rusyanın ümumi daxili məhsulunda AƏK-nin ümumi əlavə dəyərinin payı təqribən 10% təşkil edir. Bununla belə AƏK məhsulunun ümumi istehsalında onun xüsusi çəkisi 60%-ə çatır. Rusyanın AƏK-nin inkişafındakı 1992-2006-cı illər üzrə makroiqtisadi göstəricilərin təhlili göstərir ki, kompleks məhsullarının islahata qədərki istehsal həcmi hələ əldə edilməmişdir. 1991-ci ilə nisbətən 2004-cü ildə kəndə təsərrüfatının bərpası səviyyəsi 72%, qida sənayesinin isə 78% təşkil etmişdir.

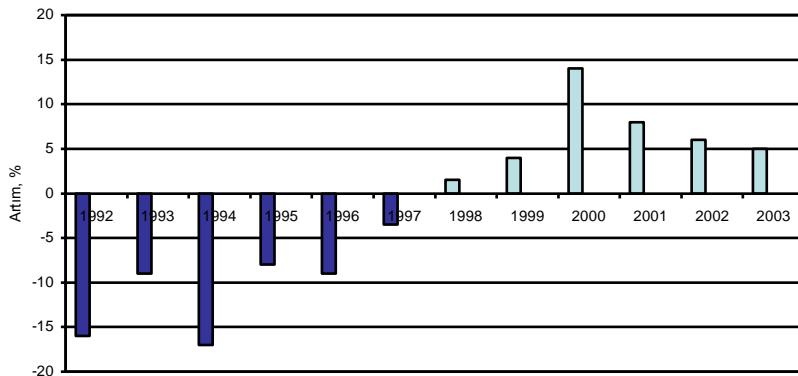
Rusyanın aqrar-ərzaq sektoru son illərdə 1998-ci ilin bohranından sonra hiss olunan artım ilə müqayisədə artım templərinin mühüm şəkildə zəifləməsini göstərir (şəkil 13.1 və 13.2).

Şəkil 13.1. Rusiyada aqrar istehsalının 1992-2003-cü illərdəki dinamikası (%).

Kənd təsərrüfatındaki artım templəri 2002-2003-cü illərdə cəmi 1,5%, qida sənayesində bir qədər çox -5% təşkil etmişdir. Bu zaman onların aşağı düşməsini iqlim-hava amilləri hesabına aid etmək olmaz. 2003-cü ildə dənli bitkilərin məhsulu kifayət qədər aşağı olmuşdur, lakin digər bitkilərin istehsalı son illərin bir sıra göstəricilərini ötüb keçmişdir. Qabaqda gələn mövsümədə eks vəziyyət qeydə alınmış, artım isə təqribən elə həmin səviyyədə qalmışdır. Aydındır ki, AƏK-nin 1998-ci ilin böhranından sonra meydana gəlmış artım amilləri artıq yox olmuş, yeni impulslar isə hələ yaranmamışdır. Bu şəraitdəki dövlət siyasəti sektorun dinamikasını proteksionist metodlarla saxlamağa cəhd edir, lakin hələ heç bir nəticə yoxdur.

Mənbə: REA-nın Aqrar problemləri institutunda RF-nın 1992-2003-cü illər üzrə Dövstatkomun statistik məlumatlarına görə tərtib edilmişdir.

Şəkil.13.2. Rusiyada qida sənayesinin 1992-2003-cü illərdəki dinamikası (%).

Mənbə: REA-nın Aqrar problemləri institutunda RF-nın 1992-2003-cü illər üzrə Dövstatkomun statistik məlumatlarına görə tərtib edilmişdir.

Rusyanın kənd təsərrüfatı 90-cı illərdə kəskin böhran yaşamışdır. İstehsal həcminin onillik ərzində azalması (1991-2000-ci illər) 37% təşkil etmişdir, o cümlədən, bitkiçilik – 18%, heyvandarlıq – 50%. Son beşillik istehsalının dinamikasında bəzi canlanmalar olmuşdur. Lakin bərpa olma templəri kiçik olmuşdur (cədvəl 13.1). Nəticədə 2005-ci ildə kənd təsərrüfatının istehsal həcmi 1990-ci ildəki səviyyənin 73%-ni təşkil etmişdir, o cümlədən, bitkiçilikdə 102%, heyvandarlıqda – 52%.

Kənd təsərrüfatındakı sistemli böhranın səbəbləri bu dərsliyin müəllifləri tərəfindən işlənilmiş Rusiya iqtisadiyyatının aqrar sektorunun rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması üzrə mili program konsepsiyasının hazırlığı gedisatında açıqlanmışdır. Onların arasındaki ən zəruriləri bunlardır:

Cədvəl 13.1 Rusyanın kənd təsərrüfatı istehsalı dinamikası (artımın və ya azalmanın orta illik templəri)

	İllər								
	1966-1970	1971-1979	1976-1980	1981-1985	1986-1990	1991-1995	1996-1999	2000-2003	2004-2005
Kənd təsərrüfatı	3,7	1,7	1,0	1,0	2,2	-6,7	-3,4	4,4	2,6
Bitkiçilik	3,9	0,1	0,7	0,4	1,4	-4,7	-2,1	6,7	4,8
Heyvandarlıq	3,6	2,9	1,1	1,3	2,7	-9,7	-4,7	1,8	-0,9

1. Rusyanın aqrar sektorunun rəqabət qabiliyyətinin itirilməsi və texnoloji deqradasiya. 60-80-ci illərdə aqrar sektorda dördüncü texnoloji quruluş üstünlük təşkil etmişdir; 90-ci illərdə kənd təsərrüfatında üçüncü və relikt quruluşlar hakim amillərə çevrilmişdir. 2000-ci ildə kənd təsərrüfatındaki əsas fondların dağılıması 47.7%-ə çatmışdır, o cümlədən, maşınların və avadanlıqların - 67,9%; əsas fondların tərpası əmsali 1970-ci ildəki 14,9%-ə qarşı cəmi 0,5 və 1990-ci ildəki 7% təşkil etmişdir; investisiyaların ümumi həcmində investisiyaların payı 1980-ci ildəki 17%-ə və 1990-ci ildəki 15,9%-ə qarşı 3-ə qədər düşmüşdür. Əsas kapitala qoyulan investisiyaların ümumi həcminin 1991-1998-ci ildə 79%-ə düşməsini nəzərə almaqla bu o deməkdir ki, kənd təsərrüfatının əsas kapitalına olan investisiyalar bu dövr ərzində 25 dəfə azalmışdır.

Dünya Bankının məlumatlarına görə Rusiyada 100 kv.km-lıq torpağı becərən traktorların sayı dünyadakı orta qiymətdən 3,7 və yüksək gölərlə ölkələrdəkindən isə 8,4 dəfə azdır; hər hektara əlavə edilən mineral gübrələrin miqdarı uyğun olaraq, 8,4 və 10,6 dəfə azdır. Mineral gübrələrin əlavə edilməsi 7,6, üzvi gübrələrin əlavə edilməsi 6,5, kənd təsərrüfatı təşkilatlarında istehlak edilən elektroenerjinin istehlakı 4,7 dəfə azalmışdır. Kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və texnoloji deqradasiyaya dair belə nümunələr tarixə məlum deyildir.

2. Kənd təsərrüfatı istehsalının dekonsentrasiyası və naturallaşdırılması. Neoliberal islahatlar illərində Rusyanın aqrar sektorunda təşkilati dəyişikliklərin mahiyəti kolxoz və sovxozlardan üstünlüğünün xırda natural təsərrüfatların üstünlüğünə keçməsindən ibarətdir ki, bu da aqrar sektorunu demək olar ki, yüz il qəriyə tullamışdır. Relikt texnoloji quruluşa əsaslanmış zəif əmtəəçiliyi (10%-dən aşağı) və ağır əl əməyi olan natural-patriarxal quruluş kənddə üstünlük təşkil etməyə başlamışdır; lakin bu onların real gölərlərinin 2-3 dəfə aşağı düşdüyü şəraitdə milyonlarla ailələrin sağ qalmasına kömək etmişdir. Əsasən texnikadan istifadə edən xırda əmtəə quruluşu - kəndli (fermer) təsərrüfatları meydana gəldi; buna baxmayaraq, həmin quruluşun payı əhəmiyyətsiz olaraq, qalır. Kənd təsərrüfatı təşkilatları arasında aqroholdinglərin və firmaların - bir necə yüz iri kapitalist yüksək mexanizmlı (beşinci texnoloji quruluşların elementlərinin və dördüncüün üstünlüyü ilə) təsərrüfatlar vardır, bununla belə xarici görünüşünü dəyişmiş, texniki cəhətdən geridə qalmış, işini güclə başa çatdırılmış keçmiş kolxoz və sovxozlardan daha çox üstünlük təşkil edir.

3. Kənd təsərrüfatı, sənaye məhsullarının və nəqliyyat qiymət-

lərinin dispariteti. Rusyanın kənd təsrrüfatındaki böhranın üçüncü səbəbləri kənd təsərrüfatı ilə istehsal edilən və alınan əmtəə və xidmətlərin misilsiz disparitetindən («qayçılardan») ibarətdir ki, bu da sənayenin və nəqliyyatın yüksək şəkildə inhisarlaşdırılmış sahələrindən dəyərin iri miqyaslı təkrar bölüşdürülməsinə gətirib çıxarmışdır. 1991-2005-ci illər ərzində kənd təsərrüfatının satılmış məhsullarının qiymətləri 9,1 min dəfə artmışdır. Halbuki bu zaman sənaye məhsulları istehsalçılarının qiymətlərim 68 min dəfə artmışdır; sənaye məhsullarının qiymətləri ilə müqayisədə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsullarının 6,2 dəfə nisbi ucuzaşması baş vermişdir. Bu kənd təsərrüfatını nəinki geniş hətta sadə təkrar istehsalı həyata keçirməkdən, innovasiyaları maliyyələşdirməkdən, artıq köhnəmiş əsas fondları dəyişməkdən məhrum edirdi. Əgər 1999-2000-ci illərdə qiymətlərin dispariteti bir qədər azalmışdırsa, onda 2001-2005-ci illərdə yenidən «qiymətlər qayçısı»nın artımına doğru tendensiya üstünlük təşkil edirdi. Sənaye məhsullarının nisbi qiymətləri kənd təsərrüfatı məhsulları ilə müqayisədə beş il ərzində 21% artmışdır.

4. Dövlət aqrar sektoruna yardımın ixtisarlaşdırılması. ABŞ-da, Qərbi Avropada, Yaponiyada, digər inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət iqtisadiyyatın aqrar sektorunun, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının müdafiəsi və onlara yardım üzrə geniş iqtisadi və inzibati tədbirlər arsenalından istifadə edir. Belə tədbirlər SSRİ-də də həyata keçirilirdi. Lakin 90-cı illərdə neoliberal bazar islahatlarının aparıldığı zaman kənd təsərrüfatına dövlət yardımının ixtisarlaşdırılmasına, özəlləşdirməyə və iri təsərrüfatların xırdalanmasına, ölkə kənd təsərrüfatı maşınqayırmاسının ləğv edilməsinə istiqamət götürülmüşdür, aqrar sektor məhsullarının və kənd təsərrüfatı texnikasının importu üçün darvazalar geniş açılmışdır. Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, qida sənayesinin bir sıra sahələri faktiki olaraq, öz mənafeyini güdən TMK-in nəzarəti altındadır.

Rusyanın ÜTM-nə birləşməsi şəraitində Rusyanın aqrar sektorunun böhran vəziyyəti, əhalinin ərzaq təchizatı əsasən dünya bazarlarının konyunkturasından və xarici tədarükçülərdən asılı olacaq, əhalisizləşmiş kəndlərdən olan fəhlə əllərinin həddən artıq əhali ilə dolmuş şəhərlərə axını güclənəcək.

İqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı və aqrar-ərzaq sektorlarının zəruri və mümkün dirçəlişi perspektivləri inkişafın innovasiya amilləri, kəndin sosial problemlərinin struktur cəhətdən yenidən qurulması və kompleks şəkildə həll edilməsi ilə əlaqədardır. İnkişaf etmiş və bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatı nailiyyətləri yuxarıda göstərilmiş

mənfi tendensiyaların aradan qaldırılması şəraitində Rusyanın AƏK perspektivlərinə optimsit şəkildə baxmağa imkan yaradır.

5. Dünyanın ərzaq bazarında mövqelərin itirilməsi. Dünyanın kənd təsərrüfatı XX əsrin ikinci yarısında yüksək templərlə inkişaf etmişdir. Məhsul həcmi (qiymətlərlə və 2000-ci ilin PPC-nə görə) 1951-ci ildən 2000-ci ilə qədər 5,6 dəfə artmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə istehsal 2,5 dəfə (ABŞ-da 1,9, Qərbi Avropada -3,2, Yaponiyada 2,9 dəfə), inkişaf etməkdə olan ölkələrdə - 4,2 dəfə (Çində -6,6, Hindistanda -3,1, İndoneziyada - 3,5 dəfə) artmışdır. Bu fonda keçmiş SSRİ-nin və xüsusi silə kənd təsərrüfatı staqnasiya vəziyyətində idi (yarım əsr ərzində uyğun olaraq 33 və 25% artmışdır).

Dünyanın kənd təsərrüfatında keçən əsrin ikinci yarısında bazis innovasiyaların iki dalğası müşahidə edilmişdir. Bunlardan biri dördüncü texnoloji quruluşun aqrar-ərzaq kompleksinin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır ki, bu da Meksikada, Hindistanda və digər ölkələrdə kənd təsərrüfatının kompleks şəkildə mexanikləşdirilməsində və kimyalasdırılmasında, «yaşıl inqilabda» öz əksini tapmışdır. Bu ərzaq istehsalının yüksək inkişaf templərini təmin etməyə imkan yaradır. İki onillik ərzində dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi 66% (orta illik artımın 2,6%), o cümlədən, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 77% artmışdır. SSRİ-də artım templəri xeyli aşağı olmuşdur – cəmi 16,7% (0,8% orta illik).

80-90-cı illərdə dünyanın aqrar sektorunun artım templəri bir qədər zəifləmiş, lakin inkişaf etmiş ölkələrdə ikinci «yaşıl inqilab» nailiyətlərinin mənimsənilməsi və dünyanın kənd təsərrüfatı istehsalında payı 1980-ci ildəki 15,8%-dən 2000-ci ildəki 23,8%-dək artmış Çinin aqrar sektorunun qabaqlayıcı inkişafi nəticəsində nisbətən yüksək səviyyədə qalmışdır. Avrasiya sivilizasiyasında əks tendensiya müşahidə edilmişdir – payın 6,9-dan 4%-ə düşməsi.

Beşinci kondratyev silsiləsinin XXI əsrin əvvəlindən aşağı düşən dalğaya daxil olması ilə əlaqədar olaraq, gözləmək olar ki, kənd təsərrüfatının artım templəri ləngiyəcək. Əsrin ikinci rübündə altıncı quruluşun mənimsənilməsi və genişləndirilməsi ilə bağlı artım templərinin sürətləndirilməsini gözləmək olar. Rusiyada kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalındaki orta illik zəifləmə templəri 1991-1995-ci illərdə 7,7%, 1996-2000-ci illərdə - 1,32% təşkil etmiş və yalnız iqtisadiyyatın dirçəlməsi fazasında 2001-2003-cü illərdə orta illik artım templəri 3,1%-ə çatmışdır.

13.4. Rusyanın AƏK-nin rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması strategiyası

AƏK-nin dinamikasında yaranmış mənfi tendensiyaları yalnız dövlətin perspektivli aqrar siyasetinin mərkəzi bölməsi kimi Rusiya AƏK-nin rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması üzrə uzunmüddətli strategiyanın işlənilməsi və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi əsasında mümkündür.

Strategiya əhalinin sayının, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının və xüsusilə aqrar sektorunun uzunmüddətli (2030-cu ilə qədər) proqnozu əsasında işlənib hazırlanmalıdır. Proqnoza əsaslanmış strategiya 2030-cu ilin üfiqi ilə Rusyanın AƏK-nin rəqabət qabiliyyətinin bərpası və qaldırılması üzrə mili proqramma transformasiya edilməlidir; proqram hər beş ilin bitməsində düzəldilir və aradan qaldırılır. B.N.Kuzikin, Y.V.Yakovesn «Россия – 2050: стратегия инновационного прорыва» monoqrafinyasında nəşr edilmiş dünya tendensiyaları, 2030-cu ilə qədər dövrdə Rusyanın innovasiya-texnoloji dinamikasının integrallı makroproqnozu nəzərə alınmaqla Rusyanın 2050-ci ilə qədər innovasiyalı inkişafı proqnozu əsas kimi qəbul edilmişdir. Bu zaman aqrar-ərazi kompleksinin və hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatının təbii ekoloji və sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Strategiyani dünya bazarının aqrar sektoru məhsullarının rəqabət-qabiliyyətini təmin edən perspektivli altıncı texnoloji quruluşun mənim-sənilməsi və müasir beşincinin yayılmasına yönəltmək lazımdır. Eyni zamanda əhalinin təsərrüfatlarında istehsalın səmərəliliyinin artırılması üçün dördüncü quruluş iexnologiyalardan istifadə də mümkündür. Ölkə AƏK məhsulu texnoloji cəhətdən kohnəlmə olmadan əvvəlki kimi nəinki xarici, həmçinin daxili bazardan, xüsüsilə, Rusyanın ÜTMT-na birləşməsindən sonra sixışdırılıb çıxarılaçaq.

Strategiyada AƏK çərçivəsində təsərrüfatçılığın müxtəlif üsulları üçün differensiallaşdırılmış innovasiya siyasetini nəzərdən keçirmək lazımdır. 2005-ci ildə 53,1% kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal etmiş əhali təsərrüfatının məhsuldarlığının bərpası və qaldırılmasına prioritet diqqət ayırmak lazımdır. Torpaqların bonitirovkasını, kənd təsərrüfatı texnikası təchizatını və onun prokata verilməsinin təşkilini, keyfiyyətli toxumlarım və mal-qaranın məhsuldar cinslərinin tədarükünü, təsərrüfatların aqronomik və zootexnik xidmətini həyata keçirilməsini, onlara məhsulun emalı və tədarükündə kömək edə biləcək aqrozootexnik məntəqələ-

rin regional mərkəzlərini və şəbəkəsini yaratmaq tələb olunacaq. Bunu nla yanaşı kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmində payı artan kəndli (fermer) təsərrüfatlarına və dənli bitkilərin, texniki bitkilərin, şəkər qamışının istehsalında iri əmtəə təsərrüfatlarına, eləcə də aqrar sektorunun bərpa ocağı kimi dövlət cinslik və toxumçuluq təsərrüfatlarına köməyi artırmaq lazımdır.

Rusyanın nəhəng, təbii iqlim şəraitinə görə müxtəlif şəkilli ərazi-sində regional cəhətləri nəzərə almaq, Federasiya subyektlərinin, federal əyalətlərin AƏK-nin bərpası programına, uyğun təbii iqlim şəraiti olan zonalar üzrə regionlar arası programlara arxalanmaq lazımdır. Yerli əhalinin daha keyfiyyətli və tam şəkili ərzaqla təchizatı üçün belə proqramlar federal və regional dövlət orqanlarından kömək almalıdır.

Aqrar sektorun yenilənməsi ölkə kənd təsərrüfatı maşınqayırma sahəsinin dirçəlişi, təsərrüfatın müxtəlif tipləri və təbii-iqlim zonaları xüsusiyyətlərini nəzərə alan texniki vəsítələrin və texnologiyaların tədarükü və texniki cəhətdən onlara qulluq, onların layihələşdirilməsi, istehsalı olmadan qeyri-mümkündür. Böhran illəri ərzində kənd təsərrüfatı maşınqayırması praktiki olaraq, ixtisarlaşmışdır: 1990-cı ildən 2005-ci ilədək traktorların istehsalı 26,4 dəfə, taxıl yığan kombaynların istehsalı 12,2 dəfə, torpaqlara mineral gübrələrin verilməsi məsmini 10,6 dəfə, sağıcı qurğuların 102 dəfə azalmışdır. Kənd təsərrüfatı maşınqayırmasının layihə-konstruktur təşkilatları praktiki olaraq, dağılmışdır. Kənd təsərrüfatına mineral gübrələrin tədarükünü də artırmaq zəruriidir: onlar 1990-cı ildəki 9,9 mln.tondan 2003-cü ildəki 1,3 mln. tonadək 7,6 dəfə, üzvi gübrələrin verilməsi (elə bu dövr ərzində azalma 389,5 mln ton-dan 59,9 mln.tonadək – 6,5 dəfə), kənd təsərrüfatı təşkilatlarında 67,3 mlrd kVt-dan 20,3 mlrd. kVt-dək – 3,3 dəfə azalmış elektrik enerjisinin istehlakı azalmışdır. Bundan başqa təkrar emal (qida) sənayesinin istiqamətini əsasın daxili kənd təsərrüfatı məhsullarından istifadəyə, ticarəti isə daxili əmtəələrin satışına dəyişmək lazımdır. Bu zaman AƏK-nin bütün sənaye sahələrinin və sferlərinin yenilənməsi qarşılıqlı şəkildə razılışdırılmış strategiya üzrə həyata keçirilməlidir.

AƏK-nin yenilənməsi adekvat elmi, informasiyanı və kadrları təminatını tələb edir. Bazar islahatları zamanı aqrar sektorunda tədqiqatlarla və layihə-konstruktur işləmələri ilə məşğul olanların sayı kəskin aşağı düşmüş, ETTKİ təxsisatları dəfələrlə aşağı düşmüş, bu sferdə məşğul olanların orta yaşı artmış və radikal innovasiyalara istiqamətlənmə azalmışdır. Kənd təsərrüfatında məşğul olanların sayı 1990-cı ildəki 9727

mindən 2003-cü ildəki 7208 minə qədər azalmış, onların yaş və təhsil tərkibi pisləşmişdir. Bir çox hallarda bu, nisbi əmək haqqının aşağı düşməsi ilə izah edilir: kənd təsərrüfatında 1990-cı ildə o, iqtisadiyyat üzrə orta hesabla 95%, 1998-ci ildə 44,5%, 2003-cü ildə isə 30,4% təşkil etmişdir. AƏK-də aqrar elmdə, kadır və informasiya təminatında işlərin vəziyyəti radikal şəkildə təkmilləşmədən radikal innovasiyaları mənimsəmək, aqrosənaye sektorunu məhsullarının rəqabət qabiliyyətini təmin etmək qeyri-mümkündür.

Milli programla, aqrar sektorunda elmi-innovasiyalı tərəqqi ilə idarənin müasir sisteminin yaradılması tələb edilir. Hazırda istifadə edilən federal məqsədli proqramlar ümumiləşdirilmiş, resurslarla zəif təmin edilmişdir, proqramların sıfarişçiləri və icraçıları praktiki olaraq, əldə edilmiş nəticələrə, qoyulmuş vəsaitlərin ödənilməsinə qörə məsuliyyət daşıdır. 2006-cı ildən əhalinin ərzaq təminatı üzrə prioritet milli layihənin tətbiq edilməsi vəziyyəti bir qədər yaxşılaşdırılmışdır, bununla belə bu layihəyə ayrılmış bündə vəsaitləri tamamilə qeyri-qənaətbəxşdir, elə layihənin üfüqləri də dardır.

13.5. Dövlət kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq bazarlarının tənzimlənməsi proqramları

2006-ci ilin dekabr ayının sonunda Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.V.Putin «Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Federal qanun imzalamışdır (№264- FQ). Bu Qanun üzərində iş 2000-ci ildən davam etmişdir. Təəssüf ki, onun son redaktəsi aqronomçuların ümidi lərini doğrultmadı. Qanunda dövlət aqrar siyasetinin təminatında maliyyə aspektləri praktiki olaraq, yoxdur.

«Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Qanundakı mühüm çatışmazlıqlara baxmayaraq, orada AƏK-nin proqnozlaşdırılmasına və planlaşdırılmasına, idarəetmə sisteminin informasiya təminatına, aqrar ərzaq bazarlarının tənzimlənməsinə aid edilən bir sıra institutsiyal (təşkilati) novasiyaları müsbət kimi qəbul etmək lazımdır.

Qanunla təsis edilmişdir ki, Dövlət kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq bazarlarının tənzimlənməsi programı (bundan sonra Dövlət programı) növbətiləri müəyyənləşdirməlidir:

- Kənd təsərrüfatının inkişafının və bazarların məqsədləri;

- AƏK-nin istiqamətləri və struktur dəyişiklikləri;
- Ortamüddətli dövr ərzində bazarların tənzimlənməsi tədbirləri;
- Proqramların yerinə yetirilmə mexanizmləri və maliyyə təminatı.

Dövlət proqrammı beşillik müddətə işləniləcək. Onun əsas və tərkib hissələri kənd təsərrüfatının inkişafı proqnozi olmalıdır; beşillik dövrün hər ilinin məqsədləri, tapşırıqları; proqram tədbirlərinin həyata keçirilməsində məhsuldarlıq göstəriciləri; maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi. Proqramın hazırlanması və irəliləməsinə, RF-nin bütün subyektləri tərəfindən onun yerinə yetirilməsinin təşkilinə görə hakimiyyətin federal, sahəvi və regional orqanlarının cavabdehlik funksiyaları və dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir.

Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsinin təşkili üçün Federasiya subyektlərinin icra hakimiyyəti orqanları RF AƏK-nin inkişafındakı ümumi tendensiyalar və hər bir regionun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, regional məqsədli proqramlar işlənib hazırlanır.

AƏK və balıqcılıq sferlərində «Dövlət Proqramının gedışatı və nəticələri haqqında milli məruzə» adını almış sənəd AƏK-nin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması sistemində novasiyaya çevirilir.

15 mart tarixindən gec olmayıaraq, hökumət tərəfindən hər il RF Federal Məclisinə təqdim edilən Məruzədə əvvəlki il və beşilliyin əvvəllindən başlayaraq, keçmiş bütün müddət ərzində Dövlət proqramının yerinə yetirilməsinin obyektiv təhlili göstərilməlidir. Analitik məruzənin tövsiyyələrinə əsasən qüvvədə olan Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsinin yerdə qalan illəri üçün məqsədli və resurs göstəricilərdən düzəlişlər edilə bilər.

Proqramın həyata keçirilməsinin gedışatının təhlili üçün indikator kimi aşağıdakılardan müəyyən edilmişdir:

1. kənd təsərrüfatı və qida sənayesi ümumi məhsulunun artım indeksləri;
2. kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar;
3. kənd yerlərində yaşayan vətəndaşların gəirlərinin səviyyəsi və dinamikası;
4. il ərzində əhalinin hər nəfərinə düşən qida məhsullarının istehlakı göstəriciləri;
5. ərzaq malları ilə xarici ticarətdən olan daxilolmaların saldosu;
6. istehlak bazarında Rusiya məhsullarının pay göstəricisi;
7. kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliyyi;
8. qiymətlərin pariteti göstəriciləri;

9. kənd təsərrüfatı təşkilatlarının texniki təchizatı indeksləri;
10. kənd yerlərində yaşayan vətəndaşlar üçün sosial sferdəki xidmətlər həcminin artımı indeksi.

Sadalanan və bəzi digər göstəricilər Dövlət Programının və kənd təsərrüfatının, AƏK-nin digər sahələrinin inkişafının və aqroərzaq bazarlarının tənzimlənməsində məqsədli sahəvi və regional programlarının monitorinqinin informasiya-analitik bazasını müəyyənləşdirir.

«Kənd təsərrüfatının inkişafi haqqında» Qanunda AƏK üzrə proqnoz-analitik işin transparentliyinin (şəffaflığının) gücləndirilməsi tədbirləri qeyd edilmişdir. Xüsusilə bütün Dövlət Programının və onun məqsədli yarıaproqramlarının icrası nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün ekspert komissiyaları yaradılacaq. Onların tərkibinə müstəqil ekspertlər, kənbət təsərrüfatı məhsulu istehsalçılarının və istehlakçılarının sahə assosiasiyası nümayəndələri, eləcə də hökumətin, ictimai təşkilatların qanunvericilik orqanlarının nümayəndələri daxil olacaq.

AƏK-nin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması sisteminin inkişafı üçün informasiyanın bütövlüyü və etibarlılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. «Kənd təsərrüfatının inkişafi haqqında» Qanunda kənd təsərrüfatı sferinin dövlət informasiya təminatı müəyyənləşdirilmiş, kənd təsərrüfatının inkişafına, məlumatların bütövlüyünə və etibarlılığına cavabdeh orqanların sahəvi və regional informasiya sistemlərində (İS) yerləşdirilməsi üçün mütləq göstəricilər qrupunun siyahısı verilmişdir.

Beləliklə, «Kənd təsərrüfatının inkişafi haqqında» Qanun kənd təsərrüfatının və AƏK-nin proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və programlaşdırılması, eləcə də Rusiyada aqrar-ərzaq bazarlarının və ərzaq məhsulları ilə xarici ticarətin tənzimlənməsi üzrə yeni sistemin yaradılmasında institutsional və təşkilati əsasa çevrilir.

2008-2012-ci illər üzrə Programda üç əsas məqsədlər müəyyən edilmişdir:

- 1) kənd ərazilərinin sabit inkişafı, kənd əhalisinin məşğulluğunun və həyat səviyyəsinin qaldırılması;
- 2) kənd təsərrüfatının maliyyə sabitliyi və modernləşdirilməsi, importyerləşdirmə məqsədilə kənd təsərrüfatının prioritet yarımsəhələrinin sürətli inkişafı əsasında daxili kənd təsərrüfatı məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin qaldırılması;
- 3) kənd təsərrüfatında istifadə edilən torpaq və digər təbii ehtiyatların mühafizəsi və bərpası.

Aqrar siyasətin mühüm şəkildə modernləşdirilməsi, Rusyanın

ÜTT-na birləşməsindən sonra xüsusilə vacib olan kənd təsərrüfatına yardıma vəsaitlərinin ayrılması şəraitində ümid vardır ki, Dövlət Proqramı nəinki işləniləcək, həmçinin uğurla yerinə yetiriləcək.

«AƏK-nin inkişafı» milli prioritet layihənin (AƏK MPL) yerinə yetirilməsində müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Məlum olduğu kimi layihə heyvandarlığın sürətli inkişafına, fermer və şəxsi ikinci dərəcəli təsərrüflərə yardıma, kənd kredit kooperasiyalarının inkişafına, kənd təsərrüfatı gənc mütəxəssislərinin yaşayış yerlərilə təmin edilməsinə yönəlmüşdür. 2006-cı ildə AƏK MPL-nin həyata keçirilməsinə federal büdcədən 16 mlrd.rubl, kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətinin qaldırılmasına – 60 mlrd.rub ayrılmışdır.

13.6. Rusiya iqtisadiyyatının istehlak sektorunun inkişafında proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma

Aqrar ərzaq kompleksi insan kapitalının təkrar istehsalını, ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin qaldırılmasını təmin edən iqtisadiyyatın istehlak sektorunun əsasıdır.

Iqtisadiyyatın işləməsinin və inkişafının son məqsədi əhalinin struktur üzrə daimi artan və mürəkkəbləşən tələblərinin ödənilməsidir. Bu, proqnozlaşdırımda və strateji planlaşdırımda əhali üçün əmtəə və xidmətlər istehsal edən (ödənişli və ödənişsiz) sənaye sahələrinin cəmiinin –istehlak sektorunun dinamikasının aparıcı rolunu müəyyənləşdirir. Təsərrüfat və innovasiya fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyi, onun son nəticəsi məhz burada təzahür olunur. Müasir Rusiya üçün bu problem birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir, çünki istehlak sektoru 90-cı illərin transformasiyası və böhranı nəticəsində daha çox əziyyət çəkmişdir. Perspektivdə bu sferada radikal dəyişikliklər aparmaq nəzərdə tutulur ki, Rusiya Federasiyası Konstitutsiyasında yazılmış sosial dövlətin əsas prinsipi – bazar iqtisadiyyatının sosial istiqamətinin təmin edilməsi özünü doğrultsun.

İstehlak sektoru strukturu. İstehlak sektoru strukturca tamamilə mürəkkəb və çox növlüdür, çünki əhalinin və cəmiyyətin tələblərinin çoxtirəliyini eks etdirir.

İstehlak sektorunu bir necə əsaslarla təsnifləşdirmək olar.

Tələblərin tərkibinə görə. O, növbətiləri ödəmək məqsədilə nəzərdə tutulmuşdur:

- ərzaqda – kənd təsərrüfatı, yeyinti sənayesi, əhalinin şəxsi təsərrüfatları ilə istehsal olunan müxtəlif növ qida məhsullarında;
- qeyri-ərzaq əmtəələrində – geyimdə, ayyaqqabida, mebel də, məişət texnikasında, nəqliyyat və rabitə vasitələrində, incəsənət əsərlərində və s.;
- həyatın təminati xidmətlərində – tibbi, yaşayış-kommunal, məişət, nəqliyyat, sığorta və s.;
- sosial mədəni xidmətlərdə - təhsil, mədəniyyət, dini (dindarlar üçün), informasiyada;
- hüquqi, məsləhətçi və digər xidmətlərdə.

Əhalinin tələblərini ödəyən sənaye sahələrinin tərkibinə görə:

- kənd təsərrüfatı (əhalinin fərdi təsərrüfatları daxil olmaqla);
- yeyinti sənayesi;
- yüngül sənayə;
- tibbi və əczaçılıq sənayesi;
- məişət texnikasını, şəxsi nəqliyyat vasitələrini istehsal edən maşınqayırma müəssisələri;
- məişət kimyasını, şəxsi nəqliyyat üçün yanacaq istehsal edən kimya, neft-kimya və neft-emalı sənaye sahələri;
- əhali üçün mebellərin və tikinti materiallarının istehsalı hissəsində tikinti materialları, ağaç emalı və mebel sənayesi;
- əhali üçün yaşayış binalarının, təsərrüfat tikililərinin, bağ evlərinin, qarajların tikintisi;
- müxtəlif növ sərnişin nəqliyyatı;
- əhaliyə xidmət göstərən rabitə və telekommunikasiya sistemləri;
- xalq istehlakı malları ilə ticarət;
- əhali üçün yaşayış-kommunal xidmətləri;
- müxtəlif növ məişət xidmətləri;
- tibb və səhiyyə;
- təhsil idarələri;
- mədəniyyət idarələri;
- turizm.

Mülkiyyət formalarına görə istehlak sektoru müxtəlif iqtisadi quruluşlardan ibarətdir:

- əhali üçün əmtəə və pulu xidmətlər istehsal edən və ödənişsiz xidmətlər göstərən (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət təşkilatları, dəmiryolu nəqliyyatı və s.) dövlət müəssisələri və təşkilatlar;

- özəl kapitalizm –muzdlu fəhlələrin cəlb edilməsi əsasında istehlak bazarında işləyən iri və orta özəl müəssisələr;
- xırda əmtəə – əsasən şəxsi əməyi və ya az sayıda muzdlu fəhlələr əsasında əhaliyə əmtəə və pulu xidmətlər istehsal edən xırda müəssisələr, fermerlər, sənətkarlar;
- natural təsərrüfat - əmtəə formaları nəzərə alınmadan öz ailəsinin tələblərini ödəmək üçün istehsal edilən maddi dəyərlər və xidmətlər olan əhalinin təsərrüfatları. 2004-cü ildə əhalinin təsərrüfatlarında ölkə kənd təsərrüfatının 50,3% istehsal edilmişdir; ikinci dərəcəli təsərrüfatlara 16 mln.ailə, fərdi bağ sahələri-nə 14,5 ailə malik idi;
- fəaliyyətin müxtəlif növlərinə aid ictimai qeyri-kommersiya təşkilatları.

İstehlak sektoru məhsulun satılması formalarına görə üç yarımsektora bölünür:

- istehsal edilmiş maddi məhsulların və xidmətlərin əmtəə formasını aldığı, əmtəə və ödənişli xidmətlərin bazarlarında satıldığı bazar yarımsektoru;
- istehsal edilmiş maddi dəyərlərin və xidmətlərin əmtəə formasını almadığı, ekvivalent həcm olmadan satıldığı (fərdi və ev təsərrüfatı, tədris xidmətlərinin əsas hissəsi, səhiyyə və s.) qeyri-bazar yarımsektoru;
- həm ödənişli, həm də ödənişsiz xidmətlərin (tədris, mədəniyyət, səhiyyə müəssisələrinin bir hissəsi) həyata keçirildiyi qarışq yarımsektör.

İstehlak sektorunun strukturu şəkil 13.3-də verilmişdir.

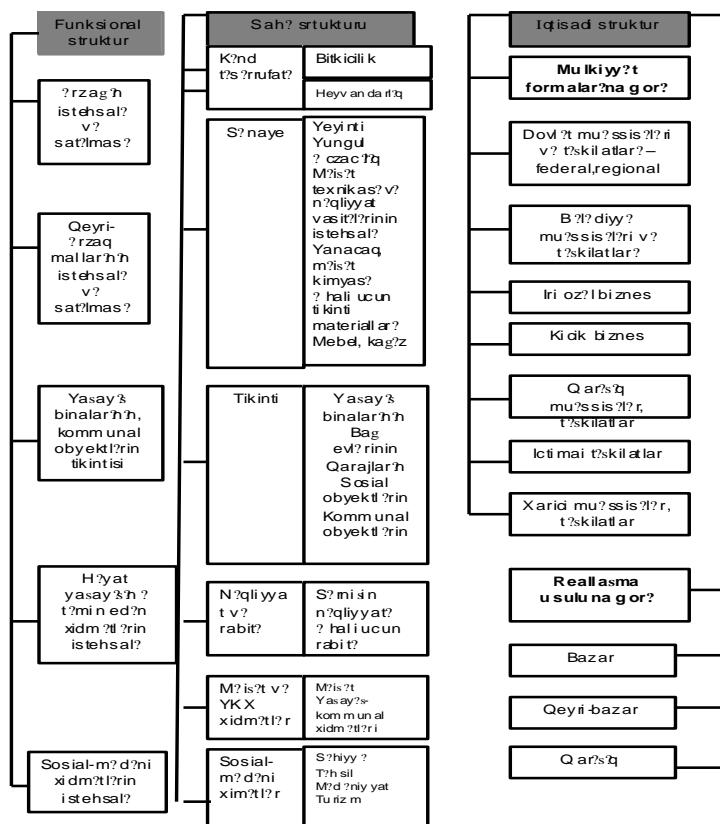
İstehlak sektorunun inkişafında növbəti qanuna uyğunluqları seçmək olar:

1. İnsan kapitalının bərpasını təmin etməklə və ÜDM-ün əsas hissəsini istehlak etməklə istehlak sektoru iqtisadiyyatın strukturunda aparıcı rol oynayır. İstehlak sektorunun başlıca funksiyası – əmək ehtiyatlarının bərpasını, cəmiyyətin bir hissəsi kimi ailənin işləməsini, insan kapitalına investisiyaların qoyuluşunu təmin etməkdir. Nöbel mükafatı laureati Heri Bekker tam ədalətlə qeyd etmişdir ki, «insan kapitalına qoyulan investisiyalar iqtisadi artıma səbəb olan başlıca amildir». İnsanın, onun biliyinin (intellektinin), bacarığının (qabiliyyətinin) işçi qüvvəsi ehtiyatlarının bərpası sistemində həllədici rol oynayır.

İstehlak sektoru həm ictimai sərvətin, ÜDM-ün yaradılmasında,

həm də onun istehlakında aparıcı rol oynayır. Dünya Bankının məlumatlarına görə 2004-cü ildə ev təsərrüfatlarının son istehlakı ümumilikdə dünya üzrə ÜDM-ün 62%-ni, o cümlədən, yüksək gəlirli ölkələrdə – 63%, aşağı gəlirli ölkələrdə – 69%, Rusiyada – 50% təşkil etmişdir.

2. İstehlak sektorunda təkrar istehsalın, iqtisadi sənaye sahələrinin bütün səviyyələrinin, mülkiyyət formalarının, iqtisadiyyatın bazar və qeyri-bazar quruluşlarının qarşılıqlı fəaliyyəti mərkəzləşir. Təkrar istehsalın mikro- və uyğun olaraq, makroiqtisadiyyatdakı makro- və mikroiqtisadi proporsiyaları və dinamikası son hesabda adamın, ailənin və deməli, istehlak sektorunun tələblərinin strukturu və dinamikası ilə müəyyən olunur.

Şəkil 13.3. İstehlak sektorunun strukturu

Əmək ehtiyatlarının, işçi qüvvəsinin bərpası mənbəyi həm dəyər formasında olan daxilolmalar (əmək haqqı, təqaüdlər, mülkiyyətdən olan gəlirlər və s.), həm də natüral, qeyri-dəyər formasında istehlaka daxil olan xidmətlər və məhsüllərdir (fərdi təsərrüfat məhsülları, ev təsərrüfatı xidmətləri, sosial xidmətlər).

3. İstehlak sektorü təkrar istehsalı genişləndirmiş iqtisadi artımın ilkin mənbəyidir. Əhalinin sayının artımı (XX əsrдə dünyada – 4 dəfə, Rüsiyada – 2,1 dəfə), insanın tələblərinin dürmədan artımı (tələblərin artımı qanunü) və onların çətinləşməsi, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinə olan tələblərin artımı həcmində artımında, istehlak mallarının və xidmətlərinin keyfiyyətinin və çeşidinin yaxşılaşmasında obyektiv zəruriyyili şərtləndirir ki, bù da öz növbəsində həmin sektor üçün istehsal ehtiyatlarına artan tələbi əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Əgər hərbi məhsülü istisna etsək, onda deyə bilərik ki, iqtisadiyyatın dinamikası insanın meylsiz şəkildə artan tələblərini ödəyən istehlak sektorünün dinamikası ilə müəyyənləşdirilir.

4. İstehlak sektorünün inkişafı qanünaüyğun şəkildə qəri-bərabər, silsiləvi şəkildə həyata keçirilir: sürətli artım dövrləri staqnasiya, iqtisadi böhranlar zamanı ixtisarlaşma, eləcə də mühəribələr və inqilablar, təbii fəlakətlər dövrləri ilə əvəz edilir.

İstehlak sektorünün dinamikasında qısamüddətli (əmtəə və xidmətlərin çeşidlərinin yenilənməsi, dəb silsilələri), ortamüddətli (onillik), üzünmüddətli (yarıməsrlik kondratyevski) və həddən artıq üzünmüddətli (əsrlik sivilizasiyalı) silsilələrin təsirini eks etdirir. Bü sektor əmək haqqının və istehlak tələblərinin azalması, işsizliyin artımı ilə bağlı iqtisadi böhranların zərbələrini özündə birinci olaraq, hiss edir. Lakin iqtisadiyyatın klassik düstür üzrə canlanması da istehlak əmtəələrinə və xidmətlərinə olan tələbin artımı ilə başlanır ki, bununla da istehsal vəstələrinə, investisiyalara tələb artır.

5. İstehlak sektorü iqtisadi dirçəlişin ilkin mənbəyidir (hərbi komplekslə yanaşı). Bir tərəfdən, innovasiyalar insanların tələblərinin artımına çağırışa və onların strüktürünün dəyişilməsinə, odənilməsi üçün yeni texnikadan və texnologiyadan, əməyin kooperasiyasının, istehsalın təşkilinin daha səmərəli metodlarından və formalarından istifadə etmək lazımlı olan yeni tələblərin meydana gəlməsinə cavabdır. Digər tərəfdən isə öz tələbatlarını istehlak sektorü hesabına ödəyən insanın yaradıcılığı müxtəlif tip innovasiyaların mənbəyidir.

6. İstehlak sektorünün irsi genotipi (əhalinin ərzağa, geyimə,

ayaqqabıya, yaşayış yerlerin və s. olan tələblərinin ödənilməsi) sabitdir, minilliklər ərzində qorünür və tədricən genişlənməklə və mürekkebləşməklə nəsillərdən nəsillərə oturulur. O, iqtisadiyyatın və ümumiilikdə cəmiyyətin genotipinə daxildir, dayanıqlı inkişafın əsasını təşkil edir. İqtisadi islahatların, radikal innovasiyaların həyata keçirilməsi zamanı istehlak sektorünün irsi əsasının, genotipinin qorunmasını və zənginləşdirilməsini təmin etmək lazımdır.

7. İstehlak sektorü istehsalın texnoloji və iqtisadi yollarının, texnoloji qürülüşlərin, texniki və texnolojit nəsillərin (iri dəyişkənlilik qanunaüygünlüyü) əvəzlənməsi zamanı modifikasiya olunur. O, həddən artıq fəal innovasiya meydanıdır, bürada istehlak mallarının və xidmətlərinin intensiv şəkildə yenilənməsi və çeşidlərinin genişlənməsi, onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması baş verir. Yenilənmə prosesinin əsasında əhalinin tələbllərinin və tələbatlarının dəyişdirilməsi (tələblərin artımı qanunu), əmtəə və xidmətlərin istehsalının yeni texnoloji imkanları, dəbin dəyişən tələbləri, istehlakçıların üstünlükleri dürür.

8. İstehlak sektoründə əmtəə və xidmətlərin intensiv seçimi həyata keçirilir. Bü seçimin sübyektləri – bazarda və ya pülsüz xidmət sferasında, şəxsi və ev təsərrüfatında bü və ya digər əmtəəyə (xidmətə) üstünlük verən əhali; bazarlara əmtəə və xidmətləri çıxaran, onların çeşidini dəyişən, reklamdan fəal şəkildə istifadə edən sahibkarlar; əhalinin sağlamlığı üçün təhlükəli və ya mənəvi-əxlaqi zərbələr vuran xüsusi təhlükəli əmtəələrə və ya xidmətlərə (narkotiklərdən, pornoqrafiyadan istifadəyə qadağa, tütün və alkoqol məmələtlərdən istifadəyə məhdüdiyyətlər) məhdüdiyyətlər qoyan və tərəqqili, inovasiyalı əmtəə və xidmətlərin genişlənməsinə köməklik göstərən dövlət dürür. Seçim dövlət və sahibkarlar tərəfindən məqsədəyönümlü şəkildə həyata keçirildiyi kimli rəqabətin, tələb və təklif qanúnunun təsiri nəticəsində, əmtəə və xidmətlərin alqısı zamanı təbii şəkildə həyata keçirilir.

Proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma, marketinq tədqiqatlarının aparılması zamanı istehlak sektorünün inkişafındaki statistika qanunaüygünlüqlərinin, silsiləvi dinamikanın və sosial iqtisadi genetikanın təsirini, onun ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın inkişafına təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Rüsiyada istehlak sektorünün dinamikasındaki tendensiyalar və perspektivlər. XX əsrin ilk üçdə birində istehlak sektorü (hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatı, qida və yüngül sənaye) ölkə iqtisadiyyatında həkim mövqə tütürdü. Bününla belə zorla kollektivləşmə, iqtisadiyyatın sənayeləşdirilməsi və hərbiləşdirilməsi bu sektorun payının aşağı düşməsi-

nə gətirib çıxarmışdır. Əgər 1940-ci ildə SSRİ-də əhalinin iqtisadiyyatda məşğül olanlarının 54%-i kənd təsərrüfatının payına düşürdüə, artıq 1970-ci ildə bù, 25%, 1985-ci ildə isə 20% idi. Kənd təsərrüfatının Rüsiyənin məşğül olanlarının ümumi sayında olan payı 1900-cü ildəki 58,6%-dən 1950-ci ildəki 36,7%-dək və 2000-ci ildəki 22,3%-dək azalmışdır.

Mühəribədən sonrakı dövrdə istehlak kompleksinin məşğül olanların sayındakı payı ən böyük idi, lakin o, texnoloji cəhətdən və dəyər göstəricilərinə görə geri qalırdı. 90-cı illərdə o, üzünmüddətli və dərin böhran vəziyyətinə düşdü, əsas göstəricilər qəflətən pisləşdi, bù, xüsusi-lə yüngül sənayedə və kənd təsərrüfatında özünü göstərirdi.

Əgər 70-80-ci illərdə istehlak sektorü iqtisadiyyatda aparıcı rol oynayırdısa (məşğül olanların 37-41%, investisiyalarda 35-39%, ümumi istehsalda 37-38%), onda bohran dövründə onun mövqeyi xeyli pisləşdi: 1998-ci ildə məşğül olanların payının bir qədər artmasında (40,6%-dək) investisiyaların və ümumi istehsal payı aşağı düşmüşdür (üyğun olaraq, 37,6 və 28,8%). Dirçəliş fazasında bù tendensiya gücləndi, beləliklə, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, istehlak sektorü böhran vəziyyətində qalmağa davam edir: onun ümumi istehsaldakı payı xüsusi olaraq, aşağı düşmüşdür ki, bù da qiymətlərin artımındaki geriləmə ilə bağlıdır (ümumi istehsal cari qiymətlərlə hesablanır). Sosial xarakterli milli layihələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, istehlak sektorünün payı yenidən artmağa başladı. Eyni zamanda sektorün əmtəə məhsülü (ərzaq, yüngül sənaye məhsülları, dərmanlar) idxal ilə fəal şəkildə sıxışdırılır. Rüsiyanın ÜTT-na birləşməsi ilə bù tendensiya güclənəcək.

Böhran dövründə yüngül sənaye: məşğül olanların sayında onun payı 1990-ci ildəki 3,0%-dən 2004-cü ildəki 0,9%-ə, investisiyalarda 1,2%-dən 0,2%-ə, ümumi istehsalda 5,5%-dən 0,8%-ə düşmüşdür, eləcə də məşğül olanların sayının 12,9%-dən 10,4%-ə, investisiyalarda 15,9%-dən 4%-ə, ümumi istehsalda 11,8%-dən 6,8%-ə düşdüyü kənd təsərrüfatı daha çox zərər çəkmışdır. Yüngül sənayenin və kənd təsərrüfatının məhsülları daxili bazardan idxal malları ilə sıxışdırılıb çıxardılır: yüngül sənayedə məhsülların istehlakı strüktüründə idxalin payı 2002-ci ildə 80,7%, qida sənayesində 23,7%, kənd təsərrüfatında 5%, 2004-cü il pərakəndə satış dövriyəsinin əmtəə təchizatında 43% olmuşdur. Dövlətin kənd təsərrüfatına yardımını kəskin azalmış, daxili yüngül sənayeyə yardım dayandırılmışdır.

Xeyli dərəcədə xarici kapitalın nəzarəti altında olan və xarici investisiyaları cəlb edən yeyinti sənayesinin göstəriciləri bir qədər yaxşıdır.

Yaşayış-kommüunal təsərrüfatı 90-cı illərdə yaşayış binalarının sürətli tikintisi nəticəsində öz göstəricilərini yaxşılaşdırılmış, lakin XXI əsrin ilk illərində isə mövqeyini təhvıl verməyə başladı. Tariflər və kommunal xidmətləri qabaqlayıcı templərlə artır.

Səhiyyə və təhsil sahəsindəki milli layihələr insan kapitalının keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsində və onun bərpasında həllədici rol oynayır bù sahələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

İqtisadiyyatın istehlak sektorünün inkişafının üzünmüddətli proqnozlaşdırılmasında iki ssenarini – inersiya və innovasiya-dağıılma ssenarilərini nəzərdən keçirmək və onların reallaşdırılmasının mümkün nəticələrini qiymətləndirmək lazımdır.

Inersiyalı ssenaridə istehlak sektorünün payı aşağı düşməkdə davam edəcək, əsasən onun inkişafındakı mənfi tendensiyalar qalacaq. Rüsiyanın ÜTT-na birləşməsi şəraitində daxili əmtəələrin daxili bazar-dan, xarici bazardan olduğu kimi sixışdırılıb çıxarılmadıqda davam edəcək. Yaşayış yerlərinin bahalaşması, sosial xidmətlərin kommersiyalaşdırılması işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün şərtlərin pişləşməsinə gətirib çıxaraçaq, sosial titrəyişlər yarada bilər.

Təməli istehlak sektorunda həyata keçirilən prioritet milli layihələrlə qoyulmuş innovasiya-dağıılma strategiyası mənfi tendensiyaları dayandırmağa, əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin qaldırılması, ərzaqla təchizatın yaxşılaşdırılması, yaşayış-kommüunal təsərrüfatının modernləşdirilməsi əsasında insan kapitalının bərpası şərtlərini keyfiyyətcə yaxşılaşdırmağa imkan yaradır. Bününla belə dövlətin sosial funksiyası daha ardıcıl şəkildə həyata keçiriləcək. İstehlak sektorünün inkişafi üzrə yeni strateji məsələlər RF Prezidentinin 2007-ci ildə Federal İclasa göndərişində qoyulmuşdır.

İstehlak sektorünün və onun əsas sahələrinin inkişafının proqnozlaşdırılmasında, strateji planlaşdırılmasında və programlaşdırılmasında növbəti ümümiləşdirilmiş göstəricilərdən (indikatorlardan) istifadə etmək lazımdır:

- ümümilikdə sektor və onun tərkib sahələri üzrə ümumi istehsalın və əlavə dəyərin artım həcmi və templəri;
- sektor və sahələr üzrə məşğül olanların sayı və onun dinamikası, bir məşğül olana düşən əlavə dəyər (əmək məhsüldarlığı), kadrların təkrar hazırlanması və təhsil səviyyəsi nəzərə alınmaqla əməyin hesabat və perspektiv balansı;
- əsas kapitala investisiyalar, sektorun sahələrində əsas fondla-

rın köhnəlmə və yenilənmə səviyyəsi;

- məşsülün və aktivlərin rentabellik səviyyəsi;
- sektorün və sahələrin məhsüllarının eksportü, məhsülin istehlakında importün payı.

Yoxlama süallər və tapşırıqlar:

1. Ümümilikdə Rüsiya iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı və aqrar-ərzaq kompleksi necə rol oynayır?
2. Kənd təsərrüfatının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması cəhətləri nədən ibarətdir? İqlim dəyişmələrinin və hava şəraitindəki tərəddüdlərin əsas inkişaf göstəricilərinə təsiri necə nəzərə alınsın?
3. İri təsərrüfatların (dövlət və özəl), fermer təsərrüfatlarının, kooperativlərin, əhalinin təsərrüfatlarının – müxtəlif qürülişlərin kənd təsərrüfatının və aqrar-ərzaq kompleksinin proqnozlaşdırmasındaki xüsusiyyətlərini necə nəzərə almaq olar?
4. «Kənd təsərrüfatının inkişafı haqqında» Federal qanún aqrar-ərzaq kompleksinin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması sisteminə hansı dəyişikliklər daxil edir?
5. Kənd təsərrüfatının və ümümilikdə ərzaq kompleksinin strateji planlaşdırılması inkişafi və bərpası prioritetlərinin əsasını verin.
6. 2030-cü ilə qədər dövrdə Rüsiyanın istehlak sektorünün investisiyalı və innovasiya-dağılma ssenarilərinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirin, hər bir ssenarinin reallaşması nəticələrini qiymətləndirin.
7. İstehlak sektorünün inkişafındaki innovasiya-dağılma ssenarilərinin reallaşmasında milli prioritet layihələri necə rol oynayır? Büi layihələrin icrası nəticələrini qiymətləndirin.

ƏRAZİ INKİŞAFININ PROQNOZLAŞDIRILMASI, PLANLAŞDIRILMASI VƏ PROQRAMLAŞDIRILMASI

Dünyada ən böyük ərazi və böyük ehtiyatlara malik olan Rusiya onların bölgələr üzrə son dərəcə qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, insanların həyatı və təsərrüfat strukturlarının fəaliyyəti şəraitində əhəmiyyətli fərqliliklərinə görə səciyyələndirilən bir ölkədir. Təxminən doxsan Federasiya subyektinə malik Rusiya dövlətinin federativ quruluşu firma, ev təsərrüfatları və ayrı-ayrı vətəndaşların federal, bölgə və bələdiyyə hökumət idarələri ilə sosial-təsərrüfatın gələcəyinə təsir edən qiymətləndirmə və qərar qəbul edilməsi zamanı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri nəzərdə tutur. Rusiyada bütün proqnoz və strateji işləmələr mütləq surətdə ərazi sərhədinə malik olmalıdır, çünki bölgə inkişafı xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan strateji proqnoz və planlar əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir. Regionların tələbat və spesifik xüsusiyyətləri xaricində heç bir uzunmüddətli ümumdövlət programı formalşa və həyata keçərilə bilməz.

Ölkədə müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif, tez-tez programlaşdırmanın, planlaşdırmanın və dövlət inkişafının idarəetməsinin kifayət qədər orijinal üsulları tətbiq olunub. SSRİ-nin mövcud olduğu illərdə xüsusi yaradılmış elmi təşkilatların (KEPS, SOPS) iştirakı ilə istehsal qüvvələrin səmərəli bölüşdürücü sxemləri müntəzəm surətdə işlənib hazırlanır və həyata keçirilirdi. Kənd təsərrüfatı inkişafının beş illik və başqa plan və proqramları mütləq dəqiqliğinə malik idilər. Sovet illərinin ərazi layihələndirmə və planlaşdırma təcrübəsi məlum olduğu kimi nəticə etibarıl bölgələr üzrə istehsal və insan potensialının bölüşdürülməsində ağır fəsadlarla nəticələnmiş və bir sıra vilayət, şəhər, rayonların birtərəfli ixtisaslaşmasına göttürmişdir. Lakin bu demək deyildir ki, müzakirəyə layiq müsbət təcrübə olmamışdır.

Bazar transformasiyalarının müasir mərhələsi bir çox dramatik hadisələri-əvvəlcə keçmiş üsul və ərazi planlaşdırma metodologiyasının özünün tam inkarını, sonra isə dünyanın ən inkişaf etmiş qarşıq

iqtisadiyyatlarının nailiyətlərinə uyğun olan ərazi kəsiyinin daxil olduğu proqnoz, program və planlaşdırmasının forma və üsulunun gücləndirilmiş mənimsənməsi üzrə addımları özünə daxil etmişdir.

14.1. Ərazi proqnozlaşdırma, planlaşdırma və programlaşdırma sisteminin formalasdırılması

Rusiya şəraitində iqtisadi və sosial proqnozlar və onlara baza-lanan indikativ plan və programlar ərazi kəsiyi işlənmədiyi halda yekunlaşmış hesab oluna bilməzlər. Hal-hazırda sosial-iqtisadi inkişafın perspektivlərinin ərazi işlənməsinə diqqət artmaqdadır, mərkəz və Federasiyanın bütün subyektlərinin birgə qüvvəsi ilə həyata keçirilməlidir. Bölgə proqnozları, programları və planları üzərində ən ağır və xırda iş Rusiya Federasiyası subyektlərinin özləri tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Cənki yalnız bu halda program və planlarda konkret ərazidə yaşayan əhalinin maraq və imkanları eks oluna bilər. Növbəti interasiyalarda «Yuxarı» və «aşağı»ni müəyyənləşdirən göstəricilərin təhlili ümummilli(federal) olduğu kimi bölgə məraqlarına cavab verən kompromiss variantlarının işlənibhazırlanmasına gətirməlidir.

Bölgələrdə müxtəlif növ plan və programların bazasını ərazi proqnozları təşkil edir. Ərazi proqnozları ölkədə bütün proqnoz sistemləri kimi uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətli lərə bölünür. Mətiqə görə bu sistemin başında uzunmüddətli(hətta uzaq-müddətli) proqnozlar durmalıdır. Lakin bu haqda belə ki, müzakirə, sual qoyuluşu və təkliflər şəklində danışmaq olar.

Reallıq belə ki, ondan ibarətdir ki, qüvvədə olan proqnozlaşdırma sistemində əsas bənd qismində qısamüddətli rəqəmələr çıxış edir. İkinci yerdə hökumət programlarının hazırlanıq prosesində icra edilən ortamüddətli proqnozlar çıxış edir. Üstünlüklerin ətraflı qoyuluşunu keçid iqtisadiyyatının qeyri-sabit şəraiti diktə edir. Bu həmçinin bölgələrdə əlverişli dəqiqlik təmin edilmədiyindən müasir proqnozlaşdırmanın texnoloji imkanlarına da uyğundur. Məhz qısamüddətli (hansısa dərəcədə ortamüddətli) proqnozların ölkə və bölgə büdcəsinin formalasması prosesi ilə birbaşa bağlı olmasını nəzərə almamaq olmur. Büdcə gəlirləri birbaşa istehsal vəziyyətindən asılıdır, bölgələrin bütçə sahəsinin vəziyyəti isə bölgə idarəetməsinin səmərəliliyini müəyyən edir.

Proqnoz-analitik işləmələrlə bütçə prosesi və bölgə inkişafının zəruri məsələlərini təmin etməkələ yarın keyfiyyətli ortamüddətli və qısamüddətli proqnozların mövcudluğunu bölgələrin təsərifatında struktur irəliləyişlərini görməyə və yönəltməyə, strateji qərarları layihələndirmə və həyata keçirməyə imkanı verdiyini anlamaq lazımdır.

Perspektivlərin bölgə layihələndirməsinə ümummilli miqyaslı proqnoz, strateji plan və programlar, həmçinin birbaşa gözəlmələr və proqnoz, konsepsiya, program və planlarda eks olunan bölgədə subyektlərin sosial-inkişaf naliyyətləri təsir edir. Bölgələrdə ehtimal edilən sosial-iqtisadi dinamika ssenarisini verən faktor və istinadların böyük müxtəlifliyini məhdudlaşmış sayı gətirmək üçün rayon və bölgə qrupları iqtisadiyyatının fəaliyyət və inkişafının **ssenari şəraitinin** işlənib hazırlanması olverişli olardı. İqtisadi rayon və onları təşkil edən bölgələrin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq və mövcud problem və olan ehtiyatların həlli zəruriliyindən irəli gələrək müvafiq dövrlər üçün sosial-iqtisadi inkişafın mümkün strategiyaları konkretləşdirilir.

İşlənib hazırlanan variantların miqdarı adətən çox da böyük olmur—iki və yaxud üç variantla məhdudlaşır. Əgər iki variant varsa, bu zaman məsələn inersiya və yaxud məqsədli ssenarilər arasında seçim edilir. Məqsədli variant qismində innovasiya cəhətdən dolğun olan inkişaf ssenarisinin seçilməsinə üstünlük verilir. Variantların hər üçündə səhəbət pessimistik, optimistik və hansısa orta ssenari haqqında gedə bilər. Bu variantlar proqnozlaşdırılan dövrdə Rusiya Federasiyasının iqtisadi rayon və subyektlərinin ən çox ehtimal edilən sosial-iqtisadi inkişafı əsaslı qiymətləndirmə imkani olması üçün tutuşturulan parametr və göstəricilərin komplekti ilə səciyyələndirilməlidir.

Rusiya Federasiyasının **regional iqtisadi siyasetinin** ümdə məqsədi bütün ölkə ərazisində dövlət tərəfindən zəmanət verilmiş əhalinin sosial yaşayış standartlarının təmin edilməsi kimi Rusiya Federasiyası subyektlərinin iqtisadi potensialının dəstəklənməsi və möhkəmləndirilməsi, vahid iqtisadi məkanın möhkəmləndirilməsi, Rusyanın ərazi bütövlüyünün saxlanılmasından ibarətdir. Regionların ixtisaslaşma istiqamətlərinin səmərəli və rəqabətqabiliyyətli inkişafı, onların elmi-innovasiya **potensialınyını** gücləndirilməsi, isthesalın və infrastrukturunun yeniləşdirilməsi məqsədilə investisiya fəaliyətinin stimullaşdırılması, xırda və orta sahibkarlığın inkişafı, regionlararası integrasiyanın yaranmış təşkilati-iqtisadi formaların (region-

ların karşılıqlı iqtisadi əlaqə assosiassiyaları) üstünlüyündən istifadəni nəzərdə tutur.

Bölgədə ssenari şəraitinin işləniləməsi hazırlanması müxtəlif proqnoz təsəvvürlərinin sistemləşdirilməsi məsələsini icra edir. Bütövlükdə dövlətin iqtisadi və sosial siyasetini konkretləşdirən quraşdırımlar nəzərə alınmaqla bölgə hakimiyəti və mərkəzi orqanların fasiləsiz birgə işi nəticəsində sosial-iqtisadi inkişafın **bölgə stratejii və indikativ planları**, həmçinin **bölgə və bölgələrarası məqsədli proqramlar** formalasılır.

Proqnoz layihələndirmələri, proqramlar və planlar məsələləri optimal surətdə bölgələrin innovasiya yönəldilmiş sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərinə bütün mənbələrdən müəssisələrin yiğimləri, əhalinin əmanətləri, federal və bölgə büdcələri, büdcədən kənar fondların və xarici investisiyaların vəsaitlərinin optimal dərəcədə səfərbər edilməsini nəzərdə tutmuşdur.

14.2. Ərazi proqnozlaşdırması, planlaşdırması və proqramlaşdırmasına dair mərkəz və regionların yanaşma uyğunluğunun təminetmə məsələsi

Ərazi proqnozlaşdırmasının ən mürəkkəb məsələlərindən biri regionlar tərəfindən icra edilmiş və federal səviyyəli proqnozların metodoloji vahidliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Ölkədaxili regional-təsərüfat sistemləri artıq mili makroiqtisadi sistemlə müqavilədə öz kiçik miqyaslarına görə daha az inertlidir. Bu səbəbdən burada proqnozlaşdırmanın ekstrapolyasiya üsullarını istifadəsində böyük məhdudiyyətlər yaranır və naməlum region gələcəyinin qarşısını ala biləcək fəal, yaradıcı proqnoz işləmələrini tələb edir. Bölgə iqtisadiyyatları mərkəzdə qəbul ediləcək qərar, habelə onlar üçün digər xarici olan çoxsaylı faktor və vəziyyətlərdən möhkəm asılıdır. Bölgə iqtisadiyyatlarının yüksəkəçiqlığı proqnozlaşdırma zamanı hansısa tərzdə sönür və bu səbəblərdən amorf və kompleksiz ola biləməz. Bunun üçün açıq proqnozlaşdırma sisteminin bölgələr üçün ekzogen və endogen göstəricilərə bölünməsi kimi müxtəlif «uzlaşdırma» üsulları istifadə edilir.

Bölgə işləmələrində sosial-iqtisadi dinamikanın integral parametrlərinin xarakteristikası üçün bölgə iqtisadiyyatı sahələrinin əlavə dəyərinin toplanması yolu ilə müəyyən edilən (ÜDM əvəzinə) **Ümumi Bölgə Məhsulu (YBM)** göstəricisi tətbiq edilir. Ümmülikdə

bölgə səviyyəsində cəmiyyətə xidmət kimi formalaşan (məsələn müdafiə fəaliyyəti, dövlət idarəciliyi) əlavə dəyər hissəsinin ayrıılması, habelə federal səviyyədə həyata keçirilən əlavə dəyərin bəzi digər komponentlərinin hesablanması texniki cəhətdən mümkün olmadığından bütün bölgələrin toplam ÜBM ÜDM-dən kiçikdir.

Bələ vəziyyət özü artıq bölgələrdən alınmış məlumatların aqre-qasiya yolu ilə ərazi proqnozunun həyata keçirilməsinin mümkün-süzlüyünü göstərir. Həmçinin bazar şəraitində bölgələr üzrə mərkəzləşdirilmiş proqnoz məlumatlarının bölüşdürülməsi yolu ilə getmək mümkün süzdür. Bununla yanaşı dövlət səviyyəsində proqnoz və planların ərazi nəzər nəqtoşı ölkə bütövlüyünün möhkəmləndirilməsi ideyasının aparıcısı olmalı, bölgə layihələrində ümummilli məqsəd və məsələlərin həyata keçirilməsində yardım etməlidir.

Ölkəmizin böyük miqyasları və təbii, insani və istehsal potensiallarının qeyribərabər yerləşməsi pespektivli inkişafın araşdırılması zamanı təsərrüfatın ərazi təşkilində federal və bölgə problemlərini kompleks şəkildə eks etdirə biləcək, dəhə səmərəli dövlət qərarlarının qəbul edilməsi, bəzər münasibətlərinin inkişafı şəraitində ölkə və bölgə maraqlarının balansına nail olmaq üçün zəruri olan analitik məlumatı almağa imkan verəcək **Rusyanın ərazi iqtisadi və sosial inkişafı integrallı proqnozunun** işlənib hazırlanmasının zəruriliyini ortaya çıxarıır. Ərazi sosial-iqtisadi inkişafın integrallı proqnozu ölkə inkişafının ümumi uzunmüddətli proqnozunun ərazi kəsiyi kimi nəzərdə keçirilməlidir. Ərazi aspektində Rusiya Federasiyası iqtisadiyyatının əsas sahələrinin fəaliyyət və inkişafının struktur və xarakterinin təhlili integrallı proqnoza daxil olmalıdır. İqtisadiyyat və sosial sahənin ərazi təkamülünün qüvvədə olan meyil və qanunvericiliyi obyektiv surətdə aşkar edilməlidir. Nəticədə burada bütün istiqamətlər üzrə aparılan dövlət siyasetini nəzərə almaqla Rusiya Federasiyası ərazi iqtisadi və sosial inkişafının ən mümkün variantları müəyyən edilir.

Ənənəvi sektorda struktur yeniləşmələrinin sürətlənməsini nəzərə almaqla RF İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən işlənib hazırlanmış Rusiya Federasiyasının 2015-ci il qədər uzun müddətli inkişaf proqnozu layihəsində iqtisadi inkişafın bölgə siyaseti və strategiyasının geniş kəsiyinin formallaşmasına dair yeni yanaşmaların gerçəkləşməsi üçün cəhd göstərilmişdir. Proqnoz müəllifləri iqtisadiyyatlarının struktur xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən beş bölgə qrupunu ayırdılar: 1) sənaye strukturunda maşınqayırma və yeyinti sa-

həsi üstünlük təşkil edən bölgələr; 2) neft-qaz sahəsi üstünlük təşkil edən bölgələr; 3) metallurgiya üstünlük təşkil edən sahələr; 4) sənayesi diversifikasiya edilmiş sahə strukturuna malik olan bölgələr; 5) sənayesi zəif diversifikasiya edilmiş sahə strukturuna malik olan bölgələr. İnnovasiya-investisiya kimi xasiyyətləndirilən iki-baza və məqsədli inkişaf variantları nəzərdən keçirilmişdir (yaranmış meyillərin qorunması ilə). Bu variantlar üzrə üç ümumiləşdirici göstərici: ÜBM fiziki həcmi, sənaye istehsalı və əhalinin pul gəlirləri həcmi hesablanmışdır.

Rusyanın əksər bölgələrində iqtisadiyyatın artım tepləri inkişafın müxtəlif ssenarilərində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. 2003-ci ilin səviyyəsinə inkişafın məqsədli və baza ssenarilərində sənayenin artım templərinin ən böyük fərqi 2015-ci ildə sənaye strukturunda maşınqayırma və yeyinti sənayesi üstünlük təşkil edən bölgə qrupları üçün 52 faiz bəndi təşkil etməkdir. Neftqaz sənayesi üstünlük təşkil edən bölgələrdə iki variant üzrə templərdə fərq minimal olmuşdur. Rusyanın qlobal bazarın xammal periferiyasına çevriləcəyi və yaxud yeni postsənaye iqtisadiyyatının hissəsinə çevriləcəyi sualına cavab proqnoz müəlliflərinin düzgün qeyd etdiyi kimi konkret şirkət və istehsalların əlavə dəyər vergisinin dünyə silsiləsinə qoşula biləcəklərindən asılıdır. Bu isə səmərəli bölgə klasterlərinin mövcudluğu və hazırlığından asılıdır.

Proqnoz hesablamalarının nəticələri göstərir ki, innovasiya-investisiya variantı zamanı artımın bölgə qeyribərabərliliyinin azaldılması, emal və elmhəcmli istehsalın yüksək payı ilə bölgələrin qabaqlayıcı artımı, Rusyanın iqtisadi bütövlüyünü möhkəmləndirilməsi üçün daha əlverişli şərait yaranır. Digər bölgələrlə müqayisədə Sibir və Uzaq Şərqi, Rusyanın Avropa hissəsinin Şimal-Qərb və Cənub, həmçinin Kalininqrad vilayətinin qabaqlayıcı inkişafı nəzərdə tutulur.

Cədvəl 14.1-də Rusiya Federasiyasında federal dairələrin (FD) kəsiyində 2004-cü ildə vəziyyətə görə makrobölgələr üzrə ümumi bölgə məhsulunun sahə strukturu göstərilmişdir. Göründüyü kimi Mərkəzi Federal Dairə üçün sənaye məssələlərində iqtisadiyyatın nisbi kiçik təmərküzləşməsi xarakterikdir. Buna əks olaraq burada mal və xidmətlərin satışı üzrə ticarət və kommersiya fəaliyyəti dominantlıq təşkil edir. Diametralcəhətdən əks təsvir Ural FD yaranmışdır. Burada dairənin UBM tərkibində sənaye istehsalı 47,7% təşkil etmişdir. Əksər halda bu Tümən vilayəti dairəsinə daxil olmaqla təmin olunur. Cədvəlin məlumatları Uzaq Şərqi FD nəqliyyatda olan

elavə dəyərin yüksək payından məlumat verir. Habelə Cənub FD bölgələrinin kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşması gözə çarpir.

Proqnozlaşdırma prosesində iqtisadi təhlilin əsas məsələlərdən biri təsirinin təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsinə bölgə ixtisaslaşmasının təsirinin müəyyən edilməsindən və bir tərəfdən sürətli iqtisadi artım ərazilərinin, digər tərəfdən isə depresiv zonaların aşkar edilməsindən ibarətdir.

Rusiya təcrübəsində bütün regionlar iki qrupa bölünmüdüdür: donor-regionlar və resipisient-gəliri xərcindən çox olan xərc-regionlar. Bu öz növbəsində müstəsna olaraq ölkədə bündə prosesinin xarakteri ilə bağlıdır. Belə bölünmə zəruridir, laikin vəziyyətin dəyişdirilməsi üzrə diferensial tədbirlər görməyə imkan vermir. Bəzi hallarda daha detallı təsnifatlaşdırmanın istifadə edilməsi xeyirlidir. Belə ki, analitik məqsədlər üçün bu və ya digər anlar üçün vəziyyətlərinə görə regionları aşağıdakı qruplara bölmək tövsiyə edilir: onlardan yaxşı müvəffəqiyyətli regionlar, orta pis, orta xarakteristikali problemli regionlar və yaxşı vəziyyətdə olmayan regionlar. Regionların xarakteristikaśında daha çox müəyyənlik hər qrup üçün depresiv regionları münasib (ortaya yaxın) xarakteristikali bölgə vəziyyətlərinə keçirən minimal sosial-iqtisadi normativlərin diferensasiyalı sistemi mini qurmağa, bu zaman mövcud ehtiyat imkanları üzrə çıxarılmış dövlət dəstəyinin zruri miqyaslarını müəyyən etməyə imkan verir.

Son illər ərzində Rusiya Federasiyası subyektlərinin sosial-iqtisadi inkişafının təhlili göstərir ki, regionların inkişafında diferensasiya azalmır, artır. Əhali üzrə ÜBM göstəriciləri üzrə RF bütün subyektlərini cərgəyə yerləşdirək görərik ki, 2004-cü ildə birinci (Tümen vilayəti) və sonuncu (İnquşetiya) yerdə olan regionlar arasında fərq 45,7 dəfə təşkil etmişdir. 1999-cı ildə analoji fərq 16,5 dəfə idi (Tümen vilayəti və Dağıstan arasında).

Bu səbəbdən hamı üçün ümumi olan maliyyə-iqtisadi qaydaların müəyyən edilməsində qurulan dövlət iqtisadi siyaseti səmərəli ola bil-məz. Təbii şəraiti, iqtisadi strukturu, iqtisadi inkişafın səviyyəsi. Öz elmi-texniki potensialı, əhalisinin tərkibi və tarixi əmənələri ilə fərqlənən Rusiya regionlarının xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmaması ciddi və çətin aradan qalxan nəticələrə gətirə bilər. Digər tərəfdən əsasən siyasi fikirlər və mərkəz tərəfdən Federasiya subyektləri rəhbərlərinin dəstək səviyyəsi ilə müəyyən edilən fərdi iqtisadi və maliyyə güzəştərələri və sitəsilə ərazi inkişafının nizamlanması bir tipli regionlar müxtəlif tipli və tərkibli güzəştərələr almasına gətirir. Beləliklə, dövlət nizamlanmasına

«fərdi-bölgə» yanaşması ərazi problemlərinin həllini təmin edə bilməz və islahatların fəallaşmasına yardım etməməklə dövlət idarəciliyini daha da zəiflədir. Optimal dövlət siyasəti ümumdüvlət maraqlarının olduğu kimi, Rusiya Federasiyası subyektlərinin maraq və imkanlarının sistematik nəzərə alınması ilə qurulacaqdır.

Təcrübədə regionların sosial-iqtisadi xarakterinin müqaisəsi zamanı təhlilin mərkəzində, adətən ÜRM və onun törəmələri qoyulur. Çox hallarda bu nəticələr üçün kifayət qədər əsas olmaması səbəbindən regionların zənginləşdirilməsi dərəcə bölgüsü üçün daha geniş və integrallı xarakteristikaların işlənilər hazırlanması cəhdləri edilir. Məsələn, «İstehsal qüvvələrinin öyrənilməsi üzrə Şura» dövlət elmi-araşdırma idarəsinin alımları tərəfindən iqtisadi, investisiya, infrastruktur, informasiya-texniki və müxtəlif sosial göstəriciləri nəzərə alan parametrlərin uyğunluğu üzrə sosial-iqtisadi vəziyyəti və regionların inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən integrallı göstəricinin hesablanması təklif edilmişdir. Bir sıra illər üçün RF bütün subyektləri üzrə belə hesablamalar Rusyanın 2015-ci ilə qədər ərazi iqtisadi inkişafı proqnozu ilə əlaqədar icra edilmişdir.

Cədvi 14.1

2004-cü il Federal dairələrə görə ümumi region məhsulunun (ÜRM) sahə strukturu (hazırkı qiymətlərə görə: %)

	Sahələrin artırılmış qiymətinin ÜRM həcmində xüsusi çəkisi, %						
	Sənaye	Kənd təsərrüfatı	İnşaat	Nəqliyyat	Mal və xidmətin həyata keçməsində satış və ticarət fəalliyəti	Bazar xidmətləri sahələr	Başqa sahələr
Rusiya Federasiyası(bölgələrin məbləğinə görə)	31,2	5,1	7,2	7,0	19,8	8,1	14,7
Mərkəzi FD	18,3	3,2	6,0	4,2	35,5	6,8	18,9
Eyni zamanda Moskva	7,9	0,0	4,7	3,0	49,9	4,1	22,3
Şimal-Qərb FD	36,2	2,5	8,7	9,2	13,7	9,3	15,3
Cənub FD	18,2	15,6	10,0	9,4	15,4	11,6	14,5
Privolskiy FD	37,6	8,1	6,8	7,7	12,8	8,5	12,7
Ural FD	47,7	2,0	7,5	6,7	8,1	4,8	10,4
Sibir FD	35,6	7,1	6,0	8,8	17,1	10,7	11,9
Uzaq Şərqi FD	31,3	4,0	10,4	11,1	11,9	13,6	16,4

Bölgələrə dair mərkəzin investisiya siyasəti yüksək və sürətli hasilatlı təsərrüfatda investisiyanı nəzərdə tutan iqtisadi səmərəlilik amilini olduğu kimi, həyat standartları üzrə geridə olan bölgələrə yardım göstərilməsini nəzərdə tutan sosial ədalət amillərini nəzərdə tutur. Bu problem bütün ölkələr (həmçinin yüksək inkişaf etmiş ölkələr) üçün inkişafın dayaniqlılığının təmin edilməsi üzrə problemlər sırasında həm metodoloji, həm də təcrübəyi cəhətdən ən mürəkkəb problemlərdən biridir. Maraqlıdır ki, Avropanın Parliament Assambleyası, Yerli və bölgə hökümətləri Konqresi tərəfindən 25-26 noyabr 1999-cı ildə qəbul edilmiş Avropa qitəsinin məqsədli dayaniqli inkişafının əlalsı prinsipləri məqsədli quraşdırma qismində geniş inkişaf tədbirlərinin müəyyən edilməsi zamanı AŞ üzvləri-ölkələrində «qəbul edilmiş həyat səviyyəsini» qeyd etdirilər.

Rusiya təcrübəsində bölgə siyasəti variantlarının keyfiyyətli proqnoz qiymətləndirməsi zamanı iqtisadi və sosial amillərin simbiōzu «orta artımın» təmin edilməsi, «zəif, depresiv regionların» qaldırılması, yaxud «regionların inkişaf səviyyəsinin differensasiyasının» azalması kimi qurğularda eks oluna bilər. Qurğularda ərazi proqnozlaşdırması hesablamaların müxtəlisə pillələrində istifadə edilən göstəricilərə xüsusi tələblər irəli sürür. Ölkə və Federasiya subyektləri miqyasında istifadə edilən proqnozlaşdırma göstəricilərinin tutuşdurulması çox əhəmiyyətlidir. Həmin sözləri müxtəlisə səviyyə və müxtəlisə bölgələrdə tətbiq edilən proqnozlaşdırma model və metodlarının uyğunlaşdırması haqqında demək olar. Miqyas və imkanlarına görə fərqlənən çox Federasiya subyektlərinin mövcudluğu proqnozlarının arzu edilən detallaşması və istifadə edilən metodika və alqoritmərinin sadələşməsinə gətirən onların uyğunlaşmasına dair tələblər ziddiyətlər təzahürünü gücləndirir. Mərkəz səviyyəsinində bölgə proqnozları məlumatları ilə analitik və model işi bölgə inkişafının ümumiləşdirici indikatorunu daxil edən və eyni zamanda dövlət iqtisadi siyaset alətlərinin nizamlama hərəkətlərinə dəqiq reaksiya edən kifayət qədər kompakt bölgə modellərinin istifadəsi zamanı uğurlu ola bilər.

İqtisadiyyatın təsvir edilən bloklarının proqnozlaşdırma və böyümə dövrü artdıqca qaçılmaz sürətdə proqnoz göstəricilərinin aqreqasiyası baş verir. Bölgə proqnozları hazırda iqtisadi, maliyyə və sosial həyat sahəsində daha çox səlahiyyətlərlə təltif edilən bələdiyyə təşkilatlarının təlabatlarını eks etdirən parametrlər nəzərə alınmaqla tərtib olunur. Digər tərəfdən ərazi inkişafının strateji

proqnozlaşdırması və planlaşdırması zamanı daha çox bölgələrarası qarşılıqlı təsirinə və nizamlanmasına tələbat yaranır.

Prezident hakimiyyəti tərəfindən şaquli idarəetmə təsirlərinin reallaşdırması məqsədləri ilə Rusiya Federasiyasının müvafiq subyektlərinin regionlarını birləşdirən Rusiya Federasiyasında yeddi federal dairə yarandıqdan sonra bu böyük makroregionların kəsiyində iqtisadi prosesləri təhlil etmək mümkün oldu. Cədvəl 14.2-də 1998-2004-cü illərdə federal dairələr bazasında və onların iqtisadi inkişaf dinamikasında iqtisadi sistemin nisbi miqyasları haqqında təsvir yaradır. Bu məlumatlar son illərdə ölkədə iqtisadi potensialları və iqtisadi artım nöqtələrinin qeyri-bərabər ərazi təmərküzləşməsi haqqında xəbər verir.

1-2 il ərzində ayrı makroregionların ümumi çökisinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi regionların ümumiləşdirici iqtisadi göstəricilərinə siyasi faktorların çox böyük təsirindən, həmçinin regionların ixrac profilini müəyyən edən sahələrdə dünya qiymətlərinin konyukturasından xəbər verir (Məsələn, Mərkəzi FD, Ural FD, Privolcski FD, Cənub FD üzrə).

Ədəbiyyatda bölgələrarası nizamlamalar məqsədilə federal dairələrin təşkilati-idarəetmə portensialının istifadəsi haqqında məsələ qaldırılır. Bu tək təşkilati münasibətdə deyil, ehtiyatların təmərküzləşməsinin köhnə qaydaları, həmçinin tarixi, psixoloji və digər səbəblərdən sadə sual deyil. Buna baxmayaraq federal dairələr miqyasında onların inzibati-siyasi ehtiyatlarının mövcud bölgələrarası asosiasiyaların imkanları ilə birləşməsi zamanı çox guman ki, perspektivlərə yönəlmış bənzər proqnoz işləmələri tətbiq edilir və bölgələrarası məqsədli programlar formallaşır. Proqnoz-planlı işləmələrin detallaşması səviyyəsi və ərazi siyasetinin müvafiq pillələrinin göstərici komplektləri təbii müxtəlif olacaqdır.

Sosial-iqtisadi informasiyanını təhlilində bölgə təsərrüfatının avtonom bloklardan daxili kontur siyasetindən asılı obyektlərə və yaxud nisbətən qapalı təsərrüfat sistemlərindən açıq sistemlərə keçid zamanı əhəmiyyətli dərəcədə təhlil alətləri və modelləşdirmə üsulları dəyişir.

Cədvi 14.2

Federal dairələrə görə ümumi bölgə məhsulunun (ÜBM) sahə strukturunu və dinamikası

		1998-ci il	1999-cu il	2000-ci il	2001-ci il	2002-ci il	2003-cü il	2004-cü il
Rusiya Federasiyası bölgələrin məbləğinə görə	a	93,6	105,6	110,7	106,0	105,6	107,6	107,4
	b	100	100	100	100	100	100	100
Mərkəzi FD	a	94,7	106,3	114,9	103,7	107,8	108,8	107,5
	b	29,36	32,15	33,0	32,32	33,81	34,11	31,51
Şimal-Qərb FD	a	95,6	107,4	109,9	104,9	108,9	107,1	108,5
	b	10,33	10,34	9,82	9,71	9,99	9,94	1014
Cənub FD	a	94,4	108,7	111,6	107,9	106,0	104,	110,3
	b	8,06	7,86	7,61	7,93	7,85	7,70	7,46
Privolskiy FD	a	92,0	105,1	108,4	106,9	102,5	106,9	105,8
	b	19,24	18,1	18,08	18,03	17,05	16,97	16,59
Ural FD	a	93,8	102,	110,2	108,8	104,2	108,5	106,7
	b	13,97	13,56	15,06	15,60	15,13	15,39	17,96
Sibir FD	a	92,1	104,4	107,5	107,0	104,2	107,5	107,7
	b	13,06	11,76	11,40	11,31	11,10	10,92	11,64
Uzaq Şərq FD	a	92,5	106,2	103,0	105,9	108,8	106,0	106,6
	b	5,97	5,73	5,03	5,10	5,07	4,96	4,70

- a – ÜRM-nin (müqayisəli qiymətlərlə) əvvəlki ilə nisbətən %
b – Rusiya regionlarının məcmui ÜRM-da bölgələrin məbləğinə görə (hazırkı qiymətlərə görə) Rusiyanın ÜBM-da ÜBM dairəsinin ümumi çəkisi, regionun ÜRM-da xüsusi çəkisi.

Ümumi hallarda **bölgə inkişafı proqnozları zamanı istifadə edilən bütün göstəricilər** dörd qrupa bölünə bilər: 1) hesablamaşaların baza ilinə aid *giriş göstəriciləri*; 2) sanki kənardan ekspert qiymətləndirməsi üsulları ilə verilən *ekzogen* və yaxud *ssenari* göstəriciləri; 3) proqnozlaşdırılan dövrün sonuna və illər üzrə hesablanan *endogen* çıxış göstəriciləri; 4) xüsusi şəkildə bölgədə keyfiyyət və təsərrüfat səmərəliliyi parametrlərini eks etdirən hesablanmış *bölgə inkişafı indikatorları*.

14.3.Ərazi proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının mərhələ və alqoritmləri

Bir halda ki, ərazi proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının əsas məsələləri realda Federasiya subyektləri və mərkəzlər (İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və RF ticarəti simasında) arasında qarşılıqlı əlaqə istiqamətində həll olunur, o zaman tətbiq olunan və səviyyələrə görə mümkün əlaqə alqoritmlərini və sosial-iqtisadi inkişafın variantlarının modelləşməsi üsullarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Təcrübə ilə əldə olunanlar əsasən proqnozlaşdırmanın təcili olmayan və hazırlı mühitinə aiddir, ancaq bu təcrübədən bir çoxunu uzunmüddətli proqnozlaşdırma sahəsinə keçirmək olar.

Müəyyən edildiyi kimi, sosial-iqtisadi inkişafın bütün ərazi proqnozlaşdırması işini iqtisadi inkişaf və RF kommersiya nazirliyi təşkil və idarə edir, daha dəqiq desək, onun ərazi inkişaf departamenti. Şübhəsiz bu işdə Federasiya subyektlərinin, bütün nazirlik və idarələrin, federeal dairələrdə RF prezidentinin daimi nümayəndəliklərinin həmçinin RF özünün kiçik iqtisadi inkişafının sahə və funksional departamentinin fəal iştirakı nəzərdə tutulur.

Strateji planların bazası kimi RF subyektlərinin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlarının formallaşması aşağıdakı güclü etaplardan ibarətdir.

1. Bölgələrdə vəziyyət və meyillərin, uzunmüddətli proqnozların, perspektivdə RF strateji inkişaf planı və konsepsiyası analizi əsasında müvafiq ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf planının (plan şəraitində) hazırlanması

2. Federasiya subyektlərinin proqnozlarının əsas göstəricilərinin ilkin variantlarının hazırlanması. Bununla yanaşı əsas göstəricilərin inkişaf fikirlərinin analizi, onların əsaslılıq və etibarlılıq dərəcə qiyəməti həyata keçirilir.

3. Federasiya subyektlərinin sozial-iqtisadi inkişaf proqnozlarının müəyyən edilmiş göstəricilərinin hazırlanması. Bölgələrdə hazırlı iş RF hökumətində ölkənin inkişafının ilkin proqnozuna və iqtisadi sahə və bölgələrdə sosial-iqtisadi vəziyyətin hazırlı rəylərin nəticə hesablarına, həmçinin RF kiçik iqtisadi inkişaf bazasından iqtisadiyyatın fəaliyyətinin müəyyənləşmiş plan şəraitində Federasiya subyektlərinin icraedici orqanlarına qədər nəticə hesabına baxılması keçirilir.

4. İndikativ orta təcili və illik planların bazaları kimi bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli strateji planının hazırlanması, yeni və mövcud bölgə və orta bölgə məqsədli programların formallaşması və müəyyənləşdirilməsi.

Hərəkətin algoritmi son qərara bir neçə yaxınlaşma dövrü və müxtəlif kiçik inkişaf departamentləri nəzərdə tutur. RF subyektləri tərəfindən formalılmış proqnoz variantları kiçik iqtisadi inkişafda nəinki möhür şəklində, həmçinin elektron formasında da təmsil olunur.

Federasiya subyektlərinin inkişaf parametrləi elektron cədcəli əvvəlcədən ərazi inkişaf departament mütəxəssisləri tərəfindən analiz olunur və məlumatların məlumat-analitik bazasına tətbiq olunur, ondan məlumat sistemləşdirilmiş formada kiçik iqtisadi inkişaf departamentinə sahə və funksional şəkildə təqdim olunur. Federasiya subyektləri məlumatlarına əsasən proqnozlu sistemləşmiş məlumatı nazirlər departamenti öz şəxsi rəyləri ilə ərazi aspektində inkişaf sahələrini və iqtisadi mühiti müqayisə edir. Onların analitik planlı yekun ekspert rəyləri, ərazi inkişaf departamentinə təqdim edilir və burada sosial-iqtisadi inkişafın parametrlərinin kompleks hesabı həyata keçirilir. Kiçik iqtisadi inkişafın həllədici mərhələsində bölgələrin sosial-iqtisadi dinamikasının kompleks rəyi və sosial-iqtisadi inkişafın ərazi proqnozu haqqında ümumi analitik məlumatın hazırlanması həyata keçir.

Bölgələrdə sosial-iqtisadi inkişafın **indikativ planlaşdırılması** üsullar bazası əsasında qurulmalıdır, ümumdüvlət indikativ planlaşdırma metodologiyasına uyğun gəlməlidir, eyni zamanda bələdiyyə, bölgə, dövlət idarəetmə müəssisə və idarələr arasında əlaqələrdə bazar mühitinin reallığını nəzərə almalıdır. Bütün bu işdə əsas yeri **bölgə məqsədli programların irəliləmə**, əsaslanma və formallaşma mərhələləri tu-

tur. Onlar bölgə və bələdiyyə hökumətlərinin təşəbbüsü ilə meydana gəldiyi kimi, ərazilərdə təsərrüfat subyekti qruplarının birləşdirilmiş gücləri nəticəsində də meydana gəlir.

Tatarıstan, Nijniy-Novqorod vilayəti, Mariy El, Buryatiya kimi sıra bölgələrin tam təcrübəsi keçici dövrlərdə, hətta hazırkı bazar iqtisadiyyatı şəraitində kifayət qədər uğurlu razılıq əlaqələrinin qurulmasının mümkünüyünə şahidlik edir və bunun da əsasında indikativ planlaşdırma və idarəetmə həyata keçirilir. Razılıq əlaqələri burada bələdiyyə, bölgə və təsərrüfat subyektlərinin hərəkətlərinin müvafiqliyini, qarşılıqlı uyğunlaşma maraqlarını tək bir məqsədin əldə olunması üçün ümumiilikdə ərazi iqtisadiyyatının effektli inkişafını, lazımı mal və xidmətin daha balanslı istehsalını, həmçinin ərazilərdə sosial problemlərin həllini təmin etməlidir (məşgulluq, əhalinin pul gəlirlərinin artması və s.). Ancaq ümumilikdə bölgələrdə yerli hökumət və təsərrüfat subyektlərinin təşəbbüsleri çox nadir halda sosial-iqtisadi və innovasiya xarakter məqsədli programların real formalaşmasına gətirib çıxarır. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi yerli hökumətlərin adekvat siyaseti zamanı ərazilərdə şəxsi ticarətin bölgə inkişafının təşəbbüsçüsü və intensivləşdirmə sponsoru kimi çıxış etdiyinə şahidlik edir.

14.4.Ərazi baxımdan ölkənin inkişafının parametrlərinin proqnozlaşdırılmasında iqtisadi-riyazi modelləşdirmədən istifadə

Rusiya Federasiyasının hər bir bölgəsi özlüyündə bir çox dəlil və şərtlərdən asılı olan sonda proqnoz silsiləsi nəticələri ilə müxtəlif traекторiyalarda inkişaf etmə imkanı olan müstəqil və tam makro iqtisadi sistemi təmsil edir. Onunla yanaşı bütün bölgələrin sosial-iqtisadi dinamikası ölkənin vahid siyaseti istiqamətində yerləşir. İqtisadi və sosial inkişafın proqnoz və plan parametrləri onların müqayisəli rəylərinin həyata keçməsinə, daha da vacib orta bölgə aspektində müqayisə imkanlarını və bütün ölkədə integrallı indikatorunda məlumatların uyğunluğunu təmin etməlidir. Məlumatların metodoloji müqayisəsini təmin etmək üçün ölkədə ciddi və yeganə proqnozlaşdırma modellərinə əsaslanmaq vacibdir. Bu sahədə statistik və iqtisadi-riyazi modelləşdirmənin proqnozlaşdırılmış meyillərin variant tətbiqinə, bölgə sərhəddində sosial-iqtisadi

inkışafın monitorinqinin həyata keçməsinə imkan yaradan müxtəlif üsullarından isifadə olunur.

MERT və RF prezident inzibati idarələrinin birgə sayı sayəsində bir neçə il bundan əvvəl orijinal və son dərəcədə məhsuldar monitorinqinin məlumat-analitik sistemini və bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozlaşdırılmasını yaratmağa nail oldular. Yaradılmış bu integrat program vasitə «Proqnoz» kompleksi bölgələrdə sosial-təsərrüfat həyatın tədqiqi, proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır.

Bölgələrin şəraitinin, monitorinq vəziyyətinin və perspektivli sosial-iqtisadi durumunun proqnozlaşdırılmasının hazırlığı analizinin əsası adı çəkilən kompleksdə ətraflı bölgə statistik məlumat təşkil edən inkişaf etmiş *məlumat-analitik bazadır*. Bu məlumat-analitik baza məlumatların çoxölçülü modeli kimi təşkil olunub. Məntiqi baza toplusu iqtisadiyyatın əsas sahələrinin çoxplanlı xarakteristikasını verir. Məsələn, «Müəssisə» məlumat bazası sahə nöqtəyi-nəzərindən istehsal edilmiş və yüksənlənmiş məhsulun həcmində, məhsulun fiziki həcmində indeksinə, məxaricin strukturasına, gəlirə, həcmində, əsas fondun istifadə və yenilənməsinə dair məlumatları təşkil edir. «Əsas ümumiqtisadi göstəricilər» məlumat bazası bölgə inkişafının əsas makroiqtisadi indikatorların səviyyə və dinamikasını əks etdirir. Bununla yanaşı qiymət və hesablar üçün zəruri olan sosial-iqtisadi məlumat ərazi, sahə, xronoloji və başqa bölmələrdə göstərilə bilər.

Həll edilən məsələlərdən asılı olaraq proqnozlaşdırma üçün ya ilkin və sadə qiymətlər üçün istifadə olunan *statistik model*, ya da bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının *kompleks imitasiya modeli* (daha irəliləmiş və dinamik təşkil olunmuş qiymət variantı üçün)

Statistik model məlumat bazasını və müvəqqəti sira göstəricilərini istifadə edərək bölgələrdə sosial-iqtisadi vəziyyətin inkişafının əsas tendensiyasını müəyyən və analiz etməyə imkan verir. Model vasitəsilə cavab verilə bilən sual aşağıdakı tərzdə verilir: «Vəziyyət dəyişməsə nə olacaq». Statistik model makroiqtisadi göstəricilərin ekstrapolyasiya hesabı, maliyyələşdirmənin bütün mənbələrindən investisiyanın ümumi həcmi, pərakəndə mal dövriyyəsi, sahələrə görə sənaye məhsulunun həcmi və s. görə nəzərdə tutulub. Göründüyü kimi, proqnozlaşdırmanın trend metodundan istifadə olunur. Bununla yanaşı hesabat məlumatları əsasında perspektivli dövrdə gözlənilən göstəricilərin qiyməti, daha sonra əldə olunmuş bölmələr ümumi makroiqtisadi proqnozla qarşılıqlı bağlanır və təshih edilir. Statistik model əhəmiyyətli məhdudiyyətlərdən

ibarətdir, belə ki, o hesablanmış parametrlərin funksional qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutmur. Və bu da proqnozların dəqiqliyinə ciddi surətdə təsir edə bilər.

Hər bir bölgə - çətin sosial-iqtisadi və həqiqi sistem və inkişafın optimal variantıdır və yalnız hadisələrin dinamik analizi zamanı üzə çıxa bilər. Ona görə də bölgə inkişafının tətqiqi və proqnozlaşdırılmasında mürəkkəb sistemin idarəsinin müxtəlif planlarını öyrənməyə və idarəedici təsirlərin səmərəliyini qiymətləndirməyə imkan verən *imitasiya modeləşdirmə metodundan* istifadəyə üstünlük verilir.

Ərazi inkişafının kompleks proqnozlaşdırılması təcrübəsində nizami və qeyri-nizami tipli müxtəlif bərabərləşdirmə ilə təsvir olunan rekursiv imitasiya modelindən istifadə olunur. Kompleks modeli müxtəlif iqtisadi-riyazi modellərin çox amilli geriləyən modellərin, sabit və dənəmik balansların, ekonometrik modellərin, korrelyasiya və dəlilli modelərin inetqrasiyasını özündə cəmləşdirir.

İmitasiya modeli investisiya, vergi, büdcə və s. kimi müxtəlif təsir planları şərtində göstəricilərin variant hesabı üçün nəzərdə tutulur. «Nə olacaq əgər» kimi suallara cavab verərkə imitasiya metodu əsaslı proqnoz qəbul edilən qərarların müxtəlif variant nəticələrinin keyfiyyətli qiymətləndirməyə imkan verir. Bu proqnozlaşdırmanın keyfiyyətini yeni səviyyəyə qaldırır.

İmitasiya modeli vasitəsilə əldə olunmuş bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafının kəmiyyət parametrləri proqnozlaşdırma dövründə bölgə inkişafında keyfiyyətli dəyişiklikləri müəyyən etmək üçün daha sonrakı ekspert analitik rəylər üçün baza rolunu oynayır. Belə bir rəy əsasında proqnozlarda əsaslı dəyişikliklər edilə bilər.

Yekunlaşdırıcı dəyişkən kompleks modeli kimi sosial-iqtisadi inkişafın aşağıdakı göstəriciləri tətbiq olunur: sənaye müəssisələri və başqa sahələr tərəfindən məhsulun buraxılış həcmi, investisiya həcmi və təkintinin podrat işləri, ödənişli xidmətlərin həcmi, məşğulluq göstəriciləri, müxtəlif maliyyə xarakteristikaları, əhalinin məxaric və mədaxili, büdcə mədaxili və s.

Bölgə hökumətləri üçün proqnozların yekunlaşdırıcı parametrləri arasında əsas yeri ümumi bölgə məhsulunun göstəricisi tutur. Ona görə bölgə iqtisadiyyatının dinamikliyi haqqında fikir söyləyirlər. Analiz və proqnoz hesablarının bütün mərhələlərində istehsal və ümumi bölgə məhsulunun istifadəsi arasındaki qarşılıqlı əlaqələr öyrənilir.

Bölgələrin inkişafının göstərici dinamikasına təsir edən *idarəedici dəllillər* qanuni cəhətdən federal və bölgə səviyyəsində hökumət dairələri tərəfindən sərmayə, federal büdcə dotsiyaları, vergi tarifi və büdcədən kənar fondlara çıxılma, Mərkəzi Bankın maliyyələşdirmə tarifi, doların faktiki məzənnəsi, vəsaitin bölüşdürülməsi variantları və s kimi müəyyən edilmiş təsirlərə aid olan qərarlar addır.

İnteqral proqnozu və idarəedici təsirlərin parametrlərinin yekunu bölgənin inkişafının alternativ variantlarını (senariyalarını) formalasdırır. Senariya çərçivəsində istifadə olunan model operativ şəkildə bölgənin təsərrüfat kompleksinin varaiantlı proqnoz hesabını yaratmağa imkan verir. Planlaşdırma intervalı sərbəst şəkildə istifadəçi tərəfindən müəyyən olunur. Bununla yanaşı program üsulları müxtəlif senariyalar dan əldə edilmiş hesab nəticələrinin vizual müqayisə imkanını təmin etməlidir. Nəticələr, cürbəcür mətnlər, cədvəllər və qrafik hesablar şəklinde tərtib oluna bilər.

İnkişafi və bərpaedici məlumat bazasını istifadə edən iqtisadiyyat-riyazi modellər proqnoz və planlarının qərarlarının variant işləməsi üçün geniş imkanlar verir. Bununla belə onlar da strateji proqnozlaşdırma və planlaşdırma alətləri şəklində obyektiv məhdudiyyətlərə malikdirlər. Və yalnız texnoloji sahədə yetişməkdə olan təcrübəli ekspertlərin fasiləsiz nəzarəti bazasında gücü ilə gələcəyi öyrənmə praktikasına və modelə vaxtında dəyişikliklər edilməsi mümkündür.

Bir halda ki, bölgə hökumətləri elmdə və texnologiyada mümkün irəliləyişlər haqqında məlumatların alınması və işləməsində federal səviyyə ilə rəqabət apara bilmir, bölgələrdə proqnoz işləmələr ümummilli miqyasda strateji proqnozlaşdırma, programlaşdırma və planlaşdırma prosesinə birləşdirilməlidirlər. Uzun və uzaqmüddətli proqnozlar, elmi-texniki sosial-iqtisadi şüurlar, strateji planlar və milli layihələr, innovasiyalı dolğun məqsədli proqramlar və başqa perspektiv istiqamətli sənədlər bölgələrdə hökumət orqanları və analitik mərkəzlər tərəfindən bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının hər hansı bir uzunmüddətli proqnozlarının formalasdırılmasında istifadə olunmalıdır.

Məhz bölgələrdə inkişafın innovasiya tipinə təsərrüfat sistemlərini istiqamətləndirən innovasiya-irəliləyişli senariyaları uzunmüddətli proqnoz işləmələrində üstün tutulan platformalar şəkildə irəli sürmək lazımdır. Onlar elmi inteqrasiya, təhsil, istehsal və bazar inkişafını, müəssisələrin daimi yenilənən innovasiyalı menecmenti, məlumat təminatının inkişaf etmiş şəbəkələri, elmi-texniki, innovasiya və sərmayə proseslərinə gö-

rə dövlət və bələdiyyə idarəetmə orqanlarının fəal fəaliyyətini, səviyyə cəhətdən yüksək texnoloji üsullara keçməyə istiqamətlənən bölgə fəal-innovasiya sistemlərinin inkişafını öncədən nəzərə almalıdır.

14.5.Federasiya subyektləri və bələdiyyə təşkilatları səviyyəsində strateji planlaşdırma və programlaşdırmanın təşkili

Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırma,planlaşdırma və programlaşdırmanın ərazi problemləri Federasiya subyekti ərazi çərçivəsində daha qabarıq və bütün mürəkkəblikləri ilə üzə çıxır.Son vaxtlar ərzində bir çox vilayətlərdə ,diyarlarda, respublikalarda bu barədə müəyyən qədər təcrübə yığılib. Əsas marağın sosial-iqtisadi inkişafın strateji planının təşkilində müntəzəm praktikaya keçən bölgələrin təcrübəsi göstərir. Məhz baza və strateji planların ətrafında daha orqanik şəkildə müvafiq ərazidə proqnozlaşdırma,programlaşdırma və planlaşdırma həyata keçirilir.

Strateji planlaşdırmanın tarixi Rusiya bölgələri (bazar şərtlərinə tətbiq olunur) səviyyəsində artıq təxminən on ildir ki hesablanır. Hesablama nəzərindən Sankt-Peterburqun 1997-ci il dekabrda qəbul edilmiş strateji planını qəbul etmək olar. Strateji planlaşdırmanın bu qədər az vaxt müddətində yeni sosial texnologiya şəhər və bölgələrə, geniş surətdə yayıldı eyni vaxtda bir çox axtarışların obyekti oldu. Strateji planın prosedurası bölgələrdə yaxşı yerləşdirilmiş sistemlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur və heç bir şablon üsula yol vermir. Bölgələr bip-birindən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər:

- coğrafi xarakteristika və təbii resurslarına
- iqtisadi şərtlərinə və xarakteristika və iqtisadi fəaliyyətli agentlərin fəaliyyətinin nəticələrinə
- əhalinin həyat fəaliyyətinin sosial təşkilatlarına
- siyasi şəraitə və yerli hökumət orqanlarının fəaliyyətinin effektivliyinə

Hər bir bölgə öz şəxsi problemləri ilə qarşılaşan zaman onları öz bildikəri kimi həll edir. Bununla əlaqədar elmi planda ümumi yanaşmalar və öz aralarında oxşar bölgə təsərrüfat sistemlərinin funksiyalaşdırılmasının sabitliliyinin formalşdırılması problemlərinin həlli üsullarını tapmaq çox vacibdir və bu əsasla da səviyyənin və insan həyatının key-

fiyyətinin qalxmasını təmin etməlidir. Vladimir vilayətində toplanmış təcrübə öz sistemliyi nöqtəyi nəzərindən müəyyən maraq doğurur. Bələdiyyə təşkili sisteminin strateji inkişafı sahəsində eyni metodika əsasında inzibati sahələrin həllində bələdiyyə inkişafının xüsusi agentinin yarandığı 38 bələdiyyə təşkilinin strateji inkişafının işləməsi həyata keçib.

Bələdiyyələrdə bələdiyyə inkişafı strategiyası işləməsi üzrə normativ-hüquq aktları qəbul olunub və təşkil olunmuş program strukturları-koordinasiya komitəsi və yaxud ictimai şuralar, strateji planlaşdırma qrupları yaradılıb. Yerli özünüidarə orqanları layihənin gedisatında özlərinin nəinki sosial-iqtisadi vəziyyətlərini qiymətləndirməyi, əsas problemləri və inkişafın qarşısını alan dəlilləri aşkar çıxarmağı, həmçinin mövcud artma nöqtələrini əsaslandırmayı, bələdiyyə təşkili inkişafına imkan yaranan daha mənalı sərmayə layihələrini ayırmayı, yerli cəmiyyətlə qarşılıqlı təsir formalarını qaydaya salmayı bacardılar.

Vladimir vilayətinin uzunmüddətli inkişaf strategiyasının hazırlanmasına inzibatlarda mərhələylər getdilər. Birinci mərhələdə əsas bütçə yaradan müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin yaxşılaşdırılması strategiyası və planı işlənib hazırlanıb. Daha sonra bələdiyyə təşkilatlarının strategiyalarının dəqiq analizi keçirilib, bölgə inkişafının həqiqi istiqamətini müəyyən etmək üçün onların daha pozitiv tərkibləri seçilib. Sonrakı mərhələdə iqtisadi və sosial sahədə sahələrin vilayət inkişaf strategiyaları formalasdırılıb. Nəticə etibarilə 2015-ci ilə qədər vilayətlərin inkişaf strategiyası konsepsiyasının işlənib hazırlanması oldu.

Və burada strateji məqsədlər və sosial-iqtisadi siyasetin üstünlükləri, onların həyata keçməsi üçün mexanizm və resurslar müəyyən olunub. Diversifikasiya edilmiş rəqabətli iqtisadiyyat, yüksək innovasiyalı əmək potensiyali, əlverişli yaşayış mühiti, mənəviyyatı və mədəniyyətinin dirçəlişi və inkişafının nümunəsi olan Rusiyanın əmək bölüşdürülməsi sistemində əhəmiyyətli mövqe tutan bir bölgə kimi SWOT tərəfindən aparılmış analizin nəticələrinə əsaslanaraq strategiya konsepsiyasında Vladimir vilayətinin vəzifəsi ifadə olunub. Bununla yanaşı əsas məqsəd firavanlaşdırma və iqtisadi inkişafın davamlı templəri əsasında insanların həyat tərzinin yaxşılaşdırılması əsas məqsəd olaraq qalır. Yeni iş yerlərinin yaradılması, əməkhaqqının layiqincə müəyyən edilməsi, yığımın yüksəlməsi və vilayət ərazisindəki sakinlərin ixtiyarına verilən xidmətin keyfiyyətinin artırılması, lazımı xidmətlərdən sərbəst şəkildə istifadə edə bilməyənlər üçün sosial mühavizənin səviyyəsinin artırılması nəzərdə tutulur.

Uzunmüddətli perspektivdə Vladimir vilayəti milli və qlobal bazar əlaqələri sistemində mövcud olan və inkişaf edən sosial istiqamətlənmış bölgə kimi hesab edilir.

Bölgə qarşısında ən az orta mərkəzi federal dairələri səviyyəsinə qalxmaqla əhalinin xoş güzəranının artırılması vəzifəsi durur. O yalnız tempin artması və iqtisadi inkişafın keyfiyyət xarakteristikasının əhəmiyyətli yaxşılaşması hesabına həll oluna bilər. Bölgənin davamlı rəqabət bacarığını təmin etmək üçün ümummilli inkişaf tempini ötüb keçmək,iqtisadiyyatın strukturunu optimallaşdırmaq və innovasiyalı inkişaf tipinə keçmək lazımdır. İnnovasiya inkişaf planı rəsmi və sosial fəallığın əhəmiyyətli dərəcədə artmasını tələb edir.Onun bölgə hökuməti çərçivəsində sahibkar və investisiya ab-havasının yaxşılaşdırılmasını eyni zamanda vətəndaş cəmiyyəti institutunun təşəbbüslerini stimullaşdırmağı daha fəal təmin etməlidirlər. İnnovasiya inkişaf planının reallaşması yerli təşəbbüsler, mənbə xərclərinin yüksək effektliyini təmin edən məqsədli proqramların hazırlanması üçün dayaq olacaq nəzərdə tutulur. Bölgədə sosial-iqtisadi strategiyasının həyata keçməsinin əsas proqram məqsədli alətləri federal məqsədli, idarə müəssisəli və ünvanlı investisiya proqramlarıdır.

Vladimir vilayətində Federal məqsədli proqramların mexanizmi vasitəsilə aparılan investisiya mənbələrinin cəlb etmə analizi onların həyata keçməsinə istiqamətlənən üsulların həcmimin hər il artmasına şahidlik edir. Yerinə yetirilən proqramların köməyi də həmçinin artır. Əgər 1999-cu ildə 30 proqram yerinə yetirilirdi, onda 2000-2006-ci ildə 30 proqram yerinə yetirilib. Keçmiş 10 il ərzində bütün bütçə səviyyələrdən və bütçə xarici mənbələrdən 11,5 milyard rubldan çox, eyni zamanda federal bütçədən - 4 milyard rubla yaxın, Federasiya subyekti bütçəsindən -5,4 milyard rubl,bütçə xarici mənbələrdən-2,15 rubl cəlb olunub.

Son 10 il bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının maliyyələşdiril-məsəlin effektli bir vasitəsi kimi **sahə məqsədli proqramların** təşəkkülü ilə xarakterizə olunur. Bu inzibati sahələrə əhalinin səhhətinin yaxşılaşdırılması ,problemlərin həllində,milli-mədəni irsin qorunması, JKX dəyişdirilməsi,cavan ailələrin mənzillə təmin edilməsi, aqronomik sənaye kompleksi inkişafı kimi mühüm problemlərin həllində gücünü cəmləşdirməyə imkan verdi.

Hal-hazırda sahədə 2027-ci ilə qədər sürətin planlaşdırılmasının genişlənməsi ilə vilayətdə konsepsiyadan ən uzunmüddətli işləməyə keçirilməsi həyata keçirilir.

Bölgənin strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsi Rusiya Federasiyasının qonşu subyktləri ilə müqayisədə ətrafında daha çox rəqabət üstünlüklərinə malik olan Vladimir vilayətinin daima inkişaf edən rahat yaşayış mühitli bir bölgəyə çevrilməsini təmin edir.

Ösas vacib şərtlərdən biri ondan ibarətdir ki, strateji inkişaf planının hazırlanması vətəndaş təşəbbüslerinin, institut və strukturların, cədvəl 14.1-də göstərildiyi kimi bölgənin iqtisadi və sosial mühit və ziyyətinə təsir edən bütün mərkəzi nümayəndələrin cəlb olunması ilə həyata keçsin.

Mövzular qrupunun tərkibinə inzibati idarə işçiləri, habelə elmi ictimiyət, ekspert cəmiyyət, müəssisə və ictimai təşkilatların nümayəndələri daxil ola bilərlər.

Hans Vissemanın aşkarca çıxardığı kimi «İnsanların cəlb olunmadığı hər hansı bir strateji plan–yalnız kağız yiğimidir». Strateji planlaşdırmanın birgə fəaliyyətində bütün maraqlanan şəxslərin iştirakı vilayətin iqtisadi və sosial institutları arasında əlaqələrin yaranmasına, bütün səviyyələrdə bölgədə strateji idarə üslubunun inkişafına imkan yaradacaq. Strategiyanın bütün sosial qrupların, vilayət əhalisinin ümüdüllərini doğrultması üçün ekspert-analitiklərin bölgənin gələcək simasının formallaşmasında onların maraqları ilə tanış olmaları və nəzərə almaları son dərəcədə zəruridir. Onun strateji plan, layihə və programlarda sonrakı konkretlaşdırılməsi nəzərdə tutulmuşun əldə olunması reallığına inamı artırır.

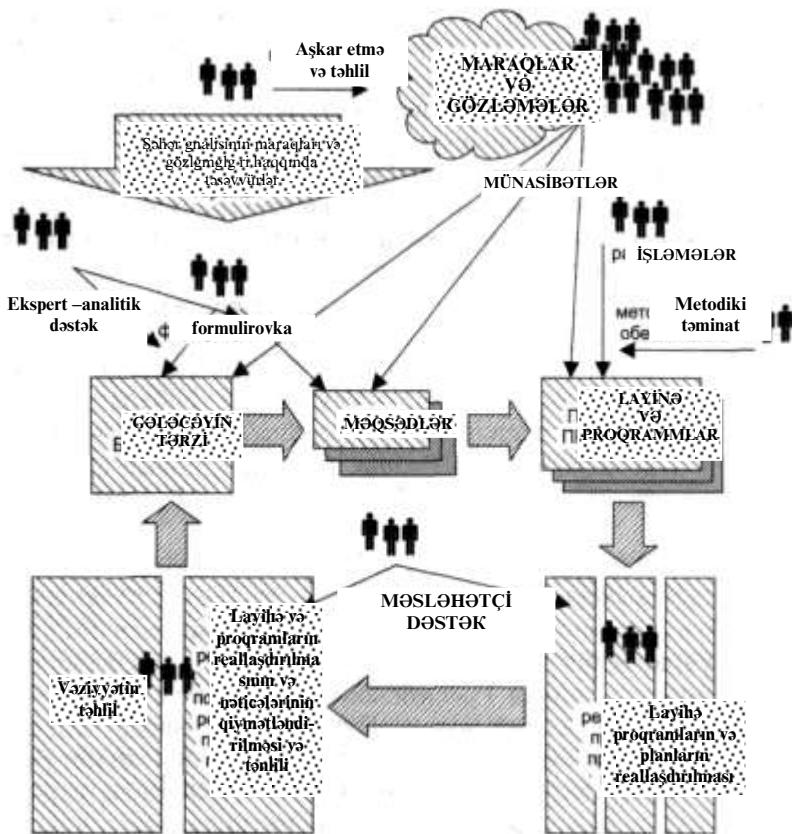
Strateji planın həyata keçməsi zamanı bütün layihə və programların konsultasiya köməyi ilə təmin edilməsi çox vacibdir. Gözlənilən nəticələrin təxirə salındığı təqdirdə təyin edilmiş məqsədlərin əldə olunma müddətinə və yaxud göstəricilərinə görə daima təshih edilməsi vacibdir.

Strateji planlaşdırmanın həyata keçməsi mümkün olmayan bələdiyyə və dövlət qulluqçuları arasında öz əvvəlki təcrübələrində rast gəlinməyən məsələlər kimi yeni vəzifələr qoyur və onların fəaliyyətinə və şəxsiyyətinə qarşı yeni tələblər irəli sürür. Ona görə də yeni iş prosesləri və ciyinlərində bu proseslərlə işləmə vəzifəsi olan mütəxxəssislər buraxmazdan əvvəl onları öyrətmək lazımdır. Seminar təlimləri vasitəsilə mütəxxəssislərin şablonsuz düşünüb işləmə, bütün bölgənin rifahı üçün mövcud problemlərin həllinin yeni üsullarını tapmaq kimi meyilərin yaranmasına nail olmaq lazımdır.

Eyni zamanda strateji istiqamətlərin tədqiqi ilə yanaşı ərazi planlaşdırılması sxeminin hazırlanması da gedir. Bu sənədlər Rusiya Federasiyاسının yeni şəhərsalma kodeksi ilə bütün bəndlərdə bələdiyyə təşkilindən Rusiya Federasiyası səviyyəsinə qədər idarə sisteminin məcburi komponenti oldu. 2010-cu il yanvarın 1-dən ərazi planlaşdırma sənədi olmadan yekun icazə sənədinin layihələşdirmə və inşaata verilməsinə icazə verilmir.

Adətən RF subyektinin ərazi planlaşdırma sxemi planlaşdırılan inkişafın və bölgə əhəmiyyətli xüsusi qorunan təbii ərazilərin kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli torpaq sərhədlərinin, bölgə əhəmiyyətli kapital inşaat obyektlərinin bölüşdürülməsinin planlaşdırılması xəritəsini (sxemini) təşkil edir. (energetika sistemi, nəqliyyat, əlaqələr və s.)

Vladimir vilayəti ərazisində strateji planlaşdırma təcrübəsi belə planlaşdırmanın dinamiki dəyişən iqtisadi şəraitdə effektivliyinin yüksək səviyyəsinə şahidlik edir. Vladimir vilayətinin Təyyarə layihəsinin reallaşması strateji planlaşdırmanın effektivliyinin əhəmiyyətli dərəcədə tam sistemin yaranması, idarəetmənin bütün səviyyələrində strateji dominantın mövcudluğu ilə müəyyən olunduğunu sübut etməyə imkan verdi. Əgər strategiyalar nəinki ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri, həmçinin sahə, bələdiyyə təşkili və bölgə səviyyəsində hazırlanlığı zaman tam və effektli sistemdən danışmaq mümkündür. Təşkil edici və vahid bir bölgədə bu qarşılıqlı əlaqə nə qədər geniş olarsa strateji idarəetmənin səviyyəsi də bir o qədər effektli olar.

Fəsil 15

XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN PROQNOZLAŞDIRILMASI VƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRILMASI

15.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin və dünya bazarının proqnozlaşdırılmasının metodologiyası

Xarici iqtisadi əlaqələrin və dünya bazarının proqnozlaşdırılması beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iştirakçılarının – dövlətin, regionun, kommersiya təşkilatlarının və təsərrüfatla məşğul olan digər subyektlərin səviyyəsində sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləməyin vacib funksiyalarından biridir. Onun əhəmiyyəti beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hər bir ölkə üzrə milli iqtisadiyyatların və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafındaki rolunun güclənməsi dərəcəsinə görə qloballaşması şəraitində daha da artır.

Beynəlxalq iqtisadi proqnozlaşdırılma təsərrüfat fəaliyyətinin qloballaşdırılması və dərinləşən beynəlməliliklilik şəraitində gündəngünə artan miqyaslar və ictimai əhəmiyyət əldə edir ki, nəticədə təkrar istehsal prosesləri milli çörçivəsindən kənara çıxır, istehsal prosesinin özünün beynəlxalq ictimailşdirilməsinə və dünya səhnəsində əməyin nəticələrinin mübadiləsinin sürətlənməsinə, xarici ticarətin liberallaşdırılmalarına təkan verir.

Proqnozlaşdırılma prosesində maddi istehsal və istehlak sferalarında yalnız qısa və orta, eləcə də uzunmüddətli inkişaf tendensiyalarını formalasdıran amillər deyil, coxsayılı müxtəlif tipli amillərin təsirləri nəzərə alınır. Müasir dünya bazarı elmi-texniki tərəqqi sferasındaki, beynəlxalq ticarətin forma və metodlarındakı dəyişikliklərə, əmtəə bazarında və xidmətlərdə qiymətlərin əmələ gəlməsinə daha həssas olmağa çalışır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya bazarı

əksər hallarda işgüzar mühit kimi çıxış edir, yəni öz funksiyasında təsərrüfatla məşğul olan konkret subyektlərin fəaliyyətindən asılı olmur. Bu proses tam mənada dünya bazarının əsaslarını təşkil edən belə parametrlərə:

- dünya bazarının əsaslarını təşkil edən belə parametrlərə;
- dünya qiymətlərinin dinamikasına, əmtəə və xidmətlərə olan tələb və təkliflərə, kapitalın dəyişmə hərəkətinə, ayrı-ayrı ölkələr və bütövlükdə dünya üzrə mədaxil və məzaricin quruluşu və həcmində aiddir.

Xarici iqtisadi proqozlaşdırılma, özlüyündə bütövlükdə dünya bazarının və ya ayrı-ayrı əmtəə bazarlarının məqsədyönlü konkret proqnozlarının işlənib hazırlanmasını əhatə edir, o beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə təsərrüfatla məşğul olan subyektlərin və ölkələrin iştirakının optimal strategiyasını və taktikasını təyin etmək üçün zəruri olan bazasını yaradır. Bu zaman hər bir proqnoz sosial-iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, ekoloji, demoqrafik və bir çox digər sferaların proqnozları nəzərə alınmalıdır ki, onlar son nəticədə ümumi qarşılıqlı əlaqəli və bağlı olan proqnozlar sistemləri çəcivəsində balanslaşdırılmış vahid inkostruksiya meydanını təşkil etməlidirlər.

Xarici iqtisadi proqnozların əsas xüsusiyyətləri odur ki, onlar dünya iqtisadiyyatında baş verən yüksək çevikliyi, oynaqlığı və bu dəyişikliklərin əhəmiyyətini öncədən duyur, dünya bazarlarındakı daima mürəkkəbələşməkdə olan prosesləri, konyuktur titrəyişlərinin güclənməsini qabaqcadan müəyyən edir ki, bu da verilmiş sferada yarımvaryantlar əsasında proqnozlar qurmağı zəruri edir. Belə proqnozlar mütləq elmi əsaslandırılmış və sistemli olmalıdır, yəni bazarın keçmişdə, indi və gələcəkdə ümumi dinamikasına və əsl xarakteristikalarına təsir göstərən əsas amillər kompleksinin hərtərəfli təhlilləri və araşdırımları bazasında işlənib hazırlanmalıdır. Xarici iqtisadi proqnozlaşdırılmaların xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onların qurulmasından öncə mütləq şəkkül tapmış tendensiyaların (təmayüllərin) dərindən təhlili xülasələri hazırlanır.

Xarici iqtisadi proqnozları aşağıdakı əlamətlərinə görə təsnifata bölmək qəbul edilmişdir:

- proqnozlaşdırılma obyektlərinə görə;
- proqnozlaşdırılmanın perioduna (müddətinə) və ya görünüş dairəsinə görə;
- funksional əlamətlərinə görə.

Xarici iqtisadi proqnozlaşdırılmaların daha bir xüsusiyyəti onların kösilməz, ara verməyən proseslər olmasıdır. Dünya bazarının tərtib

edilmiş proqnozları yalnız bazar konyukturalarına təsir göstərən yeni tendensiyaların və aparılmasına ehtiyac duymur, bu həm də proqnozlaşdırılmaların və amillərin əmələ gəlməsi səbəblərinə görə daima düzəlişlər və korreksiyalar aparılmasına ehtiyac duymur, bu həm də proqnozlaşdırılmaların metodlarını dəqiqləşdirmək və təkmilləşdirmək üçün vacibdir. Nəticədə bütün bunlar bazarın gələcəyini qabaqcadan görmək dərəcəsini və proqnozların səmərəliliyini yüksəldir.

Proqnozlaşdırma obyekti və onun konkret proqnoz xarakteristikaları (parametrləri) proqnoz məsələlərinin qoyuluşu mərhələlərində müyyəyən edilir. Onun təsnifatlaşdırılmasına istehsalatın, istehlakin, məxaricin (eksportun), mədaxilin (importun), dünyada mövcud olan qiymətlərin, tələb və təkliflərin və s. kimi bazarın konkret əmtəələrinə tətbiq olunan ümumdünya, ölkə və sahələr üzrə göstəriciləri və eləcə də əsas maliyyə göstəricilərinin dinamikasını xarakterizə edən parametrləri: kapitalın hərəkətliliyi, aksiya və valyutaların kurslarının sıçramaları və s. daxildir.

Proqnozlaşdırmanın müddəti (dövrü) və ya horizontu xarici iqtisadi proqnozun əsas həllədici xarakteristikasıdır. Onun təyin olunmasından proqnozlaşdırılmanın etibarlılığı, əmək tutumluluğu və istifadə edilən vasitələri (alətləri) əsaslı şəkildə asılıdır. Dünya əmtəə bazarına istinadən proqnozlaşdırılma müddətlərinin aşağıdakı qaydada bölməni hamı tərəfindən qəbul edilmişdir:

- qısamüddətli və ya konyuktur proqnozlaşdırma, adətən 1 ilə qədər müddət üçün qəbul edilir;
  - ortamüddətli proqnozlaşdırma, 4-6 il müddəti üçün;
  - uzunmüddətli proqnozlaşdırma, əksər hallarda 10-15 il müddətinə, bəzən isə 20-25 il müddətinə qəbul edilir.

Bu proqnozlaşdırma müddətlərin sərhədlərinin təyini, əsas etibarılı, şərtidir, tədqiq olunan obyektin xüsusiyyətlərindən və qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılıdır. Ancaq proqnozlaşdırma müddətinin seçilməsinin əsasını dünyada istehsalın və təkrar istehsalın ortamüddətli iqtisadi siklinin davametmə müddətinə görə təyin edirlər ki, son 100 il ərzində bu müddət 8-12 il intervalında müəyyənləşdirilir. Qısamüddətli proqnozlaşdırma bir iqtisadi sikl çörçivəsində ayrı-ayrı mərhələlərdə baş verə biləcək proseslərin qabaqcadan söylənməsini, görülməsini təklif edir. Ortamüddətli proqnozlaşdırma müddəti iqtisadi siklin özünü və əsasən, onun inkişafındakı döñüsləri əhatə edir. Nəhayət, uzunmüddətli proqnozlaşdırma müddətləri bir, iki və daha çox ortamüddətli iqtisadi sikllər çörçivəsindəki əsas mü-

əyyənedici tendensiyaları, uzunmüddətli sikllərdəki (Kondratyev tsikllərinin) faza növbəliliyini əhatə edir.

Yuxarıda söylənilənləri cəmləşdirərək demək olar ki, elmi əsaslandırılmış proqnozlaşdırımların zaman müddətlərinin sərhədləri (hüdudları), əsas etibarilə, iki cəhətlə şərtləndirilmişdir:

- birincisi, problemin həlli məqsədilə məşğul olan mütəxəssislərin qarşıya qoyduqları məsələlər və icraçların realizə etdiyi proqnoz sənədləri;

- ikincisi, tədqiq olunan hadisənin özünün mahiyyətindən məntiqcə çıxan elmi əsaslandırılmış proqnozun obyektiv mümkün mənzərə görünüşündən, onun miqyasından və eləcə də bütövlükdə inkişaf dövrü üçün xarakterik olan əsas tendensiyaların (təməyüllərin) dayanıqlığından.

Xarici iqtisadi proqnozların zaman müddətlərinin sərhədləri haqqında bu şəkildə diqqətə çatdırılan təsnifatı heç də formal xarakter daşımir, çünki istənilən proqnoz özünün işlənib hazırlanması prosesində spesifik əlamətlərə malikdir, yalnız özünün və özünəməxsus olan amillərin formallaşmasını və dünya bazarının dinamikasının öyrənilməsini tələb edir. Bu zaman sonuncu amil, yəni dünya bazarının dinamikası proqnozlaşdırılmanın əhatə etdiyi müddətin artması dərəcəsindən asılı olaraq daha çox müxtəlif amillərin birləşmiş formasını alır.

Nüfuzlu tədqiqatçıların (D.İ.Kostyuxin, V.V.Polyakov və sirləri) rəyinə görə dünya əmtəə bazarları praktikasında daha çox səmərəli tətbiq olunan və məntiqi tamamlanmış təsnifat xarici iqtisadi proqnozların funksional əlamətlərinə görə təsnifata bölünməlidir:

- tədqiqat proqnozları;
- program proqnozları;
- təşkilati proqnozlar.

Tədqiqat proqnozları (çox zaman həm də axtarış proqnozları adlanır) aşağıdakı suallara cavab verməlidir:

- birincisi, necə və hansı istiqamətdə (və ya istiqamətlərdə) tədqiq olunan obyekt gölöcəkdə öyrəniləcək zaman intervalında dəyişə bilər;

- ikincisi, bu dəyişikliklərdən hansıları layihəçilərin və proqnoz istifadəçilərinin mövqeyindən arzuolunan və zəruridir.

Bələ proqnozlarda əsas məsələ müəyyən problemlərin qarşıya çıxması və onun aradan qaldırılması üçün həyata keçiriləcək kompleks tədbirlərin proqnoz obyektinə sonrakı qarşılıqlı təsirləri məqsədlərini təyin etməkdir ki, həmin tədbirlər burada sonda həllərini

tapmaqdandan ötəri və ya proqnozun davametmə müddətində həyata keçirilməsi üçün dəqiq tərtib olunmalıdır, ifadə edilməlidir.

Program proqnozları arzuolunan və zəruri nəticələrə nail olmaq üçün tələb olunan vasitələri aşkarla çıxarmalıdır, hər bir mümkün ssenarinin realizəsindən ötəri vacib ola zaman müddətini təyin etməli və nəhayət, bu və ya digər ssenari üzrə istənilən müsbət nəticəsinin əldə edilməsinə inamlıq dərəcəsini müəyyənləşdirməlidir. Nəticədə, tədqiqat obyekti üçün qarşıya qoyulmuş və nəzərdə tutulmuş məqsədlərin əldə edilməsinə ən ehtimallı yollar seçilir və tərtib olunur.

Təşkilati proqnozlar məsələsindən aşağıdakı süallara cavablar hazırlanır: hər bir mümkün ssenarinin praktiki realizəsi üçün tələb olunan maliyyə, maddi-texniki və kadr ehtiyatlarının, təşkilati-texniki tədbirlərin əldə edilməsi və həyata keçirilməsi üçün nə etmək lazımlığı işlənin hazırlanır. Proqnozun nəticəsi qarşıya qoyulmuş məqsədlərin müvəffəqiyətlə yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan konkret təşkilati-texniki tədbirlər kompleksinin icrasının və ehtiyatların böülüdürlülməsinin mümkün variantlarının təyin olunmasıdır.

Bütöv bir tam kimi qəbul edilmiş bu üç tip proqnozlar məntiqə bir-birini tamamlayır, xarici iqtisadi əməkdaşlıq iştirakçılarına dünya əmtəə bazarlarında proqnozlaşdırmanın əsas məsələ və məqsədlərinə müvafiq olaraq ən ehtimallı idarəcilik qərarlarının qəbulu üçün tam və etibarlı informasiyalar təqdim edirlər. Bundan başqa, xarici iqtisadi proqnozlaşdırılarda proqnozların funksional əlamətlərinə görə təsnifatlaşdırılmalarında çox zaman normativ proqnozları adlanan proqnozlardan istifadə edilir ki, onlar yuxarıda göstərilmiş program və təşkilati proqnozları, əsas etibarılı, birləşdirirlər. Normativ proqnozu tədqiqat və ya axtarış proqnozundan fərqli olaraq proqnozun qurulmasını əks ardıcılıqla aparmağı təklif edir. Əvvəlcədən gələcək üçün qurulmuş (hazırlanmış) əldə edilməsi üçün indii zəruri olan inkişaf yolların, şəraitlərin və vasitələrin dəqiq tərtib edilməsi, seçilməsi.

Yuxarıda göstərilən proqnozlar bir-birindən ayrılıqda, adətən, işlənilib, hazırlanılmır, onların layihələndirilməsi ardıcılılığı tədqiqat proqnozlarından başlayaraq program proqnozundan keçərək təşkilati proqnozun layihələndirilməsi ilə başa çatır.

Bəzi hallarda, xərcləri ixtisara salmaq məqsədini əsas götürürək, aktiv və passiv adlanan xarici iqtisadi proqnozlarını layihələndirirlər. Aktiv proqnozun işlənib hazırlanması prosesində layihəçi öncədən idarəetmə (idarəcilik) qərarları qəbul edir, onlar üçün vacib

olan şərtləri müəyyənləşdirir, yəni arzu olunan son proqnoz nəticəsini proqnozda məqsədyönümlü şəkildə formalasdırır. Məsələn, oxşar proqnozla dünya bazارında yeni və ya ən yeni məhsula olan tələbatın formalasdırılmasının mümkünülüyü müəyyənləşdirilir. Passiv proqnozun işlənib hazırlanması prosesində layihəçi yalnız nəticədə alınacaq hadisələrin inkişaf variantlarını qabaqcadan söyləyir, təklif edir və onları idarə etmək üçün imkanları aşkara çıxarmır.

Nəhayət, proqnozların istifadəcisi mövqeyindən proqnozları iki qrupa: gələcəyi xəbər verən və qabaqcadan gələcəyin göstəricisi proqnozlarına ayrılr. Gələcəyi xəbər verən proqnoz mühakimələrə əsaslanıb, bir və həmişə ən böyük ehtimallı hadisənin inkişaf variantını əks etdirir. Adətən, belə proqnozlar qısamüddətli bazar perspektivlərini təyin etmək üçün layihələndirilir. Qısamüddətli (kon-yuktur) gələcəyi xəbər verən xarakterli proqnozlarda əsas güman (ehtimal) odur ki, tədqiq olunan obyektin inkişafında proqnozlaşdırılmaya aid olan müddətdə hər hansı əhəmiyyətli dərəcədə struktur daxili keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməyəcəkdir.

Əksər hallarda orta, həm də uzunmüddətli proqnozlar, adətən, çoxvariantlı öncədən gələcəyin göstəricisi proqnozları xarakteri daşıyırlar ki, burada layihəçi baxılan perspektivdə tədqiq olunan hadisələrin inkişafının bütün mümkün istiqamətlər dəstini imkan daxilində müəyyən etmək məsələsini irəli sürür və bu zaman bu və ya digər variantın baş verması ehtimalının nə dərəcədə mümkün olmasını qiymətləndirir. Belə tip proqnozlar çörçivəsində başlıca məsələ gələcəyi görmək və nə olacağını söyləməyə cəhd deyil, bu və ya digər ilkin şərtlərin və gümanların böyük dəstinin bazasında bütün mümkün ssenarilərə baxmaq, araşdırmaq və aparılan proqnoz tədqiqatları prosesində dəqiqliq, qısaca və dürüst ifadə olunmuş proqnozu tərtib etməkdir. Gələcəyin göstəricisi proqnozlarından fərqli olaraq gələcəyi xəbər verən tipli proqnozlar onların istifadə edilməsi və satılıqları nöqtəyi-nəzərindən daha tez qiymətləndirilirlər.

Xarici iqtisadi proqnozlaşdırımaların strukturu və metodologiyaları haqqında ümumi təsəvvürlərin alınması üçün əmtəə bazarında konyukturların qısamüddətli inkişaf proqnozlarının layihələndirilməsinə aid bəzi məsələlərin qoyuluşunu qısa və dürüst şəkildə istifadə etmək məqsədə uyğun sayılır. Bu praktikada ən çox tələb olunan xarici iqtisadi proqnozlaşdırılmanın seqmentidir. Adətən, belə proqnozlar üzərində işlərin aparılması iki mərhələdən təşkil olunur. Hər şeydən əvvəl əsas amillərin formalasdırılması və perspektivdə

konyukturların (siklik və qeyri-siklik amillərin) inkişafının proqnozları işlənib hazırlanır. Konyuktur xülasəsinin işlənib hazırlanmasının həllədici mərhələsi əmtəənin istehsalı, sifarişlərin hərəkətliliyi, məhsulların istehlakı, qiymətlərin dinamikası və valyuta kurslarının dəyişməsi kimi kompleks proqnozları hazırlamaqdır.

Əmtəənin istehsalının mövcudluğunu, istehsalatın genişləndirilməsi və ya məhdudlaşdırılması üzrə hökumət tədbirlərini, irimiq-yaslı kompaniyaların – əsas istehsalçıların istehsal planlarını və s. nəzərə alır.

Əmtəə (məhsul) ehtiyatlarının hərəkətliliyi proqnozunun layihələndirilməsi istehsalçı müəssisədə əmtəənin hərəkətini, onun istehlaka göndərildiyi yolda hərəkətini və istehsalçı müəssisədə əmtəənin qalmış ehtiyatlarını öyrənir, nəzərdən keçirir. Layihələndirilmə prosesində hesabat zamanı ABŞ və bir sıra digər ölkələrin «strateji» məhsulların ehtiyatlarından istifadə üzrə qaydaları mütləq diqqət mərkəzində saxlanılır və nəzərə alınır.

Məhsula (əmtəəyə) olan tələbat proqnozları verilmiş məhsulu istehlak edən sahələrin inkişaf perspektivlərinin, gözlənilən istehlak ölçülərinin import (mədaxil) edən dövlətlər tərəfindən verilmiş məhsula import istehlakinin təklif olunan dəyişmələrinin qismətləndirilmələrinə əsaslanır.

Qiymətlərin səviyyəsi və dinamikası proqnozu əmtəə bazarında konyukturların inkişafının proqnozlaşdırılmasını tamamlayır. Proqnozun bu bölməsindəki hesabatlar istehsalata, əmtəə ehtiyatlarının hərəkətliliyinə və tələbatlara verilən proqnoz qiymətləndirilmələrinə əsaslanır. Bu zaman rəqiblərin və müstəqil tədqiqat təşkilatlarının layihələndirdikləri proqnoz qiymətləri də nəzərə alınır. Bundan başqa, keçmişdə və cari dövrdə qiymətlərin hərəkətliliyinin analitik qiymətləndirilməsi və «məhsulun müddətində buraxılışı» haqqında informasiya xarakterli məlumatlar nəzərə alınır, eləcə də qarşılıqlı tamamlayıcı və qarşılıqlı əvəzedici məhsulların qiymətlərinin dinamikası da diqqət mərkəzində saxlanılır. Bazar konyukturlarının əvvəllər aparılmış proqnozlarının, hər şeydən öncə qiymətlərin və onların səviyyəsinə aid aparılmış proqnozların etibarlılığının tədqiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ayri-ayrı məhsulların dünya bazarında konyukturlarının proqnozlaşdırılması zamanı onların spesifikasiyası, tələb və təklif xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Həmçinin istehsal texnologiyalarının dinamikasının, məhsulların istehsalının davametmə müddətlərini nəzərə almaqda məqsədə uyğundur. Məsələn, böhran

başladığı müddətdə maşın və avadanlıqların istehsal həcmi, xüsusi istehsalat maşınları və avadanlıqlarının həcmi, hansılarinki, hazırlanması müddəti çox zaman 1-2 il təşkil edir, artmaqda davam edir və ya yüksək səviyyəsini qoruyub saxlayırlar. Yalnız yarım ildən, bir ildən sonra verilmiş məhsul qruplarının istehsal həcmi azalmağa başlayır və maşınqayırma sənayesi böhran zolağına daxil olur.

Xammal və yarımfabrikatlara tələb və təklifin hərəkətliliyi də öz xüsusiyyətlərinə malikdir ki, bu da verilmiş məhsulun hazırlanması xüsusiyyətləri və texnologiyalarının xarakteri ilə əlaqələndirilir. Əksər kənd təsərrüfatı məhsullarına təkliflər, xüsusən kauçuk, kakaо, paxla və s. bu kimi məhsulların dəyişilməsinə olduqca yavaş, zəif uyğunlaşırlar. Məsələn, əgər bu məhsullara tələbat kəskin artarsa, onda təklif qısa müddətdə hər hansıa ölçüdə arta bilməz, çünki onların istehsalı üçün təsərrüfatı genişlənməsindən ötəri yeni şitilliliklər, əkin sahələri və s. kimi zəruri amillər tələb olunur ki, onlarda ancaq 5-7 ildən sonra yeni məhsul verə bilərlər. Bu zaman aydır ki, istehsalçıda və ya vasitəciddə nə qədər həcm də və hansı keyfiyyətdə həmin məhsulların ehtiyatlarının olmasının da nəzərə alınması vacibdir. Belə olan hallarda bilavasitə istehlakçı firmalarda da həmin məhsullardan nə qədər ehtiyatların olduğu haqda məlumatlarda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mineral xammala: kömür, filiz, neft və s. kimi məhsullara olan təkliflər tələbatın dəyişmələrinə daha tez reaksiya verir, uyğunlaşırlar, çünki onların istehsalını kifayət qədər kiçik müddətdə artırmaq mümkündür. Bu zaman həmin istehsalat sahələrinin ehtiyat istehsal güclərinin olması vacib şərt sayılır; ancaq həmin ehtiyatların olmaması isə, əksinə, tezliklə bu sahələrdə kəskin ixtisara, katastrofaya gətirə bilər. Burada belə problemlərin həlli üçün həm istehsalçılarda, həm də istehlakçılarda tələb olunan xammalın nə qədər həcmdə və hansı keyfiyyətdə ehtiyatlarının olduğu haqda məlumatları bilmək zəruridir.

Qiymətlərin dinamikasının proqnozlaşdırılmasında valyuta kurslarının mümkün dəyişmələrinin qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu dəyişiklikləri yaranan amillər xarici iqtisadi proqnozların tərtibatçıları tərəfindən diqqətlə öyrənilir. Məzənnəsi sərbəst dəyişən valyutanın bazar qiyməti tələb və təkliflər qanunu ilə təyin olunur. Ancaq belə valyutalar o qədər də çox deyildir. Əksər valyutalar isə dövlət səviyyəsində müəyyən edilmiş kurslar üzrə qiymətlərə malikdirlər. Hökumətlərin rasional əsaslarla öz valyutaları-

ni idarə etdiyini qəbul etmək proqnoz müəllifləri gələcəkdə valyuta kurslarının dəyişmələrini təyin edə bilərlər ki, bunun üçün onların həmin hökumətlərin öz işlərində əsas götürdükləri amilləri izləməkləri vacibdir. Azad bazar şəraitində belə amillər, adətən, valyuta kurslarının proqnozlaşdırılmasının alətləri adlanırlar. Həmin amillər içərisində aşağıdakılar əsas amillər sayılırlar: tədiyyə (ödəniş) balansının statistik verilənləri; faiz tariflərindəki fərqlərin qiymətləndirilməsi və eləcə də inflasiya templəri (qiymətlərin artması); hökumətin maliyyə (xərcləri) və pul siyasəti (pul təkliflərinin artımı), inflasiyanın əsas göstəricisi kimi; valyuta kurslarındakı dəyişikliklərin (irəliləyişlərin) tendensiyaları; rəsmi (dövlət) və bazar valyuta kursları arasındaki fərqlər; valyuta kurslarının dəyişmələrinin strategiyaları; işgüzar əməliyyatların dövriyyi (sıklığı); dünyada pul ehtiyatlarının dəyişikliyi; maliyyə problemlərinin səbəblərini deyil, nisbi simptomları (əlamətləri) aradan qaldırmaq sahəsində hökumət siyasətləri.

Valyuta kurslarının mümkün dəyişmələrinin proqnozlaşdırılması zamanı yadda saxlamaq lazımdır ki, müxtəlisf səbəblərin təsiri ucbatından ayrı-ayrı dünya əmtəə bazarlarında hesablamalar hər hansı bir sərbəst konverləşdirilən valyuta ilə aparılır. Məsələn, neft və neft məhsullarının dünya bazarlarında hesablamaları, əsasən, çox hallarda ABŞ dolları ilə həyata keçirilir.

Avropa birligi ölkələrinin firmaları tərəfindən dünya bazarında çıxarılan sənaye avadanlıqlarının və əsasən hazır məhsulların eksport üzrə əməliyyat hesablamaları avro ilə aparılır. Yaponiya tərəfindən eksport olunan malları alan import ölkələri ilə hesablaşmalarda yapon ienindən istifadə olunur Amerika mallarının Yaponiyaya importu üzrə hesablaşmalarда, adətən dollarla hesablaşmalar aparılır.

İstənilən digər proqnozlaşdırılarda olduğu kimi, xarici iqtisadi proqnozlaşdırma da layihələndirilmiş proqnozların iqtisadi səmərəliliyi üzrə qiymətləndirilmə işlərinin həyata keçirilməsini təklif edir. Metodoloji nöqteyi nəzərdən belə problemlərin həlli kifayət qədər çətin iş olduğu meydana çıxır.

Ümumi şəkildə xarici iqtisadi proqnozlaşdırmadan alınan iqtisadi səmərə (ε) yalnız təkcə bu proqnozdan istifadə sayəsində əldə edilən müəyyən əlavə gəlirlə (D) həmin proqnozun layihələndirilməsinə sərf olunan faktiki xərclər (3) arasındakı fərqlə təyin olunur, yəni

$$\varepsilon = D - 3$$

Göstərilən ifadədən istifadə etməklə müvafiq proqnozun layihələndirilməsinə sərf olunan xərcləri təyin etmək o qədər də mürəkkəbdir.

kəb iş deyildir. Onlar kifayət qədər yüksək ola bilər və bu, hər şeydən əvvəl, yüksək ixtisashlı mütəxəssislərin layihə işinə cəlb olunmasının tələbi ilə bağlıdır.

Rusiya Federasiyasındaki təsərrüfat subyektlərinin böyük hissəsi – xarici iqtisadi əməkdaşlığın iştirakçıları çox da böyük olmayan kompaniyaları təşkil edirlər. Bir qayda olaraq, onların əksəriyyətinin kifayət qədər təcrübəsi və professionallığı (peşəkarlığı) lazımı səviyyədə deyildir. Həm də onlar o qədər də böyük vəsaitə malik deyillər ki, dünya bazarının dərindən öyrənilməsi tədqiqatlarını aparmağı maliyyələşdirsinlər. Buna görə də onlar «bazarı süzüb getmə» taktikasına meyil edirlər, yəni dünya bazarına əsasən kiçik çeşiddə məhsulları satmağa və ya almağa çıxırlar. Bu taktika əlavə kommersiya mənfiəti vermir, çünkü proqnozlardan istifadə sahəsində əlverişli konyuktur dəyişmələrinin (titrəyişlərinin) sayəsində azçəsidi mallarla belə gəlir alına bilmir, ancaq o irihəcmli gözlənilməz itkilərdən qəçməgə imkan yaratdır.

Dünya bazarının ciddi proqnozlarının qurulmasına yalnız irimiyyaslı Rusiya kompaniyalarının gücü çata bilər və ya onların sıfarişi ilə xüsusi ixtisaslaşdırılmış elmi təşkilatlar həyata keçirə bilərlər. Bu hallarda ən çətin məsələ praktikada xarici iqtisadi proqnozların istifadəsindən əldə edilən konkret iqtisadi səmərəqi qiymətləndirməkdir. Belə məsələlərin həllində isə ən çətinini uzunmüddətli proqnozların nəticələrini qiymətləndirmə sayılır. Bir çox hallarda belə məsələlərin həllini qarşıya məqsəd kimi qoymaq məqsədə uyğun deyildir. Aparılan araşdırımalar göstərir ki, belə proqnozların praktiki əhəmiyyəti heç də gələcəkdə baş verəcək və ya digər hadisələr və onların inkişafı prosesləri haqqında ehtimallar deyil, hər şeydən əvvəl hansı proqnozun gələcək haqqında bir neçə aspektdə və ssenarilərdə daha obyektiv mənzərə yaratmasıdır.

Dünya əmtəə bazarlarında qiymətlərin qısamüddətli (konyuktur) proqnozlarına göldikdə isə onlar müvafiq proqnozların layihədə nəzərdə tutduqları müəyyən zaman müddəti üçün hazırlanmış olurlar və müvəffəqiyyətli proqnozların sayının onların ümumi sayına nisbətini hesablamaqla iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirirlər. Burada müvəfəqiyyətli proqnozlar dedikdə, yalnız o proqnozları seçirlər ki, onlarda dünya qiymətlərinin (azalan və ya artan) faktiki dinamikası düzgün söylənilmiş, öncədən xəbər verilmişdir.

İstənilən halda proqnozlaşdırmanın əsas məziyyəti odur ki, xarici iqtisadi fəaliyyət prosesində yaranan səhvləri minimuma en-

dirməyə kömək edir, daha səmərəli idarəetmə (idarəcilik) qərarları qəbul etmək imkanını təmin edir və xarici iqtisadi strategiyani işləyib hazırlamağa şərait yaradır.

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsi şəraitində əsas xüsusiyyətlərdən biri kimi istehsalın və kapitalın transmilliləşməsi çıxış edir, xarici iqtisadi proqnozlaşdırma strateji planlaşdırma ilə sıx bağlanmış funksiyaya transformasiya olunur ki, bu funksiyaların icrası transmilli korporasiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu keyfiyyətdə proqnozlar daha çox məsələləri əhatə edir ki, onların həllini özünün praktiki fəaliyyətində həmin subyektlər icra edirlər.

Xarici iqtisadi proqnozlaşdırmaların bu cür transformasiyası transmilli korporasiyaların fəaliyyətindəki həllədici tendensiyalarının təsiri altında baş verir və həmin tendensiyaların məziiyəti odur ki, qərarların qəbulu prosesi kifayət qədər hökumətin təsiri hüdudlarından kənara çıxır və korporasiyaların qərargah mənzillərinə doğru yönəldilmiş olurlar. Belə olan halda transmilli korporasiyaların xarici iqtisadi proqnozlaşdırma və planlaşdırma sisteminin əsasını uzunmüddətli sifarişlər və müqavilələr təşkil edir ki, bunlar transmilli korporasiyaları və onların xaricdəki real material vəsaitlərini, borc tələblərini göstərən hissələrini əlaqələndirən bütün təkrar istehsal zənciri boyunca formalasdırırlırlar. Bu zaman proqnozlaşdırılma və strateji planlaşdırılma dayanıqlılıq və goləcəyi qabaqcadan məlum etmək kimi dəyərli keyfiyyətlər qazanırlar. Lakin bütün bunlarla yanaşı, yuxarıda göstərilən zəncirin çörçivəsinə siğışmayan transmilli korporasiyanın iqtisadi fəaliyyəti sahələri üzrə dünya bazarının transmilli korporasiyalarda həyata keçirilən proqnozları o qədər də ciddi dəyişikliklərə məruz qalmır. Transmilliləşmə prosesi olmadığı zaman və indi artıq mövcud olduğu dövrdə bu sahələrdə proqnozlaşdırma gözlənilməz amillərin yüksək risklərilə bağlı olmuşdur, halbuki korporativ vasitələrin geniş spektrdə təsirlərinin köməyi lə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin yaratdıqları həmin amilləri yumşaltmaq mümkündür.

Transmilli korporasiyaların böyük eksəriyyətinin maraqları yalnız onların daimi yerləşdikləri ölkələrlə deyil, həm onların nəzarəti altında cəmlənmiş müəssisələrin yerləşdikləri xarici ölkələrin apardıqları xarici iqtisadi siyasetin məqsədləri və məsələləri ilə daha çox üst-üstə düşməyə və ya hətta bağlanmağa başlayır. Nəticədə transmilli korporasiyaların xarici iqtisadi proqnozlaşdırma və planlaşdırmları həmin dövlətlərin dünya bazarı proqnozlarında və döv-

lətlərin əsas xarici iqtisadi məqsədləri, məsələləri və istiqamətləri qeyd olunan program sənədlərində özünün adekvat əksini tapır.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə qarşılıqlı əlaqə ticarət palataları və digər ittifaqların yaranması vasitəsilə (məsələn, Amerika ticarət palatası) transmilli korporasiyaların birləşməsi və özünütəşkilinin get-gedə artan prosesləri nəticəsində hiss ediləcək sinergiya qazanırlar. Dünya iqtisadiyyatında transmilli korporasiyaların rolunun artması ilə bu şəkildə transmilliləşmiş xarici iqtisadi proqnozlaşdırımlar, bir tərəfdən, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüyündən istifadə etməklə təsərrüfatla məşğul olan subyektlərin iştirakının tənzimlənməsi özəyinə, digər tərəfdən, mikrotəsərrüfat əlaqələri sisteminin inkişafının vacib konyuktur təşkiləcidi amillərinə çevrilirlər.

15.2. Dünya iqtisadiyyatının inkişafının proqnozlaşdırılması

Qlobal proqnozlaşdırmanın xüsusiyyətləri. Dünya iqtisadiyyatı proqnozlaşdırma obyekti kimi xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da gələcək inkişaf tendensiyalarını öncədən görməyi xüsusən mürəkkəb, aralıq təlimli və çox amilli edir, onlar isə öz növbəsində, yüksək ixtisas və xüsusi hazırlığın olmasını zəruriləşdirirlər. Bəs bu xüsusiyyətlər nədən ibarətdir? – Birincisi, bu olduqca mürəkkəb, tərkibinə və iştirakçılara görə müxtəlif keyfiyyəti sistemdir. Bu sistem bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən milli iqtisadiyyatları (onların sayı 200-dən çoxdur- müstəqil iştirakçı dövlətlərin sayına görə), onlarla sivil və regional dövlətlərarası birlikləri (Avropa İttifaqı, Asiya-Sakit okean iqtisadi əməkdaşlığı təşkilatı, MDB, Afrika İttifaqı, Şimali Amerika ölkələrinin iqtisadi ittifaqları və s. kimi tipli birlikləri), minlərlə transmilli korporasiyaları, onlarla dünya maliyyə mərkəzlərini, Beynəlxalq iqtisadi təşkilatları (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Bank, Beynəlxalq Ticarət Təşkilatları və s.) birləşdirir. Ancaq bütün bu mürəkkəb beynəlxalq iqtisadi münasibətlər torunda vahid koordinasiyaedici mərkəz, beynəlxalq konfederasiya yoxdur ki, qlobal hüquqlar əsasında işlərə, təsir göstərsin. BMT və digər beynəlxalq təşkilatlara isə kifayət qədər səlahiyyətlər verilmişdir ki, qlobal vətəndaş cəmiyyətlərinin maraqlarını qoruyaq dünya iqtisadiyyatını tənzimləyə bilsinlər. Ona görə də bu sahələrdə yüksək səviyyəli xaotik, təşkilatsızlıq, gözlənilən hadisələrin öncədən müəyyən edilə bilməməsi, dövlətlərin və transmilli korporasiya-

ların öz mövqelərini güdmələri və s. hökm sürür. Həmçinin bu sferada proqnozların etibarlılığı səviyyəsi çox zəif olsa da, ancaq demək olmaz ki, tamam bərbad haldır, çünki dünya iqtisadiyyatı özü-nəməxsus qanuna uyğunluqlar və tendensiyalara müvafiq inkişafını davam etdirir.

İkincisi, dünya iqtisadiyyatı tərkibinə görə ən miqyaslı və mürəkkəb sosial sistemdir ki, onda bir neçə altsistemləri ayırmaq olar:

- inkişaf etmiş ölkələr (əhalisinin adambaşına düşən ən yüksək gəlir səviyyəsinə malik ölkələr);

- gəlirləri orta səviyyəli ölkələr;

- gəlirləri aşağı səviyyəli olan ölkələr.

Qlobal iqtisadiyyatın əsas parametrləri və onun altsistemləri (yarımsistemləri) haqqında məlumatlar cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, Yer kürəsinin əhalisinin 15,8% yüksək gəlirlə yaşayır; ancaq burada rəsmi kurs üzrə dönyanın ümumi gəlirlərinin 80%-i cəmlənmişdir. Əks qütbədə, yəni az gəlirli ölkələrdə: burada 2,3 milyard insan yaşayır və ya Yer kürəsinin əhalisinin 36%-i az gəlirlə yaşamaq məcburiyyətindədir; bu sferanın əhalisi dönyanın ümumi gəlirlərinin cəmi 8%-nin yaranmasını təmin edirlər, əhalinin adambaşına düşən gəliri yüksək gəlirli ölkələrə nəzərən 63 dəfə azdır. Bütün bu göstəricilər dövlətli və kasib ölkələri, sivilizasiyaları ayıran uçurumların miqyasını göstərir. Əgər bu göstəricilərin müqayisəsi təhliliqi alıcılıq qabiliyyəti paritetləri üzrə aparsaq, düzdür bu fərqlər xeyli az olacaqdır ki, bu da daxili bazar qiymətlərinin nisbətini əks etdirir (13,7 dəfə). Ancaq qeyd etməliyik ki, dünya bazarlarında əmtəələrin və xidmətlərin mübadiləsi adətən həmişə rəsmi konvertləşdirilmiş valyuta kursları ilə aparılır. Dünya iqtisadiyyatının qlobal məkanında Rusiya təvazökar mövqe tutur: dünya əhalisinin 2,3%, dünya ümumi gəlirlərinin 1,2%, alıcılıq qabiliyyəti paritetləri üzrə cəmi 2,6% təşkil edir.

Xarici ticarət strukturlarında da xeyli fərqlər müşahidə edilir və onlar qloballaşdırılma şəraitində böyük sürətlə artırırlar: dünyada 73% eksport yüksək gəlirli ölkələrin, cəmi 23% az gəlirli ölkələrin, 2% isə Rusyanın payına düşür. Eksportun quruluşunda çox böyük üstünlük (dünya üzrə orta hesabla 77%, yüksək gəlirli ölkələrin payına 81%, az gəlirli ölkələrin payına isə 50%) hazır məhsulların payına düşür, 9% - ərzaq və kənd təsərrüfatı xammalı, 9%- yanacaq və 3% isə metallar və filizlərin eksportu təşkil edir. Rusyanın eksportunun quruluşu dünya eksportundan kifayət qədər fərqlənir: burada

50%- yanacağın, 8%- metal və filizin, cəmi 21%- isə hazır məhsulların xarici ölkələrə satışı (məxarici) təşkil edir. Rusyanın mədaxil (import) etdiyi məhsulların içərisində hazır məhsullar 69%, ərzaq və kənd təsərrüfatı xammalı isə 18% təşkil edir.

Cədvəl 1.
2004-cü ildə dünya iqtisadiyyatının əsas parametrləri

Göstəricilər	Bütün dünya	Yüksək gölirlər ölkələr	Orta gölirlər ölkələr	Aşağı gölirlər ölkələr	Rusiya
Əhalinin sayı, dünyaya nəzərən miyon nəfər, %-lə	6365 milyon nəfər, 100%	1004 milyon nəfər, 15,8%	3018 milyon nəfər, 47,4%	2343 milyon nəfər 36,8%	144 milyon nəfər, 2,3%
Ümumi milli gəlir Milyard dollarla Dünyaya nəzərən %-lə Əhalinin adambaşına düşən gəliri, dollarla Dünyaya nəzərən, %-lə	40282 100 6329 100	32245 80,0 32112 507	6863 17,1 2274 359	1188 2,9 507 8	488 1,2 3400 54
Ümummilli gəlirlər Aliciq qabiliyyəti pariteti üzrə Milyard dollarla Dünyaya nəzərən, %-lə Əhalinin adambaşına, dollarla Dünyaya nəzərən, %-lə	56289 100 8844 100	31138 55 31009 361	20051 36 6644 73	5291 9,4 2268 25,8	1392 2,5 9680 109
Məhsulların eksportunun həcmi, milyard dollarla Dünyaya nəzərən, %-lə	9145 100	6679 73	2259 25	213 2,3	183 2,0
Eksportun tərkibi, %-lə Ərzaq və kənd təsərrüfatı xammalı Yanacaq Metallar və filizlər Həzir məhsullar	9 9 3 77	8 5 3 81	11 17 5 64	18 28 3 50	4 50 8 21
Importun tərkibi, %-lə Təsərrüfatı xammalı Yanacaq Metallar və filizlər Həzir məhsullar	10 10 3	9 12 3	9 9 9	14 22 3	18 3 8

Mənbə: 2006 World Development Indicators. Washington. The World Bank, 2006. P. 22, 208.

- Üçüncüsü, dünya iqtisadiyyatı periodik olaraq siklik silkələnmələrə məruz qalır və onlar daha dəqiq və nisbətən sinxron şəkil-də qabaqcıl (avanqard) ölkələr qrupunda özlərini bürüzə verirlər. Təqribən hər 10 ildən bir (XX əsrin 70-ci, 80-ci, 90-ci illərində və 2001-2002-ci illərdə) periodik iqtisadi böhranlar müşahidə edilmişdir ki, onlarda əsasən Kondratyev siklinin texnoloji sistemlərinin dəyişməsi müddətlərində – 1929-1933-cü illər və 70-ci illərin ortalarında, daha qabarlıq şəkildə özünü göstərir. Bu böhranlar zamanı istehsalın, eksportun həcmində və əmtəə qrupları üzrə dünya eksportu qiymətlərindəki silkələnmələr çox güclü fərqlənirlər.

XX əsrin ikinci yarısında ümumadxili məhsulun (ÜDM) dünya üzrə həcmi 6,6 dəfə, istehsalın həcmi 7,6 dəfə, eksport isə 21,8 dəfə artmışdır. Bu zaman xarici ticarət xüsusilə qabaqlayıcı sürətlə artmışdır. Eyni zamanda dünya eksport qiymətlərinin indeksləri 90,5 dəfə artmışdır ki, bu da, əsasən, 70-ci illərdəki «qiymətlərin inqilabı»-nın baş verməsi ilə bağlı olmuşdur. Həmin qiymətlərin sıçrayışı zamanı əvvəlki dövrlə müqayisə etsək, onillik ərzində eksport (məxaric) qiymətlərinin indeksləri 6,6 dəfə (20,7% orta əsrlilik artım) artmışdır və buna səbəb kimi xammalın qiymətlərinin sıçrayışla artmaları göstərilir (70-ci illərdə neftin dünya üzrə qiyməti 18 dəfədən çox yüksəlmişdir). Ancaq sonralar, 80-ci illərdə, malların eksport qiymətlərinin artımı azalmağa başladı və, hətta, xammalların qiymətləri xeyli aşağı düşdü. XXI əsrin başlanğıcında neftin və digər xammal məhsullarının qiymətlərində qabaqlayıcı artım başlandı və get-gedə sürətlə artmaqdə davam etdi.

- Dördüncüsü, sivilizasiyalar və ölkələr qrupları üzrə dünya iqtisadiyyatının ərazi proporsiyaları dəyişir; bu haqda məlumatlar cədvəl 2-də verilmişdir.

Cədvəl 2.

ÜDM (M) və əmtəələrin eksportunun ($\mathcal{E}$) dünya istehsalının strukturlarının dinamikası

Ölkələr	1950 il		1960 il		1970 il		1980 il		1990 il		2000 il	
	M	$\mathcal{E}$	M	$\mathcal{E}$	M	$\mathcal{E}$	M	$\mathcal{E}$	M	$\mathcal{E}$	M	$\mathcal{E}$
<i>İnkişaf etmiş ölkələr</i>	60,7	79,4	55,8	75,0	58,0	77,6	55,9	67,3	55,1	65,2	52,6	56,8
ABŞ	28,8	42,4	24,4	30,5	22,5	22,6	21,4	14,7	20,7	13,0	21,2	11,8
Yaponiya	2,9	1,4	3,9	2,8	7,0	4,9	7,8	5,1	8,6	7,2	7,2	6,1
Qərbi Avropa	25,7	31,6	24,6	37,9	25,3	41,6	23,5	42,8	22,4	40,4	20,8	33,6
Avstraliya	1,1	1,6	0,9	1,4	1,0	1,3	1,0	1,1	1,0	1,1	1,1	1,1
<i>İnkişaf etməkdə olan ölkələr</i>	22,3	16,8	22,6	19,2	22,3	20,2	26,6	26,4	31,1	29,7	39,7	41,2
Latin Amerikası	6,4	6.5	6.6	6.6	6.6	6.2	8.9	7.5	7.6	6.8	7.6	8.1
Şimali Amerika	2,3	1.5	3.4	3.0	4.5	4.3	5.8	5.6	5.3	4.8	5.6	5.2
<i>Yaxın və Orta Şərq</i>												
Hindistan	2,9	2.0	2.5	1.8	2.3	1.4	2.5	1.4	3.1	1.7	5.2	2.7
Çin	3,7	1.8	3.8	2.5	2.6	2.0	2.5	2.2	5.4	4.5	10.7	7.7
Saxaradan cənubda yerləşən Afrikada	2,3	1.0	2.2	1.0	1.8	0.8	1.6	0.6	1.5	0.5	1.3	0.4
Şərqi Avropa	6,0	2.6	7.1	2.8	6.5	2.6	5.8	2.2	4.6	2.1	4.0	0.9
Keçmiş SSRİ	11,1	1.6	14.5	3.1	13.2	3.6	1.7	4.1	9.2	3.1	3.8	1.1
Rusiya	7,0	0.2	8.9	2.4	8.1	2.9	7.1	3.3	5.6	2.6	2.1	1.0

Mənbə: Мировая экономика. Глобальные тенденции за 100 лет. М: Экономист, 2003, səh 600-601

Yer kürəsinin əsas texnoloji və iqtisadi potensialı üç sivilizasiyada – Şimali Amerika, Qərbi Avropa və Yaponiyada cəmlənmişdir. 2004-cü ildə yüksək gəlirə malik olan inkişaf etmiş ölkələrdə 1004 milyon insan (planetin əhalisinin 15,5%-i) yaşayırı və 27,8 trilyon dollar məbləğində ümumadxili gəlir əldə edilmişdir (dünyadakı gəlirin 80,4%-i); ABŞ-da dünya əhalisinin 4,6%-i yaşadığı halda, dünya ümumi gəlirinin 31,9%-i onun payına düşür. Əks istiqamətdəki qütbədə Afrika sivilizasiyasında (Saxaradan cənubda yerləşən Afrikada): burada Yer planetinin 11,2% əhalisi yaşayır, ancaq cəmi 1% ümumi dünya gəliri onlar tərəfindən əldə edilir. ABŞ ilə Həbəşistan (Efiopiya) arasındaki ümumi daxili gəlir üzrə belə kəskin fərq onu göstərir ki, Efiopiya əhalinin adambığına düşən payına görə fərq ABŞ-a nəzərən 421 dəfə azdır. İqtisadi inkişaf və gəlirlərin səviyyələrinin belə yüksək dərəcədə qütbəşməsi dünya iqtisadiyyatını lərzəyə salan kəskin sosial-iqtisadi ziddiyətlərin yaranmasının başlıca səbəbidir.

- beşinciisi, XX əsrin sonlarında dünya iqtisadiyyatını əhatə etmiş qloballaşma prosesləri onun simasını dəyişməyə başlamışdır. Planetin məhsuldar qüvvələrinin beynəlmiləçiliyi ilə əlaqəli olan yeni mərhələdə qloballaşma özünün obyektiv əsaslarına malikdir. Əmək, təbii və intellektual ehtiyatlar qlobal xarakter əldə edir, bütün dünya ictimaiyyəti tərəfindən istifadə olumurlar. Strateji qərarların qəbulu mərkəzləri milli dövlətlərdən qlobal meydan oyunçularına – transmilli korporasiyalara, dünya maliyyə mərkəzlərinə, beynəlxalq təşkilatlara (Dünya ticarət təşkilatına, Beynəlxalq Valyuta Fonduna və s.) doğru daha böyük yerdəyişmələrlə keçməyə başlayır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həcmi sıçraşışlarla artmaqdə davam edir: 1990-ci ildən 2003-cü ilə qədər dünya ümumi gəlirinə nəzərən beynəlxalq əmtəə dövriyyəsi 32,5%-dən 41,5%-ə qədər artmışdır; ümumi daxili gəlirdə xüsusi kapitalın axını 10,3%-dən 24,2%-ə qədər yüksəlmüşdür; yenə də ümumi daxili gəlirdə birbaşa xarici investisiyalar 2,7%-dən 4,9%-ə qədər artmışdır. Milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığı artmaqdə davam edir.

Müasir qloballaşma proseslərinin başlıca ziddiyəti odur ki, onlar neoliberal modellər üzrə həyata keçirilirlər, güclü transmilli korporasiyalar qruplarının və ən inkişaf etmiş ölkələrin nəzarəti və maraqları altında yaranırlar ki, bu da varlı və kasib ölkələr, sivilizasiyalar arasındaki uçurumları daha da dərinləşdirir, enerji böhranını kəskinləşdirir, sivilizasiyaların geosiyasi dayanıqsızlığını və toqquşması təhlükəsinə gətirir. Ona görə də dünyada qloballaşmanın xarakterini dəyişməyə çalışın hə-

rəkatlar güclənir, modelinin qlobal vətəndaş cəmiyyətləri və onların institutlarının nəzarəti altında sivilizasiya və partnyorluq dialoqlarına əsaslanan humanist-noosfer modelinə keçidi baş verir.

Dünya iqtisadiyyatının dinamikasının uzunmüddətli proqnozları. Dünya iqtisadiyyatının uzunmüddətli proqnozlarını layihələndirəndə və orada Rusiya iqtisadiyyatının yerini müəyyənləşdirəndə XXI əsrin başlangıcında əyani şəkildə meydana çıxan yeni qlobal çağırışları və tendensiyaları mütləq nəzərə almaq lazımdır.

1. Demografik tendensiyaların qütbleşməsi, XX əsrin ikinci yarısı Yer kürəsinin əhalisinin kəskin artımı ilə xarakterizə olunur ki, 1950-ci ildəki əhalinin sayı 2519 milyondan 2000-ci ildə 6070 milyon nəfərə qədər artmışdır. Əhalinin belə sürətlə artması, ilk növbədə, daha zəif inkişaf etmiş regionlarda xüsusilə, mürəkkəb kəskin problemlər yaratdı, çünki həmin regionlarda əhalinin sayı 1706 milyon nəfərdən 4877 milyon nəfərə çatdı, yəni 2,9 dəfə çoxaldı. BMT-nin proqnozlardakı orta varianta əsasən 2050-ci ildə planetin əhalisinin sayı 9076 milyon nəfərə çatacaqdır ki, onlardan 3,6%-i inkişaf etmiş ölkələrdə, az inkişaf etmiş ölkələrdə isə bu artım 60%-ə yaxın olacaqdır (rekord artım Saxaradan cənubda yerləşən Afrika ölkələrində gözlənilir). Ancaq bütün bunlarla yanaşı, bəzi ölkələrdə yeni tendensiyalar müşahidə edilir ki, onlarda depopulyasiya prosesi gedir, yəni əhalinin sayının azalması və qocalma prosesi üstünlük təşkil edir. Məsələn, həmin proqnozlara görə, əhalinin sayının yarımsırdə Yaponiyada 12%, Almaniyada 4% (orta yaşın 40-dan 47,4 yaşı qədər artması şəraitində), İtaliyada – 12% (orta yaş 40,3-dən 52,2 yaşı qədər yüksəlməklə), Rusiyada – 24% (orta yaş 36,4-dən 43,5 yaşı qədər artması ilə), Ukraynada isə 46% azalması gözlənilir. Hətta, Çində 2030-cu ildən sonra, BMT-nin proqnozuna görə, əhalinin sayının azalması tendensiyası üstünlük təşkil etməlidir ki, nəticədə 2050-ci ilə həmin azalma əhalinin ümumi sayının 4%-ni təşkil edəcəkdir. Əhalinin sayının azalması da, öz növbəsində, digər problemləri yaradacaqdır ki, bunlardan biri də gələcəkdə iqtisadi inkişafın balanslaşdırılmasını təmin etmək üçün işçi qüvvəsinin çatışmamazlığı ola bilər. Əlbəttə, bu problemlərin qismən də olsa həllərindən biri miqrasiya axınının artmasıdır. Məsələn, 1995-2000-ci illərdə aşağı və orta inkişaf səviyyəli ölkələrdən yüksək inkişaf səviyyəli ölkələrə immiqrantların axını 14 milyon nəfərdən (qeyri-leqlə miqrantları nəzərə almadan) çox olmuşdur. Yüksək inkişaf səviyyəli ölkələrə miqrasiya edənlərin sayı 2000-ci ildə 88,5 milyon nəfər olmuşdur ki, bu isə 1990-ci ildəki 7,6%-

dən 2000-ci ildə 9,5%-ə qədər artım deməkdir; Rusiyaya miqrasiya edən əhalinin sayı isə 13,3 milyon nəfər olmuşdur ki, bu da bütövlükdə Rusiya əhalisinin 9,1%-nə bərabərdir.

Uzunmüddətli perpektivdə demoqrafik tendensiyaların dinamikasında diferensiallaşmanın güclənməsini müşahidə etmək mümkündür ki, bu da miqrasiya axınının artmasına şərait yaradır. Qeyd edək ki, belə proseslər daha ciddi beynəlxalq tənzimlənmələr tələb edir və insanların azad yaşamaq yerdəyişmələrinə, ailələrdə neçə uşağın doğulmasına və s. kimi amillərə qadağa qoymaq, onların hüququnu əllərindən almaq qəti yolverilməzdır.

2. Qlobal enerji və ekoloji böhranlar. Yer kerəsinin artan əhalisini enerji ehtiyatları ilə təmin etmək və ətraf mühitin çirkənməsini azaltmaq problemləri gündən-günə daha kəskin xarakter alır. Yalnız son 12 ildə - 1990-ci ildən 2002-ci ilə qədər olan dövrdə dünya üzrə enerji istehsalı neft ekvivalenti ilə 8,8 milyard tondan 10,3 milyard tona kimi çoxalmış, yəni 17% artmışdır; atmosferaya karbon qazının (CO_2) atılması, yəni ətraf mühitin çirkənməsi, 2000-ci ilə olan məlumata görə 21,2 milyard tondan 22,9 milyard tona qədər olmuşdur ki, bu da 10 il ərzində 8,4% artım deməkdir. Xüsusi qeyd edək ki, enerji istehlakının 51%-i, atmosferə atılan çirkənmənin 51,4%-i yüksək gəlirə malik olan ölkələrin payına düşür ki, onların əhalisinin sayı planetin əhalisinin sayının cəmi 15,5%-ni təşkil edir. Eyni zamanda dünyanın əhalisinin dördə biri elektrik enerjisindən istifadə edə bilmir və dərin ehtiyaclar içərisində yaşıyırlar.

Yeraltı yanacaq yataqlarının azalması və daha yaxşlarının tükənməsi, eləcə də həmin yanacaqların bahalaşması, iqlim şəraitlərinin əlverişizliyi alternativ, ekoloji təmiz enerji mənbələrinin tapılması və istifadəsi üçün razılışdırılmış qlobal programlara keçidin baş verməsini tələb edir ki, bu da beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq şəraiti əsasında bütün ölkələrin və sivilizasiyaların enerji təhlükəsizliyini təmin etməyin başlıca şərtidir. Məhz həmin problemlərin həlli məsələsi 2006-ci ildə Sankt-Peterburq şəhərində keçirilmiş 8 ölkə başçılarının görüşündə geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

3. Texnoloji çevrilişlər və onların nəticələri. XXI əsrin ilk on illiyində dünya iqtisadiyyatının dinamikasının fərqləndirici xüsusiyyəti texnoloji çevrilişin həyata keçirilməsi, növbəti elmi-texniki inqilabın baş verməsi ola bilər ki, onun əsas mahiyyətini istehsalın postindustrial üsulu və 6-cı nəsil texnoloji sistemə keçid təşkil edər və burada sonuncu

(6-ci nəsil texnoloji sistem) istehsalın bu üsulunun 1-ci mərhələsi olub, nəticədə cəmiyyətin texnoloji bazasının səmərəliliyini yüksəldər və onun strukturunu radikal dəyişdirər. Ancaq bu proses zaman və məkan üzrə qeyri-bərabər inkişaf edəcəkdir.

Yeni əsrin ilk iki onilliyində 5-ci texnoloji sistemin azalma-aşağı düşmə mərhələsi gözlənilir və artıq bu sistem çox göstəricilər üzrə öz potensialını tükətmüşdür, onun texnikasının son nəsilləri get-gedə daha az səmərə gətirir və o qiymətcə 6-ci texnoloji sistemin birinci nəsillərinin verə biləcəyi səmərəyə bərabər olur. Yalnız 3-cü onillikdə, yəni 20-30-cu illərdə, artıq 6-ci texnoloji sistem üstünlüyü malik olaraq iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini xeyli yaxşılaşdıracaqdır.

Yeni texnoloji sistemə keçid məkana görə qeyri-bərabər olacaqdır. Texnoloji çevrilişin liderləri elə sivilizasiyalar olacaqdır ki, onlar dünyada ən yüksək elmi-texnoloji və iqtisadi potensiallara malikdirlər və bunlara Şimali Amerikada (ən öncə ABŞ), Qərbi Avropa və Yapon sivilizasiyaları aiddirlər. Məhz onlar dünya bazarlarında əmtəə (məhsul) və xidmətlərin rəqabətlilik qabiliyyətini müəyyənləşdirəcək və innovasiya əlavə gəlirlərinin əsas hissəsini – dünya texnoloji kvazirentalarını mənimşəyəcəklər.

İkinci cərgədə elə ölkələr və sivilizasiyalar yer alacaqdır ki, onlar bazis innovasiyalarını öndəki cərgədə duran yüksək texnologiyalara malik ölkələrdən götürəcək, xarici və daxili bazarlarda yüksək texnologiya ilə istehsal olunmuş məhsulların yerləşdiyi piştaxtalarda müəyyən yer tutmağa çalışacaqlar, bunlara Çin, Hindistan, Braziliya, Asyanın yeni sənayeyə malik ölkələri, Şərqi Avropa ölkələri və Rusiya (əgər o innovasiya irəliləyişi strategiyası yolunu seçərsə) aiddirlər.

Üçüncü eşelonə (cərgəyə) böyük sayıda ölkələr aiddirlər ki, onlar öz texnologiyalarına, mütəxəssis kadrlarına və iqtisadi potensiala malik deyillər, müstəqil şəkildə nəinki 6-ci və ya 5-ci, hətta heç hər hansı halda, 4-cü texnoloji sistemi mənimşəmək və istifadə edə bilmək iqtidarları yoxdur. Bu ölkələrin texnoloji geriliyi və müvafiq olaraq məhsulların dünya bazarlarında rəqabət apara bilməməsi onların mövqelərinin və əmək məhsuldarlıqlarının kəskin düşməsi ilə nəticələnir. Ona görə də bu qrupa daxil olan ölkələrə inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələr və bütövlük-də dünya birliyi tərəfindən irimiqyaslı beynəlxalq texnoloji yardım proqramları vasitəsilə kömək və dəstək tələb olunur.

4. İqtisadi stratifikasiya. Industrial dövrdə, xüsusən XX əsrдə, iqtisadi stratifikasiya – ölkələrin və sivilizasiyaların inkişaflarının və gəlirlərinin səviyyələri arasındaki kəsilmə və qırılma, varlılar və kasıblar

arasındaki uçurum xeyli artmışdır; indi isə həmin çatışmamazlığı aradan qaldırmaq lazımdır və bu baş verməzsə, texnoloji və iqtisadi səviyyələri reallaşdırmaq mümkün deyildir. Məsələn, 1820-ci ildə əhalinin adambاشına düşən ümumadxili məhsulu üzrə İngiltərə ilə Afrika arasında 4,1 dəfə, 1913-cü ildə ABŞ ilə Çin arasında 9,6 dəfə fərqli idi; bu fərq 1950-ci ildə ABŞ ilə Çin arasında 21,8 dəfə, 2001-ci ildə isə ABŞ ilə Afrika arasında 18,8 dəfə təşkil edirdi. Rusiya daxil olmaqla, dünyanın bir çox ölkələrində varlı və kasib təbəqələri arasındaki fərqlər, qırılma- lar artmışdır. Varlılarla kasıblar arasındaki daha da dərinləşən uçurum- lar industrial sivilizasiyaların yaratdığı və qoyduğu miraslardır və onları- rin aradan qaldırılmasını, ixtisar edilməsini XXI əsrin post sənaye cə- miyyətinin həyata keçməsi gözlənilir.

5. Mənəvi sferasının inkişafı. Sənayeləşdirilmiş cəmiyyətdə elm və təhsil güclü inkişafını tapmışdır və bu XXI əsrдə biliklərə əsaslanan- caq cəmiyyətə kecid üçün əsas olmuşdur. Texnikanın yeni nəsilləri, bas- zis və islahatçı innovasiyalar elmi-texniki nailiyyətlərə əsasən qurulur, elmi kəşflər və ixtiralar realizə olunur. Dövlətin və biznesin elmə və təhsilə qoyduğu kapitallar gündən-güna artır və məsrəflər dünyada qabaqlayıcı templə artmaqdə davam edir. Bu proseslər qeyri-bərabər – tsiklik inkişaf edir, ölkələr və sivilizasiyalar üzrə diferensiallaşmış şə- kildə həyata keçirilir. Yeni texnoloji sistemlərə kecid bazis innovasiya- ları dalğaları ilə müşayiət edilir və onlar sonra islahatçı innovasiyalar axını əsasında yayılır, genişlənirlər. Periodik olaraq elmi-texniki inqilablar genişlənir, inkişaf etdirilir. Adətən, bu inqilablardan önce texno- loji böhranlar, əvvəlmişlər baş verir. Əvvəlmişlər təhsilə yeni tələblər for- malaşdırır, təhsildə inqilabların məzmununu təşkil edir.

XXI əsrin birinci onillikləri elmdə böhranla və növbəti elmi inqilabın inkişafının çatması ilə xarakterizə olunur ki, nəticədə köhnəlmış industrial elmi paradigma yenisi, XXI əsrin reallığına adekvat postin- dustrial paradigma ilə əvəz olunur. Bu isə, öz növbəsində, təhsil sahə- sində əvvəlmişlər tələb edir ki, nəticədə təhsilin mahiyyəti postindustrial elmi paradigma ilə zənginləşir, müasir informasiya texnologiyalarına, fasılısız təhsil təşkilatlarına, distansion təlimə söykənir.

Lakin qeyd etməliyik ki, əsas elm və təhsil potensialı yüksək inki- şaf etmiş və yüksək gəlir səviyyələrinə malik olan ölkələrdə gəmlən- misidir; dünya üzrə tədqiqatlara və layihə işlərinə ayrılan məsrəflərin 85%-i (Rusiyada bu rəqəm 0,63%-dir), təhsilə ayrılan məsrəflərin isə 92%-i (Rusiyada 0,6%, az gəlirli ölkələrdə isə 0,8%) inkişaf etmiş, yüksək gəlirli dövlətlərin payına düşür. Belə böyük uçurumu mütləq

aranan qaldırmaq, ixtisar etmək lazımdır, çünkü bu işlər görülməzsə texnoloji və iqtisadi səviyyələri yaxınlaşdırmaq mümkün deyildir.

6. Hərbiləşmənin və mühəribələrin təsiri. Dünya iqtisadiyyatının inkişafının tormozlayıcı hərbi ehtiyaclarla böyük miqdarda və saitlərin ayrılması zəruriyyəti və vaxtaşırı hərbi münaqişələrin yaranmasıdır; həmin münaqişələr milyonlarla insanların həyatına son qoyur və xalq təsərrüfatına həddindən artıq itkilər gətirir. XX əsrдə iki dünya mühəribəsi, bir sira lokal (yerli) mühəribələr, «soyuq mühəribə» dünya iqtisadiyyatına hədsiz böyük tələfatlar, fəlakətlər vermişdir, ancaq onun inkişafını dayandırıa bilməmişdir: ikincisi yüzillikdə ümumadxili məhsulun həcmi 18 dəfə artmışdır (əsrin birinci yarısında) bu artım 2,9 dəfə, böhranlar və hərbi münaqişələr az olan ikinci yarısında isə – 6,2 dəfə olmuşdur). İqtisadiyyatın xeyli hissəsi hərbi ehtiyaclarla işləyir. 2003-cü ildə dünya üzrə hərbi xərclər 948 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu da dünyadakı ÜDM 2,6%-nə bərabərdir; bu xərclərin 503 milyard dolları, yəni 53%-i yüksək inkişaf etmiş, yüksək gəlirli ölkələrin, 18,6 milyard dolları, cəmi 2%-i Rusyanın payına düşür. Orduda dünya işçi qüvvəsinin 0,9%-i (Rusiyada 1,7%-i, yüksək gəlirli ölkələrdə 1,1%-i) qulluq edir.

Keçən əsrin 90-ci illərində «soyuq mühəribənin» kəsilməsi və beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşması nəticəsində hərbi xərclərin miqdarı azalmağa, ixtisar olunmağa başladı. Ancaq terrorçuluğa qarşı mübarizənin genişlənməsi ilə əlaqədar ümumadxili məhsuldan hərbi xərclərə ayrılan paylar yenidən artmağa başladı, lakin bu tendensiyanın perspektiv gələcəkdə güclənməsi, üstünlük'lər təşkil etməsi gözlənilmir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafının uzunmüddəli perspektivlərini iki ssenari (ətalətli və innovasiya – irəliləyiş ssenariləri) üzrə proqnozlaşdırarkən yuxarıda sadalanan əsas amilləri və ziddiyətli tendensiyaları birləşdirilmiş şəkildə nəzərə almaq lazımdır. İkinci, innovasiya – irəliləyiş ssenariləri texnoloji, iqtisadi, eləcə də elm və təhsilin inkişafı səviyyələrindəki ucurumları, fərqləri aradan qaldırmağa, ixtisar etməyə yönəldilmişdir ki, bu proseslər ölkələrin və sivilizasiyaların qarşılıqlı təsirləri və əməkdaşlıqlarına əsaslanaraq həyata keçirilmişdir; həmçinin bu proseslərin icrasına irəlidə gedən inkişaf etmiş ölkələr, işgüzar dairələr, qlobal vətəndaş cəmiyyəti institutları real və səmərəli kömək etməli, geridə qalmış ölkə və sivilizasiyaların düşər olduqları böhranlardan, varlılarsa kasıblar arasında

yaranmış uçurumlardan xilas edilmələrində yaxından iştirak etməli və yeni qlobal problemlərin birgə həlli yollarını axtarmalıdırlar.

15.3. Rusiyada xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafının proqnozlaşdırılması

Proqnozlaşdırma obyekti. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf proqnozu. Uzunmüddətli perspektivdə inkişaf tendensiyalarının aşkar edilməsi bütün müxtəlifliyi və cürbəcürlüyü ilə Rusyanın xarici iqtisadi əlaqələrinin strukturunu və dinamikasını proqnozlaşdırmaq üçün əsasdır. Öncədən görmək və söyləmək obyektləri aşağıdakılardır:

- əmtəələrin (məhsulların) xarici ticarəti – onların məxarici, mədaxili, saldosu (gəlir və sərf olunmuş xərclər arasındaki fərqlər), əmtəə qrupları kəsiyində və ölkələr üzrə kəsikdə (MDB ölkələri ilə, MDB ölkələrindən başqa digər ölkələrlə);
  - xidmətlərin xarici ticarəti (nəqliyyat, turist, maliyyə və s. ki-mi xidmətlər), 1-ci bənddə göstərilən eyni kəsikdə;
  - MDB ölkələri və MDB-dən kənar dövlətlərlə ticarətdə eksport (məxaric) və importun (mədaxil) orta qiymətlərinin proqnozları;
  - xarici investisiyaları və xarici borcları daxil etməklə beynəlxalq maliyyə münasibətləri;
  - Rusyanın mərkəzi bankının valyuta vəsaitlərinin (ehtiyatlarına) və xarici əlaqələrinin səmərəliliyinə təsir göstərən valyuta kur-sunun dinamikası;
  - beynəlxlaq elmi-texniki və mədəni əlaqələri, təhsil xidmətləri;
  - Avrasiya iqtisadi birliyi (AİB) və Belarus-Rusya ittifaqı çər-civəsində MDB ölkələri ilə integrasiya əlaqələrinin inkişafi.

SSRİ-də xarici iqtisadi əlaqələrin bütün növləri ciddi dövlət orqanlarının nəzarəti altında idi, xarici ticarətin monopoliyası həyata keçirildi. Bu dünya bazarındaki kəskin konyuktur silkələnmələrindən, xarici monopoliyaların və transmilli korporasiyaların təsirindən iqtisadiyyati təcrid edir, ayırrırdı, azsaylı peşəkarların kömə-yilə xarici əlaqələri həyata keçirməyə və onların səmərəliliyini təmin etməyə imkan yaradırdı, ancaq eyni zamanda dünya təsərrüfatının pozitiv tendensiyalarının milli iqtisadiyyata təsirini zəiflədir, rəqabətlilik apara bilməyən məhsulların istehsalçıları üçün amansız şəraitlər yaradırdı.

80-ci illerin ikinci yarısında, yenidənqurmanın başlanması ilə xarici ticarətin monopoliyası zəifləməyə başladı, xarici kapitalın daxili bazarlara gətirilməsinə icazə verildi. SSRİ məkanında xarici şirkətlərlə birgə müəssisələr yaradılmasına icazə verildi, bazarların doldurulması üçün xarici ölkələrə irimiqyaslı sifarişlər yerləşdirildi. Xarici borclar kəskin artdı: 1989-cu ildə xarici ticarətdə mənfi saldo 3,9 milyard rubl, 1990-ci ildə 10 milyard rubl, eksporta nəzərən isə 16,4% təşkil etmişdir. Buna həm də neftin dünya və eksport qiymətlərinin aşağı düşməsi də imkan yaratdı. SSRİ-nin xarici İqtisadi Bankına defolt elan edildi.

Rusiyada 90-cı illərdə aparılan bazar islahatları nəticəsində xarici ticarətdəki monopoliya ləğv edildi, sahibkarlar xarici ticarət əməliyyatları aparmaq hüququ qazandılar, xarici kapital Rusiyada daxili bazarlara daxil olmağa icazə aldı. İlk mərhələlərdə bu proses xarici ticarətin həcminin aşağı düşməsinə gətirdi, ancaq sonra o qabaqlayıcı sürətlə inkişaf etdi, xarici ticarətin kvotası – eksportun və importun ÜDM-ə nisbəti xeyli dərəcədə artdı.

Əmtəələrin və xidmətlərin beynəlxalq ticarətində Rusiyaya çox az miqdarda pay düşür. 2003-cü ildə əmtəələrin dünya eksportuna Rusyanın payı 1,8%, xidmətlərin eksportunda isə cəmi 0,9% təşkil edirdi; əmtəələrin dünya importunda Rusyanın payı 1%, xidmətlərin importunda isə 1,6% olmuşdur. Lakin son illərdə bu payların miqdarı artmağa başlamış, xarici ticarət qabaqlayıcı templə inkişaf etmişdir ki, o da dünya bazarlarındakı konyuktur təlatümündən ölkənin iqtisadiyyatının asılılığını gücləndirir. Rusyanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafının uzunmüddətli proqnozlarını layihələndirərkən uzunmüddətli təsir göstərən amillərin və dünya iqtisadiyyatının siklik təlatümlərinin ölkənin iqtisadiyyatına təsirlərini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

- birincisi, hal-hazırkı dünya ticarət dövriyyəsinin yüksək artım tempi, rusyanın eksportu bir çox hallarda yanacağın qiymətinin sıçrayışla artması ilə şərtlənir və eləcə də, 2001-2002-ci illərdə baş vermiş iqtisadi böhranlardan sonra, ortamüddətli iqtisadi sikllərin yüksəldici mərhələləri ilə bağlıdır. Artıq 2010-cu illərin başlanğıcında və eynilə 2020-ci illərin əvvəllərində ortamüddətli sikllərin növbəti böhran fəzalarının baş verməsi gözlənilir ki, bu da dünya bazarlarındakı tələbatların ixtisarı ilə müşaiyət ediləcəkdir. Eyni zamanda bu dövr Kondratyevin 5-ci tsiklinin iqtisadiyyatın enməsi, zəifləməsi dövrünə təsadüf edir ki, adətən ortamüddətli sikllərin böhranlarının daha da də-

rinləşməsinə gətirir. Yalnız 2020-ci illərdən başlayaraq 6-cı kondratyev siklinin yüksəldici dalğasının daxil olmasını gözləmək olar.

- ikincisi, inkişaf etmiş avanqard ölkələrdə altıncı texnoloji sistemə keçid genişlənir, uzunmüddətli perspektivdə prinsipial ehtiyatlara (vəsaitlərə) qənaətedici yeni texnika və texnologiyalar nəslinin mənimsənilməsi öncə nisbi, sonra isə mütləq cəhətdən mineral yanacaq və xammallara olan tələbatın ixtisarına gətirəcəkdir ki, bu da, öz növbəsində, onların dünya bazarlarında qiymətlərinin aşağı düşməsinə şərait yaratmalıdır. Digər tərəfdən, mineral yanacaq və xammalların zəngin ehtiyatları məhduddur və onlar tükənməkdədir, ancaq inkişaf etməkdə olan ölkə iqtisadiyyatının faydalı qazıntılara və onların məhsullarına, eləcə də həmin xammalların emalına tələbatı gündən-günə artır. Bu səbəbdən, Rusiyadan həmin qrup məhsulların eksportu və onlardan əldə edilən gəlirlərin perspektivdə ixtisarını gözləmək olar. Hal-hazırda əmtəələrin və xidmətlərin xarici ticarətində təşəkkül tapmış müsbət saldo importun qabaqlayıcı artımının gücləndiyi indiki zamanda tədricən mənfi saldoya çevrilə bilər.

- üçüncüsü, 5-ci texnoloji sistemin yayılmasında və 6-ci texnoloji sistemin mənimsənilməsində Rusyanın geridi qalması və inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə texnoloji çevrilişin genişlənməsi şəraitində Rusyanın məhsullarının və xidmətlərinin daxili və xarici bazarlarda rəqabətlilik aparmaq qabiliyyəti aşağı düşəcəkdir. Bu tendensiyalar Rusyanın Beynəlxalq Ticarət Təşkilatına daxil olması və gömrük sədələrinin azalması nəticəsinə daha da güclənəcəkdir. Hal-hazırda hazır məhsulların satışı dünya üzrə orta hesabla 77% olduğu halda, Rusiya eksportunda bu cəmi 21,5% təşkil edir; dünya üzrə orta hesabla ərzaq və kənd təsərrüfatı xammalının importunun 10,5%-nə qarşı Rusiyada bu rəqəm 20%, turist xidmətlərinin importunun dünya üzrə 28% olduğu halda belə xidmətin Rusiyada importu 49%-ə çatır. Bu isə o deməkdir ki, Rusyanın emal sənayesi və xidmətlər sferası həm daxili, həm də xarici bazarlardan sıxışdırıb çıxarmaqdadır. Rusiya iqtisadiyyatı get-gedə mövcud və gələcəkdə yarana biləcək ağır nəticələri və fəsadları ilə birlikdə transmilli korporasiyaların məngənəsinə düşür və tam onların nəzarətinə keçməyə başlayır.

- dördüncüsü, Rusyanın xarici ticarəti dövriyyəsində MDB ölkələrinin payının azalması tendensiyaları müşahidə edilir. Bu isə, mahiyyətə, Avrasiya sivilizasiyalarının dezinteqrasiyası (tərkib hissələrinin bölünməsi) prosesidir. Ətalətli ssenarilərlə yanaşı, təşəkkül tapmış mənfi (neqativ) tendensiyaları aşmağa, dəf etməyə yönəldilmiş

innovasiyalı-sıçrayışlı ssenarilərində layihələndirilməsi zəruriliyi meyda-na çıxır. Həmin ssenarilər nəzərə almalıdır:

- Xarici ticarət dövriyyəsinin artım sürətlərindəki ləngimələri, xüsusən mineral və ağaç (taxta-şalban) xammalının eksportu sahə-sindəki azalmaları;

- ölkənin daxili emal sənayesi məhsullarının rəqabətlilik qabi-liyyətinin yüksəldilməsi, həm daxili, həm də xarici bazarlarda onla-rın payının artırılması və mədaxil (import) məhsullarının daxili məhsullarla əvəz edilməsi sahəsində fəal siyasetin aparılması;

- Şimal-Cənub və Şərqi-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı əsasında nəqliyyat və turizm xidmətlərinin payının artırılması hesabına xidmətlərin eksportunun yaxşılaşdırılması, ölkəyə xarici vətəndaşların gəlməsi turizmi və ölkədaxili turizmin qabaqlayıcı in-kişafı sayəsində turizm xidmətləri payının importunun azaldılması;

- MDB ölkələri ilə, maraqlar nəzərə alınmaqla, integrasiya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi; məhsulların və xidmətlərin rəqa-bət aparmaq qabiliyyətinin yüksəldilməsi üzrə birgə fəaliyyətin güc-ləndirilməsi və dünya bazarlarında məhsulların yerləşdirilməsi və əlavə satış piştaxtalarının əldə edilməsi.

Rusyanın xarici əlaqələrinin proqnozlaşdırılmasında aşağıdakı ümumiləşdirici göstəricilərdən (indikatorlardan) istifadə etmək olar:

- bütövlükdə, əmtəələrin və xidmətlərin xarici ticarət dövriyyəsi

– MDB ölkələri və MDB-dən kənar ölkələri ilə ticarət dövriyyələri;

- eksport və importun, xarici ticarətin kvotası (ÜDM-ə nisbətdə);

- məhsulların və xidmətlərin əsas qrupları üzrə eksport və im-portun əmtəə strukturları;

- istehsal strukturunda eksportun, məhsulların və xidmətlərin istehlak strukturunda importun payları;

- əsas məhsul və xidmətlər üzrə eksport və importların orta qiymətlərinin dinamikası. Daxili qiymətlərin dinamikasına müvafiq olaraq eksport və import qiymətləri indekslərinin işlənib hazırlanması məsələlərinə qayitmaq zəruriliyi;

- xarici iqtisadi əlaqələrin nəticələrini xarakterizə edən tədiyyə balansları;

- valyuta kurslarının proqnozu və valyutaların alıcılıq qabiliyyətlərinin nisbəti.

15.4. Rusyanın xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf strategiyası

Rusyanın xarici iqtisadi əlaqələrinin uzunmüddətli inkişaf strategiyası uzunmüddətli perspektivdə Rusiya Federasiyasının sosial-iqtisadi və innovasiya-texnologiya inkişafının strateji planın tərkib hissəsidir. Bu strategiya proqnozun innovasiya-sıçrayış ssenariisinin realizəsinə yönəldilmiş və onun layihələndirilməsi inkişaf etməkdə olan qloballaşdırma şəraitində ölkənin milli maraqlarına cavab verir, çünkü layihələndirilmiş strategiya transmilli korporasiyaların ölkənin iqtisadiyyatı üzrə nəzarət qoymaqla istəməsi cəhdərinə mane olur. Bu strategiyanın əsas müddəələri nədən ibarətdir.

1. Dünya bazarının konyukturlarından ölkə iqtisadiyyatının asılılığını zəiflətmək maraqlarına uyğun olaraq məhsulların və xidmətlərin eksport və import artımları sürətinin azaldılması, xarici bazzarda ölkə istehsalçılarının mövqelərinin möhkəmləndirilməsi, yəqin ki, çətin normal hal kimi qəbul etmək olar ki, Rusiyada ÜDM artım sürəti 6,2% olduğu halda onun MDB-dən kənar ölkələrlə xarici ticarət orta illik artım sürəti (cari qiymətlərlə) 2001-2005-ci illərdə 20,7%-ə, MDB ölkələrlə isə 14,8%-ə bərabər olmuşdur. İqtisadiyyatda eksporta məhsul buraxmağa yönəldilmiş istehsal sahələri həll-edici rol oynayır, daxili bazar isə Transmilli Korporasiyaların, məhsul və xidmətlərin xarici ölkə istehsalçılarının nəzarətinə verilir. Xarici ticarətin kvotası orta dünya göstəricisini xeyli üstələyir, ölkənin iqtisadiyyatı isə dünya bazarının konyuktur təlatümlərindən artan asılılıqla malik olur.

2. Yanacaq payının ixtisarı zamanı məhsulların eksportunda hazır məhsulların payının artırılmasına, investisiya avadanlıqlarının payının ixtisarı zamanı məhsulların importunun strukturunda ərzaq və sənaye məhsullarının payının azaldılmasına doğru xarici ticarətin strukturundakı dəyişikliklər. Bu gələcək nəslin maraqlarını gözləməklə, yeraltı faydalı xammalların və yanacağın bərpa olunması mümkün olmayan ehtiyatlarının tükənməsi tempini aşağı salmağa imkan verir və ölkədə hazır məməkulatların istehsalçıları üçün daha olverişli şərait yaradır.

3. MDB ölkələri ilə integrasiya əlaqələrinin inkişafı, xüsusən innovasiya əməkdaşlığı sahəsində bu əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, həmin ölkələrin bazzarlarında Rusyanın mövqeyinin gücləndirilməsi, həmçinin Şərqi ölkələri ilə ticarətin daha yaxşı təşkil edilməsi,

Qərb ölkələrindən məhsulların və xidmətlərin alınmasındakı asılılığın zəiflədilməsi, hər şeydən əvvəl, Qərbi Avropa ölkələrindən və ABŞ-dan məhsul və xidmətlərin tədarükünün kəskin azaldılması. Bunun da normal olduğunu qəbul etmək olmaz ki, 1998-ci ildən 2004-cü ilə qədər MDB ölkələrinin Rusiya eksportunda payları 21,2%-dən 16,5%-ə azalmış, import payları isə 24,6%-dən 20,7%-ə qədər aşağı düşmüşdür.

Deməli, MB çərçivəsində dezinteqrasiya (parçalanma) gedir, Rusiya əvvəllər mənimsdəiyi və üstün mövqeyə malik olduğu bazarlardan uzaqlaşır. Ölkənin eksport strukturunda MDB ölkələrinə ixrac olunan mallar: minerallar (2005-ci ildə – 46%), maşınlar, avadanlıqlar və nəqliyyat vasitələri (18,2%), metallar və qiymətli daşlar (daşqaş, cəvahirat) – (12,6%); import (mədaxil) strukturunda; ərzaq məhsulların və kənd təsərrüfatı xammalları (20,5%), maşınlar, avadanlıqlar və nəqliyyat vasitələri (26,4%), metallar və qiymətli daşlar (17,9%) təşkil etmişdir. Prioritet istiqamətlərdə innovasiya əməkdaşlığını gücləndirmək zəruridir ki, dünyada genişlənməkdə olan texnoloji çevrilişlər şəraitində məhsulların rəqabət qabiliyyətlərini yüksəltmək və dünya bazarlarında yeni piştaxtalrı mənimsdəmək kimi problemlər hərtərəfli tələb olunur.

4. Xarici iqtisadi fəaliyyətlər strategiyasında mərkəzi yerlərdən birini eksportun genişlənməsi və xidmətlərin importunun ixtisarı tutur. 2004-cü ildə Rusiyadan xidmətlərin eksportu 20,2 milyard dollar və ya dünya üzrə xidmətlərin eksportunun 0,9%-ni təşkil edir; import isə 32,8% milyard dollar və ya dünya üzrə importun 1,6%-ni təşkil etmişdir; mənfi saldo 12,5 milyard dollar məbləğində olmuşdur. Burada əsas diqqət turizmə görə eksport və importun nisbətinin yaxşılaşdırılmasına verilməlidir. Buna isə daxili turizmin inkişafı və turizm sahəsində azad iqtisadi zonaların yaranması kömək edir, eləcə də beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri olan Şərqi-Qərb və Şimal-Cənubdan intensiv istifadə etmək, Soçi şəhəri rayonunda beynəlxalq turizm mərkəzinin yaradılması əlavə stimullar yaradır.

5. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və innovasiya yeniləşmələri üçün xarici iqtisadi fəaliyyətdən gələn gəlirlərin daha səmərəli istifadəsi. Son illərdəki Rusyanın xarici ticarətindəki müsbət saldo on milyardlarla dollar təşkil etmişdir (2000-ci ildə – 60,2 milyard, 2003-cü ildə 59,9 milyard, 2005-ci illərdə – 11,9 milyard məbləğində olmuşdur). Bu vəsaitlərin bir qismi xidmətlərin ticarəti üzrə mənfi saldoların doldurulmasına, bir qismi – cari xərclərə, qalan əsas hissəsi

isə Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatlarında və hökumətin sabitləşdirilmə fondunda yiğilir və qiymətli kabızlıarda, eləcə də xarici bankların hesablarında saxlanılır. Lakin bütün bunlarla yanaşı, investisiyalarda federal bütçənin payı cəmi 7,1% təşkil edir, əlavə gəlirlər çox az dərəcədə həddindən artıq köhnəlmış əsas fondların innovasiya yeniləşmələrinə yönəldilir və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaratır. Bu özünəməxsus maliyyə piramidası dünya bazarlarındakı qiymətlərin və konyukturların əlverişli olmayan tərəflərə doğru dəyişməsi zamanı yeni böhranlara gətirə bilər. Məsələn, Qazaxstanın və digər ölkələrin təcrübələri üzrə dünya neft-qaz rentasından toplanmış vəsaitin xeyli hissəsini emal sahələrindəki istehsalın yaradılmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, strateji innovasiyalar irəliləyişinin realizsına yönəltmək zəruriyyəti vacibdir.

6. Rusyanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulması Rusyanın xarici ticarət strukturunda neqativ tendensiyaları gücləndirir, onun xarici bazarlardakı mənimsədiyi yerlərin transmilli korporasiyaların əlinə keçməsi üçün daha əlverişli həraitlər yarada bilər. Ona görə də birləşməyə hazırlıq zamanı və keçid dövründə xarici və daxili bazarlarda ölkənin buraxdığı məhsulların rəqabət qabiliyyəti ni yüksəltməyə xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, bu da xarici bazarlarda rəqabət üstünlüğünə malik məhsulların və xidmətlərin, digər prioritet innovasiya layihələrinin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Rəqabət üstünlüğünə malik istehsalın mənimsənilməsi və aşkar edilməsi üçün marketinq-proqnozlaşdırılmasını gücləndirmək tələb olunur. Bu işdə həm də azad iqtisadi zonaların yaradılması kömək edə bilər.

7. Eksportun və importu əvəz edən, doldurulan yüksək texnologiyalı məhsullara fəal dövlət dəstəyi. 1991-ci ildəki maşınların, avadanlıqların və nəqliyyat vəsaitlərinin importundakı 10,1 milyard dollara qarşı 2005-ci ildə həmin məhsulların importu 43,4 milyard dollar təşkil etmişdir; 1991-ci ildəki mineral məhsullarının 32,8 milyard dollar məbləğində eksportuna qarşı 2005-ci ildə bu eksportun məbləği 155,9 milyard dollar məbləğinə çatdırılmışdır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya bazarının irimiyyaslı seqmentləri ərzaq sənayesinin xeyli hissəsi, məişət radioelektronika bazarı və s faktiki olaraq transmilli korporasiyaların nəzarəti altındadır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı daxil olduqdan sonra milli iqtisadiyyatın və daxili bazarın transmilli korporasiyalar tərəfindən mənimsənilməsi üçün daha yaxşı əlverişli şərait yaranacaqdır. Dövlət milli iqtisadiyyatın

maraqlarını qorumaq üçün xarici iqtisadi əlaqələrin birbaşa və bila-
vasitə tənzimlənməsi metodlarında daha geniş istifadə etməlidir.

Yoxlama sualları və tapşırıqları:

1. Dünya bazarının və xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafının proqnozlaşdırılmasının metodoloji prinsipləri hansılardar?
2. Dünya iqtisadiyyatının inkişafının proqnozlaşdırılması xüsusiyyətləri hansılardır və bu proqnozlar nə qədər etibarlıdır?
3. XXI əsrin ilk üç onilliklərində perspektivdə dünya iqtisadiyyatının tendensiyalarını müəyyənləşdirən əsas amilləri sadalayın və həmin amillərin Rusiya iqtisadiyyatına göstərəcəyi təsirləri göstərin.
4. Xarici ticarətin inkişafının mümkün ssenarilərini və onun uzunmüddətli perspektivə strukturunu müəyyən edin, həmin ssenarilərin realizəsindən sonrakı təsirləri qiymətləndirin.
5. Rusyanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olması Rusyanın iqtisadiyyatının strukturu və dinamikasına, xarici iqtisadi əlaqələrinə hansı təsirləri göstərəcəkdir? Xarici ticarətin inkişaf strategiyasının əsaslandırılması zamanı bu təsirləri necə nəzərə alınmalıdır?
6. MDB və Avrasiya iqtisadi əməkdaşlıq ölkələri ilə integrasiya əlaqələrinin inkişafının hansı perspektivlərini gözləmək olar?

Fəsil 16

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ STRATECİ PLANLAŞDIRILMA VƏ UZUNMÜDDƏTLİ PROQNOZLAŞDIRILMA TƏCRÜBƏLƏRİ

16.1. Xarici ölkələrdə texnoloji proqnozlaşdırılma təcrübələri

Xarici ölkələrdə sosial-iqtisadi hadisələrin proqnozlaşdırılması çoxəsrlik tarixə malikdir və onun kökləri ən azı Qədim Yunanistanda gələcəyi xəbər verən, gələcəyi görən kahin Apollona sitayış dövrünə təsadüf edir. Orta əsrlərdə Nostradamus özünün «Yüzilliklər» traktatını (ilk nəşri 1555-ci ildə işıq üzü görmüşd) yazmışdır ki, onun şöhrəti, populyarlığı və aktuallığı bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Nəhayət, bu məsələ ilə əlaqədar Maltusun adını qeyd etməmək ədalətsizlik olardı, çünkü onun ideyaları uzun illərdir ki, demoqrafiya, ekologiya və təbii ehtiyatlardan istifadə sahələrində aparılan proqnozlaşdırıcı tədqiqatları stimullaşdırır.

Sosial – iqtisadi proqnozlaşdırılma problemlərinə, onun elmi əsaslandırmasına və proqnozların qurulmasına metodologiyasına maraq XX əsrin ortalarında, müharibə illərindən sonrakı dövrdə güclənmişdir. Burada 60-ci illərin sonunda, 70-i illərin əvvəllərində Forrester (1971) və Midouzun (1972) sistemli dinamika modellərinin tətbiqi üzrə elmi proqnozlaşdırılma məqsədləri üçün aktiv fəaliyyət göstərmiş Roma klubu xüsusi rol oynamışdır. Midouzun yazdığı «Yüksəlinin hüdudları» adlı tədqiqat işində bütöv bir tam kimi bəşəriyyətin dayanıqlı inkişafı yolunda enerji və təbii ehtiyatların azalması sayəsində, eləcə də əhalinin əvvəlki artım və istehsalatın mövcud inkişaf sürətini saxlamaq şərtilə ətraf mühitin intensiv şirkələndirilməsi nəticəsində baş verə biləcək ciddi təhdid və təhlükələri kəmiyyətcə əsaslandırmışdır.

Proqnozlaşdırılmaların metodologiyaları və məlumatların təhlilləri sahələrində həllədici irəliləyişə Mesaroviç və Pestelin (1974 – cü il) rəhbərliyi altında hazırlanmış Roma klubunun ikinci məruzəsi çərçivəsində nail olunmuşdur. Məruzənin müəllifləri öz tədqiqatlarında planetin əsas regionları arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələri nəzərə almaq yaxınlaşmasına üstünlük vermişdilər.

Bu və bir sırada digər tədqiqatların nəticələri sayəsində 70-ci illərdən başlayaraq siyasetçilərin, iqtisadçıların və sosioloqların məraqları, diqqətləri mərkəzinə kasib və zəngin ölkələr arasında mövcud qeyri – bərabərliyin, ətraf mühitin mühafizəsi və onun iqlim fəsadları nəticəsində çirkənmələrinin aradan qaldırılması, bəşəriyyət sivilizasiyasının inkişafının alternativ modellərinin axtarışı problemləri daxil oldu.

Bu problemlərin həllinin elmi – texniki tərəqqi ilə qırılmaz bağlılığı fikri, eləcə də elmi – tədqiqat, ixtira – konstruktur təcrübə işlərinin və innovasiyalarının yenrinə yetirilməsinə ayrılmış məhdud bündə ehtiyatlarının səmərəli bölüşdürülmə zəruriyyəti, proqnozlaşdırma sahəsində milli miqyasda bir sıra irihəcmli tədqiqat layihələri və uzunmüddətli proqramları stimullaşdırıldı.

Bu sahədə aparılan işlərin zirvə fəallığı keçən əsrin 90-ci illərinə təsadüf edir ki, bu da yeni minilliyyin yaxınlaşması və gələcəyi təbii baxım marağı ilə bağlıdır. Həmin dövrdə yaranan tədqiqat işləri içərisindən seçmək olar: C.Nesbit və P.Eburdin, «90-ci illərdə bizi nə gözləyir. Meqatendensiyalar 2000-ci il», C.L.Peterson «2015-ci ilə gedən yol» (1994), C.Vaşinqton adına Amerika universitetinin əməkdaşları qrupunun elmi proqnozları «Yeni texnologiyalar: 2001 – 2030-cu illərdə biz nə gözləyə bilərik» (1997); C.F.Kotsa, C.B.Maxaffe və E.Haynsin fundamental monoqrafiyası «2025-ci il: elmi və texnologiyaların təsiri altında ABŞ və dünya birliyi inkişaf ssenariləri» (1997) 1999-cu il Avropa komissiyasının ssenari layihəsi «Sçenarius Europe 2010» və s. çoxsaylı digər işlər.

Qlobal proqnozlarla yanaşı həmin dövrdə bir sıra sahələr üzrə də proqnozlar yerinə yetirilmişdir ki, onlardan, məsələn, İBN korporasiyasının böyük vitse prezidenti P.Hornun hazırladığı «İnformasiya texnologiyaları ətraf dünyani tam dəyişir» tədqiqat işini Fransanın ətraf mühiti mühafizəsi institutunun «XXI əsrдə ətraf mühit» proqnozunu, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, nəqliyyat və s. Sahələrdə hazırlanmış çoxsaylı proqnozlarını göstərmək olar.

Göründüyü kimi, yeni XXI əsrə və yeni minilliyyə keçməklə proqnozlaşdırmaq fəallığı get – gedə aşağı düşməli, zəifləməli idi. Ancaq bu baş vermədi. Belə bir prosesin baş verməsinin günahkarı enerji ehtiyatlarının qiymətlərinin qat – qat artması və onunla bağlı bəşəriyyət üçün enerji probleminin kəskinləşməsi dünyanın bir çox bölgələrində iqlim katakrizmləri oldu. Sonuncu problemin yaranmasını əksər tədqiqatçılar ətraf mühitin texnogen cırklənmələrini demokrafik problemlərin və bir çox digər amillərin nəticələri ilə əlaqələndirirlər.

Hal-hazırda bütün zaman intervallarında qısamüddətli (1 – 3 il üçün) proqnozlardan başlamış, uzun müddətli (30 – 50 və daha çox illər üçün) proqnozlara qədər gələcək proqnozlara marağın yeni dövrəsi müşahidə edilir. Həmin proqnozların layihəçiləri qismində yalnız ayrı-ayrı alımlar və ya elmi kollektivlər çıxış etmir, həm də iri miqyaslı xüsusi məsləhət, təhlil mərkəzləri, sənaye korporasiyaları, aparıcı beynəlxalq təşkilatları iştirak edirlər.

Proqnozlaşdırma sahəsində səylərin əsas katalizatoru yaxın gələcəkdə bəşəriyyətin rast gəlinə biləcəyi ən kəskin problemləri seçmək, tədqiq etmək həvəsinin olması və onu aradan qaldırmaq üçün daha səmərəli yolların axtarılmasıdır. Eyni zamanda müntəzəm təsdiqləyici iqtisadi proqnozlar proqnozlaşdırma prosesinin qurulması mexanizmində ilkin nəzəri hipotezlərin və iqtisadi modellərin düzgünlüyünü təsdiqləyir ki, bu da məhdud ictimai ehtiyatları səmərəli bələşdirməyə şərait yaradır, daha effektiv uzunmüddətli sosial-iqtisadi strategiyaların layihələndirilməsinin və iqtisadi planlaşdırılmasının həyata keçirilməsini təmin edir. Proqnoz qiymətlərindən kənarəcixmalar, öz növbəsində, həmin kənarəcixma səbəblərini axtarmağa və onlar haqda düşünməyə ciddi zəruriyyət yaradır.

Dərc olunan elmi-tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, proqnozları qurmaq üçün metodologiyaların seçimi problemi, xüsusən də orta və uzunmüddətli perspektivlər üçün proqnozlaşdırma metodologiyaları hələlik öz dəqiq həllərini tapmaqdən xeyli uzaqdır. Hal-hazırda proqnozlaşdırma təcrübəsində olduqca müxtəlif yaxınlaşmalardan istifadə edilir ki, bu da daima dəyişməkdə olan iqtisadi şəraitləri və tədqiqatçıların malik olduğu imkanların nəzərə alınması şərtlə inkişaf etməkdə davamlı olan nəzəriyyələrin nəticələridir.

16.1.1. Xarici ölkələrdə proqnozlaşdırma tədqiqatlarının inkişafı və təşəkkül tapmasının əsas mərhələləri

Müasir proqnozlaşdırma tədqiqatları metodologiyasının inkişafında 3 əsas xarakterik dövrü seçmək mümkündür:

Birinci dövr keçən əsrin 50 – 60-ci illərini əhatə edir. Həmin dövrün məzmunu onunla təyin olunur ki, o zaman «soyuq mühərribə» illəri idi, Qərb və Şərqi ölkələri arasındaki münasibətlər kəskinləşmişdi. Atom bombasının, sonralar isə hidrogen bombasının yaradılması atom energetikasının meydana gəlməsi, raket texnikasının inkişafı və yerin birinci süni peykinin kosmosa buraxılması aydın şəkildə elmi biliklərin istifadəsinin həm sülh, həm də hərbi məqsədlər üçün yüksək potensialını nümayiş etdirirdi. Məhz buradan da, elm və texnikanın son nailiyyətlərinin hərbi-texniki sahələrdə tətbiqi imkanlarının təhlili və ehtimal olunan rəqib tərəfindən hərbi təcavüzün qarşısının alınması üçün vaxtında müvafiq əks tədbirlərin işlənilib hazırlanması üzrə proqnozların yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmə müşahidə edilirdi.

Bu dövrə proqnozlaşdırmanın *kəmiyyətcə metodları* kifayət qədər üstün inkişafını tapmışdır ki, bu da göstərilən məsələlərin tətbiqinə nəzərən riyazi, statistika modellərinin istifadəsinə və modifikasiyalara əsaslanırdı. Onlardan xətti və çoxluqların regresiya təhlili, zaman sıraları təhlili, iqtisadi metrik modellərin layihələndirilməsi, stoxastik modelləşdirmə üsullarını göstərmək olar.

Bu metodların əksəriyyətinin ümumi xüsusiyyəti odur ki, öncədən söyləmə yönəldilmiş olur və ya bütövlükdə keçmişdən məlum olan kəmiyyət göstəriciləri əsasında sistemin özünü aparmasını, davranışını ifadə edir.

Hərbi sahələrdə gələcək texnoloji sıçrayışların təyin edilməsinə «dövlət sifarişləri»nin mövcudluğu və onun bündə mənbələrindən zəruri maliyyə dəstəyi alması elmi-texniki proqnozlaşdırmanın öyrənilməsinə, ümumiləşdirilməsinə, tətbiqolunma sahələrinin əsaslandırılmasına və müxtəlif metodlarla müqayisələndirilməsinə imkan verdi. Bu tədqiqatların nəticələri rus dilinə tərcümə edilmiş və geniş şöhrət qazanmış C.Martino⁶², R.Eyris⁶³, E.Yanç⁶⁴ və digər bir sıra alimlərin xüsusi monoqrafiyalarında, elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır.

---

⁶² С. Мартино. Технологическое прогнозирование. М; Прогресс, 1977.

Bu və çoxsaylı digər elmi məqalə və tədqiqat işlərinin təsiri altında tədricən belə fikir yaranır ki, empirik qiymətlərin sadə xətti ekstropolyasiyası çox məhdud kiçik zaman müddəti üçün məhz adekvat proqnozlar almağa imkan verir. Proqnozlaşdırmanın zaman intervalı böyüdükcə təsadüfiqi qiymətlərlə approksimasiya olunan istənilən kəmiyyət (iqdari) xarakteristikalarını dispersiyaları müəyyən qiymətlərə qədər artmağa məcbur olur ki, bu da nəticədə alınan proqnozların faktiki dəyərini heçə endirir. Riyazi nöqtəyi-nəzərdən etibarlı proqnozların alınması üçün miqdarı metodların tətbiqində yaranan əksər çətinliklər kifayət qədər böyük «uzun» hesablamalı və dəqiqləşdirilmiş statistika məlumatları toplusundan istifadə etmək zəruriyyəti yaradır. Lakin burada əsas problem odur ki, statistik metodlar öyrənilən sistemdə tez-tez baş verən dəyişiklikləri nəzərə almağa prinsipcə imkan vermir. Həmin dəyişikliklər sisteminin inkişafının yeni amillərin əmələ gəlməsi, məsələn, texnoloji yeniləşmənin və istehsal vasitələrinin daxil edilməsi sahəsində həyata keçirilən prinsipcə yeni iqtisadi şəraitlərin formalaşması və s. kimi amillərlə bağlıdır.

Nəhayət, mütəxəssislərin uzun müddət apardıqları elmi axtarışların nəticəsində belə bir qəti fikir yaranmışdır ki, obyektiv və dəqiq proqnozlar yalnız keyfiyyətcə araşdırılmalar nəticəsində alına bilər. Elm və texnikanın konkret sahələrində çalışan aparıcı mütəxəssislərin cəlb orlunması ilə çoxmərhələli ekspert qiymətlərinin aparılması proseduru nəticəsində yarana bilər. Proqnozlaşdırmanın yeni metodoloji paradiqmina keçidin təmin olunmasında əsas rol «REND» korporasiyasının əməkdaşları tərəfindən 1964-cü ildə hazırlanmış və sonralar geniş dünya söhrəti tapmış «uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın öyrənilməsinə aid olan məruzədir»⁶³

Proqnoz tədqiqatlarının inkişafının *ikinci mərhələsi* (dövrü) elmi biliklərin bu və ya digər oblastlarında çalışan yüksəkixtisaslı ekspertlərin apardıqları elmi mühakimələrinin təhlilinin əsasını təşkil edən keyfiyyət qiymətləndirmələrindən istifadənin yönümünü (orientasiyasını) dəyişməsi ilə başlayır.

⁶³ Р.Эйрес. Научно-техническое прогнозирование и долгосрочное планирование. М; Мир, 1972.

⁶⁴ Э.Янч. Прогнозирование научно-технического процесса. М; Прогресс, 1974.

⁶⁵ Эордон Т.Й. Щелмер О. Репорт он Лонг. Ранэ Форегастинг студий. Тице РАНД Сорторатион, Санта Моника, Жалифорниа, Септ, 1964.

Bu dövrdə aparılan proqnozlaşdırılmaların yeni vasitələr içərisində aparıcı yeri Helmerin işləyib hazırladığı *delfi üsulu* tutur. Bu üsul xüsusi hazırlanmış sorğulardan istifadə etməklə bir neçə mərhələdə iterativ, fərdi sorğular təşkil etmək yolu ilə maraq tələb edən suallar üzrə ekspertlərin maksimal razılaşdırılmış rəylərini əldə etmək məqsədi güdür. Hər bir mərhələdə özü alınan sorğu nəticələri emal olunur və sonra ekspertlərin nəzərinə çatdırılır ki, nəticədə ayrı-ayrı ekspertlərin rəyi ümumilikdə həmkarların çıxardığı rəylərlə razılaşdırılı bilər və ya hər hansı mövqə üzrə fərqli rəy kimi əsaslanırmaya məruz qalar.

Eyni zamanda çoxsaylı digər proqnozlaşdırma üsulları da öz inkişaflarını tapdı və geniş yayılmağa başladı. Onlardan:

- matrisa üsulu. Bu üsul müəyyən edilmiş üfüqlər hüdudunda maraq doğuran sistemlərin gələcəyini təyin edən müxtəlif hadisələrin qarşılıqlı təsirini aşkar etməyə yönəldilmişdir.
- ierarxiya təhlili üsulu. Bu üsul T.Sati tərəfindən işlənib hazırlanmış və qərarların qəbulu nəzəriyyəsi məsələlərinə nəzərən qurulur və eləcə də böyük ölçülü mürəkkəb sistemlərin inkişafını proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilir.
- Proqnoz-təhlil yaxınlaşması «məqsədlər ağacı»nın qurulmasına əsaslanır. Xüsusi halda bu yaxınlaşmanın bir modifikasiyası «PATTERN» sistemidir və «Apollon» Amerika layihəsinin işlənib hazırlanması zamanı tətbiq olunanandan sonra geniş şöhrət qazanmışdır.
- morfoloci üsul. Bu üsul proqnozlaşdırma təcrübəsinə astronomiya elmindən gəlmişdir. Onun yaradıcısı İsvəçrə astronomiya alimi F.Tesvikkidir. Üsulun mahiyyəti odur ki, morfoloci matrisa qurulur və həmin matrisada bütün mümkün və qeyri-mümkün xassələrin konbinasiyaları tətbiq olunur. Nəticədə həmin konbinasiyaların realizəsi qarşıya qoyulmuş problemin həllini tapmağa kömək edə bilər.

Təqdim olunan üsullar uzunmüddətli proqnozlaşdırında baxılan dövr üçün keyfiyyətcə yeni yaxınlaşmaların inkişafı istiqamətləri haqqında ümumi məlumat verir, yaranan mənzərəni göstərir. Ancaq bütün proqnozlaşdırma üsullarının tam cəbhəsini əhatə etmir. Məsələn, adı sadalanan üsullara tam hüquqla ssenarinin yazılıması üsulunu və müxtəlif variantlarda belə adlanan «beynlərə hücum»un təşkili üsulunu aid etmək olar.

Proqnozlaşdırma tədqiqatların inkişafının ikinci dövrü birinci-dən yalnız metodoloji prinsiplərinə görə deyil, həm də əsas tədqiqat obyektlərinin görə fərqlənir və qeyd edək ki, həmin obyektlərin əhatə dairəsi xeyli genişlənmişdir. «Soyuq müharibə» dövrünün qurtarması və bəşəriyyətin qlobal problemlərinin kəskinləşməsi ilə həm həmahəng beynəlxalq gərginliyin azalması tədricən proqnozlaşdırma tədqiqatlarının əsas vektorun (istiqamətinin) yönümünün dəyişməsinə, hərbi və texnoloji problemlərdən iqtisadi və sosial problemə keçidə şərait yaratdı. Bu prosesin təşəkkül tapmasında dünya elmi ictimaiyyətin hərtərəfli diqqətini özünə cəlb etmiş Roma klubunun alımları tərəfindən sistemli dinamika modeli əsasında yerinə yetirilmiş tədqiqat işləri mü hüüm rol oynamışdır. Ekspertlərin rəylərinin təhlillərinə söykənərək qurulmuş proqnozlar, adətən həm mü hüüm dərkətmə, həm də sifir tətbiqi əhəmiyyət daşıyır. Belə proqnozlar strateji planlaşdırma məsələlərinin və təbii ehtiyatların bölüşdürülməsini yalnız dövlət səviyyəsində deyil, həm də qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən iri transmilli korporasiyalar səviyyəsində həlli üçün zəruridir.

Roma klubu mütəxəssislərinin ilkin pioner işlərinə əlavə olaraq qeyd edək ki, ilk dəfə müzakirəyə qoyulmuş çoxsaylı həlləri daha dar tətbiqi istiqamətlərdəki proqnoz tədqiqatları yolu yerinə yetirilməyə başladı. Həmin proqnoz tədqiqatları ayrı – ayrı inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin və ya ayrı-ayrı sənaye sahələrinin inkişaf perspektivlərinin marağı nəzərə alınmaqla yeni texnologiyaların iqtisadiyyata mümkün olacaq təsirini öyrənir, tədqiq edirdi.

Belə proqnozların qurulması hüdudları adətən işgüzar və investisiya tsikllərinin mövcudluğundan yaranır və əmələ gəlirdi. Həmin tsikllərin hüdudlarının davametmə müddətlərini 8 – 12 ildən (cuqlar tsiklləri) başlayaraq 15 – 30 ilə (dəmirçi tsiklləri) qədər olması mümkündür. İnvestisiya tsiklləri ilə yanaşı daha uzun müddət davam edən innovasiya tsikllərinin olması prinsipial mü hüüm əhəmiyyət kəsb edir və onların növbəliliyi (dəyişməsi) keyfiyyətcə yeni texnologiyaların (Kondratyev tsiklləri) yaranması ilə müşayiət edilir.

Hətta o, proqnoz tədqiqatları hansı ki, ümumi məqsədləri arasdırır, məsələn bütövlükdə milli iqtisadiyyatın inkişafının proqnozunun işləniləb hazırlanması məqsədini güdürlər, onlar da bu gün iqtisadiyyatda və elmi – texniki sferada baş verən müxtəlif tsikllik hadisələri diqqətlə öyrənmək və nəzərə almaq məcburiyyətində qalırlar.

Tsikllər üzrə dəyişikliklərin hətta nisbətən yeni olan biznes istiqamətlərində, məsələn vaxtilə yarımcıq qalmış işlərin müvəffəqiy-

yətlə tamamlanması investisiyalarında da tətbiq edilir. Belə tamamlayıcı tsikllərin Kondratyevin uzunmüddətli tsikllərinin üzərinə qoyulması müəyyən zaman müddətində yeni texnologiyaların daxil edilməsi və mənimsənilməsi hesabına iqtisadiyyatın qeyri-bərabər inkişafını bir neçə onilliklərə gücləndirə bilər.

Milli iqtisadiyyatların inkişafı üçün əsas enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin proqnozlaşdırılması çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. HODRİK PRESKOT süzgəcinin köməyi ilə 1972-ci ildən başlayaraq 2003-cü ilə qədər neftin qiymətinin dəyişməsi dinamikasının statistik öyrənilməsi göstərilən zaman intervalında hər biri orta davam etmə müddəti 35,5 ay olan 11 tsiklin mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

XX əsrin bitməsi və yeni minilliyyə keçid sivilizasiyasının iqtisadi tarixində təbii pillədir. Qəribə deyil ki, məhz bu keçid dövrünə bir sıra xüsusi tədqiqatlar və elmi məqalələr həsr olunmuşdur. Müəlliflər keçmişin nəticələrini ümumiləşdirmək və gələcəyə daha uzunmüddətli perspektivlə nəzər yetirməyi qarşılara məqsəd qoymuşlar.

Əksər bu tipli elmi-tədqiqat və konstruktur layihə işlərində əsas yeri yeni elmi və texnoloji nailiyyətlərin proqnozlaşdırılması, eləcə də həmin nailiyyətlərin cəmiyyətə və təbitə təsirinin qiymətləndirilməsi tutur. Xüsusi halda əsas diqqət ssenarilərin yazılması metoduna və ekspertlərin qiymətləndirilməsi metoduna yönəldilir və onlara üstünlük verilir.

Mahiyətə belə proqnozların yaranması artıq proqnoz tədqiqatlarının inkişafının yeni dövri, üçüncü dövrü başladığını söyləməyə imkan verir və üçüncü yeni dövr öncəki ikinci dövrdən bir sıra xarakterik əlamətlərinə və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Dövlət miqyasında stratezi qərarların işlənib hazırlanması üçün həmin qərarların vacibliyi nöqtəyi – nəzərdən gələcəyi təsəvvür etmək və söyləmək məsələsi tədricən elmi cəmiyyətlərin və birliliklərin səlahiyyəti çörçivəsindən kənara çıxır. Bir çox ölkələrdə milli dövlət miqyasında iqtisadiyyatın səmərəli inkişafı yollarının müəyyənləşdirilməsi və cəmiyyətdə yeni texnologiyaların rolunun yüksəldilməsi şəraitləri üzrə bündə və ehtiyatların möhdudlaşdırılması, qloballaşma çağrışları, iqlim və ekoloji dəyişikliklər, demokrafik sıçrayışlar və s. kimi məsələlərin həlli ilə əlaqədar sahibkar dövlət partnyorluğu formalşdırılır.

Bununla əlaqədar «Forsayt» və ya «Gələcəyi görmə» metodları geniş yayılmağa başladı və onlar özlərində keyfiyyətə proqnozlaşdırma alqoritmlərini (ssenari yazma yaxınlaşması, Delfi metodu-

nun tətbiqi və s.) birləşdirirdilər ki, burada milli biznesin marağında və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının idarə olunmasında ümumi yaxınlaşmalara üstünlük verildi. Əgər keçən əsrin 90-ci illərinin əvvəllərində «Forsayt» metodу yalnız 4 ölkədə (ABŞ, Almaniya, Yaponiya və Avstraliya) inkişaf etmişdirse, artıq 2001-ci ildə belə ölkələrin sayı 29-a çatmışdır.

Yoxdur.

Bu cür yanaşmanın xarakterik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onun məzmunu hər bir konkret ölkədə daxili imkanlarla və tələblərlə müəyyən olunur. 2005-ci ildən başlayaraq analoci tədqiqatlar Rusiyada da inkişaf etdirilir.

İqtisadiyyatın inkişafı üçün son illərdə energetika özünün kritik vəziyyətinə çatmışdır ki, bu da ayrı-ayrı ölkələr, regionlar və bütün dünya miqyasında enerji istehlakının uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasının strateci əhəmiyyəti və əlverişliliyini təyin edir. Faktiki olaraq bu sahədə uzunmüddətli proqnozlaşdırmanın ən güclü istiqamətlərindən biri formalasdırılmışdır. Hal-hazırda bu istiqamətdə görülən işləri maliyyələşdirə və ya daimi əsasda bilavasitə iş aparan xarici təşkilatları kimi beynəlxalq energetika (International Energy Agency) şurasını (World Energy Council) Avropa Şurası və Avropa komissiyasının beynəlxalq tətbiqi sistemli təhlil institutunun (IIASA) ABŞ energetik informasiya idarəesini (U.S. Energy Information Administration) və digər bir sıra milli dövlət və qeyri-dövlət tədqiqat təşkilatlarını göstərmək olar.

XXI əsrin başlanğıcı ərəfəsində olduqca mühüm və aktual problem olan bütövlükdə bəşəriyyət miqyasında dayanıqlı inkişafın təminatının konturu aydın şəkildə çizilmişdir. Bu problem daha uzunmüddətli zaman hüdudlarına, inkişaf üfüqlərinə malikdir və energetika burada onun müəyyən bir təyinedici toplananı keyfiyyətində çıxış edir. 30 illik proqnoz dövrü hüdudlarından kəndərda təhlilin ön cəbhəsinə prinsipial olaraq yeni problemlər çıxır: bu günü gənə müəyyən edilmiş enerji ehtiyatlarının tükənməsinin mümkülüyü, ənənəvi enerjidaşıyıcılarına tələbatların dəyişməsi, alternativ enerji mənbələrinin genişləndirilməsi və s. Bu halda ən əsas, zəruri nəzərə alınmalı olan amillərdən biri elmi-texniki tərəqqidir ki, baxılan, aşaslırlan məsələlərin mürəkkəblik dərəcəsini xeyli yüksəldir.

Son illərdə üç onillik və hətta yarıməsrlik perspektivlər üçün hesablanmış ciddi elmi proqnozlar meydana gəlmişdir. Məsələn,

Beynəlxalq energetika agentliyinin «Dünyada energetikanın vəziyyəti və perspektivləri» haqda hazırladığı illik proqnozlarını (2002 – 2006-ci illər), IBM korporasiyasının «Qlobal innovasiyaların perspektivləri» proqnozlarını (2004-cü il), «Prays Yoterhaus Kupers» korporasiyasının «2050-ci ildə dünya» proqnozunu (2006-ci il) «REND» korporasiyasının «2020-ci ildə qlobal texnoloji inqilablar» proqnozunu (2006-ci il) göstərmək olar. Aydındır ki, belə proqnozlar ciddi maliyyə təminatına malik olan iri böyük miqyaslı sahələrə rəsəd tədqiqat kollektivlərinin söyləri nəticəsində yarana bilər. Ona görə də, hər bir belə proqnozun əmələ gəlməsi elmi həyatda çox böyük hadisə sayılır və mütəxəssislər tərəfindən geniş müzakirə olunur. BMT tərəfindən 2050-ci ilə qədər olan dövr üçün demokraifk proqnozlar işlənib hazırlanır və vaxtaşırı olaraq dəqiqləşdirilir.

16.1.2. Proqnozlaşdırmanın əsas metodlarının qısa xarakteristikaları

Keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında artıq kifayət qədər çoxlu sayda proqnozlaşdırma metodları işlənib hazırlanmışdır ki, onların müxtəlisf sosial-iqtisadi proqnozlaşdırma məsələlərinə tətbiqi bu və ya digər miqdarda müvəffəqiyyətlər qazanılmasına imkan vermişdir. Bu metodların bəziləri yaxşı formalizələşdirilmişdir (abstrakt forma və sxemlərə tətbiq edilmişdir) və tətbiqlərində məlum riyazi aparatlara söykənir. Qalan digər metodlar isə elm ilə incəsənət arasındakı müstəvidə yerləşirlər və qarşılığına insanın intuisiyasını, düzər şüuraltı ehtiyatlarını və imkanlarını mobilizə etmək məqsədini qoyur. Nəhayət, elə metodlar mövcuddur ki, onlarda hər hansı konrket qiymətləndirilmələrin alınması heç də əsas məqsəd sayılmır, burada cəmiyyətin inkişafı məqsədlərinə ehtiyatların bölüşdürülməsinə aid qərarların qəbul edilməsi proseslərinə təsir edən ekspertiza işlərində iştirak edən qrupların gələcəyi görmə üzrə razılışdırılmış mövqelərinə nail olunması həllədici sayılır.

Dahi gələcəyi görmə üsulu

Bu üsul ekspertlərin intuisiyalarının və müəyyən qədər də bəxti götirmələrin qarşılıqlı birləşməsinə, çulğalaşmasına əsaslanır. Onun tətbiqinə misal müəyyən dərəcədə elmi fantastikanı göstərmək

olar. Metodun əsas çətinliyi odur ki, praktiki olaraq təklif olunan proqnozların həyata keçirilməsi prosesi baş vermədən yaxşı və pis proqnozu fərqləndirmək, seçmək mümkün deyildir. Ona görə də, məhz bu səbəbdən verilmiş metodу ayrıca tətbiq etmək əlverişli sayılır və onu digər hər hansı proqnozlaşdırma metodу (Delfi metodу, «beyinlərə həmlə» və s. kimi metodlarla) ilə birgə istifadə məqsədə uyğun sayılır.

Ekstropolyasiya tendensiyaları

Bu metod çərçivəsində müşahidə olunan göstəricilərin tsiklləri və tendensiyaları öyrənilir, sonra isə onlar riyazi üsulların köməyi ilə gələcəyə ekstropolyasiya edilir. Bu cür yaxınlaşmanın əsasında belə bir fərziyyə yerləşir ki, gələcək keçmişdə həlledici rol oynamış qüvvələrin sayəsində formalasdır. Belə metodun əsas tətbiq sahəsi qısa-müddətli proqnozlaşdırımlardır. Ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivlər üçün proqnozlar qurularkən ekstropolyasiya olunan göstəricilərin diispersiyası yol verilə bilən dağınıqlıq elə sürətlə artır ki, burada konkret kəmiyyət göstəricisinin göstərilməsindən (ən ehtimalli qiymətin təyini) istifadə etmək praktiki nöqtəyi-nəzərdən tamamilə mənasız olur.

Bu metodun tətbiqinin seçilməsində götürülmüş keçmiş dövrü və proqnozlaşdırmaq üçün ayrılmış gələcək zaman müddətini əhatə edən kifayət qədər böyük zaman parçasında mövcud olan şəraitlərin stabilliyi əsas əhəmiyyət kəsb edir («inkişafın ətalətliliyi»nin mövcudluğu). Göstərilən oxşar ətalətliliyin mövcud olduğu sahələr misal kimi istehlak sahəsinin dinamikasını göstərmək olar. Digər tərəfdən praktiki olaraq belə ətalətlilik modalar sahəsində müşahidə edilir. Sənayenin yeni sahələri və ya yeni texnologiyalardan danışdıqda onlarda ətalətliliyin mövcudluğu və ya olmaması haqda fikir söyləmək, xarici mütəxəssislərin rəyincə müşahidə müddətlərinin qısa olması ilə əlaqədar o qədər də maraq doğurmur. Çünkü burada ekstropolyasiya metodundan istifadə etməklə proqnozlar qurmaq özünü doğrultmaya da bilər.

Praktikada ekstropolyasiya metodunun tətbiqindən öncə, adətən verilənlərin ölçülüb-biçilmiş hamarlanması (yuvarlaqlaşdırılması) və onların yenidən düzülüşü həyata keçirilir ki, burada məqsəd əsas trendi seçmək, onu mövsümi və təsadüfi komponentlərdən ayırmadır.

Modelləşdirmə metodları

Mürəkkəb sistemlərin özlərini aparmalarının öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması üçün çox zaman riyazi modelləşdirmə üsullarından istifadə edilir. Misal kimi, asimptotik artma hüdudlarına malik müxtəlisf laqostika əyriləri qulluq edə bilər. (S formalı əyrilər). Öyrənilən prosesin S forması şəkildə qurulmuş əyrinin hansı nöqtəsində yerləşdiyini bilərək onun doyma fazasından nə qədər uzaq olması haqda mühakimə yürütmək olar. Metodologiya çətinlik burada həmin nöqtənin təyini və istifadə olunan asılılığın seçilməsinin əsaslandırılmasıdır.

Praktikada sosial proqnozların riyazi modelləşdirmə üsulları ilə qurulması zamanı daha geniş tətbiq edilən digər metod ikinci metod çoxsaylı regrasiya təhlillərindən, sadə ekstropolyasiya tendensiyalarından fərqli olaraq bu üsul proqnozlaşdırılma dəyişənlərinin digər dəyişənlərlə əlaqəsini nəzərə almağa imkan verir.

Riyazi modelləşdirmədə üçüncü metod oyunlar nəzəriyyəsi sahəsindən işlənib hazırlanmış metodikalaara əsaslanır. Burada səni şəraitlər yaradılır ki, orada ekspert və ya kompyuter əvvəlcədən onlar üçün hazırlanmış rolda və ya seçilmiş şəraitlərə uyğun özünü aparma qaydaları toplusundan istifadə edərək çıxış edir. Əhatə şəraitinin dəyişməsindən, daxil olan mürəkkəb və bəzən ziddiyətli məLumatların emalı nəticəsindən asılı olaraq ekspertlər, və ya kompyuterlər, bu və ya digər qərarları qəbul edə bilərlər ki, onlar gələcəkdə analoci şəraitlərdə proqnozlaşdırma prosesi zamanı digər akt iştirakçıları üçün oriyentir rolunu oynayarlar.

Qarşılıqlı təsirlər matrissalarının qurulmasına əsaslanılmış metod

Əksər proqnozlaşdırılan hadisələr bir – biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Onlardan birinin yaranması digər hadisələrin əmələ gəlməsi ehtimalına təsir göstərir. Bu təsiri nəzərə almaq üçün müəyyən hadisənin başlanması ehtimalı ilə eyni zamanda, yanaşı digər hadisələrin əmələ gəlməsini və ya onların meydana gəlməmələrini ifadə edən matrissalar qurulur. Bu yaxınlaşmaların istifadəsində müsbət anlardan biri odur ki, öyrənilən sistemlərin müxtəlisf elementləri arasında qarşılıqlı əlaqəni proqnozlaşdırıcı mütəxəssis olduqca dəqiqliklə tədqiq etmək məcburiyyətində qalır.

Ssenarilərin yazılıması metodu

Mürəkkəb sistemlərin inkişafının uzunmüddətli proqnozlarıının qurulması zamanı bunun üçün zəruri olan daha etibarlı məLumatlar olmadığı halda bu metod hal-hazırda ən geniş yayılan və tətbiq olunan metodlardan biri olur. Adətən hadisələrin inkişafında 3 mümkün ssenarinin yazılıması təklif edilir: nikbin, bədbin və ən etibarlı variantlar; sonuncu variant iki ən kənar halların arasında yerləşir. Bu ssenariləri kənara qoyaraq qərarların qəbul edilməsinə məsul olan şəxs bədbin ssenari üzrə hadisələrin inkişafı zamanı mümkün olacaq baş verəcək nəticələri öncədən müəyyən etməyə çalışmalıdır, ən ehtimalli ssenarinin qəbul edilməsinə və nikbin ssenarinin həyata keçirilməsi halında isə ən çox səmərə əldə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

«Məqsədlər ağacı»nın (qərarların) qurulması

İlk dəfə «məqsədlər ağacı»nın qurulması üsulu alternativ seçimlər şəraitində öyrənilən obyektə göstərilən təsirlərin və qəbul edilən mümkün qərarların arasındaki struktur qarşılıqlı əlaqələrini əyani təsvir etmək üçün tətbiq edilmişdir. Kompyuterlərdən istifadə daha çox mürəkkəb quruluşlu «məqsədlər ağacı»nı qurmağa imkan verir ki, o çoxlu sayıda alt sistemlərdən təşkil olunur və onların arasındaki çoxsaylı əks əlaqələri nəzərə alır. Praktikada bu metod aydın alternativ qərarların qəbulunun mövcudluğu və onlardan istifadənin əlverişliliyi haqda təsəvvürlərin olduğu halda daha geniş tətbiq edilir.

Razılaşdırılmış mülahizələrin, fikirlərin işlənib hazırlanmasına əsaslanan metodlar

Mürəkkəb sistemlərin inkişafının proqnozlaşdırılması zamanı çoxsaylı ekspertlərin bu işə cəlb olunması praktikası geniş yayılmışdır. Araşdırılan məsələ üzrə onların rəyləri çox zaman üst – üstə düşmür və bəzən hətta tamamilə bir-birinə qarşı yönəlmış, ziddiyətli ola bilər. Ona görə də, bu ziddiyyətləri və fikir ayrılığını azaltmaq üçün, eləcə də proqnozların dəqiqliyini yüksəltmək üçün elə metodlardan istifadə edilir ki, bunlar ekspertlərin razılaşdırılmış rəylərinə nail olmağa imkan yaradır.

Həmin metodların ən sadə variantının mahiyyəti odur ki, ekspertlər bir yerə toplaşır və ümumi fikir mülahizə nöqtəyi-nəzərini işleyib hazırlamaq təklifini irəli sürürlər. Xarici ölkə mütəxəssislərin qeyd etdikləri kimi bu yaxınlaşmanı ən optimal, əlverişli saymaq düzgün olmaz. Çünkü son nəticəyə qruplaşmaya qoşulmuş ekspertlərin rəylərinin üstünlük təşkil etməsi mənfi təsir göstərir və ya ayrı-ayrı ekspertiza iştirakçısının diskusiya açması, münaqişə yaratması qabiliyyətinin olması da ümumi işə ziyan yetirə bilir.

Delfi metodundan istifadə bu problemlərin aradan qaldirılmasına imkan verir. Bu zaman hər bir cəlb olunmuş ekspert ümumi komanda tərkibində iştirak edir və ononim (gizli) şəkildə rəy vermə azadlığı qazanır. Sxematik olaraq bu proses təqribən aşağıdakı kimi baş verir: ilk sorğu mərhələsində öyrənilən məsələ üzrə hər bir ekspertə özünün proqnozunu təqdim etmək xahiş olunur. Alınmış rəy nəticələri hər bir iştirakçının nəzərinə çatdırılır. Sonra ekspertlərə son dərəcə ifrat və ya mübahisəli rəyləri seçmək və imkan daxilində onları izah etmək, təsdiq etmək və əsaslandırmaq, və ya da digər rəylər və cavablarla tanış olduqdan sonra öz şəxsi ilkin rəylərini dəyişdirmək məsləhət görülür. Bütün bunlardan sonra sorğu prosedurları bir neçə dəfə təkrar olunur və həmin proses o zamana qədər davam etdirilir ki, təşkilatçılar üçün proqnozların üst – üstə düşməsi qəbul ediləcək vəziyyətə çatır və tələb olunan proqnoza nail olunur.

Kombinəolunmuş metodlar

Aydındır ki, gələcəyi proqnozlaşdırma praktikasında yarana biləcək bütün mümkün situasiyaların (hadisələrin) hamisi üçün məşhur metodlardan heç biri əlverişli olmaya da bilər. Ona görə də, müxtəlif bir-neçə metodlardan istifadə etmək məqsədə uyğun sayılır, çünkü belə yaxınlaşma praktikada proqnozların dəqiqliyini yüksəldir. Ancaq belə metodların optimal dəstini təyin etmək üçün dəqiq qayda da yoxdur. Aparılan müşahidə və təcrübələrdən məlumdur ki, kəmiyyət və keyfiyyət proqnozlarının birləşdirilməsi bəzən nəticədə onların dəqiqliyinin azalmasına götərib çıxarır. Ən ümumi araştırma mövqelərində belə arzu olunan cəhət odur ki, bir metodlarda çatışmayan ünsürlər digər metodlardakı üstün ünsürlərlə kompensasiya olunsun, tamamlansın.

«Forsayt» razılaşdırılmış mülahizələrin, fikirlərin işlənib hazırlanmasına əsaslanan metodun bir müxtəliflik növü kimi

Son illərdə bir çox ölkələrdə «Forsayt» metodu geniş yayılmışdır ki, o müxtəlif proqnozlaşdırma metodlarının (Delfi metodу, sənarlörin yazılıması və s.) alqoritmlərini uyğunlaşdıraraq cəmiyyətin sosial – iqtisadi inkişafının idarə olunmasının və milli biznes maraqlarının qorunmasının ümumi yaxınlaşmalarını müəyyən edir. Ən geniş mənada «Forsayt» metodunun tətbiqində əsas məqsəd sosial – iqtisadi və elmi – texnoloji inkişaf məsələləri üzrə ekspertlər birliyinin ən yüksək dərəcədə tam razılaşmalarına nail olmayı əldə etməkdir. Bu yaxınlaşmanın ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri odur ki, onun tam – dolğun yerinə yetirilməsi hər bir konkret dövlətin daxili imkanları və inkişaf tələbatları ilə diktə olunur.

Bu cür tədqiqatların təşkilində birinci pionerlərdən olmuş Yaponiyada ilk 30 illik texnoloji proqnozlar hələ 1970-ci ildə elm və texnika üzrə Agentlik tərəfindən işlənib hazırlanmışdır ki, burada məqsəd dövləti, xüsusi sektor elm və texnikanın perspektivləri haqqda ümumi görüntü ilə təmin etmək idi. O proqnozların qurulması öyrənilən sahələrdə razılaşdırılmış siyasi, iqtisadi və elmi-texniki qərarların işlənib hazırlanması üçün tam zəruriyyətdən doğurdu. Bu məqsədlə Delfi metodunun köməyi ilə bir neçə min ekspertlərin sorğusu aparılmışdır. Həmin dövrdən belə proqnoz tədqiqatları beşillik fasilə ilə müntəzəm aparılır (bax: cədvəl 16. 1.)

C ə d v ə l 16. 1
Yaponiyada «Texnoloji «Forsayt»» layihələrinin həyata keçirilməsi

Sıra sayı	İcra ili	Əhatə olunmuş texnoloji sahələrin sayı	Tematik bölmələrin sayı	Proqnoz müddəti	Ekspertlərin sayı
1	1970 - 1971	5	644	1971-2000	2482
2	1976	7	656	1976 -2005	1316
3	1981 -1982	13	800	1981 - 2010	1727
4	1986	17	1071	1986 - 2015	2007
5	1991	16	1149	1991 - 2020	2385
6	1996	14	1072	1996 - 2025	3586
7	2000	16	1065	2001 - 2030	Məlumat yoxdur

Mənbə: Michio Seya. Texnoloqy Foresiqt in Yapan – Materiali mecdunarodnoqo seminarpa primeneniö texnoloqii «Forsayt» v nauke i texnike. Braziliə, 2000.

Bir neçə il əvvəl sənaye kompaniyalarında bu cür texnoloji proqnozların dəyərliyi haqda aparılmış sorğular göstərdi ki, 250 nöfər sorğuya cəlb olunan iştirakçılarından 59% - i belə proqnozları «olduqca vacib» və daha 35% isə «diqqətə layiqdir» kimi qiymətləndirmişdir. Proqnozların nəticələri daha çox «elmi – tədqiqat, ixtira və konstruktur-layihə işlərinin planlaşdırılması və biznes layihələri» (72%) və eləcə də «texnoloji trendlərin ortamüddətli təhlili» (62%) üçün istifadə edilir.

1970 – ci ildə həyata keçirilmiş birinci proqnozun nəticələri göstərdi ki, sonrakı 20 il ərzində tam və ya qismən edilmiş proqnoz qiymətləndirilmələrinin 64%-i özünü doğrultmuşdu. Bununla yanaşı, yapon mütəxəssisləri «Forsayt» metodologiyasının dəyərini yalnız idarəetmə qərarlarının əsasında alınan qiymətləndirilmələrinin etibarlılığı və dəqiqliyi ilə deyil, həm də prosesin özündə razılışdırılmış proqnoz qiymətləndirilmələrinin işlənib alınmasında görürərlər.

16.1.3. Texnologiyaların proqnozlaşdırılması iqtisadi yüksəlisin və sosial inkişafın amili kimi

Əksər uzunmüddətli proqnozların əsas çatışmayan cəhətlərindən biri odur ki, o yeni əsrin 20 – 30-cu illərində gözlənilən texnoloji sıçrayışların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əmək məhsüldarlığında nəzərə-çarpacaq dərəcədə kəmiyyətcə və keyfiyyətcə yüksəlmənin baş verəcəyi imkanları nəzərə almir. Məhz həmin texnoloji sıçrayışlar altıncı texnoloji sistemə – nanotexnologiyalara, biotexnologiya ya, alternativ enerji mənbələrinə və s. keçidlə şərtlənir.

Bununla əlaqədar son illərdə yerinə yetirilmiş və çap olunmuş texnoloji inkişaf proqnozları xüsusi maraq doğurur ki, onlar gözlənilən texnoloji irəliləyişləri nəzərə almağa cəhd edirlər.

2006 – ci ildə «REND» Korporasiyası «2020 – ci ildə qlobal texnoloji inqilab» adlı proqnoz təqdim etmişdir. Bu proqnozdan 56 ən çox perspektivli texnoloji layihə araşdırıllaraq ayrılmışdır və onlardan sonra baxılmaq üçün 16 istiqaməti təmsil edən layihələr qruplaşdırıllaraq seçilmişdir. Həmin proqnoz yeni texnologiyaların mənimsənilməsində müxtəlif ölkələrin imkanlarının öyrənilməsi və onun iqtisadi yüksəlisin artım sürətləri üçün tətbiqində, beynəlxalq ticarətin inkişafında, sosial inkişafda, milli və hərbi təhlükəsizlik məsələlərinin həllində istifadə olunurdu.

Qısa seçilmiş ayırmalara aşağıdakı istiqamətlər daxil edilmişdir:

- 1) ucuz günəş enerjisindən istifadə;
- 2) kənd yerlərində naqilsiz rabitə texnologiyalarının tətbiqi;
- 3) informasiyaların hərtərəfli qəbulu üçün rabitə avadanlığı;
- 4) becərilmə bitkilərinin genetik modifikasiyalarının yaradılması;
- 5) cəld bionümunələr metodlarının işlənib hazırlanması;
- 6) süzgəclərdən və katalitik sistemlərdən istifadə etməklə suların daha mükəmməl təmizlənməsi üsullarının yaradılması;
- 7) müalicə təşkilatlarına tibbi – müalicə preparatlarının ünvanlı daşınması;
- 8) aftonom mənzil tikintisi texnologiyalarının ucuzlaşdırılması;
- 9) ekoloji təmiz sənaye istehsalatına keçid;
- 10) «hibrid» avtomobilərinin yaradılması;
- 11) İlkin təqribi göstəricilərinin işlənməsi;
- 12) canlı orqanizm toxumalarının süni analoqlarının istehsali;
- 13) kommersiya məhsullarının və ayrı – ayrı individuumların (müstəqil yaşayan canlı orqanizm və ya bitki) hərtərəfli radiotəzlik markalanmaları;
- 14) diaqnostika və cərrahiyə daha mükəmməl metodların yaradılması;
- 15) xüsusi xassələrə (xüsusiyyətlərə) malik kompyuterlərin yaradılması (Wearable computers);
- 16) kvant kriptoqrafiyası (şərti gizli yazı, şifr).

Seçilmiş texnologiyaların mənimsənilməsi üzrə müxtəlif ölkələrin imkanları qiymətləndirilmişdir. Müəlliflərin göldikləri nəticələrə əsasən yaxın gələcəkdəki illərdə aparıcı mövqeləri ABŞ, Kanada və Almaniya tutacaqdır (ən yüksək balla qiymətləndirmə). Bunlardan bir az geridə dörd ölkə qalacaqdır: İsrail, Yaponiya, Avstraliya və Cənubi Koreya. İstifadə olunan 100 ballı qiymətləndirmə şkalasına görə Çin və Hindistan həmin şkalanın təqribən ortalarında yerləşəcək. Polşa və Rusiya ekspertlərdən 30 – dan tutmuş 40 – a qədər olan diapozondakı balla qiymətləndirilmişdir. Onlardan sonrakı cərgədə Braziliya, Meksika, Çili və Türkiyədən ibarət olan qrup yerləşir. Daha sonra aşağıdakı dövlətlər qrupu Cənubi Afrika Respublikası, İndoneziya və Kolumbiya gəlirlər. Reytinqi çox geridə qallmalarla Gürçüstan, Pakistan, Çad, Nepal, İran, Keniya, İordaniya, Fici.

Aparılan tədqiqatların müəlliflərinin fikrincə, yaxın gələcəkdəki 10 – 15 ildə dünyadakı elmi – texnoloji inkişafda aparıcı rolу Şimali Amerika, Qərbi Avropa və Asiya ölkələri oynayacaqdır. Bu sahədə tezliklə Çinin, Hindistanın və Şərqi Avropa ölkələrinin mövqelərinin güclənməsi gözlənilir. Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, liderlərlə texnologiya sarıdan geridə qalan dünya ölkələri arasındaki uyğunsuzluq, fərqlər get – gedə daha da dərinleşəcək.

Proqnoz müəllifləri ilə dərindən mübahisəyə girmədən nəzərə alaq ki, bir sıra yeni perspektivli texnoloji istiqamətlər üzrə əksər ölkələr təqribən eyni start mövqelərinə malikdir və burada alınacaq son nəticələr əsasən həmin ölkələrdə toplanmış insan kapitalından və yerli şəraitlərdən asılı olacaqdır. Yenə də qeyd edilməlidir ki, həmin texnologiyaların inkişafı bir çox hallarda onların realizəsi üçün dövlət tərəfindən yaradılmış şərait və imkanlardan kəskin aslıdır.

Son illərdə texnoloji amillərlə makroiqtisadi göstəricilər arasındaki qarşılıqlı əlaqələrə irimiqyaslı sənaye korporasiyaları səviyyələrində daha güclü diqqət yetirirlər. Məsələn, 2004 – cü ildə IBM Amerika korporasiyası yalnız informasiya texnologiyaları sferasını əhatə edən deyil, eləcə də, yeni elmi ixtiraların və texnologiyalar sahəsindəki nailiyyətlərin təsiri altında cəmiyyətin inkişaf şəraitinin daha geniş miqyasda dəyişmələrinə yönəldilmiş qlobal innovasiyaların xülasəsini hazırlamaq üçün müxtəlif elmi məruzələrin çoxsaylı mütəxəssislərini cəlb etmək təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir.

Korporasiyalardaxili proqnozlaşdırma metodlarını təhlil edərək layihə işində iştirak etməyə cəlb olunmuş iştirakçılar belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qarşıya qoyulan problemlərin həlli üçün bu prosesin özünün ideologiyasına yenidən baxmaq zəruridir. Məlum olmuşdur ki, IBM korporasiyasında biznes üzrə yaxşı səviyyədə işlek texnoloji tədqiqat metodları və tendensiyaları mövcuddur, ancaq iqtisadiyyata və sosial sferaya innovasiyaların təsirini tam şəkildə dərkətmə düşüncəsi formalşamamışdır ki, bu da özünü proqnozlaşdırılma sahələrindəki səylərin səmərəliliyində əks etdirir.

Qlobal texnoloji xülasələrin hazırlanmasına əsaslanan, praktikada əvvəllər istifadə edilmiş, yaxınlaşma bazarda və elmi laboratoriyalarda yeni texnologiyaların perspektivli inkişaf istiqamətlərini dərindən tədqiq etmiş, gələcəkdə dağıdıcı və ya əsaslı dəyişikliklərin olacağını xəbər verəcək tendensiyalara da geniş diqqət yetirməyi tövsiyyə etmişdir. Məhz bu metod gələcəyi daha dəqiq göməyəfə imkan vermişdir. Onun köməyi ilə bir sıra özünü doğrultmuş qərarla-

rın qəbul edilməsi və gələcəkdə yeni texnologiyaların inkişaf istiqamətlərinə zəruri investisiya qoyuluşları mümkün olmuşdur. Bundan başqa, ayrı-ayrı sahələrə (bank işi, avtonəqliyyat və s. bu kimi sahələrə) yeni texnologiyaların göstərə biləcəyi mümkün təsirləri qiymətləndirmək üçün bu üsuldan istifadə edilmişdir. Texnologiyaların qlobal xülasəsini hazırlamaqdan başqa IBM korporasiyasının əməkdaşları sənayenin ayrı – ayrı sahələrini və bazarlardakı tendensiyaları geniş tədqiq etmişdirlər.

Ancaq bunların hamısı kompaniya daxilində həyata keçirilmiş ayrı – ayrı cəhdələr, addimlar idi. İnnovasiyalara yaxınlaşmaların genişləndirilməsi belə praktikanın dəyişdirilməsini tələb edirdi.

Birincisi, əməkdaşlığı genişləndirmək üçün kompaniyanın hüdudlarından kənarda mövcud olan vacib yaxınlaşmaları bilmək zəruriyyəti əmələ golmuşdır ki, xüsusu halda praktikada yeni texnologiyalardan istifadə edənlərin: müştərilərin, partnyorların (həm elmi, həm də işgüzar), innovasiya dəyişmələrinin ideoloqları və aparıcı nəzəriyyəçilərinin problem ilə əlaqədar rəylərini, məsələyə baxışlarını öyrənmək mühüm əhəmiyyətə malik idi.

İkincisi, kompaniyada «əvvəlcə ixtira et, kəşf et, sonra isə tətbiq et» prinsipi əsasında qurulmuş yaxınlaşmanın dəyişdirmək zəruriyyətinin dərk edilməsi meydana çıxdı ki, bu hal müasir biznesdə çox geniş yayılmışdır. Belə bir fikir artıq möhkəmlənərək təşəkkül tapmışdır ki, innovasiya ağırlıq mərkəzi əsasən texnologiyalarla və ya biznesin ayrı – ayrı növləri ilə bağlı dar, kiçik məsələlərin həllinə doğru yönümünü dəyişir. Bu məsələlər isə, bütövlükdə, cəmiyyət səviyyəsində gələcəkdə qarşıya çıxacaq toqquşmaya məruz qalacaq problem və imkanlarla əlaqəli məsələlər ola bilər.

IBM korporasiyasının bu yeni yaxınlaşması onunla əsaslandırılır ki, həyat tərzini və onun keyfiyyətini yaxşılaşdırma biləcək amillər kimi təqdim olunan texnologiyaları müəyyən etmək əvəzinə kompaniya o həyat sferalarını tədqiq etməlidir ki, onların, ilk növbədə yaxşılaşdırma ehtiyacları vardır, sonra isə həmin sferalara təsir edərək innovasiyalar yaradacaq müxtəlif elm sahələri çərçivəsində işləri aparılmalıdır.

Ona görə, də qlobal innovasiyaların xülasəsini hazırlamağı planlaşdırarkən IBM korporasiyası öz qarşısına iki mühüm məqsəd qoymuşdur:

Birincisi, biznesdə novator (yenilikçi) yaxınlaşmalarını və kompaniyanın hüdudlarından kənarda texnologiyalar sferasında peşəkar, professional təcrübələri birləşdirmək təcrübəsini tətbiq et-

mək üçün aparıcı elm mütəxəssislərinin, müştərilərin və innovasiyaların həyata keçirilməsində həllədici əhəmiyyət daşıyan sahələrdəki partnyorların rəylərini öyrənmək və nəzərə almaq.

İkinci, beş-on ildən sonra cəmiyyət üçün həllədici əhəmiyyət kəsb edən sahələri öyrənmək, sonra biznesdə və cəmiyyətin digər həyat sferalarında elmi biliklərin tətbiq edilə bilməsinin mümkünlüyü nü tədqiq etmək, nəhayət, hansı texnologiyaların və ya metodların sonrakı inkişaf etməyə ehtiyacları olduğunu təhlil etmək zəruriliyindən başlamaq lazımdır. Xülasəsinin hazırlanması üzərində texnika və biznes sahələrinin liderlərini cəlb etməklə kompaniya daxilində 2004 – cü ilin iyun ayında bir neçə «beynlərə hücum» metodu ilə təşkil edilmiş proseslərlə işə başlandı. Cari tendensiyaların (ictimai, sənaye və texnoloji) tədqiqatları aparıldı və bunların əsasında innovasiyaların inkişafında yeni ideyaların yaranması və onların sonrakı müzakirəsini stimullaşdırmağa yönəldilmiş, işin düzgün təşkilinə aid bir sıra qoyulmuş suallar tərtib edildi, formalaşdırıldı. Başlangıçda, ilk zamanlar layihənin iştirakçıları dar çərçivəyə aid olan məsələlərlə (onlara səhiyyə, təhsil, ətraf mühitin mühafizəsi, eləcə də, elm və ictimaiyyətşünaslığın yeni sahələri aiddir) öz fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmadır. Ancaq çox tezliklə aydın oldu ki, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən innovasiya məsələlərinə yaxınlaşma olduqca çətin və mürəkkəbdir.

Ona görə də, hərtərəfli təhlildən sonra cəmi üç mövzu seçildi ki, onlar həyat tərzinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq mövqeyindən ən böyük potensiala malikdir, həm də əhəmiyyətli iqtisadi perspektivlərin: «səhiyyə», «Dövlət və vətəndaşlar», «Həyatda və işdə biznes» yaranmasını stirmullaşdırmağa qadirdilər.

Təşkilatçılar hər bir mövzu üzərində işləmək üçün tərkibinə görə müxtəlif olan iştirakçılar qrupu toplamağa və yaratmağa çalışırlılar ki, sonralar onları «ekosistem» adlandırdılar, həmin iştirakçılar birləşərək coxsayılı təşkilatları təmsil edirdilər; bu birlilikdə bir sfera daxilində qarşılıqlı təsir göstərir, elmi sahələrdəki fənlər üzrə, eyni zamanda bir-birini tamamlayır və ya bir-birinə qarşı çıxırlar ki, məhz maraqların və rəylərin \toqquşması çox zaman innovasiyaların yaranması üçün münbit yaradıcılıq əsası olur.

Daha sonra onlar «ekosistemləri» təqdim edən dünyanın ən məşhur kompaniyalarını, universitetlərini, eləcə də bütün dünyadın ayrı – ayrı tədqiqat qruplarını və yeni təşkilatı təmsil edən nümayəndələri geniş müzakirələrə qoşdu.

Burada iştirakçılar konkret cavabları almağa çalışırı və gələcəyi söyləməyə cəhd etmirdilər. Onların fikrinə görə, belə səylərlə, adətən, məqsədə çatmaq olmur, çünki dünya olduqca tez-tez dəyişir və onu saxlamaq, «fiksə etmək» mümkün deyildir, proqnozlar əsasında qurulan fərziyələr, təsəvvürlər isə daha tez dəyişirlər. Bunalırin əvəzinə layihə iştirakçıları, Məcazi mənada desək, «o qığılçımı axtarırdılar ki, həmin qığılçım dəyişiklikləri olışdırı bilsin, yaranmasına təkan versin».

Hal-hazırda dünya enerji ehtiyatları ilə bağlı situasiyaların proqnozlaşdırılmasına daha çox diqqət yetirilir və ondan çıxan qlobal sosial – iqtisadi nəticələr daha geniş təhlil edilir. Bu oblastda mümkün olan problemlərin kəskinliyinin yeni tərzdə düşünülməsi, qavranılması ən azı keçən əsrin 90 – ci illərində təşəkkül tapdı. 2005 – ci ildə və 2006 – ci ilin birinci yarısında neftin qiymətinin sıçrayışla artması ilə əlaqədar bu problematikaya marağ da kəskin artdı.

Xüsusi halda Avropa Şurası (AŞ) ətraf mühitin və energetikanın uzunmüddəli inkişaf modellərinin yaradılmasına üzrə layihə höyata keçirir (Very Long Term Energy And environmental Model - VLEEM). Bu modelləşdirilmənin nəticələrinin AŞ – in energetika üzrə tədqiqat qovluğunun formalasdırılmasına kömək edəcəyi gözlənilir. VLEEM modeli dönyanın seqmentlərə bölünmüş, 10 əsas regionu əhatə edir və 25 illik addımla 2000 – ci ildən başlayaraq 2100 – cü ilə qədər olan zaman hədi üzrə işleyir.

Layihə işinin icrasının birinci mərhələsində ən uzaq perspektiv (2100 – cü ilə qədər) energetik xidmətlərə (energy services) tələbatın proqnozlaşdırılmasına cəhd edilmişdir. Bunun üçün əsas sosial-mədəni funksiyalar modelləşdirilmişdir ki, həmin funksiyalar həyat tərzi və insanların davranış qaydalarından təşkil olunur, ayrı-ayrı individuumlar, iqtisadiyyatın istehsalat sistemləri və nəqliyyat sistemləri tərəfindən energetik xidmətlərə olan tələbatları qiymətləndirilir.

Ən ilkin qiymətləndirilmə Avropa Şurasının 15 ölkəsinə əhatə edən region üçün alınmışdır və bu qiymətləndirmə aşağıdakı əsas mühakimələrə görə formalasdırılmışdır. Burada əhalinin sayı və ailə təsərrüfatları (households) üç əsas amillərə görə təyin edilir:

- uşaqların doğum sayının hal – hazırladı bir qadına düşən 1,4 uşaqdan 2100 – ci ildə 1,8 uşağa qədər artması;

- digər regionlardan əhalinin mühacirliyinin (miqrasiyasının) ildə orta hesabla 2 milyon nəfərə qədər olması;

- bir nəfərdən və ya natamam ailələrdən (bir valideynli ailələr) təşkil olunmuş ailə təsərrüfatlarının sayının artması.

Avropa Şurasının (AŞ) iqtisadiyyatının inkişafı iki əsas amillə müəyyən edilir: işçi qüvvələri (bu amil demokrafik tendensiyaların nəticəsidir) və informasiyalasdırılması səviyyələri; sonuncu əlavə təhsil sistemlərinin inkişafı sayəsində 64% yüksəlcəkdir. Ancaq bu amillərin təsiri bir çox hallarda üç sosial hadisələrlə məhdudlanır.

- orta pensiya (təqaüd) yaşanın 65 – dən 60 yaşa qədər aşağı salınması;

- istirahət və bayram günlərinin sayını orta hesabla hal – həzirdə qüvvədə olan 5 həftədən 7 həftəyə qədər artırmaq;

- işçi həftə müddətinin qısaldırması.

Bundan başqa, tədqiqatlarda qadınların peşəkar həyatda iştirakını artırmaq, «qidalanma və qidaların hazırlanması»na sərf olunan vaxt həcmini azaltmaq və nəqliyyatın təşkilində xüsusi, şəxsi modellərin təsdiqlənməsinin nəzərdə tutulması təklif olunur.

Bu müləhizələr nəzərə alınmaqla aşağıdakı üç əsas nəticə alınmışdır:

1. Enerji ehtiyatlarına və enerjidən səmərəli istifadəyə olan tələbata nəzərən müasir texnoloji paradigmdə, hətta hər hansı bir əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər olmadıqda belə Avropa Şurasının 15 ölkəsinin yeni yüzillik ərzində tələbatı praktiki olaraq iki dəfə artacaqdır, bu isə o deməkdir ki, uzunmüddəli perspektivdə ÜDM – də hər il energetik intensivlik 0,7% aşağı düşəcəkdir.

2. Yer altından çıxarılan yanacaqların ənənəvi məhsullarının emalının tətbiqinə əsaslanan texnologiyaların üstünlük təşkil edən rolunu saxlamaqla ilkin, birinci yanacaq ehtiyatlarına (yanacaq xammalına olan tələbatın xeyli, iki dəfədən çox artması gözlənilir).

3. Enerjiyə olan tələbatın artmasının dörddə üç hissəsi əhalinin sayının six olduğu, sənaye müəssisələrinin sayının six yerləşdiyi regionlara düşür və bu isə mərkəzləşdirilmiş, şəbəkələnmiş energetika qərarlarını realizə etməyə şərait yaradır.

Beynəlxalq energetika agentliyi (IEA) hər il 2030 – cu ilə qədər dünyadakı energetika situasiyalarının fundamental (əsaslı) proqnozlarını çap edir. 7 noyabr 2006 – ci ildə təqdim olunmuş son məruzədə (World Energy outlook – 2006. <http://www.iea.org>) qeyd olunur ki, müşahidə olunan tendensiyalardan və onların ekstropolyasiyasından belə bir fikir yaranır: energetikanın gələcəyi bu gün «çirkli, təhlükəsizliyi təmin olunmayan və bahaldır. Ancaq energetika ob-

lastında yeni dövlət siyasetinə keçid bu gələcəyi «saflı, məharətli və rəqabətlilik qabiliyyətli edə bilər.

İndiki siyasetin əsas istiqamətlərinin saxlanması ideyasına əsaslanan ssenarilərdə enerji ehtiyatlarına qlobal tələbat 2030 – cu ilə 53%-ə qədər artması gözlənilir. Bu artımların 70% - dən çox hissəsi Çin və Hindistan başda olmaqla inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür. Neftə olan tələbat da artacaqdır. Neftin və qazın importu (mədaxili) Ümməkavropa birligi regionlarında və inkişaf etməkdə olan Asiya ölkələrində tələbata nəzərən daha sürətlə artacaqdır. Ənənəvi enerji ehtiyatlarının istehlakının artımı 2030 – cü ildə karbon iki oksidin (CO_2), yəni təbii yanacaq qazının qlobal emissiyasının kəskin artmasına gətirib çıxaracaqdır. Ancaq bu halda 2010 – cu ildə ətraf mühitin çirkəlməsində biçincilik estafeti ABŞ – dan Çinə keçəcəkdir.

Lakin bütün bunlarla yanaşı energetika siyasetində alternativ ssenarilər də mövcuddur ki, onlar daha dayanıqlı inkişafı təmin edə bilər. Onlar bu gün müxtəlif ölkələrdə enerji ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək üzrə tədbirlərin realizəsinə, nüvə energetikasının rolunun yüksəldilməsinə, digər yenidən bərpa olunan enerji mənbələrinə keçidə əsaslanır. Bu ssenarıda 2030 – cu ildə enerji ehtiyatlarına qlobal tələbatın 10% azaldılması proqnozlaşdırılır ki, bu da hal – hazırda Çində istehlak olunan enerji həcmində ekviyalentdir. Ancaq bu zaman CO_2 emissiyası 16% ixtisara düşəcək.

Yeni energetika siyaseti realizə və investisiyalar tələb edir. Ancaq ekspertlərin saydığı kimi bu investisiyalar «dəyər - səmərə» kriteriyasına cavab verir. Daha səmərəli energetika avadanlıqlarına və elektrik cihazlara kapital qoyuluşunda bir əlavə dolların orta hesabla generasiyasının infraquruluşunun yaradılmasında elektrik enerjisinin bölüşdürülməsi və ötürülməsindəki investisiyalarda 2 dollara qənaət edilməsinə gətirib çıxarır. Elektrik enerjisinin alınması üçün daha ucuz mənbə atom elektrostansiyaları ola bilər. Biyanacaqlar haqqında söhbət apararkən demək lazımdır ki, onun xüsusi çəkisi nəqliyyat elektroetibatları strukturunda hal-hazırda 1% - dən 2030 – cu ilə 4% - ə, alternativ ssenariyə görə isə 7%-ə qədər artacaqdır.

ABŞ milli elm fondu 2004 – cü ildəki öz məruzəsində (Scence and Engineering Indicators (National Science Board. National Science Foundation. Science and Engineering Indicators. 2004 P 6 - 8) proqnozlaşdırılmanın, qiymətləndirmənin xüsusi metodikasından istifadə etmişdir ki, həmin metodika gələcək 15 il müddətində müx-

təlif ölkələrin özlərini yüksək texnologiyaya məxsus məhsulların iri-miqyaslı ixracedici ölkəsinə çevrilməsi nöqtəyi-nəzərindən imkanları potensialını müqayisə etməyə şərait yaradır. Bunun üçün 4 əsas indikator qruplarından istifadə edilir.

- milli arrientirlər (istiqamətlər) texnoloji rəqabətlilik qabiliyyətinin təşəkkül tapmasına yönəldilmiş dövlət tərəfindən aparılan hərəkətlər haqqında məlumatlardır; dövlət və iqtisadiyyatın şəxsi sektoru arasındaki kapersiyaları nəzərdə tutmuş milli strategiyalarda bu dəlillər aşkar və ya qeyri – aşkar şəkildə ifadə oluna bilər;

- sosial – iqtisadi infrastruktura sosial və iqtisadi institutlar olaraq müasir qabaqcıl texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan və instrumental iqtisadiyyat üçün zəruri sayılan maddə və iqtisadi ehtiyatları idarə edir;

- bu qrupun indikatorları özündə kapitalın dinamik bazarlarının mövcudluğunu, kapitalın formallaşmasında yeni tendensiyaları təhsil sferasında yeni və xarici investisiyaların səviyyələrini cəmləşdirir;

- texnoloji infrastruktura sosial və iqtisadi institutlar olaraq hər bir müstəqil dövlətdə yeni texnologiyaları işləyib hazırlamaqdə, onu emal etməkdə və bazara çıxarmaqdə millətin qabiliyyətini bir-başa zənginləşdirir və ona töhfələr verir. Bu qrup indikatorlar milli intellektual mülkiyyəti qorumaq sistemlərinin mövcudluğunu, sənaye istehsalat sahələrində elmi-tədqiqat, ixtira, konstruktor – təcrübə işlərinin nəticələrinin istifadəsi üçün imkanları yüksək texnologiyalar məhsulları istehsalından səriştəliliyi, yüksək ixtisaslı alım və mühəndisləri hazırlamaq qabiliyyətini nəzərə alır;

- istehsalın potensialı məhsulun istehsalında iştirak edən maddi və insan ehtiyaclarından, bu ehtiyatlardan səmərəli istifadədir. Bu qrup indikatorlar yüksək texnologiyalı islahatın cari səviyyəsini işçi qüvvəsinin keyfiyyətini və əmək məhsuldarlığını, yüksək ixtisaslı işçilərin varlığını və innovasiya – menecment vərdişlərini nəzərə alır.

Göstərilən metodika əsasında dünyanın 15 yüksək texnologiyalı istehsala malik olan ölkəsində, o cümlədən 6 Asiya ölkəsində (Çin, Hindistan, İndoneziya, Malaziya, Filippin, Tayland) 3 Mərkəzi Avropa ölkəsində (Çexiya, Macarıstan, Polşa), 4 Latin Amerikası ölkələrində (Argentina, Braziliya, Meksika və Venesuela), həmçinin, İrlandiya və İsraildə ixracata potensialı gücləndirilmişdir ki, bu amil texnoloji fəallığın artımını nümayiş etdirən amil sayılır. I qrup indikatorları (4 göstəriciyə malikdir) yüksək texnologiyaların inkişafına imkan yaradan ölkələri aşkar etmişdir ki, onlarda biznes-hökumət

və mədəniyyətin yüksəkliyi həmin şəraitin inkişafındakı daimi məlumatlardan istifadə edilmişdir. Ekspertlərdən sonğunun gedişində milli strategiyaları ardıcılıq sırasına görə düzəmək xahiş olunurdu, eləcə də sorğu zamanı texnoloji döyişikliklərdən və sahibkarlığın inkişafına nəzərə alınması da təklif olunurdu. Sonrakı 5 ildə xarici investisiyalar üçün milli risk amillərinin sıralanması dərc olunmuş məlumatlar əsasında aparılmışdır. İkinci qrup indikatorları (3 göstəriciyə malikdir) məktəbin yuxarı siniflərinə gedən və ya ali təhsil alan əhalinin payı üzrə dərc olunmuş məlumatlar əsasında qurulmuşdur. Burada kapitalın mobilliyyi sorğuları xarici sahibkarların göstərilən verilmiş ölkəyə investisiyalar qoyuluşuna hazırlığı və iş aparması məlumatları da nəzərə alınır.

Üçüncü qrupun indikatorları (6 göstəriciyə malikdir) elmi-tədqiqat ixtira və konstruktur təcrübə işləri sferasında çalışan alimlərin sayı haqqında dərc olunmuş məlumatlardan alınmışdır. Burada məlumatların elektron emalı üçün milli dövlət tərəfindən alınmış avadanlıqlar haqqda dərc olunmuş məlumatları da nəzərə alınır.

Dördüncü qrupun indikatorları (4 göstəriciyə malikdir) təhsil verilmiş işçilərin varlığı, mövcud yüksək texnologiyaları kompaniyaların sayı, menecerlərin hazırlıq səviyyəsi və elektron məhsullarının istehsali haqqda dərc olunmuş məlumatları barədə ekspertlərin rəylərini nəzərə alır. Nəhayət, 15 ölkə üçün alınmış müqayisə nəticələr cədvəl 2 – də verilmişdir. Həmin cədvəldə müqayisə aparılması üçün yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkələri ABŞ, Yaponiya və Almaniyada onoloci metodika ilə aparılmış məlumatlar da verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, yaxın 15 ildə qiymətləndirilən ölkələr içərisində yüksək texnologiyaları məhsulları ixrac etmək üçün ən yaxşı şansı olan dövlətlər İrlandiya və İsraildir. Təqdim və təhlil olunan metodika yüksək texnologiyalı məhsullar bazarda müxtəlif ölkələrin gələcəkdə qazana biləcək vəziyyətləri haqqda sistematik qiymətləndirmələr aparmağa imkan verir və iqtisadi proqnozlaşdırılmaların müxtəlif məsələləri altında sonrakı modifikasiyaları üçün əsas kimi qulluq edə bilər.

Sosial – iqtisadi və texnoloji proqnozlaşdırılmalar məqsədləri üçün bütövlükdə təqdim olunan dünya təcrübərinə əsaslanan müxtəlif metodoloci yaxınlaşmaldardan istifadə aşağıdakı nəticəni çıxarmağa imkan verir ki, bu problemi müasir xarici – iqtisadi tədqiqatlarla bir siraya qoyaq və onun böyük praktiki əhəmiyyətə malik olduğunu

qəbul edək, çünki həmin problemin olduqca mürəkkəbliyi və əmək tutumluğunu sayəsində hal – hazırda onun həlli yolları da çətinləşir.

**Cədvəl 16.2
2002-ci il üzrə texnoloji rəqabətlilik qabiliyyəti indikatorları**

Ölkələr	Milli oriyentirlər	Sosial – iqtisadi infrastruktura	Texnoloji infrastruktura	Istehsalat potensialı	Cəmi
Argentina	44,9	52,4	31,0	32,5	160,7
Brazilıya	52,5	50,5	35,4	35,8	174,2
Çin	63,0	55,0	55,2	49,6	222,7
Çexiya	64,6	64,4	34,7	44,6	208,3
Almaniya	75,6	78,2	65,5	65,0	28,3
Macaristan	66,7	67,9	40,0	42,2	216,7
Hindistan	62,5	49,3	37,0	47,8	196,6
İndoneziya	45,1	39,1	20,7	27,7	132,6
Irlandiya	84,1	80,7	44,2	53,0	262,6
İsrail	79,5	85,0	52,3	49,4	266,2
Yaponiya	76,4	67,6	73,8	80,3	298,1
Malaziya	73,0	64,9	28,8	39,1	205,9
Meksika	55,2	49,6	28,7	35,4	168,2
Filippin	59,3	55,0	24,0	45,0	183,3
Polşa	63,7	68,3	36,6	42,5	211,1
Cənubi Koreya	80,4	81,1	45,2	52,3	259,0
Tayvan	83,0	84,4	45,3	59,6	272,2
ABŞ	79,8	85,9	92,7	82,8	341,2
Tayland	47,7	54,2	23,9	30,9	156,7
Venesuela	37,2	46,0	19,5	20,3	123,0

Mənbə: Science and Engineering Indicators. 2004. P. 6 -18

Bu istiqamətdə işlərin aparılması əksər hallarda müntəzəmlilik əsasında həyata keçirilir. Onun icrası üçün xeyli elmi işçilər, alımlor və xüsusi sektor ehtiyacları cəlb olunur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, həzlilik çoxlu sayıda həll olunmamış məsələlər vardır ki, onlar bu və ya digər proqnozlaşdırma metodologiyasının xeyrinə seçim etməklə bağlıdır və eləcə də alınmış nəticələrin etibarlılığı dərəcəsinin təyini və bu zaman yaranan xətaların qiymətləndirilməsi də burada öz rolunu oynayır. Ona görə də, bu istiqamətdə geniş təcrübə mübadiləsi və elmi tədqiqatların aparılmasının davam etdirilməsi zəruri sayılır.

16.2. İnkişaf etmiş ölkələrin proqnozlaşdırma, planlaşdırma və programlaşdırma təcrübələri

1929 – 1933 – cü illərdəki dünya iqtisadi böhranı bazarda özü-nütənzimləmə mexanizmi illuziyasını səpdi. Büyük iqtisadiyyat elmindən nəzəriyyəçilərə və irimiqyaslı biznesdən olan tədqiqatçıların uzunmüddətli səyləri nəticəsində yeni mexanizm yaratmaq müyəssər olmuşdur ki, bu mexanizmə görə də elə bir tənzimləyici sistem qurulur ki, o həmin bazar mexanizminin mahiyyətini dəyişmir, yəni bazarı saxlamağa imkan verir. Böhrandan sonrakı dövrdə «Keynsianlıq» adı altında cərəyan yarandı. Bu sahədə iqtisadi proqnozlaşdırma və programlaşdırmanın başlanğıcını D.Keyns qoymuşdur. Dünyada baş verən dərin iqtisadi böhran belə bir məsələ ortaya atdı: özünü tənzimləyicisi bazar iqtisadiyyatı heç də hərtərəfli güçə malik deyildir. O, kasıblara tükürpədici bədbəxtlik gətirir və orta sinifi müflisləşdirir (o cümlədən, peşəkarlığı da)

Marksist təlim bu məsələnin izahını istismar proseslərinin təhlili vasitəsilə siniflərin qütbəşəsməsi və sairə kimi yollarla izah etməyə çalışdı. Aydındır ki, hökmranlıq edən sinif tarixin belə mülahizələrdə izahını qəbul etmədi və özünün plynuarist modelini intensiv şəkildə axtarmağa başladı ki, burada da hər bir sinifə və hər bir qrupa ayrıca özünəməxsus yer ayrılmışdır.

Dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə siyasetini, cəmiyyətin sosial sferasını formalasdırmaq və realize etmək üçün, o cümlədən stratezi planlaşdırmanın indikativ mexanizmləri vasitəsilə, dünyadan iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrində yüksək dövlət hakimiyyəti səviyyəsində xüsusi orqanlar yaradılmışdır. Məsələn, ABŞ – da prezidentin yanında xüsusi iqtisadi xidmətlər və təşkilatlar, eləcə də konqresin yanında iqtisadi və sosial şuralar fəaliyyət göstərir; Fransada – planlaşdırılma üzrə komissarlıq, Yaponiyada isə Hökumətin planlaşdırma idarəsi mövcuddur. Göstərilən iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət planlaşdırılması üzrə fəaliyyətin təşkili üçün zəruri hüquqi bazalar yaradılmışdır, yüksəkintisaslı kadrların hazırlanması sistemi formalasdırılmışdır və işləyir (ABŞ – da Harvard universiteti, İngiltərədə ali inzibati məktəb və s.), indikativ planlaşdırılma sahəsində dövlət fəaliyyətinin informasiya təminatı sistemi qaydaya salınmışdır.

Dövlət tərəfindən nəzarət edilən böyük, ancaq kifayət qədər məhdudlaşdırılmış ehtiyatlar həcmi milli inkişaf məqsədləri sisteminin, idarəetmə elementlərinə malik proqnozların və ssenarilərin,

həm də dövlət sektorunun, həm də onunla bağlı iqtisadi sektorun inkişaf programlarının işləniləb hazırlanması zəruriyyətinə götirdi. İqtisadiyyatın bütün sahələrinin və sektorlarının qarşılıqlı asılılığını nəzərə almaqla milli iqtisadiyyatın inkişaf tendensiyalarına dövlətin təsiri güclüdür. Belə dövlət tənzimlənməsi həm indikativ, həm də direktiv (göstəriş) xarakteri daşıyır. Əksər firmalar üçün indikativ tənzimləmə iqtisadi programların məzmununa və dolayı tənzimləmə metodlarına aid tövsiyyələrdən ibarətdir. Direktiv (gbstəriş xarakterli) tənzimləmələr isə bütün iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti üçün normativ – hüquq bazalarını yaratmaq və onların işlənməsini təşkil etmək, eləcə də bündə vəsaitlərinin istifadəsinə ciddi, möhkəm nəzarəti həyata keçirməklə bağlıdır.

Belə bir faktı təsdiqləmək olar ki, müasir çoxsistemiqli qarışiq bazar iqtisadiyyatında dövlət mühüm sosial – iqtisadi proseslərin formallaşmasında fəal iştirak edir. İqtisadi və sosial situasiyaların kəskinləşdiyi dövrlərdə dövlətin təsirinin miqyasları da artır. Səlis və sakit inkişaf dövrlərində böhranların və dövlətin subyektlərində olduğu kimi, dövlət strukturunda da ixtisarlar gedir və dövlət uzunmüddətli proqramlar çərçivəsində hərəkət edir. Dünyanın əksər iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrində dövlət planlaşdırma və tənzimləmə sistemləri qarşılıqlı bağlı piramida şəklində formalasdır. Uzunmüddətli proqnozlaşdırma və tənzimləmə iqtisadi siyasetin zəruri elementi kimi özlərini aparır və ən yeni dünya tendensiyalarına müvafiq olaraq iqtisadiyyatın struktur transformasiyasının (çevrilmələrinin) təminatına yönəldilmişdir. Uzunmüddətli tənzimləyici fəaliyyəti çərçivəsində dövlət ortamüddətli inkişaf proqramlarını işləyib hazırlayır və realizə edir. Ortamüddətli proqramlar çərçivəsində, öz növbəsində, qısamüddətli iqtisadiyyatın və sosial sferanın, dövlət planlaşdırılması və tənzimlənməsi aparılır. O vəziyyəti, şəraitli tənzimləmək (konyuktura kimi) üçün maliyyə, vergi və digər nəzarət alətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

İqtisadi inkişaf etmiş ölkələrdə proqramları, tənzimləmə üsullarını və onların realizəsini əsaslandırmaq üçün kompleks modellər işləniləb hazırlanmış və istifadə edilir ki, onlar vasitəsilə dövlətin nəzarət etdiyi milli ehtiyatlardan makroiqtisadi parametrlərin funksional asılılığı təyin edilir. Belə sistemin tətbiqi bütün mühabibədən sonrakı dövr, xüsusən də sonuncu onillik dövrü üçün, kifayət qədər səmərəli nəticələr verdi. O, inkişaf etmiş ölkələrdə böhranlardan qaçmağa və nisbətən dayanıqlı iqtisadi inkişaf tempini təmin etməyə

imkan yaratdı. Bunun nəticəsi kimi, bazar mexanizmləri ilə dövlət tənzimləmə tədbirləri sistemi arasındaki mövcud qarşılıqlı əlaqələr göz qabağındadır.

16.2.1. Makroiqtisadi tənzimləmələrin milli çərçivələrdən çıxması

Hal-hazırda makroiqtisadi tənzimləmələr milli hüdudlardan kənara çıxmışdır. Transmilli korporasiyalar və dünya maliyyə təşkilatları tərəfindən tənzimləmə subyektləri planet (Yer kürəsi) miqyasında ehtiyatların yenidən bölüşdürülməsi prosesləri oldu. Dünya ticarəti hal-hazırda maddi – maliyyə axınının 50% - dən çoxunu müxtəlif ölkələrdə yerləşən transmilli korporasiyaların filialları arasında formalasdır.

Dövlət tənzimləməsi sahələrində tətbiqi tədqiqatların işləniləbilə hazırlanması bütün iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrdə transformasiya proseslərinin böhranlı fazalarını daha ağrısız, az itkilərlə keçirməyə kömək edir. 1929 - cu ildə baş vermiş dünya iqtisadi böhranından sonra və indi də dövlət tənzimləmə mexanizmi çərçivəsində iqtisadiyyatın stabillaşması və yüksəlməsinə kifayət qədər tez keçidi təmin edən real vasitələr və alətlər tətbiq edilir.

Milli səylərlə yanaşı dünya ictimaiyyəti BMT sistemi və onun xüsusi təşkilatları vasitəsilə böhranlardan çıxışa kömək məqsədilə kollektiv cəhdlərin aparılmasına can atırlar. Bu cəhdlərin aparılması müxtəlif növ programların həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir ki, burada məqsəd dünyanın bir sıra ölkələrində həyat şəraitini yaxşılaşdırmaqdır. BMT – nin yeni yarandığı və fəaliyyətə başladığı illərlə, həmin dövrə o özünün bu istiqamətlərdə ilk sınaq addımlarını atdı, indi müqayisədə onun iqtisadi və sosial fəallığı xeyli yüksəlmışdır. Bu əsas müddəə BMT – nin Nizamnaməsinin 55 – ci maddəsinin qaydalarında öz əksini tapmışdır və orada göstərilir ki, stabillik və rifah millətlərarasında sülh və dostluq münasibətlərinin qorunması üçün zəruridir. BMT – nin iqtisadi funksiyalarının rolu məcburi adekvat vasitələrin olması ilə bağlı siyasi tənzimləmə və təhlükəsizliyin təminatı üzrə əməliyyatların yetərli olmamasının aşkarə çıxdığı vaxtlardan yüksəlməyə başladı.

Inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındaki böyük fərqləri saxlamaqla BMT bir mövqeyə həmişə tərəfdar çıxdı:

həmin ölkələr bütün dünyada həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün əməkdaşlıq etməlidir. Bu məqsədləri təsdiqləmə üçün 1961-ci ildə BMT-nin Baş assambleyası 1960-ci illəri BMT-nin «Onillik inkişaf illəri» elan etdi və bütün ölkələrin rəylərini birləşdirməyə çağırıldı ki, kasıblığın, savadsızlığın, aclıq və xəstəliklərin çıxılmaz zəncirini qırınlar, cünki, həmin çıxılmaz vəziyyətdən Yer kürəsinin əhalisinin çox hissəsi qurtula, çıxa bilmirlər. Həmin «Onilliyin» gedisi zamanı əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr müəyyən iqtisadi yüksəlişə nail oldular, ancaq həmin nailiyyətlər əhalinin sayının kəskin artımı, dözülməz pis işlərin şəraitləri və xarici ölkələrə borcların ağırlığı ilə, demək olar ki, heçə, sıfır endirildi.

1966-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyası belə bir nəticəyə gəldi ki, qarşıya qoyulmuş məqsədlərin əldə edilməsində zəif irəliləyişlərə səbəblərdən biri də strateci inkişaf planlarının olmamasıdır. BMT-nin əsas məqsədi inkişaf proqramlarının köməyilə qlobal miqyasda kasıblığın yox edilməsinə və rifahın əldə edilməsinə nail olunmasıdır. Bunun üçün «Üçüncü dünya» ölkələrinin iqtisadi problemlərini – sənayedən başlayaraq ticarətin nizamlanması və ümum-daxili məhsulun tarazlaşdırılmış bölüşdürülməsinə qədər – həll etmək tələb olunur. BMT çərçivəsində inkişafın planlaşdırılması üzrə Komitə yaradıldı və onun tərkibinə bütün üzv ölkələrin planlaşdırılma nazirləri daxil edildi. Mühəribədən sonrakı ümidişlər və illuziyalar iqtisadiyyatın inkişafı proqramlarını işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək üzrə fəaliyyət dairəsini genişləndirməyə imkan verdi. Konkret ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafı layihələrinin realizəsinə kömək məqsədilə BMT-nin regional komissiyaları yaradıldı və bunun üçün böyük məbləğdə vəsaitlər ayrıldı. BMT-nin inkişafın planlaşdırılması üzrə Komitəsi inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-nin ən azı 1%-ni buna oxşar layihələrin realizəsinə ayrılmاسını təhrik edirdi.

Proqnozların, konsepsiyaların və proqramların işlənib hazırlanmasında ümumi yaxınlaşmaların prinsipial ideyası uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətli proqnozlaşdırılmaların və indeqatik planlaşdırılmaların vəhdətliyinə və qarşılıqlı əlaqələrinə göstirilir. Burada xüsusi əhəmiyyət uzunmüddətli layihələrin işlənib hazırlanmasına verilirdi. Bu zaman aşağıdakı aspektlər diqqət yetirilməsi üçün seçilmişdirler:

- uzunmüddətli planların və tədqiqatların əhəmiyyəti və rolü;
- uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişaf aspektlərinin keyfiyyətcə təhlili metodları;

- uzunmüddətli planlaşdırma və proqnozlaşdırılmaların makro-iqtisadi metodları.

Sənədlərdə texniki tərəqqinin inkişafı və təsirləri kimi olduqca vacib məsələlərin qısa təsviri verilmiş, onlarda uzunmüddətli planların və tədqiqatlara aid qərarların qəbulu prosesinin strukturuna təsir məsələlərinin isə baxılmamışdır.

Qərarları qəbul edən orqanlar onun əhəmiyyətini hər hansı bir şübhəyə məruz qoymurdur. Ancaq bu zaman müxtəlif rəylərin mövcud olması mümkündür ki, onlar insanın bir sıra xüsusi fəaliyyət növlərinin inkişafı ilə bağlı problemlər üzrə uzunmüddətli tədqiqatlar aparmış, ekspertlərin aldiqları nəticələrin etibarlılıq dərəcəsinə və yaxınlaşma metodlarına aid ola bilər. Bundan başqa, uzunmüddətli yaxınlaşma ideyalarının yetkinliyi əlaməti onun tətbiqi sahələrinin genişlənməsidir. Belə yüksəlmiş amil və tendensiyaların iqtisadi artdım təkamülünün öyrənilməsi indiyə qədər bütün ölkə hökumətlərinin həyata vacib məsələləri olaraq qalır.

Elmi – texniki tərəqqinin nəticələrinə diqqətlə yanaşmağa can atmaq, hər bir ölkənin BMT üzvlərinin əsas məqsədidir. Ancaq bu məsələ hələ də mürəkkəb olaraq qalır. İlk başlanğıcda bu problem tədqiqat məsələsi keyfiyyətində qarşıya qoyulmayışdır. Ancaq bir sıra sənədlərdə bu məsələyə toxunulur və modellərdə dəyişikliklərin təsviri verilən yerlərdə göstərilir ki, texniki tərəqqinin parametrlərinin daxil edilməsi üçün və elmi – texniki tərəqqiyə iqtisadi təsvirlərin hesablanması qaydalarında ekonometriyanın tətbiqinə hansı ölçüdə istifadə mümkündür. Uzunmüddətli tədqiqatlardan artıq indi bu problemə kifayət qədər yer ayrılır və daha çox diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu sferada sosial hesablama sisteminə keçidlə bağlı tərəqqi hiss edilməyə başlandı.

Sosial hesabların müəyyən edilməsi ikili tələbatı ödəyir.

- sosial inkişafın ölçülülməsi üçün alətləri (vasitələri) təmin edir, onlar iqtisadi hesabların təqdim etdiklərindən daha geniş sahələri əhatə edir və daha etibarlıdır. İqtisadi hesabların aşağıdakı olduqca vacib hadisələrin qiymətləndirilməsi üçün istifadə etmək olmaz: sosial mobillik, individümlar arasındaki əlaqələrin keyfiyyəti, müxtəlif kollektiv müəssisələr, individümların iştirakı həcmi, və yaxud ümumtəhsil və ya mədəni səviyyələrin yüksəldilməsi bu qərarların qəbul edilməsi prosesində;

- bu sosial hadisələrin arasındaki əlaqələr üçün əsasların müəyyən edilməsi, müəyyənedilmə qaydası, iqtisadiyyat sahələrində

istifadə olunan «məsrəf – məhsulun buraxılışı» cədvəllərində olduğu kimi həyata keçirilir. Birinci tələbi təyin etməyə səy göstərərək ABŞ, sonra isə İngiltərə və Fransa sosial göstəricilər sisteminin işləniləşdirilməsi haqda məsələləri öyrəndir, tədqiq etdir. Sosial göstərici özündə bilavasitə statistik normaları təqdim edir və həmin normalalar birinci sistematik ölçü aparma seriyaları daxildir ki, həmin ölçülər cəmiyyətin mövcudolma şəraitlərinə aiddir. İkinci, həm də ölçü cihazlarını təsnifiatı seçim vasitəsilə və ya müxtəlif cihazların birləşməsi (aqreqasiyası) ilə alınan qurğunu, ya da hər iki metoddan birgə istifadə yolu ilə alınan cihazları əhatə edir.

16.2.2. Proqnozlaşdırılmanın modelləri prosedurları və metodologiyaları, Qərb ölkələrində planlaşdırılma və proqnozlaşdırılma

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə proqnozların, indikativ planların və programların hazırlanması üzrə işlərin ardıcılılığı ümumiləşmiş şəkildə aşağıdakı kimidir:

- ölkənin prinsipial gələcəyinin seçilməsi və müvafiq inkişaf məqsədləri ümumi mənzərənin müəyyən edilməsi;
- iqtisadi siyasetin bu və ya digər variantlarının seçilməsi;
- inkişafın makroiqtisadi parametrlərinin əsaslandırılması;
- müfəssəl programların işləniləşdirilməsi, sahələr, regionlar və hər şeydən əvvəl, hökumət tərəfindən nəzarət olunan ehtiyatların, limitlərin təyini, inkişafın məqsədlərinə nail olmaq üzrə qeyri – dövlət subyektlərinin fəaliyyətinə cəlb edilən ehtiyatların gözlənilən miqyaslarının müəyyən edilməsi;
- investisiya sahələrində inkişafın əsas parametrlərinin təyini, kadrların hazırlığı, yeni texnologiyaların yaradılması, elmi – tətbiqi axtarışlara bəzi hallarda silahlanma sferalarındakı irimiqyaslı məsələlərə aid konkret məqsədlər üçün ehtiyatların müəyyən edilməsi.

Müxtəlif iqtisadi informasiyalar mərkəzi dövlət xidmətləri tərəfindən ikili məqsədlər üçün təhlil edilir: birincisi, iqtisadi vəziyyətin qiymətləndirilməsi və inkişaf programının əsas məsələlərinin düzürt ifadə edilməsi üçün; ikincisi, programların formalşdırılması prosesində istifadə olunan ekonometrik modellərin işləniləşdirilməsi üçün.

Program – proqnozların layihələrinin işlənib hazırlanmasının birinci mərhələsində qarşılıqlı əlaqələrin dəyişməyən xarakteristikalarına ekstropolyasiya əsasında iqtisadiyyatın vəziyyətinin gələcək ümumi mənzərəsi dürüst ifadə olunur. Sonra alınan məlumatlar iqtisadi yüksəlmişin irəli sürürlən məqsədlər dəsti və arzu olunan struktur dəyişiklikləri ilə tutuşdurulur, müqayisə aparılır. Bu isə öz növbəsində, irəli sürürlən məqsədlərin vacibliyini və reallığını qiymətləndirməyə imkan verir. Sonrakı prosedurda dövlətin iqtisadi siyasetinin ümumi istiqamətlərini təyin etməyi nəzərdə tutur.

İlk başlanğıc proqnozların işlənib hazırlanmasına sistemli yanışma məqsədləri və stratezi variantların seçilməsi əsas endogen və ekzogen kəmiyyətlərin arasındaki qarşılıqlı asılılıqların daimi uçotunu nəzərdə tutur. Burada endogen daxili qüvvələrin, ekzogen isə xərici qüvvələrin təsiri ilə yaranan amillər, səbəblərdir. Bu kəmiyyətlər arasındaki dəqiq sərhədləri almaq o qədər də asan deyildir. Ona görə də, daxili qüvvələrlə müəyyən edilən, dəyişən (məchul) kəmiyyətlərə çox zaman onların formalşurma mexanizmləri ilə dərindən tanış olmadıqda ekzogen kəmiyyətlər kimi baxılır. Planlaşdırmanın davametmə müddətində bu və ya digər kəmiyyətin xarakterinə təsiri vardır. Məsələn, qısamüddətli programlaşdırma zamanə əhalinin artımı infrastrukturlara, kapital qoyuluşu və s. kimi iqtisadi və sosial amillərlə, təyin olunan kəmiyyətlərlə, dövlət xərcləri arasındaki six əlaqəni nəzərə almağa zəruriyyət yoxdur. Uzunmüddətli problemlərin təhlili zamanı isə tamam əks mənzərə müşahidə edilir.

Nəzərə alsaq ki, proqnozlaşdırma və planlaşdırılma, ilk növbədə, bilavasitə ümumi rifah kimi adlanan dəyişənlərlə bağlı amillərə, həm də dövlət tərəfindən müəyyən qədər birbaşa nəzarət edilən amillərə yönəlmüşdir ki, belə halda iqtisadi siyasetin seçilməsi problemi çox zaman aşağıdakı qaydada həll olunur: iqtisadi siyasetin ümumi məsələləri keyfiyyətcə ifadə olunan məqsədlərə keçirilir və bir halda ki, bu məqsədlərə kəmiyyətcə təsir edən dəyişən kəmiyyətlərin alətləri (vasitələri) məlumdur, onda siyasetlərin müxtəlif mümkün variantlarını hesabatı aparılır. Sonra isə bu məqsədlərə ən çox nail olmağa variant seçilir.

Məqsədlərə instrumental təsirin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi yalnız riyazi metodlar vasitəsilə müəyyən edilə bilər. Ona görə də, programın işlənib hazırlanmasının verilmiş mərhələsində summar xarakteristikalardan istifadə etməklə makroiqtisadi modellərin bu və ya digər növləri tətbiq edilir. Dövriyyə və ictimai istehsal hissələ-

rinin qırılmaz əlaqələri haqqında tezisə əsasən tənliklər müəyyən sistemdə birləşir və sonra müəyyən hala salınmış sistem yaradır. Modelin parametrlərinin keyfiyyətinin yoxlanılması həm statiska nöqtəyi – nəzərindən, həm də iqtisadi məzmun cəhətdən həyata keçirilir.

Endogen kəmiyyətlərin proqnozlaşdırılması tənliklərdə ekzogen kəmiyyətlərin qiymətlərinin yerini qoyulması yolu yerinə yetirilir. Nəzarət edilən ekzogen dəyişənlərin qiyməti artıq qəbul edilmiş qərarlardan götürülür. Digər ekzogen dəyişənləri ekspertlər vasitəsilə qiymətləndirilir.

Iqtisadi siyasetin xarakteristikasına daha geniş yaxınlaşma çevik, təz uyğunlaşan məqsədlər metodu vasitəsilə əldə edilir; bu metod kəmiyyət məqsədlərini iqtisadi siyaset məsələlərinin müxtəlif əlamətləri ilə əvəz etməyə imkan verir. Bu zaman məqsəd dəqiq rəqəmlə ifadəsi yoxdur. Çünkü məsələnin həllində bir neçə məqsəd dəyişənlərinin orta hesabla götürülmüş qiymətləri şəklində daha üstün hesab edilən indeksini tapmaq zəruri sayılır. Məsələn, əgər iqtisadi siyasetin məqsədi əhalinin adambaşına düşən istehlak səviyyəsinin və kapital qoyuluşunun artım tempidirsə, və yaxud tədiyyə balansın kəsrinin azalması və məşğulluq səviyyəsidirsə, onda həmin məqsədlərin kəmiyyətcə ifadəsi fiksə (qeyd) olunmur, həmin dəyişilənlərin funksiyası çıxarılır ki, məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla funksiyanın ektremuma çatdırılması yerinə yetirilir. Ekstremumluq şərti iqtisadi modeldə olan bütün müvafiq dəyişən kəmiyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri və limitləri ilə toplanır. Üstünlük təşkil etmə əmsallarının hesablanması olduqca çətindir. Xüsusən, iqtisadi təkrar istehsalın ümumi kompleks problemlərini qiymətləndirməyə cəhd ediləndə bu hesabat daha da mürəkkəbləşir. Belə olan halda çoxsaylı məqsədlər diqqət mərkəzinə çəkilir.

Qərb iqtisadçıları qeyd etdiyi kimi irimiyyaslı makroiqtisadi modellərdə bu metodlardan istifadə zamanı çox böyük çətinliklərə rast gəlinir. Daha böyük çətinliklər o zaman yaranır ki, təhlil makroiqtisadi dəyişən kəmiyyətlər çərçivəsindən kənara çıxır, yəni proqramın işləniləbiləcək ikinci mərhələdən üçüncü mərhələyə keçən zaman modeldən istifadə daha böyük əmək tutumluluğuna malik olur. Çünkü üçüncü mərhələdə iqtisadiyyatın bir çox konkret sektorlarında və ya sahələrində onların qarşılıqlı əlaqəsinə baxmaq, araşdırmaq zəruriliyi meydana çıxır.

Üçüncü, ən çətin mərhələyə keçid ilk başlanğıc layihəsini müxtəlif nazirliklərə, digər dövlət təşkilatlarına, banklara, bəzi hallarda

irimiqyaslı kompaniyalara, bəzən siyasi partiya və həmkarlar təşkilatları rəhbərliyinə göndərməklə başlayır. Burada mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilmənin zəifləməsi prinsiplərinin uyğunlaşması, birləşməsi əsasında həyata keçirilir. Burada birincisi, göndərilmiş ilk başlanğıc program layihəsi eskizlərinə cavab olaraq nəzərdə tutulmuş planlaşdırma dövrünə aid sahələrarası balansdan istifadə etməklə, hökumət plan orqanları tərəfindən işlənib hazırlanmış sənədlərin hakimiyyət təşkilatları işləyərək onu həmin dövlətin program layihəsi şəklinə salır. Programların hazırlanmasında mərkəzləşdirilmənin zəiflədilməsi istiqaməti, əsas etibarılə, qeyri-dövlət təsərrüfat vahidlərinin, siyasi partiya və təşkilatlarının maraqlarını nəzərə almaq cəhd ilə bağlıdır. Əgər işin birinci istiqaməti müəyyən dərəcədə normativ xarakteristikalarla şərtlənir və aydın şəkildə texnologiyalara bağlırsa, onda ikinci istiqamət bir tərəfdən rəqabətə girən müxtəlif monopolist qrupların maraqlarının uyğunlaşmasına, razılaşdırılmasına yönəldilmişdir, digər tərəfdən sinsi kopromistlərə nail olmağa cəhd sayılır. Layihə işinin bu mərhələsində çətinlik yalnız inkişaf programında təsərrüfatın çoxsaylı sahələrində qarşılıqlı təsirlərin uyğunlaşdırmaq, əlaqələndirmək zəruriyyəti ilə bitmir. Həm də rəqabət aparan qrupların maraqlarını razılaşdırmaq da müüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyathı ölkələrdə programlaşdırmanın metodologiyalarının formalaşması tarixində 3 mərhələni seçmək olar ki, onlar qoyulmuş məsələlərin həllinin ardıcılığını xarakterizə edir. Konyuktur programlaşdırılmadan natamam struktur, ortamüddətli programlaşdırmağa keçid, sonra ortamüddətli və uzunmüddətli struktur programlaşdırılmasına, uzunmüddətli stratezi programlaşdırmağa keçid inkişaf programlarının işlənib hazırlanması metodları arsenalında döyişikliklər yaradılmasını şərtləndirdi. Ardıcıl keçidləri müşahidə etmək olar:

1. Keynesian tipli makromodelin tətbiqinə cəhddən iqtisadiyyatın ətraflı təhlilində yüksəlik modelləri və bəzi instrumental dəyişənlərin köməyi ilə tənzimləmə metodlarının seçilib əsaslandırılması;

2. Makroiqtisadi sistemlərə qarşılıqlı əlaqələri malik olan çoxsahəli və çoxvəsaitli təsərrüfat kimi baxılması və onlardan bəzi sektorların seçilib ayrılması ki, hansılarının inkişafına dövlət programları birbaşa təsir göstərə bilər.

3. Həm perspektiv, həm də qısamüddətli məsələləri nəzərə almaqla dövlətin müxtəlisf səviyyələrində təsiri imkanlarının qiymətləndirilməsindən çıxış edərək proqramların işlənib hazırlanması.

Bəsliliklə, bələ bir faktı təsdiq etmək olar ki, ölkənin ortamüddətli inkişaf proqramlarını tərtib edərkən, bütün modelləşdirmə arşenalından istifadə etməyə cəhd nəzərzəçəp; bütün əvvəllər mövcud olmuş kimi, fənn və üsulların metodologiyalarının sintezi kimi ığış proses özünü bürüzə verir. İqtisadi inkişafın dövlət proqramlarının əsaslandırılması tarixən və məntiqcən makroiqtisadi göstəricilərin qiymətləndirilməsi ilə başlayır. Dövlət iqtisadi tənzimlənməsinin inKişafının başlanğıc mərhələsində iqtisadiyyatda pozulmuş tarazlığın bərpasına yönəlmış dövlət tədbirlərinə müvəqqəti tədbirlər kimi baxılırdı və bələ dövlət tədbirlərinin qiymətləndirilməsi alətləri (vasitələri) ümumi bazar və natamam bazar tarazlığı modellərinin müxtəlisf modifikasiyalarına əsaslanırdı. Bələ əsaslandırma onunla şərtlənirdi ki, dövlətə bazarın əlavə tələbatçısı rolu oynayan elemət kimi baxılırdı.

İqtisadi birləşdirilmələrin (məcmuların) daha da maksimal böyüməsi yolu modellərində dəyişənlər şəklində çıxış edən amillərin sayının azalması mahiyyətinə görə mikroiqtisadi sistemlərin təhlilindən makroiqtisadi sistemlərin təhlilinə keçidi bildirir. Bu isə praktiki olaraq tarazlığın qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi problemini aradan qaldırdı, çünkü sonsuz aqreqasiya (bir neçə modellərin birləşdirilməsi sayəsində daha mükəmməl modelin yaranması) olunmuş modeldə artıq məhsulların həcmi ilə qiymətlərinin dəqiqliyi yox idi. Bələ modeldə təkrar istehsal prosesinin cəmlənmiş xarakteristikaları, xalq təsərrüfatının daha ümumi parametrlərinin qarşılıqlı əlaqələri təhlil olunurdu. Milli gəlir modellərində bir sıra göstəricilər arqument şəklində seçilir, digərlərinə isə bu arqumentin funksiyaları keyfiyyətində baxılır. Məsələn, Keynsin modelində milli gəlir iki hissəyə bölünür: istehlak və əmanət ($T=C+S$). Əmanət praktiki olaraq kapital qoyuluşuna bərabərləşdirilir və özünü asılı olmayan, müstəqil dəyişən kimi aparır ki, multiplikator (həssas arqument) vasitəsilə milli gəlirə təsir göstərir. İnkışafın qlobal xarakteristikalarının qiymətləndirilməsinə, əvvəlcədən qeyd olunmuş iki prinsipial yaxınlaşmanın ayırmaq olar. Onlardan biri istehsalatın mövcud ilkin ehtiyatlarını (vəsaitlərini) nəzərə almaqla əmtəə və xidmətlərin mümkün istehsalının qiymətləndirilməsini göstərir. Başqa sözlə, mövcud olan və sonralar əmələ gələ biləcək ehtiyatlardan (vasitələrdən) istifadə etmək imkanının ehtimalı zamanı istehsalçılar tərəfindən təklif ol-

nan əmtəə və xidmətlərin qiymətləndirilməsi başa düşülür. Digər ikinci yaxınlaşma, məcmu sorğu elementlərinin dinamikasını nəzərə almaqla inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməni göstərir.

Makroiqtisadi modellərdə instrumental dəyişənlərdən istifadənin birinci cəhdı avtonom investisiyalarının seçilib ayrılması, onların bütün investisiyaların dinamikasına və bütövlükdə inkişaf temp-lərinə təsiri dərəcəsini müəyyən etmək təşkil edir. Horrot Domar modelinin ən sadələşdirilmiş variantında ümumi həcmi yiğimların və investisiyaların bərabərliyi ehtimalında yiğim norması ilə təyin edilir. Burada idarəetmə parametrin daxil edilməsi bütün investisiyaların avtonom və induksiya olunmuş investisiyalara bölünməsinə görədir. Bu üçün tsiklik (dövrü) modeldən istifadə olunur. Bütövlükdə kapital qoyuluşlarına aid dövlət siyasetinin mümkün təhlillərindən başqa avtonom investisiyaların ölçülərinin təyini yollarında tədqiqat predmeti avtonom investisiyaların müxtəlif miqyaslarında yiğim payının ixtisarı və ya mümkün olaraq hüdudlarını artırmaqdır. Proqramm layihəsinin ilk başlanğıc mərhələsində yiğim payına aid mümkün qərarların çıxarılması təhlil edilirdi; bir tərəfdən istehlakin minimal mümkün artım tempini və yiğim fondunun maksimal artma imkanlarını, digər tərəfdən istehsal vasitələrinin real ehtiyatlarını və onların potensial artımını araşdırırlar. Texniki tərəqqi inkişafın bir amili kimi təhlil ediləndə öndəki mərhələlərdə kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin mümkün dəyişilmələrini qiymətləndirmək imkanları yaranır.

Çoxsaylı amillərin seçiləməsi və istifadəsi ilə aparılan hesabatlar-da əsas məqsəd nəzərə alınmamış və ya aşkar edilməmiş zəif təsirli amillərin payının azaldılmasına yönəldilmişdir ki, bu da nəticə real proseslərə ən böyük yaxınlaşmadır. Ancaq parametrlərin seyrəldilməsi daxil edilən parametr və xarakteristikaların qiymətləndirilməsi metodlarına qoyulan tələbləri yüksəkdir. Bu isə, öz növbəsində, digər tərtibdə çətinliklər yaradır, çünkü iqtisadi göstəricilər sırası arasında həm avtokorelyasiya, həm də multiko linearlıq mövcuddur.

16.2.3. Çoxsahəli proqramlaşmanın metodologiyası

Proqram işlənməsinə keçid iqtisadiyyatın eksər bölməleri üçün həm proqramlaşmanın özünün qanuna uyğunluğu, həm də iqtisadiyyatın vacib sahələrinin inkişafının stimullaşması və ya məhdudlaş-

ması üzrə dövlətin praktik tələbatı ilə şərtlənir. Son onilliklərdə kapitalist ölkələrinin iqtisadi inkişafının çoxsahəli təhlili xalis nəzəri tapşırıqlardan elə bir alətə çevrilmişdir ki, bunun köməyilə iqtisadi təlim və əsasən, dövlət ölkənin iqtisadi inkişafının gedışatına təsir göstərməyə çalışır.

İndikativ proqnozlaşdırma və programlaşmadə çoxsahəli təhlilin və çoxsahəli modellərin istifadəsi dövlətin təsərrüfat sahələrinin bir çox sahələrinə: istehsal və onun strukturuna, yiğim istiqamətinə və istehlak strukturuna, maliyyə sahəsinə, xarici ticarətə daha dərin mürdaxiləsi ilə şərtlənir. Dövlətin iqtisadi fəaliyyəti bir sıra hallarda milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, əsasən sənayenin inkişafına birbaşa təsir formasında təcəssüm olunur.

Çoxsahəli təhlilin alətlərinin işlənməsi və müvafiq statistik bazanın yaranması, öz növbəsində, nəinki şirkətlərin istehsal etdikləri və ya əldə etdikləri malların bazarında, həm də bütün qarışq bazarlarda mümkün konyuktura haqqında əvvəlcədən müəyyən olunan sıfarişlərin artımı üçün multiplikator kimi çıxış edir. Yaxın və perspektiv dövrdə tələb və təklif proqnozlarının qismən təhlilinin işgüzar konyukturun ümumiqtisadi təhlili ilə birləşmə mümkünlüyü yaranıb. Çoxsahəli təhlil və programlaşma olmayan böyük dövlət təsərrüfat sektoru olan dövlətlərdə belə sahənin fəaliyyətinin hər hansı səmərəli istiqamətlənməsi haqqında, ümumiyyətlə danışmaq olmaz. Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, çoxsahəli təhlil və programlaşmanın obyekti müfəssəl sahə kəsiyində təkrar istehsalın təhlilidir.

Çoxsahəli program işlənməsinin əsasında V.Leontyevin «məs-rəflər-buraxılış» başlığı ilə məşhur olan birinci modelinin inkişafının müxtəlis variantları dayanır. İqtisadiyyatın bu modeli həddən artıq sadələşmiş qapalı sistemi əks etdirirdi.

Həm modelin özündən irəli gələn, həm də bu modelin köməyi-lə hesablaşmalar üçün empirik göstəricilərin praktik olaraq işlənməsindən yaranan bir sıra cəhətləri qeyd etmək lazımdır. Birincisi, V.Leontyev öz modelində ölkənin milli məhsulunun əmək predmetlərinin dövriyyəsinin uçotunu özündə cəmləyən ümumi məcmu məhsul kimi (aralıq məhsul) şərhini verir. Bu milli məhsulun milli gəlirin kəmiyyəti olduğu haqqında Qərbdə mövcud olan təsəvvürləri dəf etməyə imkan verir və gələcəkdə istehsalın strukturuna avtonom göstəricilər vasitəsilə təsir mümkünlüğünün qiymətləndirilməsi fikrinə gətirib çıxarır. İkincisi, istehsalın həcmində və əmsal səviyyəsinə qiymət təsirinin olmaması haqqında mülahizələr, həmçinin, bu əmsalla-

rın stabilliyyi haqqında təsəvvürlər gələcəkdə sistemdə avtonom və asılı dəyişkən əmsalları ayırmaya imkan verdi. Üçüncüsü, Qərbdə qəbul edilən ev təsərrüfatının rolunun qiymətləndirməsinə yanaşmaya baxmayaraq (istehsalın ilkin faktorları kimi xüsusi xidmətlərin təqdim edilməsi kimi), ideyanın səmərəliliyini onda görmək olar ki, istehsal sahələrindəki gəlirlər əhəmiyyətli dərəcədə qeyri-istehsal istehlakinin həcmini və strukturunu müəyyən edir. Bir fakt da maraqlıdır ki, 1919 və 1929-cu illər ərzində ABŞ iqtisadiyyatının ilkin «məsrəflər-buraxılış» cədvəllərində ev təsərrüfatının məhsulu 1923-24-cü illər ərzində ilk sovet balansına anoloci olaraq, əmək məsrəfləri formasında görünürdü.

«Məsrəflər-buraxılış» qapalı modelinin determinallaşmasının yüksək səviyyəsi hansısa ayrıca, müstəqil elementlər vasitəsilə xalq təsərrüfatının inkişafının bütün digər göstəricilərinə təsir etməyə imkan vermir. Bu vəziyyət «məsrəflər-buraxılış» açıq modelinə keçidin səbəbi oldu. Açıq sistem bərabərliklərdən ibarətdir ki, bunların da sayı dəyişənlərin sayından azdır. Sistemin öz həllini tapması üçün dəyişən kəmiyyətlərin bir hissəsi avtonom olaraq müəyyən edilməlidir. Belə dəyişən ayrı-ayrı sahələrin (məsələn, kənd təsərrüfatı, hərbi sənaye) məhsul buraxılışı və ya son tələbin bəzi elementləri ola bilər. Dövlət hər şəydən əvvəl, istehsal silsiləsinin hüdudlarından kənarda məhsul istifadəsinə, yəni, son tələb elementlərinə: ümumi investisiyalara, istehlaka, dövlət tədarüküna təsir etməyə qadirdir. Müvafiq tənzimlənmə meyarlarından istifadə edərək, dövlət bu elementlərin hər birinin miqyas və strukturuna təsir etməyə qadirdir. Sahələr arasındaki qarşılıqlı əlaqələr dövlət siyasetinin təsiri altında dəyişiklərə daha az məruz qalır, belə ki, onlar əsasən, əmək bölgüsünün, kooperasiyanın inkişaf səviyyəsinə və texniki tərəqqi səviyyəsinə uyğun formalaşır.

Beləliklə, «məsrəflər-buraxılış» açıq modelində avtonom elementlər ayrılır, sistemin qalan komponentləri isə, stimullaşdırıcı kimi baxılır.

«Məsrəflər-buraxılış» açıq statistik modeli əhəmiyyətli səviyyədə xalq təsərrüfatının asılılıqlarının sadələşmiş asılılığını əks etdirir. İstehlak, kapital qoyuluşu və ixracın öyrənilməsi bu modelin köməyiş iqtisadi təhlilə səbəb olmalıdır. Program və ya proqnozun hesablamları üçün artıq sadələşmiş modelin istifadəsi avtonom və asılı kəmiyyətlərin iqtisadi uyğunlaşması haqqında məsələni qarşıya qoyur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu modelin son tələbi ölkənin ümumi məhsulunun 50%-ə qədərini, deməli, bütün dəyişkən kəmiyyətlərin yarısını (iqtisadi çəkiyə görə) əhatə edir.

Son məhsulun və aralıq istehlakin belə nisbətində məhsulun sahələrarası axını haqqında informasiyanın dəqiqliyinin yüksək səviyyəsinə investisiyaların, istehlak və ixracın həcm və strukturunun əsaslandırılmış (həm iqtisadi, həm də riyazi) hesablamaları səbəb olmalıdır. Praktiki məsələlərin programlaşma vasitəsilə həlli zamanı son məhsulun elementlərinin hesablamalarını sahələrarası axın və ümumi istehsal hesablamaları kimi, heç olmazsa, elə həmin gücə malik olan alətlərlə həyata keçirmək lazımdır.

Son tələbin əsas elementi istehlakdır. O, son məhsulun yekun kəmiyyətinin 75-90%-ni təşkil edir. İstehlakın kəmiyyət və strukturunun proqnoz hesablamalarının əsaslandırılmasından məhsul buraxılışı həcminin hesablamalarının şərtləndirilməsi və dəqiqliyi asılıdır. İstehlak tələbinin modelləşməsinə iki yanaşma mümkündür. İstehlak hesablamaları «məsrəflər-buraxılış» modelinə nisbətən xalq təsərrüfatının daha aqregirləşmiş modelinin göstəricilərinə müvafiq həyata keçirilir. Hesablamaların əsasında əhalinin adambaşına gəlirlərin artırılması haqqında göstəricilər götürülür. Tələbin gəlirdən elastikliyi əmsalının köməyilə əhalinin uyğun sayı ilə konkret mallara tələbin ölçüsü qiymətləndirilir.

Elastiklik əmsalının hesablanmasıının müxtəlif üsulları var. Gəlirlərin səviyyəsinin böyük dəyişik dinamikası olan ölkələrdə xətti əmsallar elastikliyə daha az uyğundur, belə ki, onlar elastikliyin öz əmsalının dəyişikliyini nəzərə almir. Belə əmsalların qüvvət formaları mallara tələb dinamikası ilə gəlirlərin səviyyəsinin dinamikası arasında real asılıqlara daha uyğundur.

İstehlak tələbinin modelləşməsinin bu tipii, şübhəsiz maraq doğurur. Avtonom tələb, istehsal həcminin sahələrarası axını, yaranan gəlir və istehlak haqqında göstəriciləri vahid hesabla əhatə etmək cəhdini nəinki istehsala istehlak təsirini, həm də istehsalın istehlaka təsirini müəyyən etmək məqsədi daşıyır. İstehsal funksiyası kimi gəlirlərin qiymətləndirilməsi əhalinin gəlirləri və tələbin mal təminatının balanslaşması haqqında məsələnin həllinə yanaşmağa imkan verir ki, bu da bir çox sahəli modelin çərçivəsində gəlirlərin səviyyəsi ilə şərtlənir.

Açıq modelin köməyilə, hesablaşma metodlarının təkmilləşməsinin digər istiqaməti əsasən, kapital qoyuluşlarını xarakterizə edən avtonom kəmiyyətlərin sayının azalmasından ibarətdir. Onla-

rın müxtəlifliyi inkişaf programının işlənmə təcrübəsində geniş tətbiqini tapmışdır.

Bələ tip modellər ən ümumi halda aşağıdakı kimi təsvir olunur. Adı statistik modeldə məsrəf əmsalları sahənin məhsul vahidi-nin buraxılışı üçün zəruri olan material, yanacaq, enerji, ehtiyat hissələrinin (bəzən işçi qüvvəsinin) məsrəflərini xarakterizə edir. Amma bu əmsallar müvafiq məhsul buraxılışını təmin edən istehsal fondlarının zəruri kəmiyyətini müəyyən etmir. Sahələrdə bu «məsrəf» növü adı statistik modeldə axtarılan dəyişənlərin hüdudlarından kənar baxılır və son tələb elementi kimi çıxış edir. Amma istehsal fondları material, yanacaq, elektrik enerjisi məsrəflərindən az olmadan məhsul buraxılışını təmin edir. İstehsal edən sahələrin kapital qoyuluşlarına tələbata istehsal funksiyası kimi baxmaq məqsədə müvafiqdir. Beləliklə, istehsal sahələrində kapital qoyuluşları son tələbin qalan elementlərinin dəyişilməsindən asılı olaraq müəyyən edilə bilər.

Kapital qoyuluşları axınının kəmiyyətinin axtarılan parametrləri sırasına daxil olan yuxarıda baxılan modellər dinamik model adı almışdır. Bu modellərdəki dinamika elementi məhsul istehsalının miqyasından, sonda isə, son məhsulun həcm və strukturundan asılı olaraq, investisiya axınlarının (və ya əsas fondların artımı) müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Dinamik modellərdə böyük sahə kəmiyyəti ilə statistik model fərziyyələrinin əvəzinə yeni şərtlərin tətbiqi mürəkkəb riyazi aparatın tətbiqini nəzərdə tutur.

İnkişaf programlarının işlənməsi zamanı dinamik çoxsahəli modellərin praktik istifadəsi belə qurmaların məhdudiyyətini göstərdi. O, bütün iqtisadi elmə xas olan program quruluşu və inkişafı təhlilinə ümumi prinsipial yanaşma ilə, mürəkkəb prosesi asılılıqların məhdud kəmiyyətinin təhlilinin köməyilə izah etmək cəhdini tətbiq edir. İlkin formalı dinamik modellər də bütün təkrar istehsal və inkişaf prosesinin programlaşması üçün istifadə olunurdu.

Coxsahəli program layihələrinin modifikasiya və mürəkkəbləşməsi ondan ibarətdir ki, «məsrəflər-buraxılış» modellərinə yeni xarakteristikalar və fərziyyələr tətbiq olunub (istehsal funksiyaları, kapital formalasdırılan sahələr üçün funksiyalar, qiymətlər, buraxılış, gəlirlər və texnoloji əmsallar arasında asılılıqlar). Mürəkkəbləşdirilmiş dinamik modelin tətbiqi istehsal strukturu, investisiya, qiymətlər və gəlirlər sahəsində hökumət tədbirlərinin köməyilə, həyata keçirilən dəyişikliklər nəticəsində ayrı-ayrı təsərrüfat vahidlərinin dav-

raniş variantlarını müəyyən etmək məqsədi daşıyırı. Beləliklə, çoxsahəli programlaşmanın metodologiyasının formallaşmasında hökumət qərarlarının nəticələrinin ümumi qiymətləndirmə ideyalarından real praktik tədbirlərin konkret təhlilinə və ümumiyyətlə, onların iqtisadiyyata təsirinə və bu siyasetin hər bir təsərrüfat bölməsində nəticələrinin aydınlaşmasına keçidi şərh etmək olar.

Ortamüddətli proqramların perspektiv hesablanması üçün tətbiq olunan modelləşmə sistemi fiziki tarazlıq modelinə və maliyyə tarazlığı modelinə əsaslanır.

Fiziki tarazlıq modeli bazis qiymətlərində sahələrarası balansdır. Onun köməyilə, artım templərinin hipotezlərini və ona müvafiq iqtisadiyyat strukturunu müəyyən etməyə cəhdlər göstərilir.

Perspektivə hesablanmış fiziki tarazlığı gələcək tələb və təklifin təsiri altında dəyişkən qiymət və gəlirlər sisteminə uyğunlaşdırmaq üçün programlaşma praktikasında hesablaşmaların növbəti mərhələsi-necə deyərlər, maliyyə və ya qiymətli tarazlıq hesablaşması tətbiq olunur. Maliyyə tarazlığı modeli bu məqsədə qulluq edir. O, yarımmodel sistemini özündə cəmləyir ki, bunun da əsasında gəlirlərin strukturunun hesablaşmaları və bütün ictimai sektorlarda, o cümlədən, necə deyərlər, real sahələrdə maliyyə öhdəlikləri vəziyyəti həyata keçirilir. Əməkhaqqının, kapitala gəlirlərin, vergilərin, sosial sığorta üzrə haqqların, transferlərin, ümumi sahibkarlıq gəlirlərinin və s.-nın ölçüləri müəyyən olunur. Altmodellərin köməyilə, gəlirlərin strukturu müəyyən olunur ki, bunlar da həcmində maliyyələşməsinə və fiziki tarazlıq modeli üzrə hesablanmış son tələb strukturunu tömin edə bilərdi. Dövlət maliyyə alətlərinə xüsusən böyük əhəmiyyət verir, belə ki, onların köməyilə, praktiki olaraq, material resurslarının yenidən bölgüsü prosesi həyata keçirilir ki, bu da xüsusi təsərrüfat sektorunun və bazar iqtisadiyyatı əsaslarının gücləndirilməsinə səbəb olur.

Beləliklə, fiziki tarazlıq modellərinin köməyilə, hesablanmış göstəricilərin məcmusu yenidən baxılır. Fiziki təcəssümə maliyyə xarakteristikalarının və göstəricilərinin ardıcıl uyğunlaşması bütövlükdə iqtisadiyyatın balanslaşmasına nail olmağa istiqamətlənib. Bütün hesablaşmalar perspektiv mürəkkəb cədvəllərin-iqtisadi və maliyyə cədvəllərinin qurulması ilə başa çatır. Bu cədvəllər əsas sənəd kimi baxılır ki, bu da iqtisadi səviyyələri, xalq təsərrüfatı nisbətlərini və iqtisadiyyatın artım templərini xarakterizə etməyə imkan verir.

16. 3.Almaniya Federativ Respublikasında iqtisadi proqramlaşma və maliyyə planlaşması

Almaniyadan ümumtəserrüfat programlaşması mexanizmi özünəməxsus xüsusiyyətlərlə və müəyyən üstünlükklərlə fərqlənir. O, 1967-ci ildən etibarən formalasmışdır. İctimai programlaşma funksiyası həll etdikləri vəzifələrin xarakter və miqyasına, tərkib və səlahiyyətinə görə fərqlənən bir sıra dövlət orqanlarının üzərinə qoyulub, bu da dövlətin federativ quruluşu ilə şərtlənən dövlət iqtisadi siyasetinin desentralizasiyası ilə müəyyən olunur.

AFR-da əsas iqtisadi programlaşma orqanlarına federativ iqtisadiyyat və maliyyə nazirlikləri aiddir. *Iqtisadiyyat nazirliyi* ölkənin iqtisadi inkişafının ortamüddətli (4 ilə) «məqsədli proyeksiyalarını» müntəzəm olaraq işləyib hazırlayır. Həm də hər il onlar sürüşkən planlaşma prinsipi üzrə dəqiqləşdirilir və uzadılır. Bununla yanaşı, federal hökumət hər il illik «proyeksiyaları» təsdiq edir ki, bu da onun illik iqtisadi məruzələrində cəmlənir. Ortamüddətli və illik «proyeksiyalar» ancaq aqreqativ göstəriciləri əhatə edir (ümumi milli məhsul, fəal əhalinin içində işsizlərin payı, qiymətlərin ümumi əmsali və s.) və sahə və regionlar üzrə parçalanır. Bütün «proyeksiyalar» uyğun proqnozlara əsaslanır.

Orta müddətli və illik «proyeksiyaların» işlənməsi zamanı İqtisadiyyat Nazirliyi bir neçə alternativ proqnoz hazırlayır, son mərhələdə isə, daha münasibi seçilir. Həmin nazirlik struktur siyaset məsələlərinə nəzarət edir (sahəvi və regional), bu da programlaşmanın daha vacib elementinə çevrilir. Göstərilən nazirlik struktur-böhranlı sahələr üçün (gəmiqayırma, toxuxculuq sənayesi, qara metallurgiya və s.), yeni elmtutumlu sahələr üçün (EHM və nüvə reaktorları istehsalı, aviakosmik sahə) qısamüddətli və ortamüddətli proqramlar hazırlanır, son illərdə isə, energetika təsərrüfatı sahələrindəki proqramlara daha çox diqqət yetirir.

Maliyyə nazirliyi İqtisadiyyat nazirliyinin proqnoz qiymətləri əsasında federal bündə üzrə ortamüddətli maliyyə planları hazırlanır. AFR-də dövlətin maliyyə vəsaitləri üç səviyyəli-federal, torpaq və kommunal orqanlarlar tərəfindən akkumlyasiya olunur və xərcəlnir (son zamanlarda dövlət investisiyasiının təxminən 40%). Ona görə də, onların maliyyə siyasetinin razılışdırılmasında kəskin zərurət mövcuddur. Bunun üçün iki xüsusi struktur-maliyyə planlaşması üzrə Sovet və Konyuktur Sovet yaradılmışdır. Birinci federal höku-

mət yanında məşvərət funksiyalarına malikdir. O, dövlət investisiyalarının həcmində, istiqamətlərinə və müddətlərinə aid olan tövsiyyələr, həmçinin onların üç səviyyədə razılışdırılması üzrə tədbirlər hazırlanır. İkinci-böyük səlahiyyətlərə malikdir və qısamüddətli konyuktur (antitsikl) proqramlar hazırlayır. Bura federal iqtisadiyyat naziri (o, bu orqanda sədrlik edir) və maliyyə naziri, torpaqlardan hər birindən bir nümayəndə, kommunal ittifaqlardan dörd nümayəndə, həmçinin Federal bankın prezidenti daxildir.

Regional proqramlaşma maliyyə islahatları haqqında qanunlar kompleksi əsasında həyata keçirilir, bu da federasiya, torpaq və icmalara bir sıra birgə vəzifələr tapşırır ki, bunlardan da biri «regional təsərrüfat strukturunun yaxşılaşması» adlanır. Regional proqramlar, ümumtəsərrüfat «proyeksiyalar» kimi, 4 il müddətinə sürüşkən planlaşma prinsipi üzrə işlənib hazırlanır. Bununla *regional təsərrüfat strukturu məsələləri üzrə Plan komitəsi* məşğul olur ki, bu da regional proqramları hökumət və parlamentə təsdiqə verir. Proqramlar üzərindəki iş müvafiq proqnoz hesab və qiymətlərə əsaslanır.

AFR-də dövlət proqramlaşması və proqnozlaşması sistemində hal-hazırda maliyyə planlaşma Soveti böyük rol oynayır. Onun vəzifələrinə federasiya, torpaq və icmaların maliyyə planlaşmasının əlaqələndirilməsi daxildir ki, bu da dövlət xərcləri və gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatının imkanları və tələbatları ilə uyğunlaşmasını təmin edir.

AFR-də iqtisadi proqramlaşma və proqnozlaşma məsələləri ilə həm də bir sıra elmi-köməkçi orqanlar məşğul olur ki, bunlardan ən nüfuzlu olanı *AFR hökuməti yanında ümumtəsərrüfat inkişafı məsələləri üzrə ekspertlər Sovetidir*. Sovetin tərkibinə beş nüfuzlu iqtisadiyyat professoru daxildir (yerli mətbuatın qeyd etdiyi kimi, «beş müdrik»). Sovetin tərkibi hökumət tərəfindən təsdiq olunur və dövrü olaraq yeniləşir. Hər ilin axırlarında o, ekspert məruzəsi nəşr edir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsini və onun gələn ilə inkişaf perspektivini müəyyən edir.

Görkəmli professorlardan təşkil olunan və məsləhətvermə funksiyasını yerinə yetirən *elmi sovetlər* iqtisadiyyat və maliyyə nazirlikləri yanında təşkil olunur. Onların funksiyaları əsasən, müvafiq nazirliklərin xüsusi tapşırıqları üzrə problem xarakterli ekspert məruzələrinin hazırlanmasından ibarətdir.

Dövlət proqnoz və proqramlarının hazırlanmasında *beş aparıcı elmi-tədqiqat iqtisadiyyat* institutu köməkçi rol oynayır. Bura Kıl şəhərindəki Universitetin tərkibindəki dünya təsərrüfatı intitutu, Ham-

burq dünya təsərrüfatı arxiv, Essen şəhərində Reyn-Vestfal iqtisadi tədqiqatlar institutu, Münhendəki İFO intitutu və Berlindəki Alman iqtisadi tədqiqatlar institutu aiddir. Bunlardan hər biri müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət orqanlarından və təşkilatlarından, həmçinin, xüsusi şirkətlərdən daxil olan xüsusi müqavilə-sifarişlər əsasında AFR iqtisadiyyatının inkişafı üçün qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli proqnozları işləyib hazırlayır. Bundan başqa, hər yarımdə onlar AFR iqtisadiyyatında konyuktur vəziyyətin «birgə diaqnozunu» və onun inkişafının qısamüddətli perspektiv qiyomatlaşdırmaşını hazırlanırlar. 1990-ci illərin axırlarında və 2000-2002-ci illərdə federal hökumətin sıfarişi üzrə yuxarıda göstərilən tədqiqat mərkəzləri tərəfindən irimiyyaslı uzunmüddətli program hazırlanmışdır. Bundan başqa, federal hökumətə müstəqil alim-iqtisadçılar məsləhətlərini verirlər. Bura federal iqtisadiyyat və əmək nazırlığı yanında Elmi sovet, federal maliyyə nazırlığı yanında Elmi sovet, elmi-tədqiqat institutları və ümumiqtisadi inkişafın qiyomatlaşdırılması üzrə 1963-cü ildə yaradılan Ekspert şurası daxildir ki, bu da hər ilin payızında beş müstəqil ekspert heyəti ilə iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətinin, onun inkişaf və iqtisadi siyaset meyillərinin təhlilini verir.

Hər ilin yanvarında federal hökumət bundestaqa və bundestrata illik iqtisadi hesabat təqdim edir. Burada cari ilə iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində hökumətin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, «Agenda-2010» adını almış islahatın iqtisadi və maliyyə siyasetinin əsas parametrləri şərh olunur. Federal hökumət bu programı 2003-cü ildə təsdiq etmişdir. Onun məqsədi-islahatların və yeni qanunların köməyilə uzun müddətli perspektivə Almaniyanın rəqabətqabiliyyətini təmin etməkdir. «Agenda-2010» programı iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrini, əmək bazarı problemlərini, səhiyyə, vergitutma, təqaüd və stabilliyyə, ailənin inkişafına səbəb olan tədbirləri əhatə edir. Büttövlükdə «Agenda-2010» çərçivəsində 30 blokda qruplaşan tədbirlər vasitəsilə əməkhaqqı üzrə məsrəflər aşağı salınmalıdır, daxili tələb stimullaşmalıdır, əmək bazarının çevikliyi təmin olunmalıdır. 2004-cü ilin yanvarında «Agenda-2010» çərçivəsində təklif olunan on iki qanundan səkkizi qüvvəyə minmişdir. Onun daha bir aspekti elmi tədqiqat, təhsil və təlim sahəsində «innovasiya başlaması» istiqamətlənib. 2010-cu ilə qədər Almaniya ictimai inkişafın bu perspektiv sahələrində öz mövqelərini əhəmiyyəli dərəcədə yaxşılaşdırmaq fikrindədir.

16.4. Fransada strateci planlaşmanın əsas xüsusiyyətləri

Fransada proqnozlaşma və strateci planlaşmanın dövlət sistemi İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra-1946-ci ildə formalılmışdır. Onun əsasını ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı üzrə beşillilik planlarının işlənməsi təşkil edirdi. Sonradan dövlət tənzimlənməsinin bu mexanizminə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və onun daha açıq iqtisadiyyata keçməsi ilə dəfələrlə dəyişiklər edilmişdir.

Əvvəlcə beşillilik planlar vasitəsilə makroiqtisadi artım göstəriciləri təsbit olunurdu, həmçinin, strateci xarakterli məqsəd və istiqamətlər müəyyən olunurdu. Belə ki, planlaşmanın gedisatında 1960-ci və 1970-ci illərdə sənayenin yüksək texnoloji sahələrinin inkişafında geriliyin aradan qaldırılması üçün kurs işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Dövlətin birbaşa iştirakı ilə «Milli çempionlar» adını almış yeni biznes-strukturlar formalasdı (kiçik və orta şirkətlərin iri şirkətlərə daxil edilməsi yolu ilə). Onların əksəriyyəti bunun nəticəsində dünya bazarlarında yüksək rəqabətqabiliyyəti əldə etdi. Planlara müvafiq olaraq, dövlət elmtutumlu məhsulların istehsalçıları və ixracatçılarının birbaşa subsidyalaşmasını həyata keçirirdi.

1980-ci illərdə amma, beşillilik planlar direktiv əhəmiyyətini itirdi və əsasən, inkişafın tövsiyyə olunmuş parametrləri qismində baxılmağa başlandı, 1990-ci illərdə isə, artıq proqnoz qiymətlərin, əsasən, əsas dünya mal bazarlarının konyukturu və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının perspektivlərinin uçotu ilə iqtisadi və sosial artımın müxtəlif ssenarilərinin tutuşdurma nəticələri kimi baxılmağa başlandı.

1993-cü ildə sağ partiyaların prezident seçkilərində qələbə çalmasından sonra, Fransa beşillilik planlarının təsdiqi təcrübəsindən, əsasən, hesabla on birinci plandan (1993-1997-ci illər) imtina etdi və 1995-ci ildən başlayaraq, aktual təsərrüfat və sosial problemlərin müəyyən olunmasına, onların həllinə konseptual yanaşmaların siyasi elitarası çörçivəsində razılışdırılmış dövrü işlənməsinə kecid etdi.

Bununla belə, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının dövlət tərəfindən strateci planlaşması yenə də davam edir. Söhbət hər şeydən əvvəl, milli inkişaf strategiyasının işlənməsi və permanent dəqiqləşdirilməsindən və necə deyərlər, regional planlaşmanın saxlanmasından gedir. Əgər birinci istiqamət əsasən, Baş planlaşma komissarlığı tərəfindən (1946-ci ildə formalasdı), həmçinin, 1997-ci ildə yaradılan ölkənin baş naziri yanında iqtisadi təhlil Şurası tərəfindən formalasırsa, ikincisi-milli ərazilər üzrə İdarələrarası komitə tərəfindən formalasır.

Baş komissarlıq bu gün də ictimai inkişaf problemləri üzrə analitik materiallar hazırlayır. 2000-ci ildə o, 2010-2020-ci illərə qədər Fransanın sosial-iqtisadi inkişafının milli strategiya layihəsini təqdim etdi. Bu sənədin müəllifləri diqqətlərini üç problem üzərinə cəmlədi:

- dünya iqtisadiyyatında və Avropa integrasiyasında Fransanın yeri və rolü. Bununla əlaqədar, ilk dəfə olaraq, fransız müəssisələrinin xarici TMK tərəfindən mənimsənilərkən, «vətəndaşlığın dəyişilməsinin» nə qədər qəbul olunması məsələsi qarşıya qoyuldu;
- fransız cəmiyyətinin sosial stabilliyinin xüsusiyyətləri. Məsələn, əhalinin qocalması ilə və xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunması ilə bağlı itkilərin optimal kompensasiya variantları müəyyən olundu;
- sosial-iqtisadi sahədə dövlət siyaseti alətlərinin modernləşdirilməsi, məsələn, məşğulluğun təmin olunması, TMK və təbii inhisarların fəaliyyətinin tənzimlənməsi və s. üçün.

Göstərilən layihə İƏİT və Aİ-nin müvafiq strukturları ilə qarşılıqlı əlaqədə hazırlanmışdı. Komissarlığın təklif və qiymətlərinin elmi əsaslandırılması ölkənin iqtisadi siyasetinin qiymətləndirilməsi üzrə İdarələrarası komitə, həmçinin, iqtisadi və sosial sahələrdə Fransanın siyaset məsələləri üzrə Elmi Şurası tərəfindən təmin olunur.

İkinci istiqamət-regional planlaşmaya gəldikdə isə-o, fransız qanunvericiliyində cəmlənən 22 iqtisadi rayon sistemini malikdir və iqtisadi inkişafın xüsusi regional komitələrin əsas funksiyalarını əks etdirir, bu da icraiyyə hakimiyyətinin yerli və mərkəzi orqanlarının, regional «işgüzar qruplarının» nümayəndələrindən ibarətdir ki, bura sahibkarlar, iqtisadçılar, istehsalların ərazi yerdəyişməsi, ekoloji müdafiə məsələləri üzrə digər mütəxəssislər və s. daxildir. Göstərilən komitələr 22 rayonun hər birinin iqtisadi və sosial inkişaf planlarının layihələrini əsaslandırır və işləyib hazırlayırlar, yeni istehsalların yerdəyişməsini müəyyən edir. Belə plan layihələri mərkəzi hökumət və regional hakimiyyət strukturları tərəfindən bağlanan müqavilərin əsasını təşkil edir. Bu zaman hər bir plan layihəsi yuxarıda adı çəkilən milli ərazilər üzrə İdarələrarası komitə tərəfindən aprobasiya olunur. Kontraktların əsas tərkib hissəsi nəinki regional, həm də ümumdüvlət əhəmiyyətli dövlət büdcəsi assiqnasiyalarının ayrılması və konkret layihələrə bank təminatlarının təqdim olunması üzrə öhdəliklər kompleksidir.

Planlaşmanın hazırkı vəziyyətində zəruriliyi Fransa iqtisadiyatında dövlət sektorunun əhəmiyyətli rolü ilə müəyyən olunur. Dövlət müəssisələrində milli gəlirin təxminən 10%-i yaradılır, əmək-haqqının 15%-dən çoxu ödənilir; bura ölkənin bütün kapital qoyuluşlarının $\frac{1}{4}$ -ü istiqamətləndirilir. Dövlətin yanacaq-energetika bölməsində rolü xüsusən böyükdür (qaz təsərrüfatı və elektrik enerjisinin istehsalı, o cümlədən, AES-da); dövlət bir çox vacib maşınqayırma zavodlarının, dəmir yollarının, Paris ayeroportlarının, ölkənin bir sira dəniz limanlarının və s.-nin mülkiyyətçisidir.

Hələ prezident Şarl de Qolun vaxtında müəyyən edildiyi və in-di də təqdir olunduğu kimi, Fransada strategi planlaşma onun modifikasiyasına baxmayaraq, nəinki inzibatçılığın effektiv mexanizmlərinin və istiqamətlərinin formallaşmasına kömək etməli, həm də başlıcası, milli təfəkkür və vahidliyin-ardente obligation-möhkəm-lənməsinə gətirib çıxarmalıdır.

16.5. Yaponiyada iqtisadi planlaşmanın rolü.

Yaponiyada iqtisadi planlaşma bazis planlaşması xarakteri daşıyır, bu da gələcək milli iqtisadiyyatın ümumi mənzərəsini məcmu halda təcəssüm etdirən ortamüddətli və uzunmüddətli siyasi tədbirlərin toplusunu əks etdirir. O, reqlamentləşdirici və imperativ deyil. Bu-bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə əsaslanan stimullaşdırıcı və indikativ planlaşmadır.

Planlaşmanın yapon təcrübəsində əsas istiqamətlər aşağıdakılardır:

- sosial-iqtisadi sferanın inkişafının konkret məqsədlərinin reallaşması üçün imkanların müəyyən edilməsi;
- iqtisadiyyatın idarə olunmasının orta və uzunmüddətli dövründə əsas istiqamətlərin müəyyən olunması, məqsədli tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi və onların həyata keçirilmə vasitələri;
- müəssisələrin fəaliyyətinin istiqamətlərinin təyin olunması və ailə təsərrüfat sektorunun inkişaf perspektivlərinin aşkarla çıxarılması.

Planın işlənməsinin mexanizm və ardıcılılığı həddən artıq sadələşdirilib və bunlara daxildir:

1. Baş nazirin hazırladığı yeni planın işlənməsi üzrə məsləhətləri;
2. İqtisadi şurada plan layihələşmələrin müzakirəsi;

3. Nazirlər kabinetinə tərəfindən qərarların qəbul olunması;
4. İqtisadi planlaşma İdarəsi (İqtisadi sovetin inzibati orqanı) tərəfindən plan üzərində həyata keçirilən işlərin müvafiq nazirlilik və idarələrlə, həmçinin, iqtisadi məsələlər üzrə Komissiya və nazirlər kabinetinə ilə əlaqələndirilməsi.
5. Yaponiyanın baş nazirinə hesabatlarının təqdim olunması.

Nazirlər kabinetinin iclasında qərarın yekun qəbulundan sonra iqtisadi planın hərəkəti üzrə işləri müvafiq nazirlilik və idarələr öz üzərinə götürür, bunlar da iqtisadi planda şərh olunan orta və uzunmüddətli perspektivin əsas istiqamətlərinə riayyət edir. Bunlar səlahiyyətlərinə aid olan sahələrdə konkret tədbirlər aparırlar.

1973-cü ildə xarici və daxili vəziyyətdə dəyişiklər nəzərə alınmaqla, işlənmiş Baza sosial-iqtisadi planının qəbul olunmasından sonra və planda nəzərdə tutulan siyasetin həyata keçirilməsi məqsədilə, İqtisadi Şura hər il planın reallaşması üzrə vəziyyəti yoxlayır, iqtisadi siyasetin gələcəkdə arzu edilən istiqamətləri haqqında hökumətə məruzə edirlər. Mahiyyətcə bu qayda yapon planlaşması təcrübəsində bu gün də saxlanılır.

İkinci Dünya müharibəsi bitdikdən sonra, yapon hökuməti ölkənin iqtisadi inkişafı üzrə 13 plan hazırlamışdır. Ölkədə və dünyada olan vəziyyətdən asılı olaraq, bu planların məzmunu bəzən əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilirdi.

Təvsiyyələrin işlənmə dərinliyinə görə, həyat qabiliyyətli iqtisadiyyatın və təminatlı həyatın yaradılması istiqamətində struktur yenidən qurmanın Sosial-iqtisadi planı hesab olunur (1996-2000-ci illərə).

Bu sənəddə Yaponiyada ciddi struktur dəyişikliklərin aparılması zərurəti ilk dəfə olaraq qeyd olunmuşdur. Təqdir olundu ki, yapon iqtisadiyyatının daima artımını, tam məşğulluğu, maliyyə institutlarının sarsılmazlığını və dünyada ən yüksək təhlükəsizlik səviyyəsini məlumat verən proqnozlar düzgün olmayıb. Təqdir olundu ki, Yaponiya xalqı özünə inamı itirir, amma bilir ki, iqtisadiyyatda da, cəmiyyətdə də islahatlar aparmaq tələb olunur.

Buna əsaslanaraq, sosial-iqtisadi inkişaf üzrə yeni Baş plan (uzunmüddətli program) müasir Yaponiyanın təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirildiyi əsas şərtlərin təhlilindən başlanırdı:

1. Qloballaşma, bunun da iki aspekti iqtisadiyyata təsir göstərir: necə deyərlər, sərhədsiz iqtisadiyyat fenomeni və dünya

iqtisadiyyatını böhranlı vəziyyətə gətirib çıxaran şirkətlər arasında sərt rəqabət;

2. Digər ölkələrin nümunəsinə riayyət edərək, gələcək iqtisadi artımın təmin olunmasının qeyri-mümkünlüyü, belə ki, ölkə dünya iqtisadi inkişafının qabaq xəttində dayanıb: «Bəzi digər qabaqcıl ölkələr kimi, Yaponiya nümunə və yanlışlıqlar metodunun istifadəsi zamanı məsrəf yükünü öz üzərinə götürməlidir»;
3. Yaponiya dünyada yüksək həyat davamlılığı ilə doğrudan da öyüne bilər, amma yapon ailələrində uşaqların sayı getdikcə daha da azalır. Beləliklə, ən yaxın gələcəkdə Yaponiyada yaş qrupları üzrə əhalinin bölgüsü diaqramı çevrilmiş piramidanı eks etdirəcək;
4. Qabaqcıl telekommunikasiya texnologiyalarında sürətli irəliləyiş, bu da bütün dünya əhalisinin həyatının müxtəlis tərəflərini dəyişir.

Baş planda göstərilirdi ki, yapon cəmiyyəti və iqtisadiyyatı çətinliklə yuxarıda sadalanan dörd meylə uyğunlaşır, bu isə, aşağıdakı struktur və psixoloci xarakterli problemlərdən irəli gəlir:

1. XXI əsrдə yapon iqtisadiyyatının arxalana biləcəyi sahələrin müəyyən olunmasında istisna çətinlik. «Hazırda müəssisələr qismən iyenin sürətlə möhkəmlənməsi və qismən Yaponiyanın daxilindəki yüksək qiymət strukturu səbəbindən, daha çox öz fəaliyyətlərini xaricə köçürülər. Bu kütləvi nəticə bizim iqtisadiyyati sarsıdır».
2. İnsanlar gələcəkdə öz işlərinə münasibətdə inamsızlıq hiss edirlər. Əmək bazarında uzun müddət ərzində mövcud olan, yapon iqtisadiyyatının güc mənbələrindən hesab olunan (ömürlük muzd sistemi, xidmət illəri əsasında xidmətdə irəliləmələr və necə deyərlər, digər sözsüz razılaşmalar) ənənələrin, görünür, resursları tükənib.
3. Sürətli demoqrafik dəyişiklər gələcək sosial təminat sisteminə münasibətdə inamsızlıq hissi yaratdır. Əhali narahatdır: onun iqtisadi cəhətdən fəal əhalisinin azalan hissəsi getdikcə artan yaşılı əhaliyə dayaq ola biləcəkmi?
4. Ölkədə ümidiłerin puça çıxması meyli güclənir. Yaponiya dünyada ÜDM üzrə birinci yerlərdən birini tutduğu halda, ölkə əhalisi bundan mənfiət ala bilmir.

5. Yaponiya dünyada ən iri iqtisadiyyatlardan biri kimi, dünya təsərrüfat həyatında mühüm rol oynamalıdır və yapon xalqı bunu nümayiş etdirməyə hazırlığını nümayiş etdirməlidir.

Yuxarıda şərh olunanlar nəzərə alınmaqla, plan aşağıdakiləri təmin edən struktur islahatların 5 kateqoriyasının aparılmasının zəruriliyini müəyyən etdi:

- İqtisadiyyatın canlanması;
- Həyat keyfiyyətinin yaxşılaşması;
- Ölkənin dünya birliyində öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi;
- Elm və texnikanın inkişafı, kadr hazırlığı və tərbiyəsi proqramlarının müdafiəsi;
- İnzibati-maliyyə islahatlarının aparılması.

Sonrakı sahələri Baş plan yapon iqtisadiyyatı üçün daha perspektiv müəyyən edir:

- İnformatika və telekommunikasiya;
- Sahibkarlıq fəaliyyətinə yardım üçün xidmətlər, bu da müəssisə sorğularının geniş spektrinə uyğun ola bilər;
- Əmək keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün insan resurslarının hazırlanması;
- Uşaqların sayının azalması və cəmiyyətin qocalması meyli nəzərə alınmaqla, səhiyyə və ictimai rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- Gəlirlərin səviyyəsinin artırılması və sərbəst vaxtın artırılması fonunda asudə vaxtın və istirahətin təmin olunması;
- Mənzilə getdikcə artan və diversifikasiyalunan tələbatın ödənilmə məqsədilə mənzil fondunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- Qlobal ekoloji problemlərin artım uçotu ilə təbii mühitin yaxşılaşması.

Baş planın əsas məqsədlərindən biri-dövlət miqyasında «sifir tulanti ilə cəmiyyətin» onların tam resulkulyasiyası hesabına qurulmasıdır.

Yaponiya hökuməti, əsasən, ETTKİ-yə assiqnasiyaların ikiqat artırılması daxil olmaqla, onların nail olunması üçün ortamüddətli və

uzunmüddətli məqsəd və tədbirlərin müəyyən olunması ilə elm və texnika üzrə Baza planının işlənmə niyyəti haqqında məlumat vermişdir.

Hazırda Yaponianın büdcə planlarında qeyd olunur ki, ölkə «intensiv adekvatlığa nailolunma dövründən» «mərkəzləşmiş həmrəylilik dövrünü» keçidi həyata keçirir, bunun üçün iki əsas inkişaf istiqaməti seçib: dövlət sektorundan xüsusi sektora; dövlətdən regionlara.

Bundan başqa, göstərilir ki, başda xüsusi sektor və regionların maraqları qoyulmalıdır. Xüsusi sahibkarlıq təşəbbüskarlığının stimullaşmasına, maliyyə bazarlarının inkişafına, həmcinin, yapon sahibkarlarının beynəlxalq maliyyə bazarı resurslarına fəal birləşməsi üçün addımlar atılır.

Gənclər arasında işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması üzrə kompleks tədbirlər işlənir. Bütövlükdə öz illik büdcə planlarında Yaponiya hökuməti sosial inkişafda vəziyyətin daha da yaxşılaşma məsələlərinə böyük diqqət yetirir.

Yaponiyada bu gün daxili tələbat üçün və ixracə sərf olunan təbii resursların qənaəti üzrə səylərin zərurəti haqqında təqdirdə olunan konsepsiya (xüsusi işlənmiş programm əsasında), şübhəsiz maraq eks etdirir. Mövcud sənaye istehsal güclərinin tullantısız istehsal müəssisələri sisteminə konversiya üzrə vəzifə Yaponianın proqnoz verən və programlar hazırlayan tədqiqat mərkəzlərinin, həmcinin, müvafiq hökumət strukturlarının mülahizəsinə görə, mötədil və səmərəli istehlaka keçmək üzrə cəmiyyətin razılığı ilə tamamlanmalıdır. Bu ekoloji yaşayış mühitinin, deməli, dövlət kimi Yaponianın tullantılarla məhv olma üzrə real təhlükəsinin qarşısını almalıdır.

16.6. Çin strateci planlaşma təcrübəsi

Planlaşma növləri. ÇXR formalaşdıqdan sonra uzun illər ərzində XXI əsrin əvvəllərinə qədər ÇXR-da planlaşma üç növə ayrılır: 1) uzunmüddətli (10 il və artıq), ortamüddətli (5 ilə) və cari (bir ilə). ÇXR-da ÇXR-da planlaşmanın həm də dörd səviyyəsi mövcud idi—ümumdövlət, sahəvi, ərazi və müəssisələr üzrə, planlaşmanın bütün növləri qarşılıqlı əlaqəli idi.

Uzunmüddətli planlaşma program xarakteri daşıyır. Strateci məqsədlər, ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının kursu və xalq təsərrüfatı proporsiyaları, inkişaf templəri, əsaslı quruculuğun əsas göstəriciləri və başlıca obyektləri, istehsal qüvvələrinin yerdəyişməsinin

əsas göstəriciləri və elmi-texniki siyaset müəyyən olunur, milli proqramlar işlənirdi. Belə programlara kənd təsərrüfatının 1956-1967-ci illərə inkişaf programını (layihə), 1956-1967-ci illərə elm və texnika-nın 12 illik programını, xalq təsərrüfatının 1976-1985-ci illərdə 10 illik inkişaf programını aid etmək olar.

Ortamüddətli planlaşma uzunmüddətə planlaşmaya əsaslanır-dı, müddət üzrə konkret göstəricilər müəyyən edirdi. Beşillik plan müddətində—beşilliyyə əsas xalq təsərrüfatı proporsiyaları, sənaye və kənd təsərrüfatının əsas inkişaf göstəriciləri və artım templəri, əhalinin həyat səviyyəsinin artırılması, əsas istehsal fondlarına investisiya miqyasları, sosial sferanın inkişafına əsas tələblər, elmi-texniki siyasetin və planların yerinə yetirilməsinin reallaşması üzrə tədbirlər müəyyən olunurdu. ÇXR formalasdıqdan sonra 1949-cu ildə onbeş-illik plan tərtib və realizə olunmuşdu. Bunların içində birinci beşillik plan daha müfəssəl idi ki (1953-1957-ci illər), bu da nəinki ümum-dövlət səviyyəsində, həm də sahə və ərazilər üzrə tərtib olunmuşdu.

İllik planlaşma daha çox konkretləşmişdi, onun məzmunu beş-illik planlaşmaya nisbətən daha tam idi. İllik planın tərtib olunma gedışatında maliyyə, valyuta və kredit balanslarını, material resurs-lararası, işçi qüvvəsinin və s.balanslarını işləmək zəruri idi. 1953-cü il-dən illik plan tərtib olunur və icraya verilirdi. Amma «mədəni inqilabın» gedışatında plan tərtibi üzrə iş zəiflədi.

80-ci illərdə Çin alimlərinin fikrincə, xalq təsərrüfatının uzun-müddətli, beşillik və illik planların müəyyən edilməsi uzunmüddətli məqsədlərin və cari işlərin birləşməsini təmin edə bilər. Başqa sözlərlə, orta və uzunmüddətli planlaşmanın məqsəd və vəzifələri pesrektiv və inkişaf kursunu müəyyən edirdi və planın fasiləsizliyini və stabil-liyini təmin edə bilər, iqtisadi quruculuqdə uğursuzluqlardan qaça bilər». İlk beşilliklər ərzində ÇXR-da planlaşmanın əsasına xalq təsərrüfatının illik inkişaf planları qoyulmuşdu, amma sonralar mərkəz beşilliklər üzrə ortamüddətli planların tərtibinə köçürüldü.

Xalq təsərrüfatının planlaşması ictimai istehsalın bütün dörd əsas mərhələsini özündə cəmləyirdi-istehsal, bölgü, mübadilə, isteh-lak. Bura aşağıdakı göstəricilər üzrə planlar daxil idi: milli gəlir, kənd təsərrüfatı istehsalı, sənaye istehsalı, nəqliyyat və rabitə, əsaslı tikinti, şəhər tikintisi, ətraf mühitin mühafizəsi, elm və texnika, texnikanın tətbiqi, geoloci kəşfiyyat, ticarət, xarici ticarət, maliyyə, valyuta bütçəsi, qiymətlər, xalqın həyatı və ictimai rifah səviyyəsi, mədəniy-

yət, səhiyyə, maarif və bədən tərbiyəsi, əhali məskunlaşması, əmək və əməkhaqqı, material resurslarının bölgüsü və dövlət ehtiyatları.

Xalq təsərrüfatı planlarının tərtib üsulları. Çində planların tərtib olunması zamanı dörd əsas prisipdən istifadə olunurdu: 1) reallığa əsaslanaraq, seçim müayinəsi aparmaq, vəziyyəti təhlil etmək; 2) partiyanın kursunu, xəttini və programını reallaşdırmaq; 3) sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf tempini müəyyən etmək; 4) xalq təsərrüfatının kompleks balansını tərtib etmək. Bütün qarşıya qoyulan vəzifələriin yerinə yetirilməsini CXR-nin Dövlət Plan komitəsinə tapşırıldılar, bu da sahə və regionlar balansı əsasında ölkənin bütün xalq təsərrüfatı balansını tərtib etməli idi.

Kompleks xalq təsərrüfatı balansı altı istiqamətdən ibarətdir:

- Kənd təsərrüfatı, yüngül və ağır sənaye arasında, yiğim və istehlak arasında, energetika, nəqliyyat və digər sahələr arasında, iqtisadi və mədəni quruculuq və hərbi quruculuq arasında, sadə və geniş təkrar istehsal arasında, istehsal və qeyri-istehsal tikintisi arasında və s.əsas xalq təsərrüfatı proporsiyalarının müəyyən olunması;
- Əmək, maliyyə və material resurslarının balansının işlənməsi, bu da dörd əsas balansın-büdcə, kredit, valyuta, material, ticarət və işçi qüvvəsi balansının tərtib olunmasını özündə cəmləyirdi;
- İstehsalın ərazi üzrə yerləşdirilməsi, bu da mövcud təbii resurslar və texniki-iqtisadi şərtlər əsasında yerli üstünlüklerin istifadəsini və maksimal nəticələrə nail olunmanın nəzərdə tuturdu və ölkənin sahilyanı və daxili rayonları arasında səmərəli əmək bölgüsünü səbəb olurdu;
- İllik və beşillik iqtisadi inkişaf planlarının uyğunlaşdırılması, bu da sabit iqtisadi inkişafa səbəb olurdu;
- Xalq kütləsinin fikirləri nəzərə alınmaqla, xallq təsərrüfatının inkişafının bütün səviyyələrində planlaşma;
- İqtisadi səmərəliliyin artırılması üçün bütün mümkün tədbirlərdən istifadə.

Planların tərtibolunma qaydası. Uzunmüddətli və ortamüddətli planların tərtibolunma qaydası, əsasən ali plan orqanının-CXR Dövlət Plan komitəsinin işini əks etdirirdi, bu da bütün səviyyələrdə mülahizələrin uçotu əsasında kompleks xalq təsərrüfatı balansını

təşkil edirdi, sonra isə, ali icra orqanı olan ÇXR Dövlət şurası tərəfindən kəmiyyət göstəricilərinin təsdiqindən sonra nazirlik və idarələrə, həmçinin, əyalət, mərkəzi tabeçilikdə olan şəhərlərə, muxtar rayonlara çatdırılır.

İkinci mərhələdə ÇXR Dövlət şurasının bütün nazirlik və idarələri, əyalətlərin, mərkəzi tabeçilikdə olan şəhərlərin hökuməti kontrol rəqəmlər əsasında yerli-əyalət, mərkəzi tabeçilikdə olan şəhər, muxtar rayon səviyyəsində xalq təsərrüfatı balansını təşkil edirdi. Sonra yerli hakimiyyətin xalq təsərrüfatı göstəricilərinin ÇXR Dövlət Plan komitəsi, mərkəzi nazirliklər və idarələrlə birgə razılışdırılmasından sonra ÇXR Dövlət şurası aşağı idarələr üçün planlar müəyyən edirdi. Regional hökumət regionlar üçün özlərinin xalq təsərrüfatının inkişaf planlarını müəyyən edirdi.

Növbəti mərhələdə ÇXR Dövlət Plan komitəsi nazirlik və idarələrin planlarının və xalq təsərrüfatının inkişafının yerli planlarının layihələri əsasında bütün ölkə miqyasında kompleks plan tərtib edir və xalq təsərrüfatının inkişafının plan layihəsini təklif etdi. Sonra ÇXR Dövlət şurası xalq təsərrüfatının inkişafı planının layihəsi üzrə müşavirə çağırır və onu ali qanunverici orqan olan-xalq nümayəndələrinin ümumi Çin yiğincəgina (XNÜY) təsdiq edilmək üçün yollayırdı. Bundan sonra plan aşağı struktura yollanırdı. İllik planlar orta və uzunmüddətli planlar kimi tərtib və təsdiq olunurdu. Orta-müddətli və uzunmüddətli planları aşağı region və idarələrə yollanmamışdan bir il əvvəl təqdim etmək tələb olunurdu. İllik planlar iyun-iyul ayında tərtib olunur və ona görə oktyabrda təsdiq olundu ki, ilin axırında aşağı strukturlara çatdırılsın. Səpin kampaniyası və irriqasiya tikintisi planlarını əvvəlcədən yollamaq tələb olunurdu.

Planlaşmanın icrası, yoxlanması və əlaqələndirilməsi. ÇXR-da planlaşma üzrə işlərin əsas növü sahə və regionlar üzrə xalq təsərrüfatının inkişafının nəzərdə tutulan göstəricilərinin icrasının təşkili idi. Buna görə, müvafiq nazirlik və idarələr və regional səviyyədə plan orqanları məsuliyyət daşıyırıldılar. İstehsal üçün zəruri olan material resurslar topdansatış tədarük üzrə müşavirələrdə bölüsdürüldü, burada istehsal sferasının müəssisələrinə plana müvafiq zəruri məhsul növləri tələb olunan standartlara uyğun ayrıılırdı və müqavilələr bağlanırdı. Kənd təsərrüfatı müəssisələri üçün istehsal məsuliyyəti sisteminə keçidən sonra 80-ci illərin əvvəllərində dövlət sonradan qiymətlər, vergilər, kredit, mükafat satınalmaları, məhsul alışına fuqarsı müqavilələri kimi iqtisadi riçaqlardan istifadə edərək,

tədarük planını təsdiq edir və müqavilələri imzalayırdı, bu da planın yerinə yetirilməsini təmin edirdi.

Müxtəlif üsullarla planın yerinə yetirilməsinə nəzarət daima həyata keçirilirdi ki, bunlardan da dörd əsas üsulu ayırmaq olar:

- Hər ay, hər rüb və hər il Dövlət Statistika İdarəsinin verdiyi plan tapşırıqlarının yerinə yetirilmə gedisi haqqında statistik məlumatların köməyilə;
- Müəssisələrin dövriyyə fondlarına, əməkhaqqı fondu üzrə xərclərə və əsaslı tikintiyə vəsaitlərin xərclərinə bank nəzarəti vasitəsilə, bunu da ÇXR-da Mərkəzi bank funksiyasını yerinə yetirən Çin Xalq bankı həyata keçirirdi;
- Maddi-texniki Təchizat Komitəsinin müəssisələrinin material vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarətin köməyilə;
- Müəssisələriin və aşağı strukturların fəaliyyətinə yerlərdə yerli orqanların əsaslı nəzarəti ilə.

Plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin əlaqələndirilməsi həlqələr üzrə idarəetmə funksiyalarının bönüdürlülməsi prinsipi əsasında, yuxarı instansiyaya programın reallaşdırılmasının gedisi və onun təsdiqi haqqında məruzə əsasında həyata keçirilirdi. Plan tapşırıqlarının ÇXR Dövlət Plan Komitəsi səviyyəsində yenidən baxılmasının zəruriliyi halında XNÜY və ya XNÜY-nin Daimi komitəsinin razılığı tələb olunurdu. İllik planın yenidən baxılması halında ən gec iki ilin üçüncü rübündə müzakirəyə dəqiqləşmələr təqdim etmək olardı.

Bələliklə, ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində mərkəzləşmiş planlaşma sistemi saxlanılırdı ki, bu da əsasən 30-cu illərin əvvəllərinə formalaşan sovet planlaşma sistemini xatırladırı. Amma ÇXR-da SSRİ-dən fərqli olaraq, yerli rəhbərlərin plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində, əsasən, Çinin müxtəlif regionlarının ərazilərində yerli şərait nəzərə alınması ilə bağlı, kənd təsərrüfat sferasında daha çox azadlıqları vardi.

Planlaşma sistemi. Ötən əsrin 50-70-ci illərində planlı dövlət orqanları bilavasitə sosial-iqtisadi kursu və sənaye və kənd təsərrüfatının məhsullarının əsas növlərinin istehsal səviyyəsini, məqsədlərini, artım templərini, mühüm proporsiyaları, əsas istehsal fondlarına kapital qoyuluşlarının miqyası, istifadəsi və əsas obyektləri, ərazi yerləşməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin artımı, dövlət büdcəsi, pul emissiyası, büdcənin gəlir və xərcləri, tədarük, maddi resursların bölgüsü və dövriyyəsi, əsas mallara qiymətləri müəyyən edir. İdarə-

lər və regionlar üzrə planlar dövlət planının əsas hissəsi idi. Vahid planlaşma zamanı planlaşma qaydası mərkəz və yerlər üçün ayrı-ayrılıqda müəyyən olunurdu.

Planlaşma aşağıdakı əsas istiqamətlərə ayrılrıdı: 1) müəssisə və idarələr; 2) əsas investisiya fondlarına investisiyalar; 3) sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulu; 4) büdcə gəlirləri və xərcləri; 5) işçi qüvvəsi.

Müəssisə və idarələr. Müəssisələrin kiçik bir hissəsi üçün plan bilavasitə ÇXR-nin Dövlət şurasının idarələri və ya yerli orqanlarla birgə tərtib olunurdu. Bu müəssisələr üçün istehsal planları, tikinti planları və maliyyə planları müəyyən olunurdu, onlar üçün bilavasitə mərkəzdən əsas material resursları ayrılrıdı, məhsul bölgüsü planları tərtib olunurdu, yerli hakimiyyət material resurslarla və istehlak predmetləri ilə təchizata görə məsuliyyət daşıyırıdı. Bu müəssisələr üçün yanacaq və xammal ayrılrıdı, bu da müəyyən normativlər üzrə xərc-lənirdi. Bütün qalan müəssisələrə yerli hakimiyyət orqanları və ya mərkəzi orqanlarla birgə idarə olunurdu (necə deyərlər, ikili tabe-çilikdə olan müəssisələr). İstehsal, tikinti və maliyyə planları bu müəssisələr üçün təchizat, istehsal və satış balansları kimi yerli hakimiyyət tərəfindən formalasılırdı, amma onlar dövlət planının bir hissəsi idi.

Əsas investisiya fondlarına investisiyalar. Dövlət ÇXR Dövlət Şurasının idarələri adından mərkəzi dövlət büdcəsi çərçivəsində kapital qoyuluşlarının bölüşdürülməsinə, idarə özünümaliyyələşməsinə, dövlət və xarici kreditlərin istifadəsi və qaytarılmasına görə məsuliyyət daşıyırıdı. Yerli hakimiyyət orqanları yerli investisiyalara görə, yerli özünü maliyyələşməyə görə, yerlərdə dövlət və xarici kreditlərin istifadəsi və qaytarılmasına görə cavab verirdilər, amma bütün bu kapital qoyuluşları ümumi xalq təsərrüfatı balansına daxil idi və dövlət planında cəmlənirdi. Bank kreditləri dövlət planları əsasında banklar tərəfindən ayrılrıdı. İri və orta obyektlərə bütün kapital qoyuluşları maliyyələşmə mənbələrindən asılı olmadan dövlət tərəfindən, kiçik obyektlər isə-yerli idarələr tərəfindən təsdiq olunurdu.

Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulu. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalı və bölgüsü xalq təsərrüfatı inkişafının planı əsasında həyata keçirilirdi. Məsələn, taxıl və pambıq istehsalı və tədarükü planı dövlət tərəfindən tərtib olunurdu. Parça, velisopedlər, tikiş maşınları, kömür, polad, sement, kimyəvi gübrələr, dəzgah (xırda müəssisələrdə istehsal istisna olmaqla) kimi sənaye məhsulları növlərinin istehsalı və bölgüsü dövlət orqanları tərəfindən idarə ol-

nurdu. İstehsal vasitələri ilə təchizat vahid idarəetmə metodu ilə təmin olunurdu.

Büdcər gəlirləri və xərcələri. Dövlət büdcəsi mərkəzi və yerli büdcəyə bölünür. Yerli büdcənin gəlirləri gəlirlərin bir hissəsinin mərkəzi büdcəyə köçürülməsindən sonra yerli səviyyədə istifadə olunurdu, mərkəzi büdcədən xərcələrin artırılması halında yerli büdcələr üçün əyalət, şəhər və muxtar rayon səviyyəsində vəsaitlər ayrıldı. Yerli büdcələr dövlət tərəfindən təsdiq olunmalıdır.

İşçi qüvvəsi. Dövlət, dövlət müəssisələrinə işçi qüvvəsini toplaması üzrə planın göstəricilərinə yetirilməsinə nəzarət edirdi, işçi qüvvəsinin toplanması və bölgündürülməsinə yerli orqanlar məsuliyyət daşıyırıldılar. Kollektiv sektorlu müəssisələrdə yığım planı göstəricilərinin yerinə yetirilməsi yerli hakimiyyət tərəfindən nəzarətlənirdi.

Ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərinə qədər bütün inzibati-təsərrüfatçılıq fəaliyyəti yuxarıda duran mərkəzi təşkilatlar tərəfindən reqlamentləşirdi. Bütün zəruri vasitələriancaq yuxarı instansiyalara sorğudan müəssisəyə köçürmədən sonra ancaq çox az vəsaiti amortasiya fonduna qaytarılırdı. Lakin bir neçə ildən sonra 80-ci illərin əvvəllərində müəssisələrə təsərrüfat müstəqilliyi hüququnun genişləndirilməsindən sonra planların tərtib olunması, tədarükələrin və məhsulun satışı, mənəfətin bölgündürülməsi fondlardan istifadə üzrə hüquqların bir hissəsi verilmişdi.

Sonradan müəssisələrin hüquqlarının genişləndirilməsinə yeni dövlət təyinləmələrinə uyğun olaraq müəssisənin dövlət plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində yeri, müəssisənin mülkiyyət forması, müəssisənin məhsulunun növü, vacibliyi və standartları əsasında planlaşdırmanın bu dörd əsas formaları müəyyən olunmuşdur. Planlaşdırmanın birinci növünə – direktiv planlaşdırması – dövlət müəssisələrinin kostəki, və ya xalq təsərrüfatının inkişafının dövlət planı üzrə vacib məhsullar buraxan müəssisələr aid olunurdu; onların sənayenin və kənd təsərrüfatının ümumi məhsul həcmində xüsusi çökisi (payı) yüksək idi, lakin məhsulun assortimenti çeşidi çox da böyük deyildi. Planlaşdırmanın ikinci növünə istehsali bazara keçidlə əlaqədar olaraq dəyişikliklərə məruz qalan, lakin dövlət planı çərçivəsində razılaşmalar əsasında həyata keçirilirdi. Bu istehsali çoxlu sayda saysız-hesabsız və fərdi istehsalçılar üzrə səpələnmiş məhsulların geniş çeşididir; onların sənayenin və kənd təsərrüfatının ümumi həcmində xüsusi çökisi çox yüksək idi. Bundan başqa daha iki növ müəssisələr var idi. Lakin müəssisənin kateqoriyalarından birində

məhsulun daha çox hissəsinin buraxılışı dövlət planı ilə tənzimlənirdi. Məhsulun daha az hissəsinin istehsalı bazar tələbi və təklifi əsasında həyata keçirilirdi. Digər kateqoriyalı müəssisədə, əksinə, məhsulun daha çox hissəsinin istehsalı bazar vasitəsilə, onun köməyilə tənzimlənirdi, az hissəsi isə – plan vasitəsilə.

Bələliklə, 80-ci illərin əvvəlində təsərrüfatın inkişafının mərkəzləşdirilmiş planlaşdırılması müəyyən dəyişikliklərə məruz qalırdı, məhsulun əhəmiyyətli hissəsi isə planlı direktiv göstəricilər əsasında deyil, bazar meyarları əsasında istehsal olunmağa başlamışdı. Sonradan planlaşdırma sisteminin islahatların inkişafı böyükə (həddi üzrə) birinci növ müəssisələrin payı – direktiv planlaşdırma əsasən bazara səmtləşən müəssisələrin payının artması ilə müntəzəs olaraq azalmağa başladı.

80-ci illərin əvvəlində ÜXP-də planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid başlandı. Bu onda təzahür etdi ki, Çin kəndində podvor podratının və istehsal məsuliyyəti sistemini hər yerdə tətbiq etməyə başladılar, şəhərdə müəssisələr ilk əvvəl əldə olunan mənfəətli əmək kollektivinə mükafat kimi istifadə etmək imkanını əldə etdi, sonradan isə mənfəətdən büdcəyə ayırmalar sisteminin vergi ödəmələrlə əvəz olunması baş Verdi, nəticədə xalq təsərrüfatının strategi idarə olunması sistemində xalq təsərrüfatı göstəricilərinin müəssisələr, regionlar və baş idarələr səviyyəsində yerinə yetirilməsinə daimi nəzarətdən tədricən çıxma ilə və bütün strukturlara vergilər, güzəştli kreditlər, pereferens qiymətlərlə məhsulların dövlət alışi kimi müxtəlif iqtisadi alətlərin bu kimi köməyilə nəzarətə keçidlə bağlı olan dəyişikliklər baş verirdi. XX əsrin sonuna xalq təsərrüfatı göstəricilərinin böyük bir hissəsi üçün direktiv planlaşdırma sistemində tədricən keçidi baş vermişdi. Buna baxmayaraq enerji daşıyıcılarının artan qitliği və nəqliyyatda vəziyyətin gərginləşməsi şəraitində xalq təsərrüfatının da-ha yaxşı idarə olunması üçün direktiv ilin (energetika və nəqliyyat sferasında) çoxda çox olmayan miqdarda (sayda) göstəricilər saxlanılmışdı. Nəticədə indiki zamanda Çin elektrik enerjisində, yanacağa və nəqliyyat xidmətinə aşağı qiymətlərin saxlanması hesabına hələlik nəzərə-çarpacaq inflyasiyadan yan keçmişdi.

Planlaşdırma sistemində əsas dəyişikliklər 10-cu beşillik planın (2001-2005-ci il) tərtib edilməsindən baş vermişdi, bu da miqdar göstəricilərinin keyfiyyət göstəricilərini təyin olunmasına keçidlə məshurlaşmışdır. Bu ÜXD-nin 2001-ci il dekabrında ÜTT-ə daxil olması ilə bağlı idi. ÜXD və ÜTT arasında danışıqlar nəticəsində hər

iki tərəf belə bir nəticəyə gəldilər ki, Çin plan iqtisadiyyatın deyil, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq olan qanun və qanunaltı aktlarının tənzimlənməsi, nizamlanması üçün beşillik keçid dövrü əldə edir. Əgər 80-90 illərdə xalq təsərrüfatının planlaşdırılması sistemin-də dəyişikliklər yavaş templərlə gedirdisə, yenə də əvvəlki kimi çoxlu sayıda miqdar göstəricilər təyin olunurdu və plan orqanlarının nazirliklərin, baş idarələrin və yerli hakimiyyətlərin aparıcı rolu saxlanılırdısa, 2000-ci ildən ÜTT-yə daxilolma nəticəsində inzibati-təsərrüfatçı funksiyalar bilavasitə istehsalçılara keçməyə başladılar və iqtisadi fəaliyyətdə müxtəlif qanunverici aktlar böyük, yüksək əhəmiyyətli rol oynamağa başladı. Çin ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi 10-cu beşilliyin tələblərinə müvafiq olaraq hökumətin qanuna müvafiq olaraq dövləti idarə etmək inzibati işi leqitimləşmə istiqamətində getməlidir. Bu onu bildirir ki, xalq təsərrüfatının inkişaf planının hazırlanması üzrə bütün işlər hüquqi əsasda həyata keçirilməlidir.

Buna baxmayaraq planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid üzrə əsas tədbirlər xalq təsərrüfatının inkişafının dörd beşillikdə – 6-dan 9-a qədər (1980-2000-ci il) iqtisadiyyatın inkişafının ortamüddətli (5 il) və uzunmüddətli (çox ilə) planın formallaşdırılması bazasında 20 il ərzində direktiv planlaşdırımdan sonraki gedış istiqamətləndirilmiş planlaşdırma sisteminə keçidin tam şəkildə islahatlar dövründə, Çin iqtisadiyyatının stratezi planlaşdırılması sistemin-də keçidin beş əsas istiqamətini qurmaq olar:

1. Ümumiqtisadi planlaşdırmadan xalq təsərrüfatının və sosial inkişafın planlaşdırılmasına. 80-ci illərin əvvəllərinə qədər sənaye və kənd təsərrüfatı göstəricilərinin miqdar planlaşdırılması həyata keçirildi, müstəqil hərtərəfli sənaye sistemi yaradıldı. Bütün sosial göstəricilər beşillik planın icra edilməsini, yerinə yetirilməsinin zəruri göstəricilərinə daxil olmurdu. 80-ci illərdən (6-ci beşillik) başlayaraq xalq təsərrüfatının inkişaf planı iqtisadi və sosial inkişaf planına çevrildi. Ortamüddətli və uzunmüddətli planlar göstəricisinə artıq nəinki təkcə iqtisadi göstəricilər, iqtisadiyyatın «üçüncü sferası»nın inkişafı, həm də sosial inkişaf planları, ətraf mühitin mühafizəsi, təbii resursların müdafiəsi və hansılar ki, beşillik planda daha çox yer tuturdular.

2. Ortamüddətli kimi beşilliyin planlaşdırmadan beşillik və uzunmüddətli planlaşdırının vəhdətinə (kombinasiyasına) keçid. Bu 90-ci illərdən başlayaraq (8-ci beşillik) ÜXD-da xalq təsərrüfatının onillik inkişaf planları 9-cu beşillikdə isə (1995) birdən-birə 15 illik

xalq təsərrüfatının inkişafının uzunmüddətli planları qurulmağa başladı. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xalq təsərrüfatı planlarının qurulmasında ortamüddətli və uzunmüddətli planlaşdırmanın vəhdəti baş vermişdi.

3. Direktiv planlaşdırmadan makroiqtisadi, strateci və siyasi planlaşdırma. Bazar iqtisadiyyatı olan keçidlə planlaşdırmanın direktiv xarakteri istiqamətləndirici planlaşdırmanın artan inkişafında tədricən zəifləməyə başladı. Plan göstəriciləri proqnoz və indikativ xarakter daşımağa başladı, istiqamətləndirildi planlaşdırma isə makroiqtisadi nəzarət, sosial tərəqqi, ətraf mühit və iqtisadi struktur məsələlərinin təmərküzləşmişdi. Ənənəvi miqdar göstəricilər getdikcə daha çox azalırdı. Asılı olan bu kapital plan obyektlərinin ümumi miqdarı da azalırdı.

4. Vahid planlaşdırmadan istiqamətləndirici planlaşdırma keçid gedişatında sahə regional planlaşdırmanın Dövlət planlaşdırılması region və sahələrin iqtisadi inkişaf planlarına münasibətdə istiqamətləndirici planlaşdırma xarakteri daşıyır. Buna baxmayaraq, məhdudlaşdırma o qədər də nəzərə çarpacaq deyil, məqsədlər, vəzifələr, siyasi tədbirlər və göstəricilər dövlət səviyyəsində qoyulmuş vəzifəoər çərçivəsində yerlərdə müəyyən olunur, ortamüddətli və uzunmüddətli planların tərtib olunmasında inflyasiyanın şəffaflıq dərəcəsinin yüksəlməsi.

5. İqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli planlarının qurulmasında iqtisadi inkişafın qurulmuş planları.

Xalq təsərrüfatının inkişaf planlarının hazırlanması sistemini əsas dəyişikliklər ÜXD-na daxil olması şəraitində 10 illik, beşillik planın (2000-2013) tərtibində, dünya iqtisadiyyatının restrukturizasiyasının, informatizasiyanın yeni və yüksək texnologiyaların inkişafı, cəmiyyətin kompyuterləşdirilməsi və elmi-tərəqqi, transmilli korporasiyaların miqdarı nəzərə-çarpacaq dərəcədə artması və onların fəaliyyəti miqyasının genişlənməsi. Nəticədə Çində xalq təsərrüfatı planlarının tərtib olunması sistemində dəyişikliklərə daha çox dəstək verən iqtisadiyyatda əhəmiyyətli dəyişikliklər qeyd olunmuşdur.

1980-ci ildə xalq təsərrüfatının inkişaf planının tərtib olunmasında 1980-ci illə müqayisədə 2000-ci ilə ümumi milli məhsulun (ÜMM) göstəricilərinin dəfələrlə (dörd qatına) artması qeyd olunmuşdur. 2000-ci ilə ÜMM-in artımının mütləq göstəricisi artıq 1995-ci ildə artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdi, adambaşına düşən ÜMM göstəricisi 1997-ci ildə, Çində isə əsasən bu «kiçik

благоденствия» cəmiyyəti qurulmuşdu. Bu göstəriciyə nail olmaq, çatmaq ÇXR-in xalq təsərrüfatının inkişafının stratezi planının ikinci mərhələsinin reallaşdırılması üçün planlaşdırılmışdı. İndiki zamanda Çin cəmiyyətin modernləşdirilməsinin inkişafın üçüncü mərhələsinin reallaşması vəzifəsini yerinə yetirir.

Əgər birinci mərhələdə iqtisadi strukturun başlıca vəzifəsi müxtəlif növ qılıqların tamamlanması və xalq təsərrüfatı disproporsiyaların ləğv olunması idisə, indiki zamanda əsas vəzifə hərtərəfli və stratezi tənzimləməlidir. İqtisadi islahatın 20 ildən artıq müddət ərzində həm məhsuldan qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, həm də Çinin iqtisadi gücü yüksəlmişdi. Təchizat sisteminin bu effektivliyi yüksəlmişdi, infrastrukturun inkişafı baş vermişdi, əsas kənd təsərrüfatı məhsul növlərinin qılığının tədricən yox olur və əksinə onun satışı problemi meydana çıxmışdı. Çin sənayesinin istehsal imkanları yüksəlmişdi və Çində tələb və təklif arasında nisbətin dəyişməsinə görə, hesabına alicilan bazarı əmələ gəldi, iqtisadi artım təchizat və satışla deyil, aliciliq tələbi ilə məhdudlaşmışdı.

İqtisadiyyatda səmtlənmənin dəyişməsi baş verdi – miqdar göstəricilərinə nail olmağa cəhdlərdən istehsalın sahə strukturunun dəyişməsi və iqtisadiyyatın sahələri, şəhər və kənd, müxtəlif regionlar, tələb və təklif arasında proporsiyaların hərtərəfli və stratezi planlaşdırmağa keçid hesabına keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə xalis iqtisadlı riçaqlara diqqət daha da yüksəlmişdi, cəmiyyətin marketizasiyası dərəcəsi yüksəlmişdi. Makrotənzimləmə gedisatında bazarda təbii resursların bölüşdürülməsində onun rolu daha çox təzahür olunur. XXI əsrin əvvəlində iqtisadiyyatda islahatların ənənəvi metodlarından dövlətin, müəssisənin və ayrıca işçinin iqtisadi məraqlarının tənzimlənməsində əks olunan iqtisadi modellərin hərtərəfli təkmilləşdirilməsinin yeni metodlarına keçid baş vermişdi.

ÇXR ÜTT-yə daxil olması prosesində dünyada iqtisadi globallaşma prosesinin sürətlənməsi müşahidə olunurdu. 20 ildən artıq bir müddətdə xarici iqtisadi proseslərin coşğun inkişafı baş vermişdi. Çin İqtisadiyyatı dünya təsərrüfat əlaqələrinin və beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə daha dərindən cəlb olunmuşdu, dövlətin ÜTT-yə daxil olması ancaq bu prosesi sürətləndirdi.

İndiki zamanda ÇXR xalq təsərrüfatının inkişaf planlarının qurulması prosesində üç növ planlaşdırma ayrıılır: 1) programlı programlaşdırma; 2) əsas obyektlər üzrə planlaşdırma; 3) regional və sahə planlaşdırılması.

Program planlaşdırma. Program planlaşdırmanın nəticəsi 2010-cu ilə qədər beşillik və uzunmüddətli inkişaf proqramları üzrə iqtisadi inkişaf programının qurulması olmuşdur. Bu növ planlaşdırma bütün qalan planlar - həm illik və həm də makroiqtisadi siyaset üçün istiqamətləndirici rol oynayan, XXI əsrin əvvəlinə xalq təsərrüfatının inkişafının kompleks strateci programın qurulmasını nəzərdə tutur.

Əsas obyektlər üzrə planlaşdırma. Bu növ planlaşdırma bazar iqtisadiyyatının inkişafından istifadə edərək həyata keçirilməsi çətin olan təsərrüfat fəaliyyət növləri üzrə aparılmalıdır və dövlət qarşısında duran iqtisadi vəzifələrin həlli üçün sahəvi və ya regional planlaşdırmağa dövlət müdaxiləsi tələb olunur. Bu növ planlaşdırma program planlaşdırmanın vəzifələrini program planlaşdırmanın vəzifələrini genişləndirməyə və dəqiqləşdirməyə imkan verir. Əsas obyektlər üzrə hökumətin məsuliyyətini və öhdəliklərini, kapital tikintinin əsas obyektlərini (məsələn, Tibetdə dəmiryolunun və ya Yantzi çayında Sansua SES-in tikintisi), obyektlərin ərazi yerləşdirilməsini və onlar arasında təbii resursların zəruri bölüşdürülməsini müəyyən edir.

Regional və sahəvi planlaşdırma. Sahə planlaşdırılması sahələrin marketinqləşdirilməsi dərəcəsi və sistemin dəyişməsi meyillərini müəyyən etməlidir, sahənin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının, sahələrarası və sahədaxili rəqabət prinsipinə riayət etməlidir, inhisarla, inhisarçılıqla mübarizə aparmalıdır, daxili və dünya bazarlarının inkişafının əsas meyillərini təşkil etməlidir. Regional planlaşdırma yerli hakimiyyət tərəfindən daha yüksək səviyyədə planların regional iqtisadi və sosial inkişafın qurulmasından ibarətdir. İlk olaraq əyalət səviyyəsində xalq təsərrüfatının inkişaf planı tam şəkildə dövlət programına uyğun olan qurulur. Bu programlar əsas obyektlər üzrə planlarla, sahə planları və qonşu regionların planları ilə uyğunlaşmalıdır. Bütün region planlar dövlətdə ümumi vəziyyəti nəzərə almırlı və yerli şəraitdən çıxış etməlidir.

Ortamüddətli və uzunmüddətli planların bütün növlərinin qurulması qaydası «dövləti qanun əsasında idarə edilmə» tələblərindən çıxış etməlidir. Ümumən 10 ad beşillik planın tərtib olunmasında (2001-2005) və 12-ci beşilliyin (2006-2010) tərtibində beş mərhələ müəyyən olunub.

1. Programın tərtib olunması; 2) əsas obyektlər üzrə planın qurulması; 3) sahə programlarının qurulması; 4) regional programların qurulması; 5) programların bütün növlərinə düzəlişlər.

1. Programların tərtib olunması. ÇXR dövlət şurası program layihəsini təklif edir. VSNP onu təsdiq edir, planlaşdırılmaya cavab verən idarə ÇXR Dövlət Şurasının tələblərinə əsasən program layihəsini tərtib edir. Programın layihəsində inkişaf stratejiyası, makrotənzimləmə məqsədləri, inkişafı əsas sahələri, eləcə də makrotənzimləməyə cavab verən idarələrin və sahə idarələrinin vəzifələrinin uzlaşması, uyğunluğu;

2. Əsas obyektlər üzrə planın qurulması. Bu plan dövlət inkişafının planlaşdırılması üzrə idarələr və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən tərtib olunur. Bunlar müştərək şəkildə birgə olaraq proqnoz əsasında bazarda tələb və təklifin inkişaf sferasını, planlaşdırma üçün əsas obyektləri müəyyən edir. Əsas obyektlər üzrə plan layihələrinin tərtib edilməsindən sonra sorğu gedisatında bütün maraqlı tərəflərin fikirlərinini nəzərə alınır. ÇXR Dövlət Şurasının müxtəlif baş idarələrinin nümayəndələri əyalətlər səviyyəsində yerli hakimiyyət nümayəndələrinin iştirak etdiyi məsləhətçi müşavirə çağrılır. Nəticədə əsas obyektlər üzrə ÇXR dövlət Şurası tərəfindən təsdiq olunan planlar üzrə razılışdırılmış qərar qəbul edilir.

3. ÇXR Dövlət Şurasının baş idarələri bir-birilə uzlaşmalı olan sahəvi programların qurulmasına məsuliyyət daşıyır. Onlar sahədə situasiyanın inkişafı, bazarda tələb və təklif proqnozunu qurmalıdır, maraqlı idarələrin və regionların fikirlərini nəzərə alınması əsasında sahənin inkişaf planının birliklər programlara düzlişləri daxil edir və düzlişlər üzrə tamamlama işlərindən sonra o müvafiq idarələr tərəfindən təsdiq olunur.

4. Regional programların qurulması. İqtisadi inkişafın regional programının qurulması əyalətlər səviyyəsində yerli hakimiyyətin üzərinə qoyulur. Sonradan, o xalq nümayəndələrinin yerli yığıncaqları ilə təsdiq olunur. Yerli plan orqanları dövlət iqtisadi inkişaf programının elə uzlaşmalı olan program layihənin qurulmasına cavab verir. Təsdiq olunana qədər regional inkişaf programının layihəsi, yerlərdə əsas obyektlərin tikintisi programlaşma, dövlətin iqtisadi və sosial inkişaf programının əsas məzmununa təsir edən, təbii resursların və digər obyektlərin inkişafının əsas obyektlərinin yerləşməsi programmı ilə razılışdırılır, uyğunlaşdırılır. Bundan sonra program müzakirə olunur və yerli SNPin yığıncağında təsdiq edilir və müvafiq idarələr göndərilir.

5. Programın bütün növlərində düzlişlər. Təsdiq olunmuş programların istiqamətləndirilməsindən sonra onları özbaşına nə

təşkilatlar nə də ki, ayrı-ayrı adamlar tərəfindən dəyişmək olmaz. Bütün düzəlişlər tənzimləyici xarakter daşıyır.

Bələliklə, son 20 ildən artıq zaman ərzində iqtisadi islahatların başlanmasından sonra 70-ci ilin sonunda Çində strateci planlaşdırma sistemi nəzərə-çarpacaq dəyişikliklərə məruz qalmışdı: sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına təsbit olunmuş natural göstəricilərin böyük çoxlu miqdarının təyin olunması ilə mərkəzləşdirilmiş direktiv planlaşdırmadan xalq təsərrüfatının inkişafının uzunmüddətli və ortamüddətli iqtisadi, sosial programının qurulması ilə istiqamətləndirici planlaşdırımaya qədər. Onlarda əsas yeri əsas obyektlərin programları, praktik olaraq təsbit olunmuş natural göstəricilər, demək olar ki, ÜDM-nin artım tempi, əhalinin adam-başına düşən ÜDM göstəricisi kimi ümumi xarakterli, ancaq bir neçə indikativ göstəricilərdən istifadə olunduğu sahəvi və regional programlar əsas yer tuturdu.

XXI əsrin əvvəlində bazara keçid şəraitində Çin iqtisadiyyatının inkişafının proqnozlaşdırılması. XXI əsrin əvvəlində islahatların yeni inkişafında (vitke) ÇXR-də dövlət dövlətin iqtisadi idarə olunmasında vacib rol oynamaqda davam edir. Hərçənd, Çin mətbuatında bu ÇKP-nin rəhbər və istiqamətləndirici rolu proletariatın diktaturası haqda get-gedə daha az danışılır, buna baxmayaraq, dövlətdə iqtisadi həyatın əsas oriyentirləri ÇXR-in ali qanunverici orqanının xalq nümayəndələrinin Ümumi Çiniyığıncağının və ÇXR ali məsləhətçi orqanı – Çinin Xalq Siyasi Məsləhətçi Şurasının sessiyaları arasında, hansılar ki, hər il mart ayında keçirilir, Çin Kommunist Partiyası səhnədən tədricən çıxır, səhnənin arxasına keçir və oradan da dövlətin siyasi və iqtisadi proseslərinə rəhbərlik etməyə davam edir.

2002-ci ilin noyabrında ÇXR-nin keçirilmiş XVI qurultayı yenə də onu təsdiqlədi ki, dövlət iqtisadiyyatın modelləşdirilməsilə modelləşdirilməsi birlikdə əsas kimi ÇXR-in İctimai-Siyasi həyatındakı inkişafında başlıca istiqamətləndirici olaraq qalır. Qurultay 2020-ci ilə qədər ÜDM-in 2000-ci illə müqayisədə olan dörd dəfə yüksəldilməsi vəzifəsini və ildə adambaşına düşən orta göstərici kimi 3000 dollara uyğun olan «kiçik blaqodentsva cəmiyyəti»nin qurulması vəzifəsini qoymuşdur. (Bax: Кизин Б.Н., Титаренко М.Л. Китай-Россия 2050: стратегия соразвития. М; 2006). Son illərdə ÇXR rəhbərliyi direktiv planlaşdırma metodlarından hər cürə geri çekilir və ÇXP-ni qurultayları və plenumlarının və VSSP-in ssenarisinin sənədlərində xalq təsərrüfatının inkişafının konkret göstəricilərinə çox

az yer verilir, hansı ki, büyük hissəsi ilə indikativ xarakter daşıyır. Son illərdə orat illik artım tempi kimi ÜDM artım göstəricisi əsas kimi çıxış edir. Xüsusi olaraq ÇXR Dövlət Şurasının inkişaf mərkəzinin işində qeyd olunurdu ki, 11-ci beşillikdə (2006-2010) ÜDM orta illik artım tempi 8% səviyyəsində saxlanılmalıdır. 2010-cu ildə isə ÜDM göstəricisi 21,5 trl yuan (təqribən 2,6 trl dollar bu cari valyuta məzənnəsi üzrə) təşkil etməlidir, 2010-cu ildə əhalinin adambaşına düşən illik gəliri 1900 dollar olduğu halda, son 10 ildə ÜDM həcmi 2010-cu ilə müqayisədə 2 dəfə artması və 43 trl.yuan (5,4 trl.dollar) və 2020-ci ildə təqribən adambaşına düşən 3500 dollar təşkil etməlidir və bu göstəriciyə görə, Çin orta illik adambaşına düşən dövlətlər sırasına düşəcəkdir.

11-ci beş illiyin (2006-2010) və 2020-ci ilə qədər xalq təsərrüfatı vəzifələrinin böyük bir hissəsi istənilən qiymətlər, hər nə cür olursa olsun yerinə yetirilməli olan, vacib direktiv göstəricilər şəkildə deyil, cəmiyyət qarşısında qoyulan vəzifələr şəkilində açıqlanmışdır. ÇXR-in xalq təsərrüfatının inkişafının yekunları üzrə dövlətin iqtisadi inkişafının indiki səviyyəsini xarakterizə edən əsas momentlər qeyd olunmuşdur: Birincisi, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı ÜDM adambaşına göstəricisinə təqribən 1400 dollarla xarakterinə edən yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu, istehlakin tələbində, sahə strukturunun tənzimlənməsində urbanizasiya proseslərinin sürətlənməsi dəyişmələri baş vermişdi. İkinci, dövlət tərəfindən inflasiyadan çıxma nəticəsində açılan iqtisadi artımın miqyası genişlənmişdi. Üçüncü, iqtisadi sistem əvvəlkilik müəyyən keçid keyfiyyətinin vəziyyətini saxlayır ki, bu da hərtərəfli balanslaşdırılmış və dayanıqlı inkişafın gəlirlərin bərabərsizliyində, struktur yenidənqurma nəticəsində işsizlikdə, şəhər və kənd ikitərəfli iqtisadi struktura görə əhalinin miqrasiyası. Beşinci, ÇXR ÜTT-na daxil olmasında və 2006-ci ilin sonuna qədər dövlətin tam şəkildə ÜTT-nin üzvlük meyarlarına uyğun olması üçün «keçid dövrünün» yekunlaşdırılması zəruriliyi ifadə olunan xarici vəziyyətin dəyişməsi baş verdi. İqtisadiyyatın inkişafının ekstensiv metodlarından intensiv metodlara keçidi qoyulan «inkişaf strategiyası» dəyişməyə məruz qalmışdı, hansı ki, elm və texnikanın iqtisadiyyatın inkişafında rolunun yüksəlməsini nəzərdə tutur.

Dövlətdə sosial-iqtisadi inkişafın qiymətləndirilməsinə müvafiq olaraq ÇXR-in xalq təsərrüfatının 11-ci beşilliyi (2006-2010-cu) və sonrakı 10 ilə inkişafının əsas vəzifələri qoyulmuşdur.

Gördüyü kimi, ÇXR-in rəhbərliyi artıq çoxlu sayıda iqtisadi göstəricilərin direktiv planlaşdırılması ilə deyil nəzərdə tutulmuş məqsəd və vəzifələrə nail olunması, çatması üçün zəruri iqtisadi şəraitin, şərtlərin formalasdırılması ilə bağlı, iqtisadiyyatın idarə olunması metoduna keçmişdir. Çoxlu sayıda qəzetlərdə və elmi məqalələrdə və 2006-ci il mart VSNP sessiyasının materiallarında iqtisadi islahatların uğurla yerinə yetirilməsinin reallaşdırılması üçün zəruri olan yeddi əsas şərtlər verilmişdir: 1) müqayisə ediləcək dərəcədə möhkəm maddi-texniki əsasın olması; 2) bu kapitalın sürətli yığıımı və yüksək investisiya səviyyəsi; 3) daxili bazarın genişlənməsi; 4) çoxlu sayıda işçi qüvvəsinin və təbii resursların olması; 5) yaradıcı mühitin inkişafı üçün islahatların dərinləşməsi; 6) sosial-siyasi stabillik; 7) əlverişli xarici vəziyyət.

Cin rəhbərliyinin fikirlərinə görə yuxarıda sadalanan yeddi əsas şərtlər Çinin müasir inkişafının dörd vacib probleminin hərtərəfli nəzərə alınması və təhlilində islahatların sonrakı inkişafını təmin edə bilər. Başlıca məsələ iqtisadi artımın keçid modelinin işlənilib-hazırlanması olur. Çoxlu sayıda işçi qüvvəsindən, enerjidaşıyıcılarından, xammal – materiallardan istifadə kimi, inkişafın ekstensiv amillərinə əsaslanan əvvəlki model tədricən əmək və təbii resursların qılığının artması ucbatından tükənir. Bu şəraitdə Cin qarşısında inkişafın intensiv formalarına, işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, xammal və materialların xüsusilə dövlət üçün qıt olan enerji daşıyıcılarının qənaətinə keçid vəzifəsi qoyulmuşdur.

İkinci amil dövlətdə urbanizasiya sürətli tempinin olmasına ki, bu da bu kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının artımı ilə, kəndlilərin torpaqdan çıxarılması, sixışdırılması ilə və qeyri-kənd təsərrüfatı sferalar sahələrinin inkişafı zəruriliyilə, ÇXR-i inkişaf etmiş dövlətlərə nisbətən payı az olan məşğulluq səviyyəsilə bağlıdır. 1995-ci ildə edilmiş qiymətləndirmələrə görə 2010-cu ilə şəhər əhalisinin payı 50%, 2020-ci ilə qədər isə 64% artacaqdır ki, şəhərlərdə əlavə infrastrukturın inkişafı ilə yolların istilik və elektrik təchizatı, təhsil və səhiyyə və s-nin iqtisadiyyatı üçün yeni çəgirişlər yaradır.

Başqa bir amil, bu kənd yerlərində əkin sahələrinin azalması ilə və kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksəlməsilə işsizliyin artması ilə, eləcə də əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında gəlirlərdə artan fərqlərlə, işsizlər, yaşılılar, ev təsərrüfatında qadınlar üçün bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial təminatın zəmanətin təmin olunması zəruriliyilə, eləcə də planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə cəmiyyətin sosial strukturunun dəyişikliklə-

rin ifadəsi, təzahürü olan sosial təbəqələşmə ilə bağlı cəmiyyətdəki gərginliyin götürülməsinə imkan verən sosial mobillik mexanizminin möhkəmləndirilməsilə şərtlənən sosial problemlərdir.

Çin cəmiyyətində islahatların inkişafına ciddi təsir göstərən sonuncu vacib moment Çin cəmiyyətin tam anılıq səviyyəsinə yüksəldilməsi zəruriliyidir. Burada ÜDM-in həcmində idxlə və ixrac kvotasının payının yüksəlməsi nəzərdə tutulur ki, bu da daxili bazarada tələbin həcmini genişləndirməyə və tələbi yüksəltməyə imkan verəcək, eləcə də Çin əmtəələrinin dünya bazarına çıxışını (bu isə istehsal güclərinin yüksəlməsidir) və xaricdən təbii resursların və xammalın əldə olunması üçün zəruri olan valyuta daxilolmalarını təmin edər. Qarşıya qoyulmuş xalq təsərrüfatı vəzifələrinin həyata keçirilməsilə bağlı olan bütün bu məsələləri həll edər.

Bu kompleksinin reallaşdırılması Çin bazar iqtisadiyyatına keçidin yeni mərhələsinə çıxışa və «kiçik pifah halı» cəmiyyətinin qurmağa, sonradan isə «bollu» cəmiyyətin qurmağa imkan verər. Beləliklə, Çində iqtisadi islahatlar 25 ildən artıq bir müddət ərzində inkişaf edirdi. Xalq təsərrüfatının stratezi planlaşdırılmasını həyata keçirən və zəruri olan halda ali qanunverici orqan – VSNP, ali icra orqanı – ÇXR Dövlət Şurası vəsitişələ və ÇKP-in rəhbərliyi altında nəzərdə tutulmuş islahat programlarını təshih edirdi.

16.7. Hindistanın iqtisadi və sosial inkişafının uzunmüddətli planlaşdırılması

Hindistanda 1980-ci ildə müstəqil inkişafa qədəm qoyan, dünyanın iri, nəhəng dövlətlərindən birində uzunmüddətli planlaşdırma dünya iqtisadiyyatında unikal hal kimi müəyyən olunur. Lakin mərkəzdə daimi dövlət orqanı – Hindistanın plan komissiyası olan tam sistemi bildirir. O, baş nazirin rəhbərliyi altında işləyir və öz növbəsində, çoxlu sayıda və nəhəng problemlərin həlli üçün müstəqil Hindistanın təmsilçiləri tərəfindən seçilən konseptual yanaşmalardan birini təşkil edən, dövlətin sosial və iqtisadi inkişafının beşillik planının işlənib hazırlanmasını və reallaşmasının monitorinqinin başlıca əhəmiyyət kəsb etdiyi yüksək və vacib səlahiyyətlərə malikdir.

Hindistan – dünyada yeganə dövlətdir ki, gələcək iqtisadi və sosial inkişafın planlaşdırılması konsepsiyası, bir tərəfdən Britaniya Hindistanın Hindistana və Pakistana bölünməkdən ziyan çekən ko-

lonial iqtisadiyyatın vəziyyətini nəzərə alındığı, digər tərəfdən isə dövlətin modernləşdirilməsi markalarına cavab verən inkişafın məqsədlərinin müəyyən olunduğu hələm kolonial dövrdə başlanmışdır. Bu konsepsiyanın müzakirəsində suverenlik və müstəqillik uğrunda hərəkətin rəhbərləri Maxatma Qandi və Cavahirlər Neru, eləcə də Firma dövlətin digər iri sahibkarların iştirak etmişdilər. Onların birgə müstərek qüvvələri nəticəsində iqtisadi və sosial inkişafın strategiyasının işləniləb hazırlanmasının, eləcə də müstəqil Hindistanın iqtisadi siyasetinin əsasında durmuşdur.

Hindistanda uzunmüddətli planlaşdırmanın əsas prinsipi aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətdə arxa münasibətlər (məsələn, toxunmamazlıq, borclu qurdarlıq) olduğundan planlaşdırma konsepsiyası bir sira təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi islahatların apirləşməsini nəzərdə tutur. Onlar formal müstəqil hüquqların (600-ə yaxın) ləğvinə, feodal torpaq sahibliyini ləğv olunmasına kastovo-qo statusundan asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərləşməsinə yönəlmışdır;
- iqtisadiyyatın özünün xüsusiyyətləri – istehsalın sənayedən əvvəl üsulunun hakimliyi və geridə qalan aqrar sektorun rolu ümidi təşkil etməsi, sənayenin zəif inkişaf etməsi, kəskin xarici rəqabət, nəhayət, İngilis-Hindistan kolonial hakimiyyətinin diskriminasional fəaliyyəti konsepsiyası işləyib hazırlayanları dövlətə xüsusi rol verməyə məcbur etdi. Dövlətə nəinki iqtisadiyyatı tənzimləmək, həm də onun modernləşdirilməsində və inkişafında aktiv iştirak etməyə böyük yer verildi. Bu institutun aparıcı funksiyası milli təkrar istehsalın çatışmayan həlqələrinin yaradılmasında, milli sahibkarlığın həvəsləndirilməsində, onun xarici rəqabətdən müdafiədən, dünya iqtisadi əlaqələr sistemində bərabər hüquqlu münasibətlərin təmin edilməsindən ibarət idi;
- beləliklə, dövlət və xüsusi sektorun mövcud olduğu qarşıq iqtisadiyyatın yaradılması yolu ilə getmək qərara alındı. Planlaşdırma sistemi həm direktiv – dövlət və indikativ – dövlət və xüsusi sektorun qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi və resurslardan daha rasional istifadə üçün qurulmuşdur.

Rəhbər kimi keçmiş SSRİ-nin nümunəsi üzrə uzunmüddətli (beşillik) planların işləniləb hazırlanması və yerinə yetirilməsinə qurulma qəbul olunmuşdur. 2002-ci ildə IX beşillik planın yerinə yeti-

rilməsi yekunlaşmış və yeni X-cu beşillik plan başlanmışdır. Hərçənd, özünün əsas vəzifələrinə görə heç bir beşillik plan vaxtı-vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirilməmişdi, planlaşdırma Hindistana nisbi balanslaşdırılmış inkişafı və iqtisadi artım kifayət qədər yüksək templərini təmin etmişdi.

Bütün beşillik planlarının başlıca vəzifəsi sənayeləşdirmə bəyan edilmişdir. Bu bir neçə səbəblərlə aydınlaşdırılır. Sənayeləşdirilməsinin zəruriliyi ixrac məhsullarının qiymətlərinin xroniki aşağı düşməsi mey-lləri ilə, idxlə üçüə valyuta resurslarının məhdudluğu ilə, nəhəng aqrar əhali artıqlığı ilə, kütləvi işsizləri şəhərə itəyələn, hətta sadə təkrar istehsalın dünya bazarından asılılığı ilə müəyyən edilmişdir.

Daxili bazarın istehlak təyinatı əmtəələrlə bolluğu və iqtisadiyyatın müasir sahələrdə əsas kapitalın təkrar istehsalının dünya bazarından asılılığı sənayeləşdirmə gedisatında ağır sənaye sahələrini üstün inkişafında müəyyən etmişdi. Bu vəziyyət bir tərəfdən sonrakı inkişaf üçün dayanıqli bazanı yaradırdı, lakin digər tərəfdən inkişafın ilkin tempini yavaşadırdı, belə ki, inkişaf etməklə olan sahələr yüksək kapital tutumluğunu ilə fərqlənirdi.

Tənzimləmənin və idarəetmənin plan əsası vacib vəzifələrin həll olunmasına çatmağa imkan verir: dövlətin müstəqilliyinin əldə olunmasından sonra Hindistan sənayesi iqtisadiyyatın qalan sahələrinə nisbətən daha sürətli inkişaf edirdi. Müstəqillik illəri ərzində onun hacmi müxtəlif hesablamalara görə 18-20 dəfə artmışdı. Bunu nəticəsi olaraq daxili mənbələr hesabına dövlətin həttdə mürəkkəb, elmtutumlu məlumatlara əsas təkrar istehsal tələbatları ödənilməyə başladı.

Hindistan, beşillik planlarının vacib istiqamətlərindən biri milli elmin, onunla bağlı sənayenin və elcə də ali təhsil sisteminin dəstəklənməsinə edilən kurs, səmt olmuşdur. Buna çox minnədar olan, bunun sayəsində XX əsrin sonunda Hindistanda inflyasiya texnologiyasının dünya bazarının inkişafının başlıca amillərdən birinə çevrilmişdi. Buna baxmayaraq, sənayeləşdirmə məşğulluğa əhəmiyyətsiz təsir göstərməmişdi, belə ki, inkişafın seçilmiş istiqaməti geniş istehsalın aşağı düşən əməktutumluğunda tam olaraq kapital tutumluğunu ilə fərqlənirdi.

Hindistan planlaşdırılmasının stratezi təyin olunması çərçivəsində bütün növ bu kiçik istehsalın dəstəklənməsinə vacib yer ayrıılır.

Bu sektorda 50-ci ilin əvvəllərində bütün növ sənaye ümumi məhsulun 45% və xalis 40% -ni təşkil edir, məşğulluq on milyonlarla adam təşkil edirdi. Qandinin ideologiyası kiçik istehsalın saxlanıl-

ması və onun gələcəkdə iri sahibkarlığın tərəfdaşlıqə çevrilməsini nəzərdə tuturdu.

Bununla bağlı bütün hind beşillik planlarda ayrı-ayrı sahələrin ancaq kiçik istehsalçılarla ehtiyatlandırılmasını, kadrların hazırlanması texniki-peşə məktəblərinin yaradılmasını, məhsulların satışı üçün mağazalar şəbəkəsinin inkişafını, onların məhsullarını dövlət təşkilatları tərəfindən alışlara məcbur, öhdəliklər dövlət tərəfindən fabrik yerlərin, binaların tikilişi və onların kiçik istehsalçılara icarəyə verilməsi; kiçik müəssisələrinin 800 adda məhsulunun, dövlət təşkilatları tərəfindən alışi iri istehsalçıların məhsullarının qiymətindən 10-15% yüksək qiymətə aparıla bilərdi.

Dövlət dəstəyi sayəsində kiçik müəssisələrin sayı 24 mln (müstəqil məşğıl olanları saymayaraq), hansıların ki, üzərinə 40% ümumi sənaye istehsalı düşür; tam olaraq kiçik müəssisələr iri ixracatçılara çevrildi. Dövlətin dəstəyini hiss edərək milyonlarla kiçik sahibkarlar həqiqətən də dövlətin sosial-siyasi stabilliyinin başlıca amili oldu.

İllkin olaraq Hindistan beşillik planlar birbaşa xarici investisiyalarla sərt məhdudiyyətlərə səmtlənmişdi. Elektro-energetika, müdafiə kompleksi müəssisələrinin tam olaraq və ikili təyinatlı məhsulları buraxmasının, eləcə də neft emalı sənayesinin milliləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Sonradan yeni xarici kapitalın sənayenin bir sıra sahələrinə və bazar infrastruktuna yol (imkan) bağlanmışdı, məsələn, xarici ticarətdə bank və sigorta işində, pərakəndə ticarətində və s. Hindistan iqtisadiyyatının möhkəmləndirilməsi şəraitində bu cür tədbirlərin sayı artmışdı. Hindistanlılara dövlət ərazisində fəaliyyət göstərən bütün xarici şirkətlərin nəzarət paketinin verilməsi haqda qərar qəbul olunmuşdur ki, onların çoxu özü-özünüñ ləğv edilməsini doğurmuşdu. Buna görə də, 1960-1990-ci illərdə dövlətə xarici investorların illik axını 300 mln dollardan çox deyildi.

Lakin dövlət xarici resursların axınına kəskin şəkildə ehtiyachiçıdır. Strategiyaya uyğun olaraq axın, istismar xarakteri daşımadan və iqtisadiyyata mənfi təsir etməyən hesab edilən xarici zaymların cəlb olunması yolu ilə təmin olunurdu. Praktikada Hindistan nəinki zaymların, həm də güzəştli şərtlərlə göstərilən kütləvi köməyin cəlb olunmasına nail oldu, həm də bu kömək heç də təkcə Qərb dövlətlərindən deyil, həm də keçmiş sosialist döşərgəsindən və neft ixrac edən dövlətlərdən gəlirdi.

Xarici resurslar hesabına beşillik plan üzrə bütün kapital qoyuluşunun 8,2% maliyyələşdirilmişdi, əldə olunan vəsaitlərin ümumi

məbləği isə (zaymlar, kommersiya kreditləri, kömək və qrantlar) 120-130 milyard dollarla qiymətləndirilə bilər.

Yekun olaraq 50-ci illərdə orta illik artım tempi 2,5%-ə qədər təşkil edirdi. 50-ci illərdə onlar 4%-ə qədər, 80-ci illərdə 6%-ə qədər olmuşdur.

Hindistanın inkişaf dövründə ÜDM-in orta illik artım templəri %.

İnkişaf planları dövründə:

Birinci plan (1951-1956)- 3,7%;

İkinci plan (1956-1961) – olan 4,2%;

Üçüncü plan (1961-1966) – 2,8%;

Üç illik plan (1966-1969) – 3,9%;

Dördüncü plan (1969-1974) – 3,4%;

Beşinci plan (1974-1978) – 5,0%;

Altıncı plan (1980-1985) – 5,5%;

Yedinci plan (1985-1970) – 5,83%;

İşsizlik planı (1990-1992) – 3,3%;

Səkkizinci plan (1992-1997) – 6,8%;

Doqquzuncu plan (1997-2002) – 8,0%;

Onuncu plan (2002-2007) – 6,2%;

Dövlətdə dövlətin əsas kapitala olan tələbatını təmin edən kifayət qədər güclü təkrar istehsal olan kompleks yaradılmışdır. Ərzaq və energetika təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə vəziyyət yaxşılaşmışdı. Yoxsulların payı azalmışdı. 2000-ci ilə əhalinin təbii artımı səgimişdi. 2005-ci ilin əvvəlinə Hindistan əhalisinin sayı 7,08 mln təşkil etmişdi. Hindistan iqtisadi gücünə görə dünyada 5-6-cı yerə çatmışdı. Bununla belə Hindistan iqtisadiyyatında çoxlu sayıda həll edilməyən problem və çatınlıklar yığılb topılmışdır.

Dövlət bütçəsinin və tədiyyə balansının 1980-ci illərin sonundan kəsirin kəskin artması bu 1991-1994-cü illərdə başlayan iqtisadi islahatlar üçün bilavasitə bəhanə kimi çıxış edirdi. Bu islahatlar BVF tərəfindən tövsiyyə olunan nisbi standart tədbirləri yığımın aparılmasını nəzərdə tuturdu – makroiqtisadi stabilləşməni, dövlət müəssisələrinin bu özəlləşdirilməsini, liberallaşmanı, xarici kapitalın geniş şəkildə cəlb edilməsi və s. Planlaşdırma sistemini saxlayaraq Hindistan bu islahatları kifayət qədər bacarıqlı və ehtiyatla aparır. Əhəmiyyətli liberallaşdırma və özəlləşdirmədə o, dövlətin iqtisadi inkişafın aparıcı parametrlərinə nəzarəti saxlaya bilməşdi. Buna görə də, islahatlar iqtisadiyyatda böhranlı halları, qət etməyə və ya zəiflətməyə, nəinki bərpa etməyə, həm də artım tempini sürətləndirməyə imkan verdi. Hindistanda planlaşdırma prosesinə bir sıra xüsusiy-

yətlər xasdır. Onlardan ən əhəmiyyətlilərini aşağıdakı şəkildə formalaşdırmaq olar:

- Hindistan planlaşdırılması özünün mahiyyəti və formasına görə kifayət qədər demokratikdir. Bu prosesdə mərkəzi rol bir sıra adlı-sanlı elmi-tədqiqat təşkilatlarına (Hindistan İqtisadiyyat Məktəbi, MS. Maxalakobis Hindistan Statistika Mərkəzi) istinad edərək Plan Komissiyasının üzərinə qoyulub. Planın ilkin sxemi və prinsipial qurulmaları Plan komissiyası tərəfindən, öz növbəsində, komissiyada özlərinin qarşılıqlı təkliflərini təqdim edən hind ştatlarının hökümətlərinin plan orqanlarına yönəlir, göndərilir. İlkin iş Plan komissiyası və Hindistan sahibkar dairələrinin iri birliliklərilə aparılır. Sonuncular öz təkliflərini məlumatlarını verir, lakin verilmiş sahədə aktiv lobbi fəaliyyətini həyata keçirərək bununla kifayətlənmir. Bundan başqa plan komissiyası plan layihəsinin hazırlanmasını yekunlaşdırılmasından və onu təsdiq üçün hökümətə ötürməsindən qabaq, bəzi belə birliliklər və hər şeydən əvvəl Ümumhindistan ticarət palatası özünün plan variantını işləyib hazırlayaraq onu özünün müvafiq sessiyasında təqdim edir. Bu planın əsas təyinatları xalis indikativ xarakter daşıyır. Onlar plan komissiyasının plan layihəsində olanla fərqlənə bilər. Lakin, bir qayda olaraq və qismən də tam olaraq Hindistan sabibkarlarının (hər şeydən əvvəl, korporativ sektorun) iri inhisar qruplaşmaları şəxsində (Birma, Tati Simxanida və s.) dövlət planının təyinatları olur;
- Milli inkişaf planı əsasında Hindistanın hər bir ştanında özlərinin inkişaf planı işlənilib hazırlanır və yerinə yetirilir;
- Hindistan planlaşdırılması kifayət qədər çevik inkişaf institutudur. 1951-1965-ci ilə qədərki dövrədə Hindistan üç beşillilik plana malik idi. Əsasən Pakistanla sərhəd münəaqişəsinə görə 1966-1969-cu ilə qədər illik sosial-iqtisadi inkişaf planları işlənilib-hazırlanırdı, 1991-1992-ci siyasi qeyri-stabiliyyin ucbatından (pəncərə kimi) dövlət illik planlaşdırımıya qayıtdı. 1990-ci ildə beşillilik müddədə VIII plan qəbul olunmuşdur. 1997-IX beşillilik plan. 2000-ci il dekabrda Hindistan özünün X inkişaf planını qəbul etmişdi;

- Hindistan tərəfindən qəbul olunmuş hər bir plan daxili siyasi xarakterli dəyişikliklər aspektində, eləcə də meydana çıxan çətinliklər və problemlərin nəzərə alınması ilə özünün xüsusiyətlərinə malikdir. Lakin prioritet təyinatlar iqtisadiyyatın sənaye sektorunun, xüsusilə özünün energetikasının, qara metallurgianın, dəniz və dəmircilik nəqliyyatının inkişafına, dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə, elm və texnikanın inkişaf, kiçik sahibkarlığa dəstək, köməklər əhalinin savadsızlığı ilə mübarizəyə sadalanın hər bir planda var idi. Bununla birləşdə Hindistan planlaşdırılması doqmatik deyil. Onda yeni meyillər və prioritetlər aşkarlanır.

Hindistanın müasir plan təcrübəsinə görə və özünün dəvamiyət dövrü ilə onlarda formallaşan cari problemlərin və başlıca məqsədlərin əhatə etməsi dərəcəsilə fərqlənən xüsusi inkişaf proqramları sosial-iqtisadi vəziyyətin kəskinliyindən hakimiyyətə gəlmış siyasi partiyaların proqramlarının istiqamətiindən asılı olaraq müxtəliflik xarakterlidir. Obyekti Hindistanın digər dövlətlərlə həm beynəlxalq integrasiyası, həm də ikitərəfli razılışmalar (sazişlər) çörçivəsində iqtisadi əməkdaşlığın müxtəlif aspektlərinin olduğu dövlətlərarası müxtəlif növ proqramlar vardır. İqtisadi və sosial inkişafın müxtəlif sahələrinə və sferalarına aid olan müxtəlif xüsusi proqramlar, eləcə də gəlirlərin, kapital qoyuluşu da daxil olmaqla tənzimlənməsi yolu ilə iqtisadi artımın müəyyən təshihini nəzərdə tutan (milli inkişaf planlarından fərqli olaraq) iqtisadi stabilşdırılmə proqramı işlənib hazırlanır.

İndiki zamanda Hindistan iqtisadiyyatın X inkişaf planını icra edir (2000-2008). Planla dövlətin tam şəkildə elektrikləşdirilməsi nəzərdə tutulub. Hər bir kəndə qədər elektrikləşdirilməni aparmaq. Hindistan 2020-ci ilə qədər yaradıcı potensialın tam şəkildə istifadə olunması, 2001-ci ilə adambaşına düşən ÜDM-nin iki dəfə artması, hər il 10 mln əlavə iş yerlərinin yaradılması sayəsində iqtisadi münasibətdə inkişaf etmiş dövlətlər sırasına daxil olması məqsədi ni bəyan etmişdir.

X-cu beşillik planda Hindistan yenə də plan əsasında inkişafın zəruriliyi ilə özünün inamlığı halda bəyan etmiş, lakin qeyd etdi ki, dövlət bazar iqtisadiyyatını qurur. Buna görə də iqtisadiyyatın xüsusi sektorunun inkişaf məqsədlərinin şərtsiz prioritetriini nəzərdə tutulur.

Hindistanın X beşillik planının əsas vəzifəsinə aiddir:

- inzibati və məhkəmə hakimiyyətini və daxili təhlükəsizlik sistemini daxil edərək idarəetmə sisteminin hərtərəfli təkmil-ləşdirilməsi;
- dövlətdə əmtəələrin, kapitalın və işçi qüvvəsinin Hindistan ştatlarının sərhəddindən hərəkətinə sədlərin ləğv olunması hesabına vahid iqtisadi məkanın yaradılması;
- inzibati sədlərin ləğv olunması;
- xüsusi təşəbbüs'lərə qarşı olan belə bir vəziyyətin təmin olunması ki, nə vaxt icra hakimiyyətinin bütün strukturları və bölmələri (alt bölmələri) istisnasız olaraq hamısı, inkişaf məsələlərində təşəbbüskarlığın axtarışı və reallaşması məqsədilə qərarların həllini tələb edən öz işlərini və tapşırıqlarını vəzifələrin müəyyən olunması yekunları üzrə ictimayət qarşısında hesabatlı olmalıdır;
- iqtisadi təşkilatlarla və ictimai əsaslarla işlərə hərtərəfli dəstəyi qarşılıqlı dəstək institutu – Self help group, kənd məktəb komitələri, səhiyyə olan komitələri, meşə salmalara kömək və s. dövlətin təbiət kataklizmala hazırlığının və onların qətt edilməsinin təmin edilməsi üzrə siyaseti formalasdırılması və aparılması;
- planlaşdırılmış dövrdə istehsal infrastrukturunun inkişafı onu nəzərdə tutur ki, bu xüsusi sektorda istehsalın artımına səbəb olan artıq malik olunan istehsal güclərinin inkişafı və vaxtı uzadılmış tikintinin yekunlaşması və istehsal güclərinin hər şeydən qabaq dövlət sektorunda işə salınması, irriqasiyalı obyektlər, hər bir kəndin içməli su ilə təmin olunması üzrə obyektlərin investisiyalasdırılması mümkün olacaqdır;
- dövlət müdaxiləsinin zəiflədilməsi – başlıca olaraq nəzarətin nəinki xüsusi, şəxsi sənaye şirkətlərinin fəaliyyətində, həm də məhdudlaşdırma xarakterli bir sira tədbirlər quraqlıq şəraitində keçid təsərrüfatı sektorunda tətbiq olunmuşdur;
- ikinci onilliyin sonuna uzaq rayonlarda tam yeməməkli probleminin ləğv olunması – Hindistan X illik planı tərəfindən irəli sürülmüş ən əhəmiyyətli vəzifəsi.

Əvvəlki planlar kimi X beşillik plan da plan təyinatlarının təmin olunmasının elə həmin mexanizmlərini nəzərdə tutur. İllik bütçə planları çərçivəsində xərclərə aid olan hissəsində dövlət sektorunun layihələrinin nəinki birbaşa maliyyələşdirilməsini, həm də uzun-

müddətli güzəştli kreditlər əsasında maliyyə vəsaitlərinin təqdimini də nəzərdə tutur. Kredit resurslarının konkret təqdimi Hindistanın Dövlət Bankı ilə, eləcə də və milli inkişaf bankını maliyyələşdirən Hindistan Ehtiyat Bankı ilə razılaşma əsasında kommersiya inkişaf bankları ilə həyata keçirilir.

Hindistan vergi qanunvericiliyi, istər xüsusi və istərsə də dövlət sektorunun müəssisə və şirkətlərinə eksklyüziv vergi güzəştlərini verilməsi nəzərdə tutulmayıb, əgər bu hökümətin qərarlarında xüsusi olaraq qeyd şərtlənməyib.ö.

X beşillik plan, demək olar ki, bütün dövlət müəssisələrinin muxtar inkişaf edən korporativ şirkətlərə çevriləsinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da bündə xərclərinin əhəmiyyətli qənaətini təmin edəcəkdir.

Planda resursların inkişafı məqsədlərində beynəlxalq maliyyə bazarlarında istifadə olunması vəzifəsi çıxarılmır.

Hər şeydən qabaq Hindistanda planlaşdırma getdikcə daha çox milli birlək və inkişafın yüksək məqsədlərinə nail olmağa resursların və qüvvələrin səfərbər olunmasının alətinə çevirilir. Sosial-iqtisadi inkişafın bütün əsas parametrləri üzrə Hindistan iri, nəhəng bir dövlət kimi bu ilin qlobal geosiyasi konfiqurasiyası və qüvvələrin regional yerləşdirilməsində xüsusi stabiləşdirici roluna əsaslandırılmış şəkildə namizəddirlər. Qismən, o artıq bu cür rolu oynayır.

Hindistanın dünya iqtisadiyyatında yeni yerini yekun konstantasiyası Plan Komissiyasının Hindistan – görünüt 2020 məruzə proqnozu çıxış edə bilər. Bu sənəd üzrə iş bir neçə il davam edir, onda çoxlu sayıda Hindistan iqtisadçıları və elmi-texniki institutlar iştirak edirlər.

Məruzədə integrallaşmış qarşılılıq əlaqəsi özünü göstəkləyən iqtisadi artım recimini təmin etməli olan beş əsas sektorlar ayrılmışdır. Birincisi, bu kənd təsərrüfatıdır. Nəzərdə tutulur ki, aqrar bölmədə sinmanın əsası, döñüşün əsası olan «yaşıl iqtisadiyyat» davam olunması, yeni texnologiyaların işləniləb hazırlanması və tətbiqi, məhsulun saxlanılması və marketinq sisteminin keyfiyyətinin yenidən təşkili, qurulması, informasiya dəstəyini, eləcə də mikrokreditləri də daxil etməklə bu kənd əhalisinin müvafiq xidmətlərlə təmin olunması. İkinci, elektrik enerjisinin istehsalı. Üçüncü sfera – səhiyyə və təhsil, növbəti dördüncü – informasiya texnologiyaları (ənənəvi və innovasiyalı istehsalın interqrasiya vəzifəsi xüsusi olaraq ayrılib). Beşinci prioritet – strateci sahələr, hansıların ki, sırasına xarici iqtisadi fəaliyyət daxil olub.

Hindistan – videnii 2010 Mərkəzi dövlətin sənayeləşdirilməsinin ambiçii öz programıdır və tədricən iqtisadiyyatın postsənaye sektoruna çevrilirlər. Planlaşdırılır ki, sənaye olan müəssisələrin artımı ildə orta hesabla 10% təşkil edir, çox yüksək iqtisadi artım indikatorları cənabəsi sahəvi programlara da aiddir. Belə ki, metallurgiya sahəsinə yeni dövlət siyaseti layihəsilə (**) polad istehsalının 36 mln. Tonda indiki zamanda 2020-ci 7 il ərzində 110 mln. tona əldə olunması təmək nəzərə tutulur. Və hərçənd bəzi iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, belə proqnoz rəqəmləri yüksəldilmiş, sişirdilmişdir, bu cür sənədlərin strateji optimist intonasiyanı qiymətləndirmək olmaz. Onlar bundan başna ictimai fikirə, daxili siyasi situasiyaya qiymətli psixologič-kütləvi aspektədə milli yüksəlik atmosferinin yaradılmasına xalis pozitiv təsirə malikdir.

Hindistan planlarının optimallığı müasir sektorda insan kapitalının indiki vəziyyətində özünü doğrultmuşdur. Dövlət informasiya texnologiyaları üzrə mütəxəssislərin sərbəst şəkildə ingilis dilinə malik olan müxtəlif ixtisaslı əhəmiyyətli resurslarına malikdirlər. Hindistanda indiki zamanda bu 1,5 minə yaxın elmi-tədqiqat institutları və 38,0 universitetlər, hansılar ki, hər il 200 min mühəndis, 300 min texniki mütəxəssis və min aspirant buraxır. Bəzi xarici qiymətləndirmələr üzrə Hindistan mühəndis potensialı soviyyəsi üzrə birinci yerdə, ixtisaslı işçi qıvvəsinə görə dördüncü yerdədir.

Müasir cəmiyyətin qurulması Hindistanda dövlətdə dövlətə konulyar olan 1998-ci il Nobel Mükafatı laureatı Amartda Senom, neoklassik iqtisadiyyat konsepsiyası dövlət intervəsiyəsinin və şəxsi təşəbbüsü prinsipi kimi qiymətləndirilir. *Verilmiş konsepsiyanın vacib elementi – yoxsulluğun üzərində qələbə və əmək qabiliyyətli əhalinin müasir iqtisadi münasibətlərə cəlb olunub. Dövlətin intervəsiyalıqlı «Hindistan – videnie 2020» məruzəsinin müəllimlərinin fikri* üzrə bazar mexanizminin defektlərini kompensasiya edir.

Hindistanda belə bir inam üstünlük təşkil edir ki, qərbin təsərrüfatın inhisarlanması dərəcəsi üzrə ** iqtisadi strukturu defdent hesab etmək olmaz. Onların özləri üçün transmilli bu korporasiyaların (TMK) istehsal olan fəaliyyətinin indiki miqyasların optimallığı, temmələr beynəlxalq ticarət olan üçün heç nə ilə sbat olunmayıb, əksinə bu fəaliyyətin miqyasları inhisarlarla bazarın bağlanması görə ciddi narahatlıqları doğurur.

Dövlət tərəfindən milli kapitalın yetişdirilməsi, onun tərəfindən daxili bazarın təmərküzləşdirilməsi və xarici *Mi ilə rəqabətdə milli

maraqların müdafiəsi Hindistan üçün tipikdir. Xidmət sferasında istənilən standartlar üzrə güclü olan korporasiyalara və banklara malikdir. Milli kapitalın fəaliyyətinin təmərküzləşməsi mərkəzləşməsi prosesi bir qədər bundan qabaq energetika sahəsinə də yayılmışdır. Beynəlxalq ad-sən qazanmış, xidmət sferasında cəməmətələno tərəqqidə o qədər də az vacib olmayan rola dövlət dəstəyinə arxalanan çox da böyük olmayan firmalar oynayır. Hindistanın plan komissiyasının aparıcı mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, dünya (milli təsərrüfatın təşkilati strukturunun çoxvariantlığını görmək lazımdır, hansının bu trans-millili korporasiyalarla bölüşməsi heç də yeganə yol deyildir. Hindistanın təcrübəsi təsdiq edir ki, bazarın və inhisarların daha demokratik vəhdəti perspektivlidir ki, bu da iqtisadi proseslərin gedişinə peşəkar dövlət müdaxiləsi zəruriliyini nəzərdə tutur.

Nəzarət sualları və tapşırıqlar.

Əlavə 1

Əyani, qiyabi və distant təhsil üçün «Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli programlaşdırma» fənninin TƏDRİS-TEMATİK PLAN VƏ PROQRAMI

Rusiya Federasiyasının Prezidenti yanında Dövlət Xidməti Akademiyasının tədris-metodiki Şurası tərəfindən təsdiq olunub.

1. Tədris-tematik plan

№	Mövzunun adı	Məşğə-lənin növü	Saatın məqdarı	
			Tam kurs	Qısalılmış kurs
1	Giriş. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi mexanizmində proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli programlaşdırma	Müha-zirə	2	2
2	Öncədəngörənlilik nəzəriyyəsi və proqnozlaşdırmanın metodologiyası	Müha-zirə	2	2
3	Dünya və Rusiya iqtisadiyyatının inkişafında tsikl və böhranların proqnozlaşdırılması	Semi-nar	2	-
4	Strateji planlaşdırmanın elmi əsasları və metodologiyası	Müha-zirə	2	2
5	İndikativ planlaşdırmanın metodologiyası və texnologiyası	Müha-zirə	2	2
6	Strateji və indikativ planların göstəricilər və balanslar sistemi	Praktiku-m	2	2
7	Milli programlaşdırma	Müha-zirə	2	2
8	Milli layihələrin işlənilib hazırlanma və reallaşdırma texnologiyası	Keys	4	2
9	Sosial-demoqrafik inkişafın proqnozlaşdırılması və indikativ planlaşdırılması	Müha-zirə	2	2
10	Məşğulluğun və Rusiya əhalisinin həyat səviyyəsinin uzunmüddətli proqnozlaşdırılması	Semi-nar	2	2

11	Elmi-texniki və innovasiya-investisiya inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaş. və milli programlaşdırılması	Müha-zirə	4	2
12	Maşınçayırma və müdafiə-sənaye kompleksinin uzunmüddətli proqnozlaşdırılması və programlaşdırılması	Müha-zirə	4	2
13	İqtisadi artım və iqtisadiyyatın struktur irəliləyişlərin proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması	Müha-zirə	4	2
14	Artım tempinin və Rusiya iqtisadiyyatının struktur dinamikasının uzunmüddətli proqnozu	Proq-noz – strateji oyun	4	2
15	İqtisadiyyatın istehlak sektorunun və kənd təsərrüfatının inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması	Müha-zirə	2	2
16	Rusyanın Aqrar ərzaq kompleksinin dirçəlməsi və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi milli inkişaf konsepsiyası	Keys	2	2
17	İqtisadiyyatın energetika sektorunun ekoloji proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması	Müha-zirə	2	2
18	Uzunmüddətli perspektivdə Rusyanın energetika strategiyası: hidrogen energetikası	Keys	4	2
19	Ərazi inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması	Müha-zirə	2	2
20	Ərazi inkişafın programlaşdırılması	Praktikum	2	-
21	Dünya iqtisadiyyatının və Rusyanın xarici iqtisadi əlaqələrini inkişafın proqnozlaşdırılması	Müha-zirə	4	2
22	Dünya iqtisadiyyatının inkişafının və orada Rusyanın yerinin uzunmüddətli proqnozu	Sem.	2	2
23	Normativ baza və proqnozlaşdırmanın, strateji planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın təşkili	Müha-zirə	2	2
24	Makromodellərin proqnozlaşdırında və strateji planlaşdırında istifadəsi	Semi-nar	2	-
25	Proqnozlaşdırmanın, strateji planlaşdırmanın və programlaşdırmanın xarici təcrübəsi	Müha-zirə	4	-
26	Rusyanın sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri	Döyir-mi massa	4	2
27	Yekun		72	40

Kurs imtahanla yekunlaşır.

Distant təhsil kursu üzrə referatlar və kurs işləri yerinə yetirilir.

«Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma» kursunun öyrənilməsi nəticəsində tələbə aşağıdakılardan bilməlidir:

- proqnozlaşdırmanın, strateji planlaşdırmanın və milli proqramlaşdırmanın nəzəri əsasları və onların iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində yerini;
- təsikl və böhranların öncədən görmək metodologiyasını və əks-böhran programlarının işlənib hazırlanmasını;
- sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırmanın və milli proqramlaşdırmanın normativ bazası və təşkilini;
- dövlət və korporativ proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırmanın xüsusiyyətlərini;
- proqnozlaşdırmanın, strateji və indikativ planlaşdırmanın və milli proqramlaşdırmanın vətən və xarici təcrübəsini; aşağıdakılara da malik olmalıdır:
- proqnozların, strateji və indikativ planların işlənib hazırlanmasının metodologiyası və texnologiyasına;
- strateji prioritətlərin seçilməsi, milli programm və layihələrin və prioritətlərin reallaşması üzrə məqsədli programların işlənib hazırlanması metodlarına;
- proqnozların və strateji planların əsaslandırılmasında makro-modellərin istifadəsi fəndlərini, üsullarını.

2. Fənnin programı

Mövzu 1. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi mexanizmində proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma (mühazirə).

Bazar iqtisadiyyati anlayışı və strukturu. İqtisadiyyatın bazar, qeyri-bazar və strateji innovasiya sektoru və onların qarşılıqlı əlaqəsi. Sosial-iqtisadi inkişafın tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyaları. Dövlətin strateji innovasiyalı funksiyası və onun reallaşmasında proqnozların, strateji plan və indikativ plan və milli programın rolü. Dövlət qulluqçularının top-menecərlərin və proqnozlaşdır. strateji

planlaşdırma və milli programlaşdırma ilə məşğul olan mütəxəssislərin ixtisas səviyyəsinə tələblər.

Mövzu 2. Öncədəngörənlilik nəzəriyyəsi və proqnozlaşdırmanın metodologiyası (mühazirə).

Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılmasının mahiyyəti və funksiyaları, plan və bazar qərarlarının əsaslandırılmasında onun rolu. İnteqral – makroproqnozlaşdırmanın metodologiyası. Proqnoz senariyaları. Proqnozlar sistemi. Uzunmüddətli, orta müddətli və qısamüddətli proqnozların xüsusiyyətləri.

N.D.Kondratyevin öncədəngörənlilik nəzəriyyəsi və müasir şəraitdə onun inkişafı. Tsikl və böhranların proqnozlaşdırılması. Proqnozların işlənib hazırlanmasında makromodellərdən istifadə.

Proqnozlaşdırmanın vətən və xarici təcrübəsi və onun təkmiləşdirilməsi yolları.

Mövzu 3. Dünya və Rusiya iqtisadiyyatının inkişafında tsikl və böhranların proqnozlaşdırılması (seminar)

Tsiklər və böhranlar nəzəriyyəsi. Sosial-iqtisadi dinamikada tskilərin növləri, strukturu və amilləri. Böhranların qaćılmamazlığı. Böhranların təsiri. Əksböhran proqramları. Dünya iqtisadiyyatının dinamikasında böhranlar. XX əsrin 90-cı illərində Rusiyada böhran, onun səbəbləri və nəticələri. 2030-cü ilə qədər dövrə dünya və Rusiya iqtisadiyyatının böhranlarının proqnozu.

Mövzu 4. Strateji planlaşdırmanın elmi əsasları və metodologiyası

Dövlətin strateji innovasiya funksiyası. Strateji planlaşdırmanın nəzəri əsasları və tarixi təcrübəsi. Proqnoz əsasında strateji prioritətlərin seçilməsi. Strateji planların ümumiləşdirilmiş göstəriciləri və balansları. Strateji planların reallaşması.

Mövzu 5. İndikativ planlaşdırmanın metodologiyası və texnologiyası

İndikativ planlaşdırma, onun zəruriliyi və xüsusiyyətləri. İndikativ planların göstəriciləri, normativləri və balansları. İqtisadiyyatın dövlət və bələdiyyə sektorunun inkişaf planı. İndikativ planların işlənib hazırlanmasının vətən və xarici praktikası.

Mövzu 6. Strateji və indikativ planların göstəricilər və balanslar sistemi

Strateji və indikativ planların strukturunu. Sosial-iqtisadi, innovasiya, texnoloji, ekoloji və ərazi inkişafının və xarici iqtisadi əlaqələrin ümumiləşdirilmiş göstəricilər (indikatorlar) sistemi. Əmək, təbii və material resurslar, əsas fondlar balanslarının sistemini. Strateji və indikativ planların göstəricilərini və balanslarının əsaslandırılmışında sahələrarası balansın və təkraristehsal – tsikl modellərindən istifadəsi.

Mövzu 7. Milli proqramlaşdırma

Milli proqramlar və layihələr strateji planların reallaşmasının aparıcı forması kimi. Milli proqramların və onların layihələri formalaşmasının metodologiyası və onların strukturu. Milli proqram və layihələrin formalaşması mexanizmi və onların federal məqsədli proqramlarla uzaşması.

Mövzu 8. Milli layihələrin işlənib hazırlanma və reallaşdırma texnologiyası

Strateji prioritetlərin seçilməsi meyarları və milli proqramm və layihələrin formalaşdırılması. «Məqsədlər ağacının» qurulması proqramı və tədbirlər sistemi konsepsiyanının işlənib hazırlanması, proqramın strukturunun, altsistemi və layihələrin tərkibinin müəyyən olunması. Proqramın maliyyə, kadr və in-formasiya təminatı. Proqramın reallaşmasının effektivliyinin qiymətləndirilməsi. Proqramın qurulması praktikası («Hidrogen energetika» milli proqramm layihəsi misalında).

Mövzu 9. Sosial-demoqrafik inkişafın proqnozlaşdırılması və indikativ planlaşdırılması

Dövlətin sosial funksiyası və onun reallaşması mexanizmi. Demoqrafik proqnozlar, onların işlənib hazırlanmasının demoqrafik proqramları, metodologiyası və təşkili. Rusiyada demoqrafik dəməninan perspektivləri. Əhalinin sayının, doğum və qeyri-doğumun sayının, əhalinin cins-yaş strukturu, miqrasiyasanın proqnozu.

Əməyin və məşğulluğun proqnozlaşdırılması və indikativ planlaşdırılması. Təkrar istehsal sektorları və sahələr üzrə məşğulluğun dinamikasının, işsizliyin tsikli tərəddüdlərinin meylləri.

Həyat səviyyəsinin, əmək haqqının və əhalinin gəlirlərinin pensiya təminatının, sosial xidmətlərin inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması, səhiyyə, təhsil və mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində milli layihələr.

Mövzu 10. Məşğulluğun və Rusiya əhalisinin həyat səviyyəsinin uzunmüddətli proqnozlaşdırılması

2030-cu ilə qədərki dövrdə Rusiya və qeyri-istehsal sektorları üzrə məşğul olanların sayının dinamikasının proqnozu. Məşğulluğun peşə strukturu. Kəsirin immiqrasiya hesabına tamamlamaq imkanı. İnnovasiya yarib-keçmələrin əmək qanaətedici istiqamətlərin dəstəklənməsi.

Əmək haqqının və əhalinin həyat səviyyəsinin dinamikasının və onların iqtisadi artım templərilə qarşılıqlı əlaqələrinin meylləri.

Mövzu 11. Elmi-texniki və innovasiya- investisiya inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaş. və milli programlaşdırılması

İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin və effektivliyinin yüksəlməsində elmi-texniki və innovasiyanın inkişafının aparıcı rolu.

Elm və texnologiyanın inkişafının, texnikanın və texnoloji ukladların dəyişməsinin proqnozlaşdırılması. Elmi-texniki proqramlar. İxtira aktivliyinin proqnozlaşdırılması və ixtiralardan istifadə.

İnnovasiya-texnoloji inkişafın proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması. İnnovasiya prioritətləri və proqramları, onların investisiya təminatı.

İnvestisiyanın əsas fondların innovasiya yeniləşməsinin proqnozlaşdırılması, strateji və indikativ planlaşdırılması. İqtisadiyyatın innovasiya-investisiya sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılması. İnvestisiya poqramları.

Mövzu 12. Maşınqayırma və müdafiə-sənaye kompleksinin uzunmüddətli proqnozlaşdırılması və programlaşdırılması

Innovasiya inkişafının proqnozlaşdırılmasının və innovasiya prioritətlərinin seçilməsi metodologiyası. Dövlət innovasiya strategiyası və onun reallaşması mexanizmi. Maşınqayırmanın müdafiə-sənaye kompleksinin inkişafında və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rolu. Qabaqlayıcı inkişaf və maşınqayırma və müdafiə-sənaye kompleksinin rəqabətqabiliyyətlinin yüksəlməsinin milli proqramm konsepsiyası. Müdafiə sifarişinin və silahlanmanın inki-

şaf programının formalasdırılması. İnvestisiya avadanlığının texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi. Vətən maşınqayırmasının inkişafının dövlət dəstəyi.

Mövzu 13. İqtisadi artım və iqtisadiyyatın struktur irəliləyişlərin proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması

İqtisadi artımın mahiyyəti, əsas göstəriciləri və amilləri. Rusiyanın uzunmüddətli perspektivdə makroiqtisadi amillərin və məhdudiyyətlərin dinamikasının nəzərə alınması ilə iqtisadi artımın proqnozlaşdırılması. Təkrar istehsal sektorları və sahələri üzrə iqtisadiyyatın struktur dinamikasının senarisi. İnnovasiya yarib-keçmə ssenarisinin reallaşması şərtləri.

Mövzu 14. Artım tempinin və Rusiya iqtisadiyyatının struktur dinamikasının uzunmüddətli proqnozu

İqtisadi artımın ölçüləri, amilləri və məhdudiyyətləri. Tsiklərin müxtəlif fazalarında iqtisadi dinamika. Rusiyada iqtisadi artımın təmin olunması perspektivləri. J

2030-cu ilə qədərki dövrdə Rusiya iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərin meylləri və ssenariləri. Demografik və təbii-ekoloji məhdudiyyətlər. Rusyanın iqtisadiyyatın sektorunda və xarici ticarətdə təkraristehsal sektorlarının (istehlak, innovasiya, investisiya, enerjixammal, infrastruktur) nisbətlərinin dəyişməsi. İnnovasiya yarib-keçmə ssenarisinin reallaşması amilləri.

Mövzu 15. İqtisadiyyatın istehlak sektorunun və kənd təsərrüfatının inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması

İqtisadi və sosial inkişafda kənd təsərrüfatının istehlak sektorunun rolu. Rusiyada aqrar böhran və onun qət edilməsi perspektivləri.

Aqrarərzəq kompleksinin inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji və indikativ planlaşdırılması və programlaşdırılması. Kənd təsərrüfatı sahəsində milli layihə.

İstehlak sektorunun proqnozlaşdırılması, strateji və indikativ planlaşdırılması və programlaşdırılması, əhalinin ərzağa, sənaye əməkələrinə, pullu və pulsuz xidmətlərə tələbatının ödənilməsi.

Mövzu 16. Rusyanın Aqrar ərzaq kompleksinin dirçlməsi və rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsi milli inikşaf konsepsiyası

Perspektiv aqrar siyasətinin məqsədləri. Rusyanın kənd təsərrüfatının və ərzaq kompleksinin inkişaf ssenarisi uzunmüddətli perspektivdə. ÜTT-na qoşulma şəraitində Rusyanın ərzaq kompleksinin rəqabətqabiliyyətliyinin dirçəlməsi və yüksəldilməsinin milli programlaşdırma mexanizmi, əsas müddəələri və strukturu. 2030-cu ilə qədər perspektivdə aqrar-sənaye kompleksinin əsas göstəriciləri və inkişaf balansı. Programın reallaşma mexanizmi.

Mövzu 17. İqtisadiyyatın energetika sektorunun ekoloji proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması

Qlobal enerji, ekoloji böhran və ondan çıxma perspektivləri. Rusyanın dünya enerji sektorunda yeri. Təbii proseslərin inkişafının proqnozlaşdırılması və ətraf mühitin çırkləndirilməsi. Ekoloji programlar.

Yanacaq-energetika, metallurgiya və meşənin kompleksinin, tikinti materiallarının inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması, geoloji olan kəşfiyyatın inkişafı və iqtisadiyyatı mineral xammalla təmin olunması. Enerji xammal sektorunun inkişafının perspektivləri və məhdudiyyətləri, hasil olunan yanacağın və ilkin xammalın enerjinin alternativ mənbələrlə əvəz olunması, hidrogen energetikanın inkişafı.

Mövzu 18. Uzunmüddətli perspektivdə Rusyanın energetika strategiyası: hidrogen energetikası

Dünyanın və Rusyanın enerji sektorunun inkişaf meylləri və perspektivləri. Enerji sektorunun ilkin enerji resurslarının hasilatının istehlakçının inkişafının uzunmüddətli proqnozları. Hidrogen energetikanın və Rusiyada və xaricdə alternativ mənbələrin inkişaf programları. Programın strukturu, maliyyələşdirmə mənbələri, programın reallaşma mexanizmi.

Mövzu 19. Ərazi inkişafının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması

Ərazi inkişafının amilləri və meylləri. Rusyanın makroregionlarının və regionlarının əzəzi inkişafının proqnozlaşdırılmasının xüsusiyyətləri. Federasiya subyektlərinin və bələdiyyə təşkilatlarının strateji və indikativ planları. Rusyanın regionlarında (Federasiya-

nın subyektlərində) və bələdiyyə orqanlarında proqnozlaşdırması, strateji və indikativ planlaşdırılmasının təşkili.

Mövzu 20. Ərazi inkişafın proqramlaşdırılması

Regionlarda milli programların və layihələrin reallaşdırılması. Regional və regionlararası məqsədli programlar. Rusyanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yaxınlaşması və depressiyali regionlara köməyin problemləri və perspektivləri. Federal, regional və bələdiyyə proqnozlarının, planların və programların qarşılıqlı əlaqəsi.

Mövzu 21. Dünya iqtisadiyyatının və Rusyanın xarici iqtisadi əlaqələrini inkişafın proqnozlaşdırılması

Bu qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması və inkişaf meylləri. Varlı və kasib dövlətlər arasında fərqlərin azaldılması problemləri və perspektivləri.

Rusyanın XXI əsr geosivilizasiyalı məkanda yeri. Əmtəə və xidmətlərin xarici ticarətlə, beynəlxalq turizmin, maliyyə və kredit münasibətlərinin, Rusiyada xarici investisiyanın inkişafının proqramlaşdırılması.

MDB dövlətlərildə xarici əlaqələrin inkişaf perspektivləri, Avropa iqtisadi Birliyində. Rusiya-Belorusiya İttifaqı ilə. Rusyanın ÜTT-na qoşulmasının nəticələrin nəzərə alınması.

Mövzu 22. Dünya iqtisadiyyatının inkişafının və orada Rusyanın yerinin uzunmüddətli proqnozu

2030-cu ilə qədərki dövrdə dünya iqtisadiyyatın inkişaf ssenarisi, qloballaşma, dünya iqtisadi tsiklərin və böhranların, demoqrafik dinamikanın nəzərə alınması. Varlı və kasib dövlətlərin iqtisadi və texnoloji inkişafı səviyyəsini nisbəti, XXI əsrin çağırışları

İmperson və innovasiyalı yarib-keçmə ssenarilərində XXI əsrin geosiyasi məkanda Rusyanın yeri. Rusyanın dünya iqtisadiyyatının enerji təminatında rolü. Təkraristehsal sektorları və sivilizasiyalar üzrə xarici ticarətin strukturunun dinamikasının perspektivləri.

Mövzu 23. Normativ baza və proqnozlaşdırmanın, strateji planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın təşkili

Dövlət proqnozlaşdırılmasının, strateji planlaşdırılmasının və federal və regional səviyyələrdə programlaşdırılmasının qanunveri-

cilik bazası və təşkili. İqtisadiyyatın federal və bələdiyyə sektorlarının inkişaf planları. Korporasiyalarda proqnozlaşdırmanın, strateji planlaşdırmanın və programlaşdırmanın təşkili. Strateji və indikativ planlaşdırmanın və programlaşdırmanın cavabdeh olan orqanları. Proqnoz-plan işləri üçün kadrların hazırlanması.

Mövzu 24. Makromodellərin proqnozlaşdırılmasında və strateji planlaşdırılmasında istifadəsi

İqtisadiyyatın dinamikası makromodelləşdirmə obyekti kimi. V.V.Leontyevin təhlil və proqnozlaşdırılmasının balans metodu. Təkraristehsal tsikli makromodel və onun iqtisadiyyatın struktur dinamikasının proqnozlaşdırılmasında və strateji planlaşdırılmasında ondan istifadə. Xarici ticarətin strukturunu uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasında geosivilizasiyli makromodellərdən istifadəsi.

Mövzu 25. Proqnozlaşdırmanın, strateji planlaşdırmanın və programlaşdırmanın xarici təcrübəsi

Xaricdə uzunmüddətli planlaşdırmanın metodologiyası və praktikası. Qərb dövlətlərində və Yaponiyada, Hindistanda, Çində, Qazaxistanda strateji planlaşdırmanın təcrübəsi və təşkili Avropa İttifaqının uzunmüddətli proqramları, Rusiyada mütərəqqi xarici təcrübədən istifadə imkanı.

Mövzu 26. Rusyanın sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri

Dünya iqtisadiyyatının tsikli tərəddüdlərinin nəzərə alınması ilə uzunmüddətli və ortamüddətli perspektivdə Rusyanın iqtisadiyyatın və xarici ticarətinin inkişaf strategiyası.

Innovasiya yarib-keçmə ssenariyanın üstünlükləri və onun reallaşdırılması şərtləri. Sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərin və məhdudiyyətlərin qiymətləndirilməsi. Ssenarilərin reallaşmasının nəticələri və riskləri. Optimal ssenarilərin həyata keçirilməsində dövlətin rolü. Dövlətin innovasiya funksiyasının strategiyasının kadr təminatı.

Terminlər və müəyyən etmələr (təriflər).

Sosial-iqtisadi proqnozlaşdırma – inkişafa təsir edən amillərin və məhdudiyyətlərin qiymətləndirilməsindən çıxış edərək proqnoz-

laşdırılan dövrdə sosial və iqtisadi inkişafın dinamikasının əsas olan göstəricilərinin qabaqcadan görənliyi.

Strateji planlaşdırma (dövlət, korporativ) – uzunmüddətli və orta müddətli perspektivdə dövlətin, region, bələdiyyələrin, korporasiyaların sosial-iqtisadi inkişafının prioritetlər sisteminin müəyyən olunması prioritetlərin reallaşdırılması yolları və mexanizmləri.

Milli proqramlaşdırma – milli proqramlar (layihələr) və ya məqsədli proqramlar əsasında sosial, innovasiya texnoloji, ekoloji və ya ərazi inkişafın reallaşması üzrə tədbirlər sistemini işlənib hazırlanması.

İndikativ planlaşdırma – dövlət orqanı tərəfindən dövlətin, regionun perspektiv dövrə sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərini (indikatorlar) müəyyən olunması. İndikatorlar qeyri-dövlət sektoru üçün səmətləndirilmiş xarakter daşıyır, lakin dövlət sektoru və dövlət idarəetmə orqanları üçün məcburidirlər.

«Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və milli proqramlaşdırma» kursu üzrə distant təhsil sistemi üçün nəzarət tapşırığı

1. Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi proseslərinin ardıcılıqlarını müəyyən edir.

- Proqramlaşdırma,
- Proqnozlaşdırma,
- Büdcələşdirmə,
- Strateji planlaşdırma,
- İndikativ planlaşdırma,
- Prioritetlərin məqsəd və seçimlərinin müəyyən olunması,
- Digərlər, başqası (adını çəkin).

2.Rusiya iqtisadiyyatının inkişafında böhranları izləmək lazımdır və əgər hə, onda nə vaxt

	2004- 2010	2011- 2015	2016- 2020	2021- 2025	2026- 2030
☐	☐	☐	☐	☐	

3. 2030-cu ilə qədərki dövrdə Rusyanın əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası haqda sizin proqnozunuz (2010, 2020, 2030 və göstəriciləri doldurun)

Rusyanın əsas makroiqtisadi göstəricilərin tendensiyası və proqnozu: a—%-la, 1990; b)—əvvəlki dövrdə artımın (azalmanın) orta illik templəri.

Makrogöstəricilər		Hesabat məlumatlar				Proqnoz		
		1990	1995	2000	2005	2010	2020	2030
Ümumi daxili məhsul	a	100	67	67	88			
	b			1,6	6,2			
Əsas kapitala investisiyalar	a	100	31	27	43			
	b	6,6	-22,1	-8,6	11,0			
Sənaye məhsulu	a	100	51	57	75			
	b	2,6	13,1	2,8	5,4			
Kənd təsərrüfatı məhsulu	a	100	67	64	75			
	b	2,2	-7,7	-1,3	2,2 (2003 - 0,5)			
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi	a	100	89	92	153			
	b	60	-1,8	1,0	11,0			
Real əmək haqqı	a	100	43	38	73			
	b		-192	-3,8	12,6			
Xarici ticarət dövriyyəsi	a	100	71	81	196			
	b			2,2	14,7			
QeyriMDB dövlətlərini MDB dövlətləri (1992-ci ilə)	a	100	188	19,0	207			
	b			-4,7	14,8			

4. Uzunmüddətli perspektiv sizin fikrinizcə, hansı milli proqramlar zoruridir? Onları nömrələyək (ali ranq -1).	Hə	Yox	Bilmirəm
• Sosial inkişaf və demoqrafiya.	☐	☐	☐
• Maşınqayırma və müdafiə-sənaye olan kompleksi modernləşdirilməsi;	☐	☐	☐
• enerji bu ekoloji program (enerjinin və enerji qənaətin alternativ mənbələri).	☐	☐	☐
• Aqrar-sənaye kompleksinin raqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi və effektivliyin artırılması.	☐	☐	☐

5. Dünya iqtisadiyyatının hansı sahələri perspektivdə üstün inkişafını dövlət köməyini almalıdır. (Prioritetliyi üzrə aranjalaşdırın: yüksək, ali, ranq – 1. daha 2,3 və s.).

yanacaq-energetika	.....	☐
metallurgiya	.....	☐
maşınqayırma	.....	☐
kimya və nef-kimya	.....	☐
aqrar sənaye kompleksi	.....	☐
yüngül sənaye	.....	☐
tikinti kompleksi	.....	☐
nəqliyyat və rabitə	.....	☐
müdafiə sənaye kompleksi	.....	☐
elm və elmi xidmət	.....	☐
təhsil	.....	☐
mədəniyyət	.....	☐
mənzil-kommunal təsərrüfat	.....	☐
səhiyyə	.....	☐
digərləri (adlarını çəkin)	.....	☐

	2006-2010	2011-2020	2021-2030
6. Aşağıdakı dövrlərdə perspektivdə hansı strategiyaya üstünlük vermək lazımdır.			
innovasiya-yarib keçmə	☐	☐	☐
inersiyah	☐	☐	☐
kombinasiyalı	☐	☐	☐
digərləri (adlarını çəkin)	☐	☐	☐
7. Rusyanın iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi praktikasına strateji və indikativ planların işlənib hazırlanması və tədqiqini tətbiq etmək lazımdır?	Hə ☐	Yox ☐	Bilmirəm ☐
8. Əsas resurs növləri üzrə proqnoz və plan balanslarının işlənib hazırlanması təcrübəsinə bərpa etmək lazımdır?	Hə ☐	Yox ☐	Bilmirəm ☐
9. ÜTT-na qoşulan rusiya iqtisadiyyatına necə təsir edir?	Müsbət ☐	Mənfi ☐	Təsir Etmir ☐
10. Rusyanın 2030-cu ilə dünya iqtisadiyyatında rolunun dəyişməsinə sizin proqnozunuz.	Artacaq ☐	Aşağı düşəcək ☐	Dəyişməyəcəkdir ☐

Adı. Soyadı və atasının adı.

İmza.

Tarix.

İmtahan üçün sullar.

1. Dövlətin strateji innovasiya funksiyası.
2. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsində proqnozlaşdırmanın, strateji və indikativ planlaşdırmanın və programlaşdırmanın rolü və funksiyası.
3. N.D.Kondratyevin qabaqgörənlik nəzəriyyəsi və sosial-iqtisadi inkişafın integrallılmış makroprogramlaşdırma metodologiyası.
4. Tsiklərin, böhranların və iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyanın proqnozlaşdırılmanın nəzəri əsasları və metodologiyası.
5. Strateji planlaşdırmanın, göstəricilər sisteminin və balanslar sisteminin elmi əsasları.
6. İndikativ planların mahiyyəti, məhdudiyyəti və göstəriciləri.
7. Milli proqramlar və layihələrin və məqsədli proqramların formalasdırılmasının metodologiyası və texnologiyası.
8. Demoqrafik proqnozlaşdırma, onun metodologiyası və təşkili. Dünyada və Rusiyada demoqrafik dinamikanın meylləri.
9. Məşğulluğun və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.
10. Elmi və ixtira fəaliyyətinin inkişafının proqnozlaşdırılması və indikativ planlaşdırılması.
11. Innovasiya inkişafının və iqtisadiyyatı və məhsulun rəqabət-qabiliyyətiyinin yüksəldilməsinin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması.
12. Maşınçayırma və müdafiə-sənaye kompleksi proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması.
13. İqtisadiyyatın innovasiya-investisiya inkişafı proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması.
14. Kənd təsərrüfatının və aqrar ərzaq kompleksinin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması.
15. İqtisadi artım templərinin proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması.
16. İqtisadiyyatın strukturunun dinamikasının proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılması.
17. İqtisadiyyatın strukturunun proqnozlaşdırılmasında və strateji planlaşdırılmasında sahələrarası balansda və təkrar istehsal tsikl makromodeldən istifadə.

18. İqtisadiyyatın istehlak sektorunun proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.
19. İqtisadiyyatın təbii resurslarla və onlardan səmərəli istifadənin təmin olunmasının proqnozlaşdırılması və strateji planlaşdırılması.
20. Ətraf mühitin mühafizəsinin ekoloji proqnozlaşdırılması və indikativ planlaşdırılması.
21. İqtisadiyyatın enerji-xammal sektorunun inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji və indikativ planlaşdırılması.
22. Rusyanın energetika strategiyası və onun reallaşdırılması məxanizmi.
23. Federal səviyyədə ərazi inkişafının proqnozlaşdırılması, strateji və indikativ planlaşdırılması.
24. Regional və bələdiyyə səviyyəsində proqnozlaşdırılması, strateji planlaşdırılması və programlaşdırılmanın xüsusiyyətləri.
25. Qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının proqnozlaşdırılması.
26. Rusyanın xarici-iqtisadi əlaqələrin proqnozlaşdırılması və indikativ planlaşdırılması.
27. MDB, Avropa və Belorusiya-Rusya İttifaqı çörçivəsində in-teqrasiya əlaqələrinin proqnozlaşdırılması.
28. Proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və programlaşdırmanın iqtisadi bazası.
29. Dövlət və korporativ proqnozlaşdırma və strateji planlaşdırma üzrə təşkilat işləri.
30. Proqnozlaşdırılma, strateji planlaşdırma və programlaşdırmanın xarici təcrübəsi.
31. Rusiya sosial-iqtisadi və innovasiya-texnologiya inkişafı uzunmüddətli proqnoz ssenarisi.

Əlavə 2

«Rusiya iqtisadiyyatının 2030-cu ilə qədərki dövrə innovasiya-texniki və struktur dinamikasının proqnozu və strateji prioritetlərin çəçimi proqnozu»

PROQNO-STRATEJİ OYUN

Oyunun məqsədi: strateji prioritetlər sisteminin əsaslandırılma-sı üçün təkraristehsal tsiklilik makromodellərdən istifadə olunaraq 2030-cu ilə qədərki dövrə qədər Rusiya iqtisadiyyatında innovasiya-texnoloji inkişafın və struktur irəliləyişlərin ssenarisinə baxmaq.

Oyunun təşkili: İştirakçılar iki qrupa bölündülərlər: 1 – aparıcı (müəllim); 2-5 təkrar istehsal sektorlarının nümayəndələri (istehlak, innovasiya-investisiya, enerji-xammal, infrastruktur); 6 – əhali; 7 – təbii resurslar; 8 – MDB-dən qıraq dövlətlər; 9 – MDB olan dövlətlər; 10 – mərkəzi iqtisadi orqanlar.

İlkin olan verilənlər: oyunun iştirakçıları dünya meyllərinin nə-zərə alınması ilə 2030-cu ilə qədərki dövrə Rusiya iqtisadiyyatının innovasiya-texnoloji və struktur dinamikasının proqnozunun xüsusi-silə, statistik məlumatlara, təkraristehsal makromodellərdən təhlil və proqnozlaşdırılarda qurulması və istifadə olunması metodologiyası ilə tanış olur, özlərinin mövqeylərini və üstünlük'lərini müəyyən edir və anket doldurur.

Oyunun mərhələləri:

1. Proqnozlaşdırılan dövrə Rusiya iqtisadiyyatının inkişafının amillərinin və məhdudiyyətlərinin – əhalinin əmək, təbii-ekoloji, innovasiya-texnoloji, iqtisadi – siyasi və sosial-mədəni resursların dinamikası. Əldə olunmuş qiymətləndirmənin cədvəl 1 və 2 əsasda ümumiləşdirmə.

2. Amillərin və məhdudiyyətlərin nəzərə alınması ilə əsas makroiqtisadi göstəricilərin (ÜDM, investisiyanın, əhalinin gəlirləri, xarici ticarət) (cədvəl 3), eləcə də 2030-cu ilə qədər perspektivdə dünya iqtisadiyyatında (inkişaf etmiş ölkələrdə) və həm də Rusiyada uzunmüddətli (Kondratyev) və ortamüddətli tsiklərin nəzərə alınması ilə proqnozu.

3. Təkrar istehsal sektorları üzrə Rusyanın iqtisadiyyatında və xarici ticarətində struktur irəlləyişlərin (istehlak, innovasiya –investisiya, enerji-xammal, infrastruktur) müəyyyn olunması. Cədvəl 4-ü doldurun.

4. 2030-cu ilə qədərki perspektivdə innovasiya-investisiya və struktur siyasetin strateji prioritetlərinin seçilməsi kəmiyyətliyinin qiymətləndirilməsi (anketdə olan suallara cavab verin).

5. Uzunmüddətli iqtisadi strategiya əsasında innovasiya yarib-keçmə ssenarisinin reallaşması şəraitinin və mexanizminin əsaslandırılması.

6. Aparıcı (müəllim) oyunun yekunlarını aparır və əldə olunmuş nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Proqnoz-statistik oyunun iştirakçıları üçün anket.

1. Oyun vaxtı icra olunan rol.

2. İqtisadi artımın əsas amillərinin və məhdudiyyətlərinin 2030-cu ilə qədər perspektivdə təsirini qiymətləndirin (ümumi yüksək qiymət – 100 bal; aypı-ayrı amillərin əks qiyməti də mümkündür).

Cədvəl 7.

Rusyanın iqtisadi dinamikasının amillərinin qiymətləndirilməsi.

	Balların hədd qiymət.	İllər					
		2001 2005	2006 2010	2011 2015	2016 2020	2021 2025	2026 2030
İllkin amillər	30						
1. Demoqrafik	20						
2. Təbii-ekoloji	10						
Texniki-iqtisadi amillər	45						
3. İnnovasiya- texnoloji	20						
4. İqtisadi, iqtisadiy- yatın strukturu, ar- tim tempi, institutsi- onal, yenidən təkmil- lər, qloballaşma	25						
Siyasi və sosial mə- dəni	25						
5. Siyasi	10						
6. Sosial-mədəni	15						
İnteqral qiymətlən- dirmə	100						

3. Rusiyada əhalinin sayının artımının perspektivini və məşgül olanların sayını qiymətləndiririn.
4. 2030-cu ilə qədərki dövrə əsas makroiqtisadi göstəricilər sizin proqnoz.

Cədvəl 2.
Əhalinin sayının və iqtisadiyyatda məşgül olanların sayının proqnozu

	1990	2000	2005	2010	2020	2030	2030 2005 %-lə	Sizin proqnoz	
								2030	2030- 2005 %-lə
1. Əhalinin sayı, mln. adam nəfər BMT-nin proq- nozu Orta variant Rusiya statistik proqnoz	148,4	145,1	143,2	140,0	133,1	125,3	87,3		
	148,3	146,3	147,8	140,3	132,7	132,7	92,9		
2. Orta yaşı, il, BMT-nin proq- nozu 6 yaşına qədər və yuxarı əhalinin sayı, %	33,3	36,4	37,3	37,9	40,0	43,4	176		
	16,0	18,3	17,1	17,8	22,4	24,9	14,6		
3. Əmək qabiliy- yətli əhali, mln. adam	84,0	80,0	90,4	87,3	74,6	72,8	80,7		
4. İqtisadiyyatda məşgül olan, mln. adam, nəfər	75,3	64,3	66,8	65,5	57,4	52,9	81,1		
5. Miqrasiya artımı, mln. nəfər	275	363	126						

Cədvəl 3.

Rusyanın əsas məmkinoqtisadi göstəricilərin orta illik artım (azalma) tempı

	İllər							
	1991 1995	1996 2000	2001 2005	2006 2010	2011 2015	2016 2020	2021 2025	2026 2030
Ümumi daxili məhsul		16	6,2					
Əsas kapitala investisiya	-22,5	-8,6	11,0					
Əhalinin real pul gəlirləri	-8,0	-2,1	11,4					
Qeyri MDB dövlətlərində xarici ticarət dövriyyəsi		2,1	20,7					
MDB dövlətləri		-4,2	11,8					

5. 2030-cu ilə qədərki dövrə Rusyanın iqtisadiyyatında struktur irəlləyişlərinə sızın proqnoz.

Cədvəl 4.

Rusiyada iqtisadiyyatda struktur irəlləyişlərin proqnozu (təkrar istehsal sektorlarının payı %), A - məşğul olanların tərkibi, B - məcmu (ümumi) buraxılışda əsas qiymətlərlə.

		1990	1995	2000	2004	2010	2020	2030	2030-2004-ilə %
İstehlak sektoru, O cümlədən kənd təsərrüfatı	A	32,2	40,2	39,7	37,1				
	B	35,0	26,4	20,9	18,5				
	A	12,9	13,7	13,0	10,4				
	B	11,3	6,8	6,4	4,2				
İnnovasiya-investisiya sektoru O cümlədən maşınçayırma və metal emalı	A	24,0	18,9	18,3	18,9				
	B	27,6	17,3	18,1	18,3				
	A	13,9	8,2	7,4	7,7				
	B	13,0	6,2	7,0	7,4				
Energetika sektoru O cümlədən yanacaq sənayesi	A	8,1	7,9	7,7	7,6				
	B	7,6	20,5	23,4	23,1				
	A	1,2	1,4	1,4	1,3				
	B	5,7	6,7	9,9	8,5				
İnfrastruktur sektor O cümlədən ticarət	A	12,2	22,7	28,1	31,4				
	B	16,7	35,8	35,6	38,1				
	A	7,8	14,6	14,6	17,2				
	B	4,6	17,5	21,1	23,3				

6. 2030-cu ilə qədərki dövrə Rusiyada innovasiya-texnologiya və struktur siyasetinin, strateji prioritetləri seçin və aranjirovka edir (ali ranq -1, sonra 2,3) – depopulyasiyanın azaldılması.

- Əhalinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsi, təhsilin quruluşunun inkişafı və yaxşılaşdırılması.....□
  - Aqrar ərzaq kompleksinin qabaqlayıcı inkişafı.....□
  - MKX modernləşdirilməsi.....□
  - maşınqayırma və müdafiə-sənaye olan kompleksinin modernləşdirilməsi və qabaqlayıcı inkişafı.....□
  - enerji qənaət, alternativ energetikanın inkişafı.....□
  - nəqliyyatın modernləşdirilməsi və dayanıqlı inkişafı.....□
  - ixracın qabaqlayıcı inkişafı.....□
  - başqa prioritetlər (adlarını çəkin, adlandıran və qiymətləndirin).....□
-

7. Strateji prioritetlərin reallaşdırılması mexanizmi elementlərin qiymətini (əhəmiyyətini) qiymətləndirin və ranqlaşdırın (ali ranq -1; daha sonra 2,3),

- uzunmüddətli elmi proqnozlaşdırma.....□
  - uzunmüddətli və ortamüddətli, strateji planlaşdırım indikativ planlaşdırma.....□
  - milli layihələr və programlar.....□
  - federal məqsədli programlar.....□
  - məqsədli büdcə maliyyələşdirilməsi.....□
  - xüsusi və xarici investisiyaların cəlb olunması.....□
  - heyvətin öyrədilməsi.....□
  - digərləri, başqaları (adlandır və qiymətləndirin).....□
-

8. Oyunun iştirakçıları haqda təməlumatlar.

8.1. A.S.A.,

8.2. İş yeri və vəzifəsi;

8.3. Yaşı. (il)

Tarix.

İmza.

Əlavə 3

KEYS: MİLLİ PROQRAMLARIN İŞLƏNİB HAZIRLANMASI METODOLOGİYASI VƏ TEXNOLOGİYASI

**(«Hidrogen energetikası» milli elmi-innovasiya
programının layihəsi nümunəsində)**

Məşğələnin məqsədi: iqtisadi strategiyalar İnstitutu (N.Sorokin, İ.Kondratyev Beynəlxalq İnstitutu və RF Prezidenti yanında Rusiya Dövlət Xidməti Akademiyasının bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsi və praktikası kafedrası) tərəfindən işlənib hazırlanan «Hidrogen energetika» elmi-innovasiya programının layihəsi misalında strateji prioritetlərin reallaşdırılmasını təmin edən milli proqramların işlənib hazırlanması metodologiyasının və texnologiyasının mənimsənilməsi. Məşğələnin təşkili: məşğələ Keys (praktikum) müəllimin rəhbərliyi altında qrupda aparılır. Ayrı-ayrı məsələlərin daha dərindən işlənməsi üçün rolları bölüşdürülməsi mümkündür; aparıcı (müəllim); elmi təşkilatların nümayəndələri (programların işlənməsi, altproqramların elmi rəhbərləri); hidrogen və yanacaq (energetika, nəqliyyat, MKX, elektron qurğular); regional orqanlar; şirkətin rəhbəri; mərkəzi iqtisadi orqanlar; qanunverici orqanlar (Əlavə i.e.n. O.V.Şanov tərəfindən birgə hazırlanmışdır (RATS)). Proqramın layihə teksti B.N.Kuzin, Y.V.Yakovesen: "Rusiya = 2050: Hidrogen energetikasına keçidin strategiyası" monoqrafiyasında nəşr olunmuşdur (M.; ИКЭС, 2007. Əlavə 1). Məşğələlərin mərhələləri: 1. Tələbələr B.N.Kuzinin, V.İ.Kuşlin və Y.V. Yakovesin «Hidrogen energetika yolunda» monoqrafiyasının metodiki tövsiyyələrilə tanış olur, zəruri olduqda isə rolları bölüşdürürlər.

2. Rusyanın energetika təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ecomi hüquqi poqramların və layihələrin sistemində proqramların zəruriliyi haqda məsələlər (şəkil 1.). Altıncı texnoloji strukturdə hidrogen energetikasının yeri (şəkil 2), dünya meylləri fonunda Rusi-

yanın enerji sektorunun ilkin vəziyyəti (şəkil 3). Federal məqsədli programlardan fərqli milli programın fərqləri araşdırılır (şəkil 4).

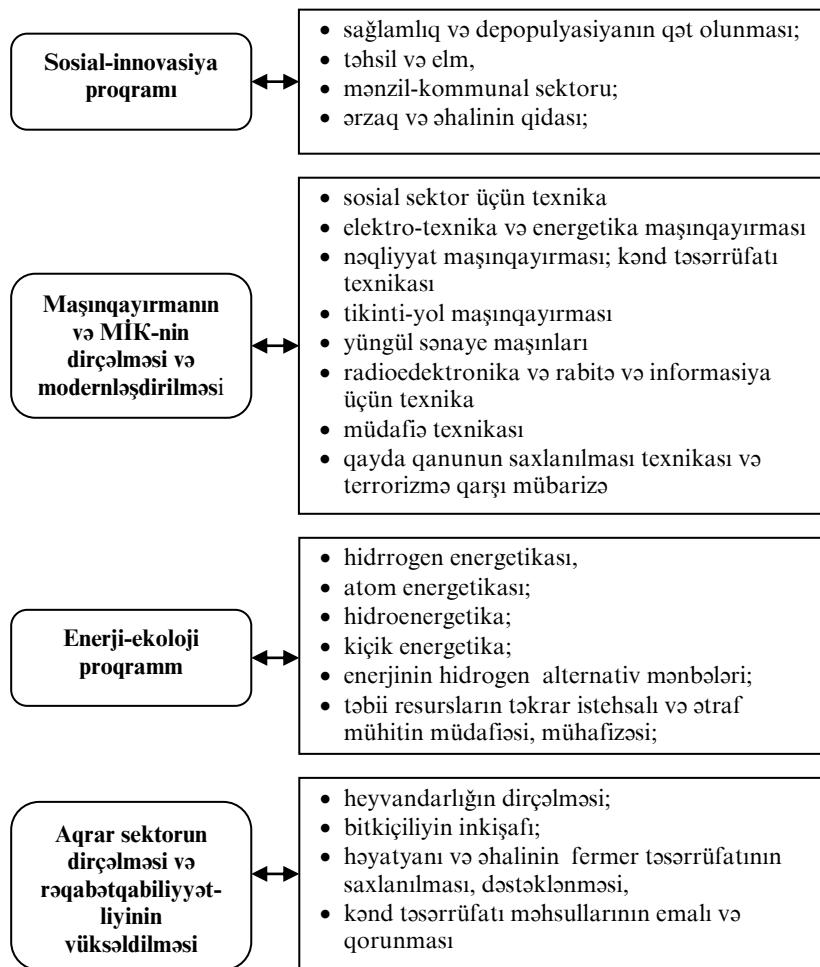
3. analoji programların xarici təcrübəsini nəzərə alınması ilə programın baş (ali) məqsədi və birinci səviyyəli məqsədlər (şəkil 5) əsaslandırılır.

4. Programın strukturu gözlənilir, (намечаются), onun əsas və altprogramları konturları müəyyən olunur (şəkil 6) programın məqsədlərinə nail olmaq üçün məkanın əhatənin tamlığı qiymətləndirilir.

5. Programın idarə olunmasının strukturunun təklif olunan variantı (şəkil 7), şirkəti idarə edən funksiyalar, programm və layihələrin reallaşdırılmasının maliyyə mənbələri (şəkil 8), dövlətin biznesin, elm və təhsilin programın yerinə yetirilməsində tərəfdəşlik prinsipinin reallaşması imkani araşdırılır (şəkil 9). Programın qanunvericilik təminatı üzrə təkliflər əsaslandırılır.

6. Programın yerinə yetirilməsinin mümkün nəticələri və effektlər – innovasiya-texnoloji, iqtisadi, ekoloji, sosial və dövlət-siyasi qiymətləndirilir. Mümkün risklər və programın yerinə yetirilməsi etimalının dərəcəsi müəyyən olunurlar.

7. Aparıcı (müəllim) bu məşğələnin yekunlarını aparır, əldə olunmuş nəticələri qiymətləndirir, çatışmamazlıqları aşkar olunmasına və strateji prioritetlərin reallaşmasını başlıca üsulu kimi programlaşdırmanın metodologiyasına və texnologiyasına malik olması zəruriyyətinə diqqəti aksentləşdirir.

Şəkil 1. Milli inovasiya layihə və proqramlar sistemi.

4TU

5 TU

6TU

Elektronika

Mikroelektronika

Nanotexnologiya

**Neft və atom
energetikası**

Neft-qaz energetika

**Щидроен
енерзетикасы**

**EHM, məlumatlar
bankı**

**Fərdi kompyuterlər,
internet**

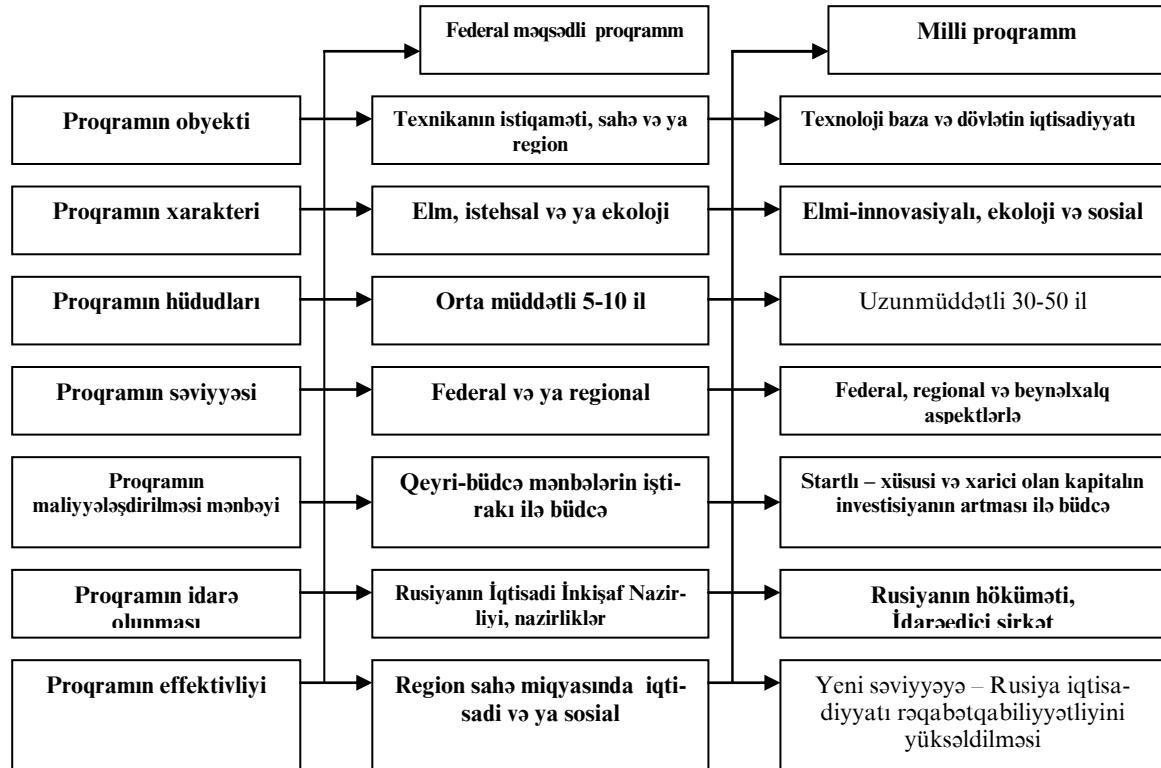
**Глобал
информасийа**

**«Yaşıl» inqilab,
kimyalaşdırma;**

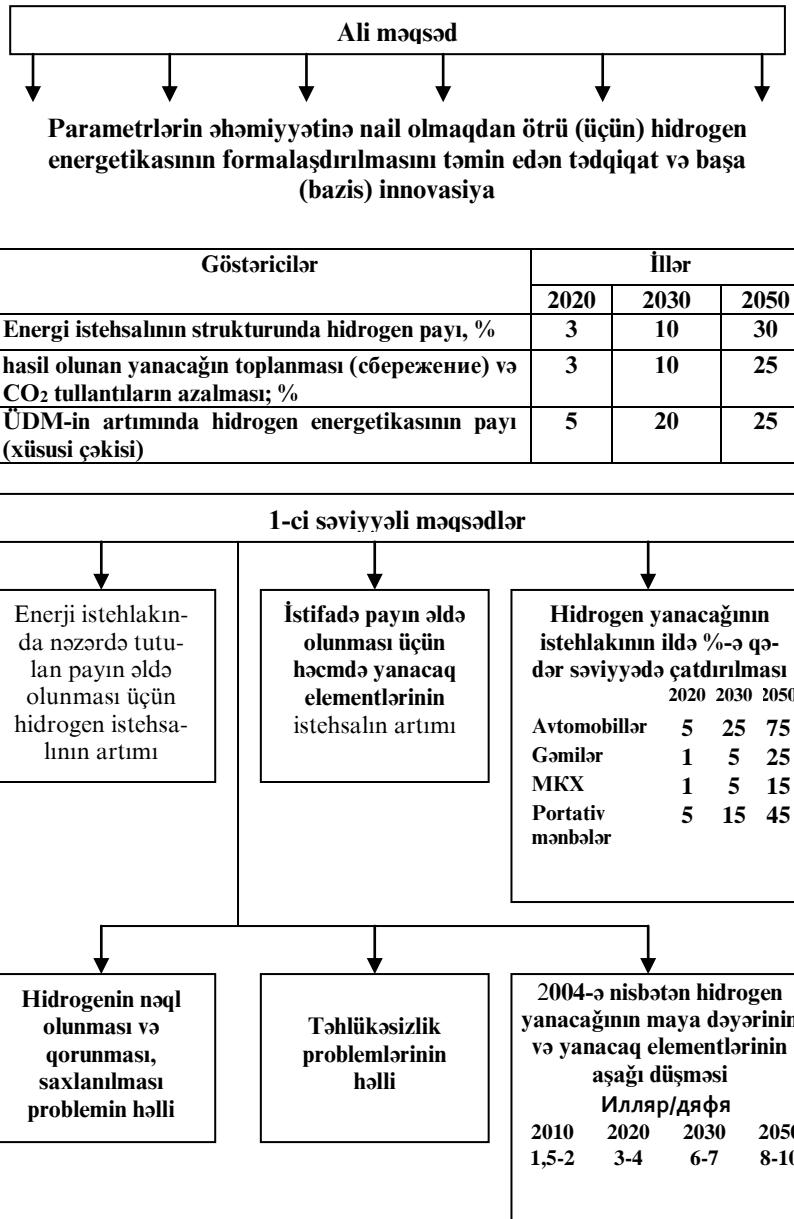
**Mikroorqanizmlərin
biotexnikası**

**Bitkilərin və canlıların
(heyvanların)
biotexnologiyası.**

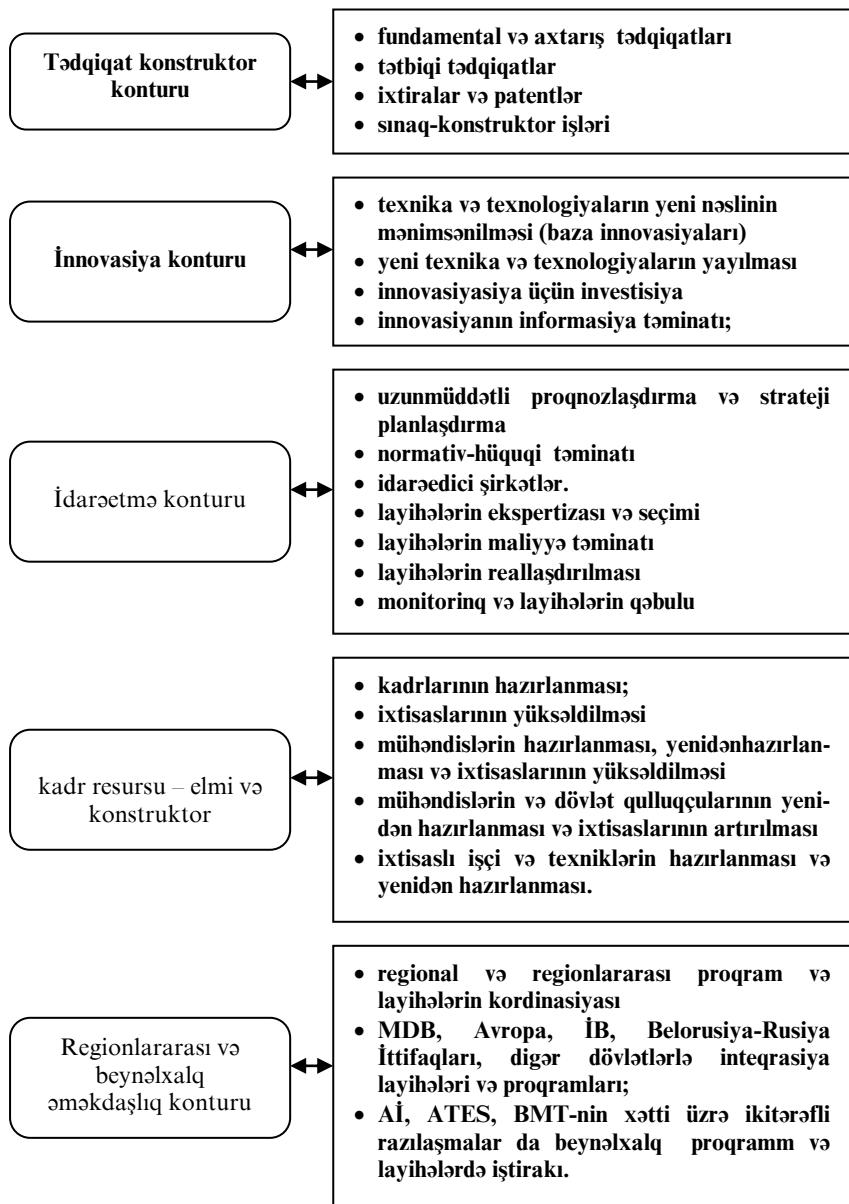
Şəkil 7. Texnoloji ukladlarının və texnikanın nəsslərinin dəyişmə ritmi.

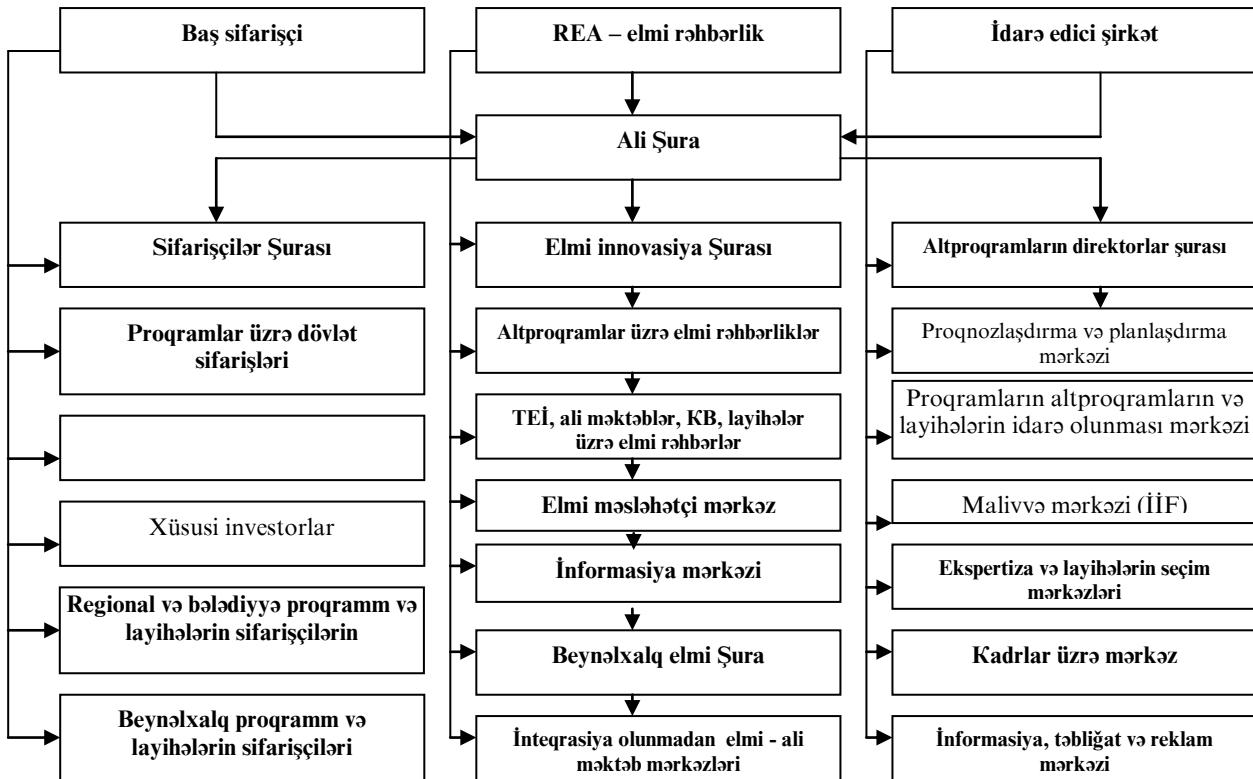
Şəkil 4. Milli proqramların federal məqsədli proqramlardan fərqləri.

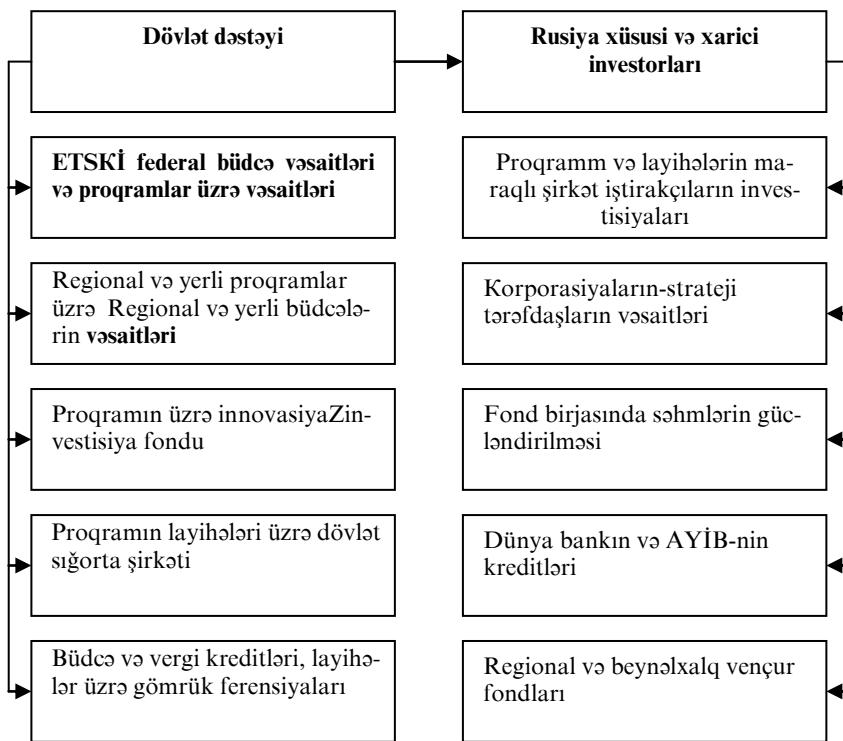
Şəkil 5. Proqramın məqsədləri.

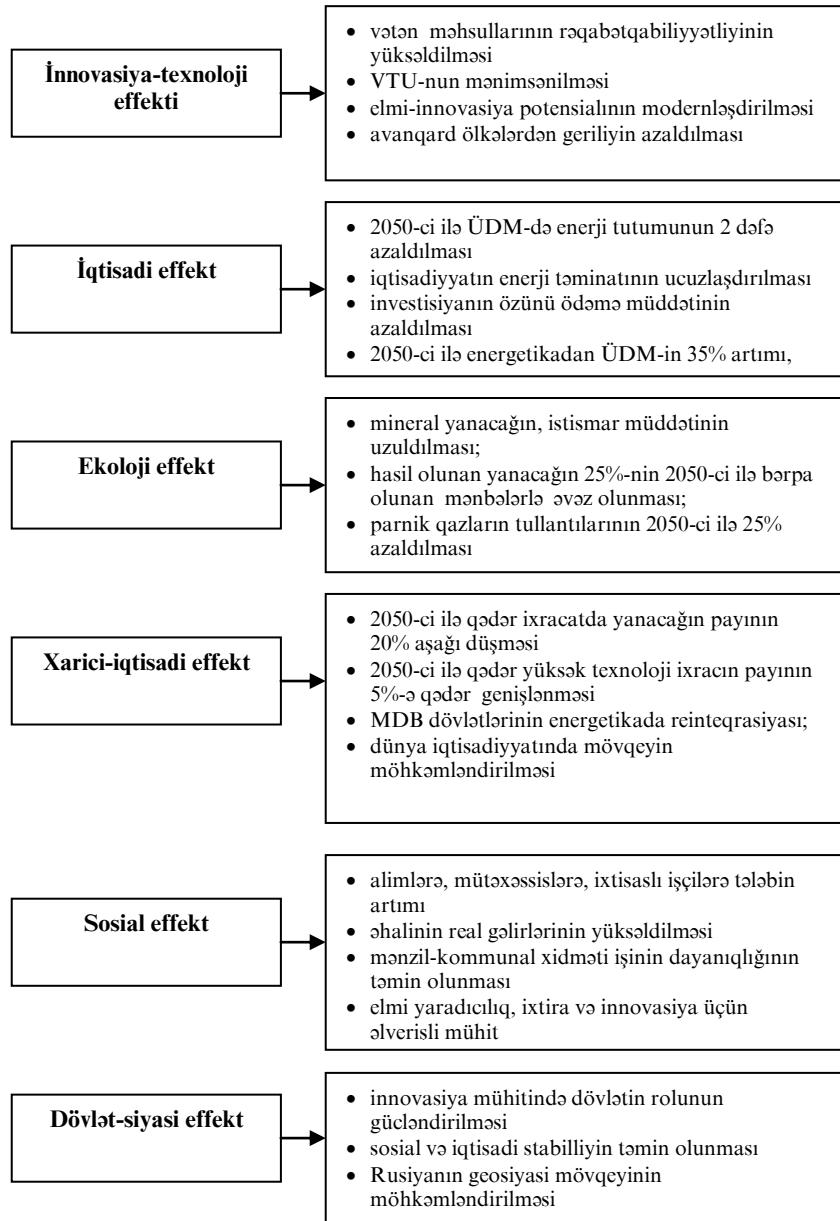
Şəkil 6. Proqramın strukturunda

Şəkil 7. Layihənin idarə olunması struturu.

Şəkil 8. proqramların maliyyələşdirilməsi mənbələri.

Şəkil 10. Hidrogen energetika milli elmi-innovasiya programının reallaşdırılmasının effektivliyi.

Əlavə 4

ABŞ VƏ AB ENERGETİKA PROQRAMI

Bu gün baxılan energetikanın inkişafı ssenarilörin çoxu baş verən texnoloji döyişikliklərin təkamül xarakteri haqda fərziyyəyə əsaslanır. Belə model ənənəvi enerji resurslarının ehtiyatlarının azaldılması həddi üzrə dünya qiymətlərinin artımı və ya ətraf mühitin çirkənməsilə bağlı situasiyanın kəskinləşməsi, onların tədricən əvəz olunmasını nəzərdə tutur. Lakin hadisələrin inkişafının plavnyi gedisi prinsipcə yeni və iqtisadi nöqtəyi nəzərdən əsaslandırılmış enerji mənbələrinin əmələgəlməsi nəticəsində pozula bilər. Bunun dünya energetikasında qurulmuş vəziyyətin keyfiyyətcə dəyişdirilməsinə qadir olan tədqiqatların ən optimal olunan istiqamətlərdən biri kimi bir çox dövlətlərdə **hidrogen yanacağına** keçid baxılır.

Hidrogenin alternativ yanacaq növü kimi istifadəsinə maraq xaricdə artıq bir neçə onilliklərdir ki, təzahür olunur. Lakin ən son illərdə bu maraq inkişafın uzunmüddətli strategiyasında və onların reallaşdırılması üçün iri milli və transmilli proqramların, eləcə də energetika sahəsində innovasiya yaribkeçmələrinin əldə olunmasına yönəlmış dövlət xüsusi tərəfmüqavilliklərdə, tərəfdəşçilarda təzahüründə tapır. Bu, son zamanlarda araşdırılan, baxılan nail olunan sahədə texnoloji tərəqqiyə, həm də hasil olunan energetika resurslarına qiymətlərin yüksəldilməsilə bağlı olaraq əmələ gələn yeni şərtlərlə, şəraitlərlə, enerji daşıcı bazarının formallaşmasının siyasi aspektləri və artıq yuxarıda qeyd olunmuş qlobal problemlərlə şərtlənib.

Hidrogen energetikanın inkişafı üzrə işlər indiki zamanda ABŞ, AB dövlətləri, Yaponiya, Çin, Hindistan, Kanada, Avstraliya daxil olmaqla dünyanın bir çox aparıcı sənaye dövlətlərində və yeni sənaye dövlətlərində həyata keçirilir. Bu məqsədlərə ümumi xərclər artıq ildə 1 milyard dolları üstələyir. Bu sahədə toplanmış təcrübə Rusiya üçün istər dünya bazarında ənənəvi enerji daşıyıcılarının mümkün döyişiklikləri növqeyi nəzərdən, həm də hidrogen energetikasının inkişafının özlərinin, xüsusi proqramlarının işlənib hazırlanması kontekstində şübhəsiz maraq doğurur.

ABŞ-in hidrogen programmı

ABŞ ekspertlərinin proqnozları üzrə həmin dövlətin daxili bazarında neftə olan tələb 2025-ci ildə təqribən 50% yüksəlməlidir. Eyni zamanda idxaldan asılılığı da yüksəlcəkdir. Əgər indiki zamanda xaricdə alınan neftin hesabına Amerika iqtisadiyyatının daxili tələbatının təqribən 555% ödənilirsə, 2025-ci ilə qədər bu göstərici 68%-i üstələyəcək. Konqresə illik müraciətində «Dövlətdə vəziyyə haqda»

ABŞ prezidenti Buş 2007-ci il yanvarda çıxış edərək, yaxın 10 il ərzində benzin istehlakının 10% azaldılması ambisiyoz siyasi vəziyyət ilə qoymuşdu. Bu azalmanın $\frac{3}{4}$ -ü alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindəq istifadəsinin artırılması hesabına nail olunması nəzərdə tutulur. Belə enerji mənbələri arasında etil spiriti, metan, butan, biodizel yanacağı ilə bərabər hidrogenin də adı çəkilir.

Hidrogen energetikanın real inkişafının öyrənilməsi üzrə məqsədönlü qüvvə, güc ABŞ-da 2003-cü ildə «Dövlətdəki vəziyyət haqda» analoji konqresə müraciətində prezident Buşun hidrogen yanaşma sahəsində təşəbbüsü bəyan etdiyi vaxt başlanmışdı. Programm beş il ərzində (2004-2008) hidrogen energetikanı sahəsində işlərə ümumi həcmində 1,2 milyard dollar sərf olunmuşdur ki, onun da 720 mln. qiymətli, dəyərli, yeni elmi tədqiqatların və işləmələrin aparılması üçün nəzərdə tutulud. Programın maliyyələşdirilməsi haqda dolğun məlumatlar aşağıda verilmişdir.

Verilmiş programm üzrə bütün işlər Energetika Nazirliyinin rəhbərliyi altında həyata keçirilir. O, bu istiqamətdə digər nazirliliklərin və idarələrin, universitetlərin və elmi institutların işlərini koordinasiya edir, hökümətin siyasetini baxılan istiqamətdə xüsusi sektora və müxtəlif ictimai təşkilatlara aydınlaşdırılır.

Onlarla birlikdə Energetika Nazirliyi ilkin mərhələdə 2002-ci il 12 noyabri, Hidrogen energetikasının texnologiyasının milli yol xəritəsi» adını almış, hidrogen iqtisadiyyatına keçidin uzunmüddətli milli əidətne işləyib hazırlamış, təqdim etmişdi (National hydrogen energy technology). Bu sənəddə yeni texnologiyaların kommersiya energetika sistemində integrasiya olunmasına imkan verən normalar və standartların paralel inkişafının təmin olunması üzrə vəzifələrin, eləcə də yeni yanaşmaların təbliğatı və risk illərinin müqəddəratının yekun hesabda daha çox asılı olacaq rəhbərlərin yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində öyrədilməsi sahəsində vəzifələrin elmi təd-

qıqatların, işləmələrin və nümayişlərin zəruri məqsədləri təyin olunmuşdur.

2004-cü il fevralı ABŞ-in Energetika Nazirliyi, hidrogen istehsal problemini zəruri informasiyanın formalasdırılması (hidrogenin çatdırılması və saxlanılması da daxil olmaqla) və stasional və nəqliyyat əlavələri üçün yanacaq elementlərinin istehsali problemlərini əhatə edən hidrogen energetikası sahəsində nümayişlərin ETSKİ aparılmasının birinci ininqrasiya olunmuş planını dərk etmişdir.

2005-ci ildə Energetika siyasəti haqqında Qanun (Enerjy polisliy ast) və milli enerji resurslarının istifadəsi spektorunun genişlənməsinə istiqamətlənmiş, Energetika Nazirliyinin strateji planı qəbul olunmuşdur. 2006-ci ildə prezident enerjinin perspektiv mənbələri sahəsində təşəbbüsə (Advanced energy initiative) çıxış etmişdir. Bu yeni təşəbbüsün vəzifəsi elmi tədqiqatları sürətləndirmək və yaxın gələcəkdə nəqliyyatda neftin istehlakını azaldılmağa imkan verən, o cümlədən qibrit yanacaqda və etanolda avtomobilər üçün dana mükəmməl akkumulyasiyalı batareyalarının tətbiq olunması hesabına texnologiyaların yaradılmasından, elcə də daha uzunmüddətli perspektivə səmtlənmiş hidrogen yanacığı sahəsində təşəbbüsün reallaşmasına yni impuls verilmin.

2006-ci ilin dekabrında Energetika Nazirliyi və Nəqliyyat Nazirliyi ilə birlikdə hazırlanmış UESKİ-nin aparılmasının və birinci planın yaranması anından keçən müddətdə əldə olunmuş nəticələri nəzərə alan 2025-ci il energetika haqda qanunla uzaşan və ETSKİ ni və müxtəlif mənbələrdən hidrogenin alınması (hasıl olunan yanacaq, nüvə qurğuları və bərpa olunan resurslar), zəruri infrastrukturun formalasdırılması (çatdırılma və saxlanılma da daxil olmaqla) və nəqliyyat və stasional əlavələr üçün yanacaq elementlərinin yaradılması üzrə hidrogen energetikası sahəsində nümayişlərin yeni interallaşmış yeni planı meydana gəldi.

Yeni hidrogen programının vəzifəsi - hökümətin bu sahədə qüvvəsinin effektivliyini və nəticəliyini yüksəltmək. Programın məqsədi – hidrogen istehsali, çatdırılması və saxlanılmasının metodlarının işlənib hazırlanması, avtomobil və energetika şirkətlərinə nəqliyyatın hidrogen yanacaq elementləri əsasında 2020-ci ilə infrastrukturaya müvafiq olan inkişafının kommersiya məqsədyönlüyü haqda qərarların qəbul olunması imkanını verəcək hidrogen yanacaq elementlərinin texnologiyasının yaradılması.

ETSKİ aparılmasının və hidrogen energetikası sahəsində nümayişlərin yeni integrallılmış planı aşağıdakı əsas təyin olmalardan çıxış edərək qurulmuşdur:

- programm enerji alternativ mənbələrilə rəqabət aparmağa qadir olan hidrogen texnologiyaların yaradılması yolunda sədlərin qət olunması üçün zəruri olan ETSKİ-nə cəmləşir;
- nail olunan tərəqqinin müəyyən olunması üçün gedisatında texnologiyanın imkanları, iş müddətləri və maya dəyəri qiymətləndirilən tədris nümayişlərindən istifadə olunacaqdır; bu zaman aşkar olunmuş problemlər ETSKİ-nin programında əks rabitə rejimində nəzərə alınacaqdır; bu signallar əsasında energetika nazirliyi tərəfindən verilmiş zaman anında texnologiyanın vəziyyəti haqda konqress və ictimaiyyət üçün informasiya hazırlanacaqdır;
- kommersiya nümayisi və bazara çıxış ancaq o halda aparılacağıdır, əgər yeni texnologiyaların inkişafı və fəaliyyətinin müddətli təsdiq olunacaqsa; yeni texnologiyaların kommersiyalaşdırılması haqda qərar xüsusi sektorun üzərinə düşür; bu zaman avtomobil istehsalçılarının yanacaq elementlərinə qərarı Energetika Nazirliyinin yeni texnologiyaların kommersiya tətbiqinə hazırlığı haqda nəticələrinə bağlanmır və həm tez və həm də gec qəbul oluna bilərlər.
- real şəraitdə (şərtlərdə) yeni texnologiyaların işqabiliyyətliyinin təsdiq olunması halında hökumət öz üzərinə hidrogen yanacaqlı avtomobilərin və onların geniş yayılmasına kömək məqsədilə hidrogen yanacaq qurğularının alış və ya icrası yolu ilə «ilkin istifadəçi» funksiyasını götürə bilər.

İşlənmiş plan 2030-2040 ilə dörd əsas mərhələyə hidrogen energetikasına tam keçidini nəzərdə tutur. **Birinci mərhələ** (technology development) istehlakçıların tələbatlarının maya dəyəri və məyarlar üzrə məqsədlərin, hansılara ki, nail olunması kommersiyalaşdırılması imkanı haqda. **İkinci mərhələ** (initial market penetration) daşınan və stasionar ya da nəqliyyat energetik sistemlərin işqabiliyyətliyinin təqdimilə və hökumətin aparıcı siyaset çərçivəsində infastrukturun formalasdırılmasına investisiyalaşdırmanın başlanğıcı ilə bağlıdır. **Üçüncü mərhələdə** (expansion of markets and infrastructures) ayrı-ayrı hidrogen energetika və nəqliyyat sistemi üçün infastruktur biznes-keysərlər reallaşırlar. **Dördüncü mərhələ** gedisatında (fully developed market and infrastructure) hidrogen energetik

və nəqliyyat sistemləri dövlətin bütün regionlarında kommersiya baxımından imkanlı olacaqdır, hidrogen energetikasının milli infrastrukturasi formallaşacaqdır.

Energetika Nazirliyinin planına müvafiq olaraq federal hökümət ağır Texnoloji sədlərin qət edilməsi üçün zəruri olan ETSKİ-nin saxlayaraq qısamüddətli perspektivdə yeni texnologiyaların mənimsənilməsində aparıcı rol oynayır. Orta müddətli perspektivdə federal hökümətin yeni texnologiyaların yeni və bazar nəzərə çarpacaq qədər həcmidə hidrogen yanacağının çatdırılmasının təmin edilməsi üzrə sənayenin imkanlarının inkişafına kömək (dəstək) edəcəyi siyaseti işlənib hazırlanması üzrə funksiyani öz üzərinə götürəcəkdir. Daha sonrakı mərhələrdə yeni hidrogen texnologiyaların mənimsənilməsində sənayenin rolü tədricən dominant olmağa başlayacaqdır.

Fundamental tədqiqatlar mərhələsində bütün işlər dövlət assiqnovasiyalarının hesabına yerinə yetirəcəkdir. Onlarda universitetlər, milli və federal laboratoriyanlar və tədqiqat institutları iştirak edirlər. Tətbiqi tədqiqatlar və texnoloji işləmələr qeyri-büdcə mənbələrindən 20% daha çox vəsaitlərinin cəlb olunması ilə xərclərin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Bu isə avadanlıq istehsalçıları, milli və federal laboratoriyanlar, universitetlər, tədqiqat institutları, standartların işlənib-hazırlanması və tənzimlənməsinin həyata keçirilməsilə bağlı təşkilatlar cəlb olunurlar. Öyrədən nümayişlər mərhələsində xərclərin 50 və dəha çox faizlər səviyyəsində bölünməsi nəzərdə tutulur. Bu işlərə avtomobil və energetika şirkətlərinin, sənaye üçün qaz tədarük'lərini, avadanlıqlar istehsalçılarını, xidmət edən şirkətləri, ştatların hökümətini və yerli hakimiyyət orqanlarını cəlb etmək planlaşdırılır.

2004-2006-ci ilə olan maliyyə illərinə hidrogen yanacağı sahəsində təşəbbüs proqramının reallaşmasına büdcə xərcləri cədvəl 1-də təqdim olunmuşdur. 2006-ci maliyyə ilində xərclərin əsas maddələri üzrə assiqnovaniyaların planlaşdırılan faiz bölüşdürülməsi cədvəl 2-də verilib.

Hidrogen proqramının qoyulmuş məqsədlərinə nail olmağa kömək göstərən bir sıra six əlaqəli tədqiqatlar digər ETSK-in proqramları çərçivəsində Nəqliyyat Nazirliyini, o cümlədən:

hibrit elektromobilərin yaradılması üzrə – 109,8 mln. dollar;

uqlerodun ayrılması üzrə (tətbiqi ETSK – 73,9; fundamental tədqiqatlar - 5,9 mln dollar.) və biokütlənin və biotəmizləmə sisteminin öyrənilməsi üzrə (tətbiqi ETSKİ – 150 mln. doll.) ;

külöyin enerjisi sahəsində (43, 8; 260) günəş enerjisi sahəsində (48,4; 62,3), yüksək temperaturlu siasional yanacaq elementləri sahəsində (69,3). Hidrogenin istehsalının bioloji sisteminin öyrənilməsi üzrə fundamental tədqiqatlar üzrə (50,6); yanacaq elementlərində avtobusların işlənib hazırlanması və nümayişinə və infrastrukturun yaradılmasına həsr olunmuş nəqliyyat nazirliyinin programı üzrə. ABŞ-in «Hidrogen yanacağı sahəsində təşəbbüs» prezident fərmanının reallaşması ilə bağlı olan büdcə xərcləri.

Programın istiqaməti	Programma xərclər (mln. dollar) maliyyə ili			
	2004	2005	2006 assiqnovasiya	2007 sorğu
Fundamental tədqiqat	0	29,183	32,500	50,00
Hidrogenin istehsalı və çatdırılması	19,163	31,503	48,534	79,120
Hidrogenin saxlanılması	13,628	22,419	26,040	34,620
Konversiya (yanacaq elementləri)	53,954	55,759	33,336	57,075
Texnoloji üstünlüklərin nümayishi	15,648	16,099	33,301	39,566
Hidrogen yanacaq ilə bağlı ETSKİ ili	0	0	0	1,978
Təhlükəsizlik kadrlar və standartlar	6,310	6,350	6,006	15,268
Təhsil	2417	0	481	1,978
Sistemli təhlil	1,429	3,157	4787	9,892
Cəmi	156,516	221,704	232,544	289,497

Cədvəl 2. 2007-ci maliyyə ilinə hidrogen energetikası sahəsində xərclərin əsas maddələri üzrə büdcənin planlaşdırılan bölgüsü. Bu mənbə: DOE Hydrogen Posture Plan, 2006, p.15.

«Hidrogenin istehsalı və çatdırılması üzrə tədqiqat» maddəsi üzrə xərclər 2006-ci maliyyə ilində (hökümətin sorğusu üzrə) belədir:

Xərc maddələri	Hidrogen yanacağı sahəsində təşəbbüsün reallaşdırılmasına xərclərin büdcəyə payı
Hidrogen istehsalı və çatdırılması	21

Qorunması	13
Fundamental tədqiqat	17
İstehsal prosesləri	2,7
İnfrastruktur layihələr və nail olunan imkanların nümayishi	14
Bu konvensiya (yanacaq elementləri)	20
Təhlükəsizliyin təmin olunması, norma və standartların işlənilib hazırlanması	5
Sistemli təhlil və integrasiya	3
Təhlil	0,7

-Hidrogenin təbii qazdaq istehsali 4,2 ml.

-hidrogenin kömürük emalı (yenidən emalı) əsasında istehsali – 23,6 mln., atom qurğularından istifadə isə hidrogenin istehsali 18,7, hidrogenin bərpa olunan mənbələrindən istehsali 27,6, hidrogen çatdırılması – 7mln.doll.

Hidrogenin energikasına keçid üçün nail olunması zəruri olan, programın aparıcı elementləri:

- hidrogenin imkanlı (доступных) olan yerli mənbələrdən Benzin ekvivalentində 1 qalon =2-3 dollar qiymətinə istehsali (çatdırmanın nəzərə alınması ilə, vergiyə cəlb olunmani nəzərə almayıaraq) təbii qazdan hidrogenin bölüşdürülmüş istehsalının maya dəyərinin benzin ekvivalentində 1 qalon = 2,50 dollar 2010-cu ilə qədər və 2015-ci ilə 2 dollar qədər aşağı salınması; 2010-cu ilə suyun elektrolizi əsasında hidrogenin benzin ekvivalentində 1 qalon = 2,5 dollar maya dəyərində alınması imkanını; bərpa olunan resurslardan hidrogen mərkəzləşdirilmiş istehsali üzrə çatdırmanın nəzərə alınması ilə benzin olan ekvivalentdə 1 qalon =2,75 dollar; 300 ml-dən yüksək probeqi təmin edən nəqliyyat vasitələri üçün yüksəldilmiş effektivli hidrogenin qorunub-saxlanılması sisteminin yaradılması əlavə xidmət olmadan 5000 e işə zəmanət, təminat verən 1 kilovat – 30-45 dollar qiyməti üzrə enerji işləyib-hazırlayan, polimer elektron membranlər əsasında avtomobil yanacaq elementlərinin yaradılması; təbi qazdan cyni zamanda elektrik enerjisinin və hidrogen istehsal edən energetik stansiyaların tikintisi, 2003-cü ildə göstərilmişdi ki, reforminin və təmizləyici yeni texnologiyalardan is-

tifadə edən stansiyalar təbii qazdan hidrogen istehsalını bizim ekvi-valentində 1 qalon=5-dən 3 dollara qədər azaldır; avtomobil yana-caq elementləri üçün 1 kilovat=30 dollar qiymət səmtləşməsinə nail platin katalizatorların tətbiqilə aparılan tədqiqatlar nəticəsində bu göstərici artıq 2002-ci ildə 1 kilovat = 2,75 dol./50 kilovat güclü sis-temlər üçün 2005-ci ildə 1kilovatt =110 dollara qədər aşağı düş-müşdür (80 kilovat güclü sistemlər üçün). Energetika Nazirliyinin fəaliyyəti avtomobil sənayesilə, enerji maşınqayırma avadanlıqlarının istehsalçıları ilə energetik, kimya və tikinti şirkətlərilə, digər federal nazirliklərlə və baş idarərlə, yerli hakimiyyət orqanlarının milli elmi laboratoriyaları ilə və digər maraqlı tərəflərlə six koopera-siyada həyata keçirilir. ABŞ-da zəruri nəticələrin tez bir zamanda əl-də olunmasını təmin olunması üçün Energetika Nazirliyinin sənaye ilə iki tərəfəşlığın formallaşması üzrə işlər aparılır: Freedom CAR Hydrogen yanacağında avtomobilərin yaradılması və SCCA (Solid state energy conversion allionce) möhkəm (tverdookisnyx) (Solid oxide) yanacaq elementlərinin yaradılması üzrə Birinci tərəfdaşlığı Energetika Nazirliyi, Milli avtomobil tədqiqatı üzrə Şuranın üzvləri (Food Motor Company, General Motors, Pamiler Chryster) və baş nəhəng energetika şirkətləri (BP America, Chevron, Conoco, rhilirs, Exxon Mobil və Shell). Tərəfdaşlıq rəqabətqabaqkı mərhələdə daha ekoloji təmiz və qənaətçil enerji növlərinə keçid imknalarının öyrə-nilməsilə bağlı olan yüksək riskli tədqiqatların aparılması üçün yaradılmışdır. Bu Koliforniya ştatı yanacaq elementləri sahəsində re-gional tərəfdaşlığın reallaşmasının təşəbbüskarlığı oldu (California fuel cell partnership), hansına ki, hökümət təşkilatları ilə yanaşı av-tomobil və energetika şirkətləri, eləcə də yeni texnologiyanın aparıcı hazırlayacaqları daxil olmuşdular.

Amerikan mütəxəssislərin proqnozları üzrə planlaşdırılan tədqiqatların uğurlu nəticələri və bazara yeni texnologiyanın çıxarılması halında 2020-ci ildə yanacaq elementlərində avtomobilər ABŞ daxili bazarda neftə olan tələbi 2040-ci ilə qədər günə 11 mln. bareldən çox azaltmağa imkan verəcəkdir. Avropa dövlətlərinin hidro-gen energetikası və yanacaq elementləri sahəsində milli layihələr və Avropa texnologiya platforması. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinə əhəmiyyətli maraq AB dövlətlərində əmələ gəlmişdi. Bu daha çox onlarda iqtisadi artımın təmin olunması üçün zəruri olan enerji resurs əhəmiyyəti səviyyədə ehtiyatlarının olmaması ilə bağlıdır. Hesablanmış qiymətləndirmələrə görə dövlətin, regionun neft id-

xalından asılılıq 2004-cü ildə 50% təşkil edirdi. 2005-ci ilə isə 70%-ə qədər artacaqdır ki, bu da dayanıqlı inkişafın məqsədlərin reallaşması üçün müəyyən manəyə yaradır. Bununla bağlı olaraq AB dövlətlərində, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə əsaslanan tam in-teqrasiya olunmuş hidrogen iqtisadiyyatının uzunmüddətli perspek-tivini qurmaq vəzifəsini qurmuşdur. Hidrogen energetikasının pers-pektivləri AB diqqətinin hələm 1988-ci ildə dəlb etmişdi, nə vaxt ki, verilmiş sahədə tədqiqatın aparılması üçün ümumi bütçədən ilk də-fə olaraq dörd il müddətinə 8 mln. avro ayrılmışdır. Lakin 2004-cü ilin əvvəlində Avropada verilmiş